

струями пари, що підіймалася з землі, з роси, і студив свої ноги в холодних струмочках джерельця. Переходив тихі, наповнені сонцем просіки і повні пахучої вогкості долини.

Я йшов все далі й далі в глибину лісів. Але вчора мене тішила гадка, що я тікаю від сучасного життя і його культурного перетончення в глибину минулих віків — від сучасного чоловіка до старих предків з їх примітивним натуральним життям. Сьогодні — навпаки, мені було приємно думати, що я сим розкішним лісом іду до життя, — що я спочиваю в сій гостині у природи, щоб з новими силами вернутися до життєвої праці серед обставин сучасного культурного життя, в сучасному світі ідей. Мої гадки, в перегони з птахами, летіли в сей повний безконечного страждання, але й безмірної привабливості світ...

І образ мого предка злегка пригадувавсь мені як щось жалісне, близьке, але приємне тим, що воно вже минуло — як пережита безповоротно скрута.

Микола ДЕРЛИЦЯ

ПТАШЕНЯТА

Розвіднювалося дуже повільно. Пізньою осінню вже й так не скоро вибиралося на днину, а то ще налягла на місто сіра мряка — густа, хоч зачирай.

Поліцай, що сторожив на Панській, зупинився на розі, де схрещувалися ще дві вулиці. Було тихо. В ринві легко дзюрчала вода, що збиралася з осадженої по дасі мряки. Поліцай збочив хідником попри публічний огородець ід Руській. Ступав повільно, на сухіших місцях хідника вдаряв сильніше ногами і здригався цілим тілом. Його проймала дрож; його плащ, автономічна рогата шапта, стрепіхаті вуса і брови були нанизані крапельками роси. Був сірий, як і мряка. Уйшов зо 50 кроків, а проти високого поставника св. Теклі, що стояв по противній стороні дороги, завернувся. На перехресті вулиць стояв довше і старався збагнути, що де діється.

На одній із примезних вулиць зарисувалася постать мужчини. Поліцай зігнав з повік росу, витягнув шию і силувався розпізнати лице пішохода. А в тім зробив зворот і подався в гліб Панської. Рівночасно із-за поставника св. Теклі виховзнулося двоє дівчат. Босоніж перебрели болото, що розіллялося по дорозі таки грубою верствою, та хідником спішили панові назустріч. Пан випередив їх і звернув на Панську. Дівчата побігли наздогін. Старша нечаяно вхопила пана за руку і похилилася цілувати. Пан, почувши студений, слизький дотик, здригнувся, нагло зупинився, а вириваючи руку, ненароком ударив дівча по лобі.

— А то що? — скричав.

— Змилосоєрдїться, паночку, ми бідні! — залебедїла дівчина.

— А! — сказав пан, перебігаючи цілу скалю.

Дівча хотїло знов ухопити його руку, але пан держав уже руки в кишнях.

— То твоя сестричка? Що? Гм, гарні личка, хоч брудні. Як підростете, прийдете до мене, — так собі говорив пан, потім із притиском засміявся і поплив ходою салонового льва. Дівчата переглянулися.

— Ото! — сказала старша тремтячим голосом.

Вернули ці з чим, звідки прийшли. Старша дівчина, може, десятилітня, сперлася плечима до ступня поставника, пустила кінці виповзлої плахти, що нею вкривала свою голову і клуночок на плечах, та засукувала руки. Менша, найбільше шестилітня, причакнула коло неї, обгорнувши заболочені ноги спідничиною. На голові мала малу забрукану мальовану хустинку. Поліцай не спускали з очей.

У клуночку, за плечима у старшої, щось заворушилося і зам'явало. Дівчина вхопила кінці плахти, притисла сильно до грудей і стала підкидуватися догори. М'явкання притихло. Поліцай тим часом вернув на риг Панської. Пішоходи, хоч іще рідко, а все вже вешталися сюди й туди. Поліцай розглядав кожного вже здалека. Перепустив кількох панів, підносячи руку до дашка шапки, та сам подався за ними. Дівчата вдруге побігли на перехрестя і натрапили на муляра. Сей, не зупиняючись, уткнув щось старшій у руку. Менша швиденько вхопила сестриччин кулак і розвела його; побачивши там крейцар, повела очима на сестру, при чім показала дрібонькі зубки — оттак, як заголоджена собака, коли побачить у руках чоловіка кусник хліба.

Муляр зробив добрий початок. Якраз вертали — понайбільше жінки — з раннього богослужіння. Сестрички розшибалися. Бігали вперед, завертали, бродили по болоті, похрамували, ховзалися на хіднику, але не могли нарікати. Перепадало дещо в їх дрібні руки. Та нараз сполошив їх якийсь поважний горожанин.

— Що то за порядок? — визловився він. — Діти вчити жебрати? Поліцай, нагнати їх геть!

Поліцай справді застукав підковами об хідник і побіг за дітваками. Діти сховалися за св. Теклю. Поліцай не вступався вже з рогу Панської. По якимсь часі обійшов здалека городцем св. Теклю і наблизився до дівчат.

— Ну, маєте дещо? — заговорив.

Старша відтворила кулак і пальцем другої руки, пересуваючи гроші по долоні, говорила:

— Отсе жидові за нічліг, то дитині на молоко, а ті дві мамі на булочку.

Потім подивилася на меншу так жалісно.

— Для нас знов нема нічого, — додала.

— Робіть, що знаєте, — сказав поліцай, — а на Панську не ходіть, там уже інший буде.

І пішов своєю дорогою. Дівчата не знали, куди собою вдарити. На Панській справді явився інший сторож «безпеченства». От вони пішли в публічний огородець, що тягнувся здовж Панської. Під деревом білілися порозсипувані

дробинки булки. Менша нахилилася і визбирувала їх з болота просто в рот. Кришки падали десь з дерева. Старша підвела голову і побачила, як два чи три горобці пробували сісти на поличку, що була прикріплена до дерева заввишки хлопа, вдарилися крильцями і посипалася булка.

— Ганю, ходи-но сюди, — сказала до меншої. — Я тебе підсаджу, а ти подивися, що є на дощинці.

Ганя звела рамена як би до лету, а сестра насилу піднесла її догори.

— Самі кришки, — сказала Ганя.

— Позмітай у подолок! — радила старша.

Отсе вони попали на спорт пана бурмістра. Він зробився в місті навіть популярним. Пан бурмістр, член товариства охорони звірят, подбав, щоб у відповідних місцях городця поуставлювано полички, і сам ранками зимовою порою насипав на полички, як він виражався, пташенятам на їду. Того ранку пан бурмістр розпочав отсе свою діяльність. Обтулений в довгу бунду, в глибоких калошах обходив він огородець, черпав рукою з паперового мішечка дробинки булки і сипав на полички. Рівночасно зазірав за пташками і приманював їх найлюбішими словами.

Вже був упорався, коли спостеріг, як здоровенна ворона скакала з гіллі на гіллю, все нижче й нижче, потім сіла на поличку і пажерливо заїдала булку. Пану бурмістрові то не подобалося. Зігнав ворону. Приплила йому гадка подивитися, що діється на інших поличках. Адже ж таких ворон тепер без ліку по місті. Йшов і йому робилося якось ніяково. На кінці городця, від св. Теклі, став і зачудувався. Дітвак держав дітвака в повітрі, а той обкрадав пташенята. Зробив пару кроків і зловив дітваків. Був лютий, такий лютий, що не знав, як то назвати.

— Поліцай! — крикнув.

Заякані дівчата стояли тихо, як зловлені пташки; здавалося, що не дихають. Поліцай надбів.

— На поліцію! Добре держати! Сам стягну протокол, — важко дишучи, приказував бурмістр.

І поліцай пігнав їх на поліцію.

— Феральний день! Бідні пташенята! — буркотів пан бурмістр, поспішаючи до бюро.

— До протоколу приставив дівчат знаний з досвітку поліцай.

— Як називається ваш отець? — грізно питав пан бурмістр. Дівчата мовчали.

— Злодійське насіне, говори! — лютівся бурмістр.

— Поліцаєві стало жаль бурмістра, він не був лихий чоловік.

— Отець їх помер перед двома тижнями, — відповів.

— То мати десь є!

— Де мати? — звернувся поліцай до старшої дівчини.
— В шпиталі, — відповіла.
Очі бурмістра все ще бігали, але він питав уже прити-
шеним, не зовсім певним голосом: — На що ви крали булку?
Старша дівчина зложилася до плачу і ледве промовила:
— Ми від двох днів нічого не їли.
В тім у клуночку глухо зам'явало.
— Перешукати! — гнівно чи здивовано повелів бурмістр
поліцаєві.

Поліцай здіймив з плечей дівчини плахту з клуночком
і поклав на підлозі. Бурмістр оторопів. Він чув, як у самім
вершку його лисої голови щось рушилося і сунулося геть
на очі. Аж присів на кріслі. Його долішня губа звисла вниз,
а широко отвореними очима дивився на голу майже дитину,
що лежала перед ним на лахах, з очима без кліпок, з побаб-
ченим, загноєним тільцем, зо стрепіхатим, скуйовданим
волоссям... Зрозумів. Він глянув у бездонну пропасть нужди,
дістав завороту голови і млості і — відвернувся.

— Випустити геть! — сказав безрадним тоном.

І дівчата, як пташенята, опинилися знов на волі.

ОСТАННІЙ БІЙ

I

Настали спеки. Сонце розливалось промінням у безкрає
гаряче сєво, охоплювало землю і гнітило подільські коло-
систі лани. Лани мінилися. Срібляста зелень потахала. Хви-
лювання збіжжя, що пригадувало величаве море, відпливало
з вітром безповоротно. Червоні маки до разу погасли. Ще
тільки опізнений блаваток, як блудний огник, десь-не-дєсь
світвся. Лани жовкли, неначе золотом обстигали.

По селах оживлявся рух. Люди порядкували по дворах,
оглядали свої хліборобські знаряди, що підсоване — направ-
ляли самі або йшли до майстрів. Де-не-де направляли дорогу
та доїзди. В олійнях поскрипували ступи, від часу до часу
важко гупав таран. Ковалі працювали в кузнях від ранку до
ночі, загарливо били молотами в такт, немов викувували
якусь мелодію. Млини мололи на всі заставки, а люди суєти-
лися при кошах, аби мливо скорше відходило. Так у всім. Зви-
чайно повільний та все правильний хід хліборобських занять
порвався, змінився якимсь поспіхом, якоюсь нетерплячкою.

Петро Кавун ішов з кієсятем попри хату і витягав зо
стріхи ще не цілком витесані зубці до грабель.

— Час у поле, — сказав.
— От як парить! — відповіла Настя, Петрова жінка
і повела очима по овиді.

— Чей бог ласкав, — відповів Петро і пішов між будинки.
Настя підбілювала знадвору хату. Наймічка, Марикіцева
Анна, щойно вернула з глиняників і розробляла перед поро-
гом хати глину на піч. Анна була немолода вже дівка і довгий
час трималася Кавунів. Місила глину і пригадала собі, що
мати казала їй приходити додому, бо стала жати за сніп
у Придивуса, — не буде кому робити.

— Де ж би я тебе пустила! Адже ж жнива, сама знаєш,
який то час, — відповіла Настя.

— Ще казали, що я все по наймах, та й посвію дівкою, —
трохи з жалем мовила Анна і таки зараз стала немов оборо-
нятися за таку свою бесіду. — Заманюють мене, бо нікому
робити, а по роботі знов у найми. Порозносили би й те
що я заслужила.

Замовкли. Настя допитливо позирала на дівку.

— Шкода, що я не пішла за Печилюльку! — відізвалася
Анна.

— А ти ж годна би періщити його, як Магда?

— Таке то вже моє щастє! Як сватали добрі люди, відра-
дили через те, що були бідні; за таких, що іншим поспадали
зо стола, самій не хотіло віддаватися, а тепер прийдеться
сивіти дівкою!

— Бог з тобою! Славити бога, ти не крива, не сліпа;
кождому відомо, що ти дівка до людей, — уговорювала Настя.

— Якби було придане!

— Або я мала яке придане? Просто з заробітків пішла
за газду.

Настя говорила правду. Небіжчик старий Кавун мав
землі досить, а потребував робочих рук. Він казав Петрові
сватати Настю, бо видів спосіб у її руках. Анна не перечила
раздині. Знайшла рискаль, шурнула ним у піч, вистругала
печину, а паленисько зілляла водою. Засвітила каганець,
набрала глини і полізла в піч. У печі зробилося темно і глухо,
Анні зашуміло у вухах. Накладала піч глиною і присвічувала
тим каганчиком. А на душі робилось їй шораз то гірше.
В грудях було повно чогось. Анна хотіла його видихнути,
коли ж бо хапалося серця і боляче стискало, мов кліщами.
Голови чіпалося морока. Гадки напливали самовільно, споти-
калися з собою, як би боролися. Анні повіділося, що світ
перед нею стіснявся і глух в отій печі. Її огортав темний
смуток. Пробувала не піддаватися сумовитим гадкам. Адже
ж у Кавунів їй добре. Пригадувала собі, чи не скривдили її
коли чим, і не пригадала нічого. Зробилася якась безсильна,

аж заплакала. Широ бажала, щоб хто приязно заговорив до неї.

Колись, бувало, мати погладить її по головці, приговорить, і вона веселіла, забувала біль. Та тепер і мати не та стала. Задля своєї користі пуджала її сивою косою. Ніхто не заговорить — вона сама на світі. І ще приплила їй гадка, чи не сама собі винна? Адже ж сама держалася осторонь від людей! На забави молодежі не знати відколи не ходила, а вже два роки, як була на весіллі. Яке її життя? Знала лише роботу, відпочивала, коли їла, короткі ночі пересипляла. Гіркий світ! Згадала те весілля! Інші, молодші, таки підростки, танцювали, дихали повними грудьми. В їх ясних очах палала розкіш, любо всміхалися уста, а вона — Анна — в кутику переступала з ноги на ногу, бо її душило в горлі, пекло в грудях. Або ті жарти хлопців! До тамтих молодших дівок були хлопці ласкаві і не насмілювалися так, як до неї. Давніші хлопці, її ровесники, не були такі погані. Як буде, так буде, але в гурт тих недопечених парубочків вона не піде. Хлипала. Гадки налітали роєм, аж стратила над ними владу. Каганець став пригасати — і зашкварчав. Анна стрепенулася і шукала опори, як потопаючий. Хопилася Настиної правди, що дівка вона до людей, а отсе йдуть жнива, вона покаже, яка з неї робітниця. Дрібні камінчики та грудочки твердої глини давили Аннину долоню, але вона ще дужче притискала глину, немов бажала заткати джерело своїх сумних гадок.

II

Сходило сонце. Крайчиком глянуло з-під обрію і звільна виринали як світляне коло. До заходу посувалася і шезала по ярах ледве помітна прозора опона. Дрібні кучеряві, мов піна, хмарки поплили в гори Карпати. На листі дерев по стрісі заблиснули краплі роси — деякі, мов перли, покотилися додолу. Багаті подільські лани стояли спокійно. На кінчиках колосся тремтіли краплі нічної роси. Було тихо. Коники ще не чиркотіли, часом перекликалися перепелиці. В ввідалі плигнув у повітрі крогулець, затріпав крилами, як метелик, і потонув у збіжжі. Женці займали постаті і врізувалися в лани. Збіжжя пручалося, шелестіло. Падаючи, роса займалася проти сонця самоцвітами; здавалося, що то скапувало багатство ланів. Женці напливали відусіль. Прибували пішо, то возами, підкочували рукави, засукували руки, поблискували зубленими кривими мечами, а потім немов тонули в збіжжєвім морі. Десь-колись тільки виринала біла намітка жіноча, мужичий капелюх або майнула по верху червона стрічка, кінець дівочої коси, і зникала. І знов тихо.

III

Петро Кавун піднімав снопи, немов важив їх у руках, обережно закидав на плече, зносив у сторонки, потім складав у полукіпки. Важкі снопи віддалися в його рамена, на шні набігали жири, але він не квапився. Часом вибирав щогарніші колоски, приглядався їм або й лічив зерна. Був задоволений. Анна жала в першій постаті. Вив'язалася по-модецьки; щоб коса не сікла в очі; тяла збіжжя серпом, перекилялася на лівий бік, немов скручувалася в стані, і складала жмені позад себе в снопи. На відслоненій білій шні подзвонював металевий хрестик о дрібні коралики.

— Гей, люди! А чия то молодниця заблукалася поміж нас? — закликала Прокопиха. Челядь підвелася. Їх звичайно буденні лица виглядали гарно, святочно. В очах палав огонь. Анна ніби відмолоділа. На лиці легко запаленіла, при чім білі вічки видавалися ще білішими, чорні брови геть-то чорнішими. Анна, зміркувавши, що се до неї піється, голосно засміялася і подалася дожинати снопа.

— То якась нетутешня! — озвався хтось з гурту. — Дуже швидко! — поперчив другий, проти того, що Анна скоро жала. Женці таки добре притомилися, поспішаючи за нею.

— Чи не Марикіцева то Анна? — піддержувала бесіду Прокопиха. — Та либонь. Гарна була би молодниця. Вже давно пора.

— Аякже, по жнивах та й під вінець. Рушники, дівонько, чи готові?

— Нема сватачів, не треба й рушників! — відповіла Анна.

— Яка ж бо ти, дівонько! Восени прийде з війська Придівусів Василь, будемо сватати. — Женці сміялися.

— Гадаєте, що не дала би путя в його багатстві? — вступилася Настя.

— Я то й кажу! — прикидалася Прокопиха. Челядь ще дужче сміялася.

— Куди ви взялися! Хто ж буде брати багацькі дівки? — ніби співаючи, заговорила одна зі жниць.

— Най сивіють! — рішила Прокопиха. Женці хвалили собі стару. Вона знала таке вигадати, що женці насміялися і не чули втоми від тяжкої праці.

— Кумо Прокопихо, ви будете знати, що давніше якось інакше було на світі. Не допитувалися, чи дівка багата, чи бідна — дивилися, аби здорова, роботяща, огорнена, та й сватали! — розказувала Настя.

— І добре було — була газдиня. А сьогодні що? Ще не підникне, не второпає зав'язати узла на нитці, а вже друкать, аби тільки маєтки! — відповідала Прокопиха.

— Відай тому, що ґрунту обмаль,— завважила котрась молодича.

— Біса там обмаль! Дучка хіба голоден на поле, а взяв собі невістку,— адже ж знаєте яку,— тому тільки, що з полем.

— Говоріть, тітко Прокопихо, хто би не лакомився на поле? Таже відповідно до маєтку шанують людей. Нинька зробіть руки по лікті, а нічого не доробитесь.

— Аякже, багаті най діляться між собою, а бідним ніколи нічого не перепаде, немов багаті зліплені з іншого тіста. Видимо, що й бідні трудяться на багацькім ґрунті,— сердито воркотіла Прокопиха.

— Бо й е! Бідному щораз тісніше на світі. Заробить що, зараз проїсть, а з дітьми що хоч роби. Ще в кого хлопці — хлопці якось скорше примістяться на світі. А в мене п'ять дівок, чиста загибель, ніхто й на жарт не питає, чи в мене дівки є. Була я оногди на торзі — кажу вам — що там тих мамок,— а всі з села,— розказувала мати п'яток дівок.

— Що мають бідні робити? Міркує собі не одна: зазнаю сорому та покрию сиву косу,— доказала Прокопиха.

— Який то світ нерозумний,— почала співуча молодича.— Чому би то боятися сивої коси? Таже дівкою тільки будь та жий! Нинька в багатстві чи в бідності — робити треба. А дівці що? Наробиться через день, то має ніч спокійну; переспиться на кулаці, має голову легку. Бігме, що правда! Не обходить її ні миска, ні ложка...

Зробилося тихо, тільки серпи чанчан-чанчан.

— Чи віддавались би ви, якби знов були дівкою? — спитала друга молодича.

— Чому би ні,— відповіло кілька голосів. Перша молодича зальотно крутнула головою.

— А я скажу, чому,— вирвався Кавунів парубок Стефан,— бо грейцар не гроші, коза не худоба, а дівка не людина.

Женці сміялися, аж перестали жати.

— Ей ти, гнипику, ти то знаєш по-своєму,— корила Настя сина, сама заливаючися сміхом. Дівки поза плечима старших погрозували Стефанові кулаками. Анна не мішалася до розмови. Вона не раз чувала таку бесіду і сміялася разом з іншими. Сим разом не сміялася. Боялася відізватися, аби не сказали їй просто в очі, що то про неї річ. Насилу слухала бесіди, що вся звалювалася на її голову і боляче вражала серце. Не хотіла лишитися старою дівкою. Бажала жити, як інші люди. Вжалася в свою постать, немов утікала від гурту і думала пробитися крізь лани до бажаної долі. Кавун теж підійшов до гурту і був рад послухати, чого вони так

сміються. Був утомлений. Боліли кості, але й голова була тяжка. Бо чого тільки він не передумав?! Він же ж був газда, що у всьому мав дати розпорядок. Розважав сподіване і несподіване, важив шанси удачі і невдачі, із усіма їх подобицями.

— Може би, ми пополуднували,— сказав до женців, при тім поглянув на ланах. Тут то там стояли полукіпки, мов сироти. Здивовано та сумовито виглядали з-поміж збіжжя ті перші плінники. Женці поквально дожили снопів, по чім старші присідали на снопах, а молодь бігала по стерні, ловлячи одно одного. Анна тим часом поставила сторчаком кілька снопів, а в їх тіні розкладала полуденок.

IV

Важку працю коло жнив переривали деколи святочні дні. В повітрі стояла погідна тиша. Хмари бовваніли страшною біло-жовтою масою далеко на заході, та при зближенні сонця шезали. Землю опустошувало щораз дужче. Сонце припікало широкі стерні, земля де-де розпадалася, повітря розпалювалося, спека ставала щораз прикріша. Женці розгорталися, розстягали сорочки, відслонювали рамена та плечі. На подув вітру підставляли свої спітнілі груди, при чім примикали очі і вітали його, як найбільшу розкіш. Піт спливав брудними пасмами по лицях, по карках, заливав очі, уста, та проте женці працювали без упину, підточували золотисте руно до краю. Завзяття горіло, як літне сонце. По просторах стернях люди бродили ключами, мов гуси. Дожили поставтеї здоровкалися з женцями-сусідами та заходили свіжі постаті. Де-де гомоніла гуртова пісня... Згодя виходили косарі. Косили то поодинокі, то більшими гуртами, складно замахували косами, туго запиналися ногами об землю, так що вичовгували рівці, і рубали безпощадно. На очах, мов летюча армія, застелювали лани покосами. Бій розгрався на всіх місцях. Дожили, косили, гребли. Буйні лани замінилися на безкраї стернища, густо заставлені копами.

— Зовсім збила-м ся з сил,— говорила утомлена Настя.

— Хвалити бога, було при чім,— завважали женці.

— На те, що перебулося, мало волової сили. Не раз, лягаючи спати, я гадала, що не дожию рана, а християнин переспався на кулаці, рано розвів кості і дець бралася сила.

— Але здається мені, що й силі вже край,— жалілася Настя.

— Таке мовите, хоч ви молодші, а що я, стара? Та чей

нинька буде вінок. Воно то так, що як треба, то й сила знайдеться, і коли би ще раз такі лани були, всі збрали би ся,—

поважно говорила Прокопиха. — По правді, як то бог дав — десь люди в жнива не хорують, не мруть. Нема коли! Чи чули ви, що Онисько цілі жнива робив? А вмирав! По жнивах піде туди, куди був наставився.

Було видно, що не лінуються, а робота йшла пниязво. Женців покидала енергія. Анна не вибивалася вже з гурту, а ледве що тягалася. Ноги ставляла, як колоди. З ран від стерні, з пропуклин між пальцями слизила кров і обсихала струпами. Руки поперецьязувала в сугавах, щоб не пухли та щоб затерпав біль. Набряскле, спіжової краски лице покривали чорні остуди. Очі світилися з глибоких ямок, як би крізь скляну поволоку. Всі були втомлені і поводитися, як маніяки. Стара Прокопиха зісхла на тріску. Тільки шкіра, як дубова кора, та грубі набучнявілі жили держали старі кості в ладі. Петро Кавун ходив якось боком, і жалувався на біль у хребті. Чорний волос на його голові порудів, як травиця при дорозі.

— Уважаєте? Дучкові плетуть вінок! — заговорив хтось із гурту.

— І нам недалеко! — сказала Прокопиха та почала пісню. За Прокопихою заспівали всі, а від пісні, як від бойової трубки, походилися сугави, затерп біль, де не взялася сила, і женці жваво добивалися вінця. Настя вже роздумувала, який вони сього року Анні дадуть дарунок за вінок. Анна все приносила Кавунам вінок, бо котра ж дівка була лучша робітниця, котра була гідніша нести вінок?

Як плели вінок, то Анна співала найщиріше, вибирала до вінка найчільніші колоски, а все примірювала до своєї голови, щоб не зсувався, як буде його нести додому. Як уплели — то вінок повандрував по руках женців і опинився на голові іншої, молодшої дівки. Анна зойкнула і зацімилася. На хвильку окинула здивованим поглядом гурт женців, потім спалені і потріскані її уста задрожали, блиснули очі і вона напрасно кинулася на супірницю — відбирати вінок. Але гурт перепинив.

— Анна пішла в стовп, де їй до вінка! — говорили дотепні і сміялися з дурної старої дівки. Анна опустила руки і, мов п'яна, пішла хиткою ходою поміж полукіпки.

V

Голосно співали Кавунові женці, йдучи з вінком додому. Шпаркі коні бігли чвалом. Великий драбинястий віз котився з женцями, мов під такт пісні, і волік за собою густу хмару пороху.

Позаду воза майже на розворі, обіруч держачись драбини, йшла Анна і в міру, як хитався віз, ніби пританцьовувала. Вона не співала. Йшла в хмарі пороху і до женців якось усміхалася. По обох боках дороги стояли полукіпки, як велична, в хвилі повних рухів непроглядна армія. То був образ зужитої сили її енергії.

За короткий час хлібороби позвозили свій добуток у села. Поля зовсім зацімилі. Тільки Дідурова Гандзя, окутана в лахи, як мара, порола стерні торбою і збирала полишені колоски.

ОДНА НІЧ

Вони сиділи в самому темному куточку вагона, прикриті зверху спущеною полицею, і світло ліхтаря, що був угорі над ними, не досягало їх. Їх постаті ледве вирізувались, тьмяно освітлені другим ліхтарем, що висів у кінці вагона над протилежними дверима, їх обличчя здавались майже так само темними, як і одіж.

Вона ридала гірко і довго. Він не міг заспокоїти її.

Ситий кондуктор частенько проходив повз них і цілив на їх зелену, мигтящу плямку свого ліхтаря, приглядаючись пильно до їх обличчів у темряві, з розчуленою й разом скритою усмішкою, з якою дивляться на закоханих. Кондукторові здавалось, що їх легко зрозуміти. «Милії не сваряться, тільки бавляться», — думав він про себе і проходив через вагон, пильнуючи їх, чекаючи кінця комедії кохання.

Тільки... тут було не те, не те... зовсім не те. Вона плакала не через нього й не за ним. Вона плакала за своїм померлим чоловіком. А сльози котились по її обличчю мимохить, безперестанку. Плечі тремтіли. Дух захоплювало. Хустка була мокра од сліз.

— Це я сьогодні так, — сказала вона нарешті крізь сльози соромливо, — а то я рідко коли плачу... Сьогодні я була там, — між ялинками в байраці... На версі освітлені рожевими вечірнім сонечком ялинки... Кожна голка вгорі золота, а долі вони темні, темні, аж чорні... Там ми колись сиділи... Як він любив їх, як любив це місце! Він був... Так, був, був, був, був!.. — повторила вона кілька разів одноманітно, заплакала ще дужче, знесилюючись од сліз, і обіперлась несвідомо своєю мокрою щокою на його схилену щоку. Її гарячі сльози попали йому в око, й він сам заплакав, але не озивався, тільки мовчав, слухав і не заважав їй плакати.

— Як це могло статись? Як це може бути? Я все чекаю на нього. Як це може бути? — питалась вона в розпачі, з нудьгою, і простягала руку, шукаючи його руки. Він одразу не зрозумів її і тільки згодом подав їй свою

руку. Вона злегенька стиснула її і зараз же пустила. Сама ж одхилилась набік, випростувалась і втихла. дивлячись блукаючим оком у просторинь. Через хвилину вона перестала плакати, наче знайшла в собі якусь силу, якусь змогу уміцнитися, терпіти, мовчати, коритись...

— Так, незабутній, бідний друже, дорогий мій товаришу!.. Я теж не можу цілком зрозуміти, як це могло статись?! Як, через що його немає більше з нами?.. Не можу повірити та й ніхто не йме цьому віри, — промовив він і важко зітхнув.

В цю хвилину учулась з сусіднього купе пісня підвищившого ремісника:

Когда я бы-ы-ыл свободный мальчик,
Ровесник ю-у-уным де-е-еревам. .

Вона здригнулась цілим тілом, як деревце, котре рубають, і лякливо зашепотіла:

— Ой, скільки спогадів! Усе, усе нагадує його... Скрізь, всюди він!.. Він... Мій милий! — Останнє слово вона вимовила з вагою сорому, але з великою ніжністю — «Ось і це теж!.. Він мав комічний хист; він умів передражнявати всіх і знав багато цих дурних та характерних пісень.

Коли вона раптом здригнулася, він обгорнув її плечі одною рукою поверх здорової теплої хустки, в яку вона укутувалась.

Вона ще раз заплакала, та хутко перестала. Потім глянула на дівчину, що напроти спала на лаві, і зненацька спалахнула в неї думка: «Якби тая не спала, він не обняв би мене: якби тая не спала, я не дозволила б... Та ні, чому ж?»

Вона сиділа тихо, підтримувана його рукою, якимось скорчившись і притулившись, глибоко зітхаючи та згадуючи про свого дорогого небіжчика, про його любов до неї:

«Який він був ніжний!.. Як він кохав!.. Більш ніхто не може так кохати... Я хочу сказати... мене кохати так... Ні, ні! Ніхто! Ніколи!»

«Ні, моя ти ріднесенька, може, може!» — подумав він; подумав тільки, бо не висловив би цих слів навіть перед страхом смерті.

Їй хотілось тепер безкрайньо говорити про «нього», говорити про його красу, про його любов, про своє горе, про їх любов, про що вона раніш не балакала ні з одною живою душею. Сором розтав, як сніг, і вона говорила, говорила, говорила...

А він вперше чув, як вона висловлювалась, як вона обнажала свою душу. Перше він бачив її гордою, холодною, відлюдною, насмішкливою, тепер жалібною.

— Він був такий любий, такий ніжний, а я така холодна, часом зовсім наче з мармуру. Еге, я була така жорстока!.. Я навіть ні разу не сказала йому за все життя наше, який він був красень! — Фарба стиду залила її обличчя.

— І потім... Я... Ви знаєте? Я не люблю кохання... Я хочу... Я хотіла приятні, а скоїлось інакше!.. Ми були із ним, як з вами, приятелями... А знеацька — кохання... Я не знаю... Це мене ображало...

Вона хотіла визволитись од його обіймів, та не знала, як це зробити, щоб не образити його.

Кондуктор знову пройшов повз них з ліхтарем і знову подивився на них, начеб усе вже зрозумів. Коли він щез, вона промовила:

— Ви знаєте, він щось негарне про нас гадає. За кого він нас має?

— Авжеж знаю! — відповів він спокійно.

— Та й що ж?

— Та й нічого! — сказав він ще спокійніше.

— Уразливо це, — промовила вона, здригнувши плечима, — він же думає щось зовсім інше, він же думає, що... тее, що між нами... і всі так думають!.. Це зовсім неможлива річ!

— Ну, і нехай! А воно все ж таки є, — сказав він стиха, побожно, подібно, як віруючі говорять молитви, а далі додав палко: — А ви говоріть, говоріть, говоріть іще!

Так, це було можливо. Та тільки тут! Вночі, у вагоні, без людей, без ґрунту стоячого, наче в келиху тремтячої величезної квітки, що захищала їх своїми пелюстками, своїм запахом од усіх, од усього.

Вона визволилась обережно з-під його руки, встала і притулилась до холодного запотілого скла...

Починало світати. Бліді зірки гасли на блідому небі, зірка за зіркою. Молочні тумани вставали, приймаючи обриси химерних, легких постатей, що летіли в божевільному, радісному танцю, ледве торкаючи ніжними стопами землю... Мало-помалу їх шати стали рожевими од ранішньої зорі, а вони все простували та неслись угору в нескінченному танці... Нудьга породжує радість. Сльози породжують усміхи. Так тумани породили ці летючі мрії.

— Одначе вам пора й спати! — сказала вона, обертуючись до нього, з легеньким усміхом.

— Я не хочу спати, — одказав він. — А ви? І краще зовсім не будемо спати цієї ночі, бо шкода спати. Чи не правда, мій друже? — Він ласкаво усміхнувся.

— Еге ж!.. Тільки я хочу все ж таки лягти, та й ви лягли б.

Вона почала лагодити собі постіль на верхній лаві. Коли він хотів допомогти їй влізти, вона раптом одвела його:

— Ні, ні! Нащо це? Я ж не буду вам допомагати, я добре й сама можу, — і вона легко скочила наверх.

Він теж уместився понад дівчиною, що спала внизу. Довго вони лежали мовчки. Вони лежали поруч, як Тристан і Ізольда. Тільки не було меча між ними¹; не було й любові між ними...

Він був безмірно щасливий, щасливий, бо переживав ніч, якої мільйони не можуть пережити, ніч чисту, ніч святу. Він був щасливий, що ділив із нею її горе, що вона довірилась йому, як другу, як брату. Він був щасливий, що вперше він не бачив жінки в цій жінці: він її не кохав, а проте одцурався б ради неї, ради цієї приятні од усього: од сім'ї, од дітей, котрих він любив більше, як життя; одрікся б і пішов би на край світа, на смерть... Він був щасливий, що був людиною...

І ж уперше в цю ніч покинула думка про самогубство, про смерть, і хотілося їй до болю, щоб той, дорогий і чудовий, котрого нема вже з нею на землі, міг бачити її і їх друга й радіти за неї, бо вона знайшла для себе порозуміння...

Якби треба було висловити їх почуття, вона б не знайшла слів, бо немає слів легеньких, як тінь, прудких, як світло, гарних, як зорі, — для почуття ласки, почуття правди, почуття волі, що через край наповняли їх душі цієї ночі...

Довго лежали вони так із заплющеними очима. Їй здавалось, що він заснув. Вона тихенько зсунулась долі, нагнулась теплою хусткою і попростувала до дверей направо. Він хутко підвівся і промовив:

— Не ходіть у той бік!

Вона мовчки повернулась і пішла ліворуч. Коли вона вернулась на своє місце, він, здавалось, спав.

Тільки як же її зворушило це дрібне піклування про неї!.. Хто знає, чого він боявся: чи того п'яного в сусідньому вагоні, чи бруду того місця. Тільки він чогось боявся за неї і виявляв свою турботу так просто, так «тверезо» і разом так найвно, що вона усміхнулась сама до себе.

Вона лягла і знову закрила очі, але заснути не могла. Якись блискучі яски сяяли в повітрі перед її очима. Усе поле заснувалось червоним золотом, а сині квітки почали носитись угору і вниз. Накінець, виявилась на їх тлі голівка маленької дівчинки, дочки того чоловіка, що лежав поруч із нею, дівчинки з милими синіми оченятами,

з напіводкритими рожевими устньками та двома гарненькими туго заплетеними кісками на плечах. Їй пригадалась несподівана й чула дитиняча любов до неї самої, нічим з її боку не викликана, хіба тим тільки, що вона була дочка свого батька...

— Ні, ви таки не спите? — раптом обізвався він до неї. — Я почуваю це...

Вона, замість відповіді, почала декламувати, все не розтуляючи очей:

Знизу зорять квітки,
Згори зірки мигтять,
Чисті мрії мої золоті
Швидко, швидко летять
Од квіток до зірок,
Знизу вгору й навпаки —
Од зірок до квіток...

— Що це? — він звівся на лікті і слухав, як зачарований.

— Це моє! — сказала вона. — А знаєте, що я складала вірші тільки раз у своєму життю, в ту добу, коли ми були... заручені... Ні раніше, ні пізніше... І тепер не розумію й не можу розуміти... ні одного вірша. Чи не чудно се?

— Еге ж!..

— А ось ще:

Потяг. В вирій поринання..
Хмари димові..
Потяг зайве приглядання..
Пасма парові.
Потяг.. он де обрис милого лица..
Ой цікавість недоречна!
Ой ви мрії, мрії, — без кінця!
Флер на ній. В очах журба сердешна.
Видно, доля мало щастя їй дала..
І сміється поруч дівчинка мала..
Жовто-синяя вагонів череда..
Знов чудовий образ красний..
Хто, куди? Текучі думки, як вода
Ти звідкіль, мій янгол ясний?
Поруч гарний, з чорним вусом молодий..
І блищить на пальці перстень шлюбний

Він дивився на неї і не знав, чи гарна вона була, чи ні, тільки здавалась вона йому надзвичайною.

— Еге ж, перстень! — повторила вона, задумливо дивлячись на свою руку, на котрій були два шлюбних персні — на другому й на четвертому пальці. — А знаєте, як цей перстень перейшов до мене?

— Розкажіть! Я вже давно прикметив, що він у вас, тільки як же він, дістався вам? Він же повинен бути

занадто великий для вас... Розкажіть, розкажіть! — Він засміявся, чи, пак, не засміявся, тільки їй учувся сміх і... цього було досить для неї...

— У його була дуже маленька рука, — сухо одказала вона, глянувши на його прездорову руку, і замовкла.

Він не насмілювався напосідатись.

Згодом він заснув, втомлений і радісний. Вона не спала до кінця.

Вранці вони приїхали до одної із станцій і розстались. Вона повинна була їхати далі, — він мусив залишитись. Коли настала година розставання, вона швидко забігала по платформі, хапаючись за груди рукою, важко дихаючи:

— Ой, це серце, воно тепер часто мучить мене з тих пір, як... — вона не доказала і, раптом повернувшись, простягла йому руку:

— Прощавайте! Спаснбі!

Він припав устами до її руки й не хотів одриватись.

Вона легенько приторкнулась до його чола губами, тремтячи як метелик.

— Дозвольте мені поцілувати вас, — сказав він і поцілував її в губи ніжно й лякливо.

Вона стояла, як статуя з мармуру, холодна й нерухома, і, міцно стуливши свої уста, прийняла той поцілунок, бо вона була певна в ньому, вона вірила в нього, вірила в приязнь. Згодом вона ворухнулась і почала йти до вагона, не оглядаючись. Тоді він побіг за нею, обняв її й поцілував ще раз гарячими, вогкими губами. Вона здригнулась, відхитнулася й кинулась прожогом до вагона. Вскочивши на поміст, вона, судорожно та непринятно вчепившись за залізні поручні руками, стояла, дивлячись полумутним поглядом у просторінь, не бачачи, що її приятель швидко йшов услід за потягом, що одходив од станції, йшов і махав безперестанку капелюхом у високо підведеній руці.

«ОД СЕРЦЯ ДО СЕРЦЯ»

(Уривки з щоденника одного літерата)

М. Лютого, 19... р.

Годі! Не хочу я так писати, як колись, як скрізь писав, як скрізь усі пишуть, — що там фабула якась, зав'язка, розв'язка, пролог, епілог, справа розвивається помалу, гармонічно, начебто «в силу внутрішньої необхідності», мовляв

гр. Толстой¹, герої всі пристроюються до місця — або під вінець, або в петлю, характери й усі перипетії докладно доводяться, викладаються з мало не математичною пунктуальністю... І все тее задля потреб доброго травлення в дорогих читачів або задля потіхи самолюбства самого автора, що тішаться тим, — ось, мовляв, як він до ладу зложив ту «головоломку»...

Ні, годі, не хочу я так! Я буду підстерігати саме життя, одрізувати од нього живі тремтячі скибки, записувати тее протокольно у свій альбом і... більш нічого!.. І напружаться листочки того альбому, і заворушаться, й оживуть, налетяться живою кров'ю кожна літера, і будуть вони жити, співати, сміятись, плакати, і буде це — само життя; не мара якась, не «видимість» одна, не осколок — саме життя, само за себе заговорить воно! І приверне воно душі людські, і дасть їм спокій, спокій правди, а може — силу, може, натхнення до дальшого тягу життя...

У сьому ж і є наша мета, наше завдання, наше благо-словення, усіх нас, блюкаючих, невгамованих, наче ті вогники на могилах, нас — поетів, музик, митців, що мають на стягу своєму: «од серця до серця»... Це есть мета, а не витворення оповіданнів, романів, драм і т. п., витворення наче якимсь автоматичним апаратом, одно за одним, аби тільки петля за петлю міцно чіплялась, аби сітка життєсплетіння була без дірок (щоб не замів *vulgus profanum* *)... Та це ж лишень не варто гри, ще й укінці — ганебна брехня!

Життя не йде так!.. Воно йде шматками, пасмами, не все однаково барviste чи однакове чорне; кінець іншого життя одсувається часом так надалеко, що його наче й нема чи він зовсім не примітний; бува й так, що в житті зовсім не значної людини видається одна смуга яскрава, палка... та тільки вона й має вартість і для того життя, і для світа!..

А нащо ж панове поети приробили для такої людини, захопившись самі її «окремим моментом», ціле життя рівнозначне? Нащо вони, узявши тулуб одного, приробили йому чужу голову, спарували непаристі руки й ноги, очі та вуха? Щоб вийшов «гармонійний малюнок» не тільки задля ідеалів краси, а й задля ідеалів самого тільки реалізму... Це дико, дико, дико!

А наскільки життя, натура захоплює більше, ніж хист самий щонайбільший, це кожний знає, хто йшов надвечір широкою вулицею й зазирнув у чиесь чуже віконце. Там не було ніякого дива: від стелі спускалася підвішена біла лампа, наче якась баечна біла птиця, що широко розп'яла свої білі,

* Темна юрба (лат.) — Ред.

прозорі крила... Круглий стіл стояв серед хати, на ньому парував блискучий жовтий самовар і чнясь тонка біла рука одкручувала чопник... Кругом стола милі дитячі обличчя дожидали чаю чи «моні». Ото й усе... чи є тут високий хист, чи варто це?... А я простоював хвилинами коло такого вікна, бо був то шматочок життя, воно само, не намальоване, не надруковане, бо прилипало воно до самого серця й усередні в мене щось м'якшало, розтавало і світилось помалу, як світло червоне в лампаді...

А ось ще коли, наприклад, чую я в морозному повітрі — хтось здалека в нічній темряві гукає, нічого більш, як тільки: «Зво-о-о-ощик!» і трохи згодом: «По-да-ва-а-ай!» І в мене знов тремтить серце і мило мені це: «а-а-ай!» Мило слухати, як повітря ловить його й ковтає... ковтає... Часом самий згук п'яного голосу милий мені, бо він правдивий, теплий, а не той вигаданий, театральний, «наш», мистецький, що схожий на образ живої людини, одбитий у дзеркалі, срібно-блискучий... Ні, таким «образом», таким занадто блискучим не можна нікого взяти, нікого побороти та й себе не заспокоїш, не найдеш собі «оправдання»...

Годі! треба розбити, розкувати ці золоті кайдани мистецькі! Життя й життя, тільки життя!.. Всно скрізь так і напірає, так і проситься в руки, як той дощ, що йде й ушерть наповнює всі долини, річкаки та й усі діжки, що підставляє йому навмисне само красне мистецтво.

* * *

Отже, й піду я сьогодні на вулицю, — що вона мені покаже?... Сів у вагон городської залізниці. Зирк! — напроти мене опинилась молода дівчина з дитинчам на руках... Вона дуже молода, дуже свіжа, з гарними барвами: чорні-пречорні грубі брови, чорне, як воронове крило, волосся, червоні, як кров, уста, а щоки... та чого ж це вони щораз дужче та дужче паленіють? Підійшов кондуктор, дати білета, — зачервонилась, як рожка, глянула на тих двох, що сиділи рядом і були, справді, наче умисно посаджені долею проти неї, — старі, руді та погані; ситі піки з лихим поглядом, що буває в типічних фарисеїв, ізуперів, пильних доглядачів людської моралі. Глянула й — загорілась, як маковий цвіт, озирнулась на мене і... спалахнула, як огонь у коминку. Ой, не бійся ж ти мене, ти, моя люба дівчино!.. я знав давно, і знаю, і буду знати твою таємницю, твій невисипущий жаль... Я вгадав, наче наші душі торкнулись одна одної, як ті дві рибоньки, що плавали вкупі; я вгадав твою таємницю й нікому її не віддам... Я злегенька, щоб не поранити її, глянув на дитинча і вгадав, хто і як був

його батько... Мале дитя, що вона мов грудочку якусь, незручно тримала, таке мале, що в нього не повинно було бути ще ніякого узнання, з блідим, як сире тісто, видочком, уже мало (в силу якогось премудрого глуму самої натури) через накоплені малі губенята, через зморщений носик вираз такого дріб'язкового презирства до людей, такого душного себелюбства, що я ото й угадав одразу, хто і як був його батько; і страшний жаль обгорнув мене, і я хотів би навколуюшках виявити їй своє співчуття, я хотів би заприсягнути їй, що не всі люди схожі на «того», бо вона тепер, я знаю, була певна, що це єсть так, і я... присунувсь ближче до неї, щоб знала вона, що мене не слід боятись, бо я єсть поет (а наша мета, наше покликання — побільшувати радість, полегшувати людське горе, — недарма ж ми маємо здатність метампсихозу²); я хотів показати, що моє серце до краю сповнене нею, що її серденько, колись рожеве, а тепер почорніле, як чорная хмара, нині справді — чутно — б'ється в мені, в моєму власному тілі... Присунувся, та... ба! Як одпрянула вона, наче сарна, налякана ловцем, як жажнулась, як вискочила (чи треба їй було, чи не треба?) з вагона, мало не зачепила дитиною за двері...

Оце був шматок життя, скибка життя, без початку, без кінця, що існує *an und für sich**. Та й не потрібно його забивати в кайдани творчості, у кайдани якогось оповідання, новели, роману бідної гарненької швачки з генераловим синочком... Нащо? Воно й так, *so ipso***, виклика співчуття, розбуджує сонний чи ситий мозок очевидця, як буря на морі, як оркан у пустині, воно потребує запомоги, оте життя, — іменно не розквічене, не розмальоване, не облямоване в позолочені мистецькі рами, з мистецьким кінцем самовбивства. Ті рами часом одвертають на себе всю увагу, воно ж само кричить за себе, кричить про необхідність одміни двоїстої моралі, про необхідність чистоти, зміни багатьох соціальних відносин, про рівноправність жіночу!.. Та сього ж тільки й треба, у сьому й повинна бути найвища мета (окрім проникливої образності), гранична мета всякого совісного митця, — якщо він женеться тільки за своєю славою, якщо він хотів би своїм талантом лише служити людськості!

* * *

Ну, далі... Коли я вийшов покурити на плащик вагона, там стояло двоє малих гімназистів. Їх рожеві обличчя з яскравими очима й пухлястими щоками зараз же впали мені

* В собі й для себе (нім.). — Ред.

** Само собою (лат.). — Ред.

в око; особливо торкнули мене їх вушенята, що, наче у малих кажанчиків, дуже стирчали з-під формених козирків, просвічували рожевою кров'ю й так і грали проти сонця, наче стиглі рожеві черешні або тоненькі прозорі черепашки морські... Хлопці були ще в таких літах, коли вони теж, як і дівчата, туляться до тепла, до ласки, самі підставляють свої ніжні щічки для материнного поцілунку, коли вони, наче дерева без кори, — ще не огрубіли, не постовбуріли, не набрались духу чоловічої самостійності та значної міри презирства до слабості людської, як то бува вже звичайно з 4—5-ї класи. Проте їх видочки були хоч ніжно дитячі, та неначебто серйозні: наморщені чола, насуплені брівки, бо вони саме розбирались поважно в науковому питанні: чого це з-під коліс вагона іскри скакають не ввесь час, а з переривками?.. Тут один з них почав розказувати, до речі, про якусь вигадану ним електричну машину з гребінця, що заставляє танцювати паперових ляльок його сестрички, Марусі, а мала думає, се через те, що брат її «відьмак»!.. Вони все більш та більш забирали мене, ці хлоп'ята, бо це були джерельця чистого життя, що, може, колись зробляться бурхливим мутним потоком. І я пив цілющу воду з жадобою й не міг напитись, не міг надивитись і начутись доволі... Я наблизився до них і хотів їм допомогти у рішенні їхнього питання, хотів прилучитись до їх маленького гурту, — тільки діти мої налякались, почервоніли, вмовкли, а далі й шугнули кудись геть з вагона, як ті горобці, що підпускають людину до себе близько, та не близьенько.

* * *

Я теж вийду... Вийшов і пішов собі вулицею... «раз, раз»... Поперед мене йде двоє п'яненьких; вони любенько підтримують одно одного, і один з них розказує другому, як він учорашнього дня з якимсь приятелем вертався додому, а, прийшовши, не пізнав, де він: «Чи це моя хата, чи ні, і... і... брате ти мій, і сам не знаю... не знаю...» (мабуть же, вчора те ж саме було, що й сьогодні, подумав я)... «Ну, і знаєш, брате ти мій, каже мені Сенька: Дай мені гармошку!.. Бери, брате ти мій, і бери... І каже Сенька мені: «Дай мені калоші!..» І бери, брате ти мій, і бери... не пожалую...»

А товариш його промовив, ставши на хвилину на тротуарі, розчепіривши, вилами, широко ноги, хитаючись та хапаючись за поли другого: «Та й люблю ж я тебе, Максиме, та й люблю ж і хто його знає, як люблю!..»
Полюбив і я його, сього Максима, полюбив їх обох за цю щирість, за цей нестям, за мент забуття, за цю безодню

ніжності, любові, за ції лагідні слова, за ніжні тони голосу, що, звичайно, привик до грубої лайки, до прокльонів... Я сам не вживаю горілки, я ненавиджу її в трактірі і в театрі, я признаю всю шкоду, що несе людині з собою це «чортове зілля», тільки не можу я втримати свого серця, що, як камертон, бринить в одно з серцями сих п'яничок, дарма що то алкоголь викликає в них лагідність без краю, замість колишньої ворожнечі; у них на мить душі розкриваються, як квітки до сонця, у всій своїй розкоші... Одна з різнобарвних, калейдоскопічних фігур життя... І я готовий був слухати й слухати і йти за сими двома постатями, що коливалися, як колос на полі, — йти, хто його знає куди. Та вони звернули до монопольки і зникли з моїх очей...

* * *

Я став підніматись угору; через те, що вчора йшов дощ із снігом, а сьогодні стояв ясний кришталевий мороз, то було страшенно слизько, і я посувався дуже помалу, а ще до того й думки мої про творчість, про життя, про обов'язок мистецький заважали мені йти швидко. Коли це я чую за собою якийсь скрипливий, хрипкий, лихий жіночий голос: «Ну, то що ж я з тобою буду робити?.. Що буду робити? Ну, то йди сама, йди! Я й так утомилась!.. І як це я ще вночі сама додому буду вертатись? Як? Уночі?.. І сама не знаю!.. Ні, йди, йди сама... сама!..»

Я озирнувся на голос... На гору, йдучи прямо посеред вулиці, повзли якісь сірі жіночі постаті: одна, старіша, дихала важко, як міх, налягала з усієї сили на свій зонтик і хапалась щохвилини за другу, силкуючись мовчки подолати слизоту; друга — молодша, котрої голос я чув і котра, не перестаючи, проказувала все ті самі однакові слова: «Ну, то що ж я з тобою... йди сама, сама...» і т. д. і все тим самим рипучим, жорстким, як у терниці, голосом, що неприємно лящав у вухах... Я здивувався: що це таке? що це за відносини?..

Стара була нап'ята прездоровим зимовим платком, що, мабуть, багато додавав їй ваги й робив з неї якусь прездорову «сахарну голову», а молодша у капелюху, і, як я примітив, одягнена не без претензії, хоч і вбого... Я кинувсь їм допомогти... Вони обидві одразу поставали на горі: — стара, може, щоб перевести дух, молодша, щоб мені розказати: «От, — почала вона, — везу її до губернатора... А де ж він живе?.. (вона це сказала наче сама собі)... Хай він, де хоче, там і діне її, чи в богодільню, а чи куди... бо... нема моєї сили з нею! Вона мені мати... тільки вона вже зовсім божевільна, а я... (вона мотнула своїми руденькими кучерками, що од-

значувалися з-під її капелюша)... а я то не зовсім ще безрозумна...» Вона весело і трохи хитрувато усміхнулась... Я глянув на неї, глянув на її матір, що стояла, мовчки одсапуючись, витріщивши вирячкуваті, риб'ячі очі, і... мій боже, який жах, лапатий, восьминогий, обгорнув мене! На мене у чотири ока дивилось, до мене чотирма руками простяглося, на мене чотирма ногами наступало божевілля, нескістенне, страшне божевілля!.. Такі очі!.. Хто бачив їх раз — той не забуде: мутні, остовпілі, без ніякого світла!.. Що ж робити? Як допомогти? Серце моє боліло в грудях, і я сам почував себе напівбожевільним, готовим до божевілля... Я хотів усіма силами своєї душі вирвати жінок з обіймів сього лютого ворога всьому роду людському, сього вовкулаки, хотів їх урятувати... Тільки як?..

Перше всього я зважив одвезти їх додому й там, розпитавшись добре в когось про них та роздивившись гаразд, виробити дальший план поступування...

Та коли я став призволятися, що одвезу їх додому, то стара тільки застогнала та зажвакала губами, а молодша стала сперечатись: їй, мовляла, неодмінно треба швидше до губернатора, бо вона ще й сама не знає, як буде вертатись додому вночі (а зустріч наша трапилась опівдня). Її «зв'язок думок» був для мене темний, тільки я подумав, що, може, й справді її гадка була краща. Я найняв візника, сказав йому адресу, заплатив гроші й посадив обох на візочок; а сам теж думав поїхати слідом за ними. Коли це, як я підсаджував молодшу, вона, обдаючи мене духом дешевої пудри, прошептала мені на вухо: «Приходьте ж до мене увечері, небезпременно!.. Недорого...» Вона не договорила, та й не треба було, бо її умізливий, якийсь-то взвичаєний, соромітний усміх договорив за неї все, і я відхитнувся, немов від ляпаса, і зостався стояти серед вулиці скільки хвилин...

* * *

А, проклятий брехун! трухлява, нікчемна, не притакована людина! Так ось твоє співчуття до людей? То ти боїшся? Боїшся реального нещастя, гідоти дійсності, справжнього божевілля! Ти боїшся життя, ти, з твоєю організацією артиста, з твоєю прославленою чулістю, подібною до чулості мімота, ти годен тільки на те, щоб помалу плутати недовговічне, тендітне павутиння якогось літературного твору, буцім пишучи «кров'ю серця» твого, начебто умліваючи за своїх героїв, начебто справді відчуваючи на язичку, на піднебінні, в горлі смак сфрути, коли вони, по твоїй власній волі, кінчають самоубійством, божеволіючи, коли вони божеволіють, чи нескістенно відчуваючи, начебто твій власний розум заходить за

розум, наче якийсь-то шрубик у твоєму мізку розкучується, якийсь гачок зоскакує — і ось!.. ось і ти готовий, ти — божевільний!

Та ні! дай спокій! ти не збожеволієш, ти не вмреш, не зійдеш кров'ю, бо... то все брехня, то тільки «тленної мысли раздражень!»... І твоє тее надспівчуття до людей, що ти ним хвалився, — теж брехня; бо як ти зустрівся з прямим життям, з прямим нещастям, з прямим божевільям, — ти одступив і злякався... І гірко зробилось мені, стидно, через те що ми тільки погані блазні, що дурять людей, викликаючи в них своїм преступним кривлянням «добрыє чувства», не маючи їх самі³, або тільки на хвилину умисне підбуджуємо їх у собі, женучись за химерною славою, шукаючи потіхи для свого невгамовного самолюбства... бо бува часом і так, що ми свою чулість радіометра, чулого до найлегшого проміння сонця, свій хист запалюватись чужим вогнем, плакати чужими слізьми, думати чужі думки, боліти чужим болем, жити чужим життям — повертаємо на те, щоб комбінувати розмаїті камінці в цікаві фігури, струшуючи щохвилини наш калейдоскоп, аби більш захоплює було, аби творити безкінця, без краю... Для чого? для гри! І бува часом так, що ми для якоїсь мрії використовуємо саме людське горе, шукаючи теми, ловимо, як на ловах, пожежу, смерть, зраду... Замість того, щоб розважати, потішати, полегшувати, рятувати життя!

Отже, я покликав візника — й сів, і поїхав до губернатора. Та не знайшов їх там, а свою адресу вона, хоч і запрошувала мене до себе, забулась мені сказати, — і я загубив їх навік!..

* * *

(Через рік — 19.. р. Лютого 20)

Але ж єсть хтось, хто жадає мене, хто хоче моєї розваги, мого слова, мого безпосереднього співчуття — «од серця до серця»; хтось палає зо мною, хтось прагне, хтось тужить за мною, хтось чужий з чужих, що й серед сім'ї своїх кривних і серед кола своїх найдорожчих почуває себе самотньо; бо якою б любов'ю, наче вінком з пахущих квіток, не обгортали б нас, — у кожного з нас є свій окремих, самотній біль; ми всі самотні, через те, що ніхто, ніхто в світі не зможе уповні, якраз крапля в краплю зрозуміти нашого страждання, нашого болю у повній мірі: він в силу фізичної неможливості або зменшить його, або побільшить; а буде це вже не те, не те, не те!..

...Одинокі-ми, бо який би не був круг найближчих, та чужаків усе ж більш, — їх мільйони, їх тьми, і ції тьми роб-

лять життя многолюдною пустинною, живуть одсторонь одно од одного, живуть і не знають, і не хочуть знати одно одного, не обізвуться одно до одного «незлим, тихим словом»⁴, і ніколи не привернуться одно до одного, якщо не рідня, не свістня, не в обов'язкових відносинах; а живуть вони часто рядом: стіна з стіною, двері у двері, вікно проти вікна...

От і там, я знаю, в тому домі, що навпроти, у першому поверсі, живе молода дівчина... Через віконечко видно велику кімнату, освітлену лампкою. Вона сидить коло стола й шне без кінця, а солоні сльози ллються на руки, сліплять очі, роблять шиття вогким, і вона розказує своє горе своїй сестрі, що коло маленького кривенького дзеркальця розчісує довгі коси та придивляється на свою красу; і дівчині тій здається, що тьма обірваних троянд її щастя застилає всю долівку, що вмирають вони, як і вона, з кожним словом, що виривається з її блідних уст, бо він вже не любить її. І кидається до неї сестра з недоплетеними косами, і цілує її, жалує, і навіть плаче з нею, тільки не легше їй від того; смерть льодова у грудях у неї, а сестра молоденька, що кохає ще сама і її ще кохають, допліта свої коси і йде геть...

Не плач же, моя голубко, не журися, мое золотко, бо я тут, я той, що знаю всю твою тугу, хоч не знаю тебе, і я нікуди не піду від тебе, і не будеш ти знати, хто я, та й не обізвусь я до тебе, щоб не налякати метелика; тільки знай, що я тут, що я єсть, що душа моя повна, як келих, твоїми слізьми... хоч не брат я твій і не коханець...

* * *

А в другому поверсі того дома живе, чи, пак, умирає, слабый, слабый батько, а коло його ліжка, з котрого він уже давно не встає, коло маленького столика, заставленого тяжко пахущими ліками, де стоїть зелений каганець, кружляє навспинячках тонка постать — його дочка. І любить вона батька, і жалко їй його, та вже дуже давно він слабує, і, по-мимо її волі, вона почуває тягар своєї жертви, вона почуває (хоч і лякається того найбільш на світі), що це жертва велика, тая, що вона несе задля батька, і вдень, і вночі, гублячи свою красу, свою молодість; і він це почуває, і хочеться йому вмерти, аби вже визолотити її швидше; і хочеться йому жити, не дивлячись ні на що, — так потребує сила життя!.. І лютує він, і мучить її, примушуючи сидіти коло свого ліжка, то знов жалує більш, ніж себе, жене геть од себе до радощів життя, примушує її до них тоді, коли він саме тут умирає... Годі, годі! не займай дитини своєї, старий! Я буду з тобою тут слабувати... І вір мені, — кожна частина тіла, що в тебе

болить, болітиме теж і в мене, бо я хочу боліти з тобою, бо я можу боліти з тобою, бо вже ж у мене, — я чую ясно, — так само наливаються ноги водою, і не стає повітря для дихання, і крутиться голова, бо... я тобою хворий...

* * *

І в третьому поверсі, ближче до неба, молодий поет у не-топленій хатині, у п'ятьмі, мріє, дивлячись на зорі крізь вікно, і мукам його немає міри, бо не може він подолати ритми й не вкладаються його думки у віршову міру, і здається йому, що нема тих слів гострозолотих, щоб висловити тее, що твориться у його в душі, і хочеться йому сотворити щось надзвичайне, велике, щоб світ здригнувся, почувши; і розкрива він крила, і збирається він підлетіти широким махом до сонця, широким махом орловим, а в'ється долі, як гадюка, що їй наступлено на голову... І бачить він зорі, і кожна з них своїм світлом увиходить йому в душу, і навчає його слів незнаних і підійма його вгору... І знов сумніви й одчай беруть гору, і ламле він руки до болю, і стогне...

— А що, — зненацька лунає грубо-добродушний голос приятеля з ліжка. — Усе мрієш? «творишь»? «мечтаєшь»?.. «О, бедный труженик искусства!» Лягав би краще спати, ха-ха-ха-ха!..

Ні, «не падай, мій друже, не падай душею!»⁵ О, як я добре розумію тебе, бо ти — то я... Ще трохи, ще одно силкування, ще один помах крил — і ти... на недосяжній високості!.. І тоді нехай кленуть там унизу, нехай сміються чи нехай заздять, нехай поклоняються, — тобі байдуже те, як богові!

Я стежу кожний твій крок, я живу твоєю музикою, твоїм щастям, мій брате, мій друже любий, бо ми обидва отруєні однією отрутою. Приходь же до мене, у мій «чертог» чарівний, що я збудував для тебе з проміння та з натхнення.

І приходьте ви всі до мене, ви, що плакали, що боліли, що страждали, бо ви есте діти мої, бо я вас усіх сам сотворив, бо не було вас у тім будинку напроти: ні тебе, мила сестро з розбитим серденьком, ні тебе, старий, перед лицем смерті, ні тебе, убогий поете; я спородив вас із свого духу, бо я нічого не можу, як тільки творити, подібно до природи, бо я не живу, тільки творю... творю... і коли б тут лежала моя мертва коханка, — то однією половиною серця я б плакав-ридав, рвався-стогнав, а в другій — той жаль та надмірне страждання зростає б у твір... І в цьому наше прокляття, наше щастя, наша отрута й наше покликання!..

Євгенія ЯРОШИНСЬКА

ЖЕНЯЧКА НА ВИПЛАТ

Образок з життя

Іван Торонський здав матуру з відзначенням. Його родичі хоть були бідні, — батько був нижчим урядником, а мати кравчихою, — рішилися післати його на Віденський університет, щоби там вчився медицини. Мати сина, котрого люди звали б «пан доктор», здавалось бідним найбільшим щастям. А й Іван не був від того і, як вакації скінчились, спакував свій тлумочок і поспішив кормитись наукою медицини. Перші два роки йшло йому незле. Родичі посилали йому маленьку квоту, котру він доповнював, уділяючи лекції гімназістам, і з того удержувався в пишній столиці австрійській. Але на третій рік не мож було дістати лекцій, а ще до того мати вдома занедужала, і посылка маленької квоти перервалася. Через такі обставини був Іван змушений вертатись назад додому і тут оглядатись за якимсь іншим заводом. Родичі гризлися його поворотом, їх найщирше бажання бачити сина паном доктором не могло сповнитись.

Вони мешкали в домі багатого купця-поляка, що торгував свиньми. Сей купець мав дорослу вже дочку, що цілий день грала на фортеп'яні, читала книжки і все лиш о тім марила, як би то за когось іншого, а не за згінника свиней, вийти заміж і мати через того вступ у вищі круги суспільності. Але що з того, що вона музи любила, коли грації не стояли над її коліскою¹, і через те не було ніякої надії, щоби який жених з вищих кругів злякомився на багате віно «свинарської доньки». Було багато таких, що, не дивлячись на старковату панну, були би її радо повели до вівтаря, але встид і поговорка людська не давали їм якомсь до діла приступити.

Учувши про поворот Івана, пан Войціх Полянський подумав собі, що з сим молодим хлопцем дав би ся зробити добрий інтерес. Вперед почав з старим Торонським розмову, тому запросив його на склянку кави, за часок знов на вечерю, а за місяць була між ними вже готова згода. Іван мав вертати назад до Відня, де його Полянський мав удержувати, аж доки не осягне ступеня докторського. За се добродійство мав Іван взяти за жінку дочку Полянського, панну

Рузю. Хитрий Полянський зумів визискати некорисне положення бідних.

Вернувшись назад до Відня, учився Іван з великою пильністю, бо ж тепер ждали на його докторський диплом не лиш батько й мати, але ще суджена і її родичі. До судженої, правда, не чув Іван ніякого потягу, але, будучи ще досить молодим, — йому скінчилось 22 літ, — думав, що вона справді робить йому велике добродійство, даючи йому потрібні средства до досягнення докторського ступеня. Йому, правда, робилось не раз зимно, як подивився на її фотографію, але не раз і жалував її за те, що вона його любить. В таких хвилях, в котрих його милосердіє будилось, писав він їй короткий та сухий лист, бо що ж він мав до неї писати. На іменини посилав пильний студент своїй нареченій якусь гарну книжку або нові ноти — найліпший гостинець для любительки муз.

Нарешті прийшов довго дожиданий день промоції. Тремтячими із зворушення руками, з радісним серцем сягнув Іван по свій лікарський диплом. Кілько праці, кілько труда коштував його сей диплом!

А тепер? Яка доля дожидає молоденького доктора?

Тоту долю, яку бачив в постаті постарілої панни, не був він в змозі від себе відвернути. Добившись до своєї цілі, почав собі робити вимівки, що за таку марницю, як він називав тепер свій докторський ступінь, запропастив цілий свій вік. Як радо остався би він тепер у Відні, у сім хорошім, веселім місті, де тільки красних жінок та дівчат, а тут мусив вертатися до своєї вітчизни, від котрої відчужили його літа, бо, не хочючи, щоб його втягнуто в рій забав, сторони тут, на чужині, від своїх країв. Як премилім здавався йому тепер Відень в порівнянні з Галичиною і з тим жидівським містечком, де перебувала його будуча доля. Але як чесний чоловік, мусив він сповнити свій довг і їхати додому, де вже панна Рузю нетерпеливо дожидала свого жениха. З тяжким серцем попрощав Іван Відень і помнав у Галичину. Як радісно його вітали, може собі кожний представити. Не бракувало сліз радості, котрі бідна мати проливала, благословляючи Полянського, що допоміг їй видіти свого сина доктором.

Сам Полянський не чувся з щастя, що міг сього гарного молодого хлопця пригорнути до свого серця. Те його тішило, що він тепер до його родини належить, а право обіймати і цілувати Івана пан Полянський добре оплатив.

Сей віденчук, доктор, гарний, молодий, з панськими манерами, мав бути його зятем, мав виключно належати до його дочки! Полянський розщепив собі ковчир від сорочки, утіха і щастя заперали йому дух, не давали йому дихати; одно лиш

колотило його радість, а то упертість Івана, що на жоден спосіб не хотів по-польськи бесідувати.

Серце тридцятьп'ятилітньої Рузі било також скорше в її дівочих грудях на вид красного молодця, котрий мав бути її чоловіком; він, вправді, якимсь холодно з нею обходився, але се, може, так, з неспітості.

«Ось вже за кілька день будуть мене звати панею докторовою», — думала собі Рузю, притискаючи руки до серця. І вона подумала собі, що хоч її приятельки вже давно повіддавались, то вона не має їм чого завидовати; бо її за кого ж вони повиходили? За горальників, економістів, офіціалістів, а на доктора варто вже було так довго чекати.

Весілля відбулось, при участі близьких і далеких кривних, дуже бучно. Доктор Іван був цілий день нервовий, недоступний. Влізливість його нових вуйків, тіток, братанків і сестрінок дразнила і гнівала його. Як ступав до вітваря, то був блідий мов стіна і трясся, як в пропасниці; здавалось, що туй-туй вернеться від шлюбу. Вид його судженої не подобався йому.

«Сесе бліде, натягнене лице не зробить кращим ні біла сукня, ні міртовий вінок», — подумав собі.

А як вони обоє в пишно урядженім помешканні лишились самі, подумав собі Іван вдруге: «Що я з нею буду тепер говорити», — та й мовчав. Жінка до нього примілювалась, щебетала, а він сидів тихо, гейби закаменів. Дивлячись на її зів'яле лице, котрому і малювання не могло надати молодості, почав Іван гірко жалувати, що дався своєму тестеві на підмову.

Бути ціле життя зв'язаним з сею жінкою, котру він ні любив, ні поважав, здавалось йому чимсь страшним. І се мала бути заплата за те, що він тільки працював і учився, не дозволяючи собі ніколи ніякої розривки, — за те, що ціле життя провів тихо, не вживаючи жодних розкошей світа? Його тягло тепер до молодості, до краси, а тут обвівала його студінь починаючої старості. Його ступінь докторський був усьому виною, через нього запропастив він себе, своє життя, всі свої мрії і надії.

Зимний дроз перебіг по тілі молодого чоловіка... Він встав, відтрусив жінку від себе і приступив до вікна.

По вулиці снувались люди. Іванові здавалось, що той найбідніший зарібник щасливіший від нього, бо вільний, а він зв'язаний повік нерозв'язними путами. І закрив лице руками, зітхнувши тяженько. Спливаючі на руки рясні сльози пекли його, мов жар. Се були сльози по страченім житті.

Від того дня старався Іван привикнути до своєї долі, що йому почасти удавалось, лише на його гарнім лиці не бачив

вже ніхто веселого усміху; якась глибока меланхолія осіла на його колись погіднім чолі. Жінка хоче його не раз розвеселити і зачинає грати йому коломиїки, він тоді кричить на неї, щоби перестала, бо він не держить її за гідну грати тої наймилюшої його думки, що нагадує йому веселі часи в крузі товаришів гімназійальних.

Іван постановив собі жити лиш для свого звання. З жаром, отже, посвячується своїм студіям і своїм хорим, для котрих є правдивим батьком. До політики не мішається, бо каже, що з роздертим серцем і душею не можна радити про долю народу. Не раз видається йому дивно, яким він став студеним і байдужним, як всі похоті життя в нім замерли, задеревіли, а подивившись притім на свою жінку, стисне кулаки і шепче з іронічним усміхом:

— Женячка на виплат — се прокляте для бідних студентів...

ГІСТЬ

Вона оповідала йому, кілька кури знесли яєць, що м'ясо подорожило знов, що ярина страх недобра, дальше про свою гризоту, що білизна не хоче схнути, хоч висить уже третій день на шнури. Він слухав її з привичною увагою. Се був рапорт, якого він мусив вислухати щодень, повернувши зі школи і засівши зі своєю жінкою до обіду. Потім розбирали обоє кожду точку зокрема, а нарешті запитала вона, як йому сьогодні поводитися в школі. О, і він мав гризоту! Малий Михайлович вичерпував його терпеливість. Він був збитий і злий, але що був сином директора, то не можна було з ним поводитися остро.

— Подумай собі, він намалював мене сьогодні на таблиці і підписав: «Пан учитель у сурдугі, що переробила йому жінка». Мені здається, що ліпше було б, якби ти не мішалася в кравецькі діла, тим я виставляю себе на посміховисько молодіжці.

І глянув на свій сурдуг, якого довгі поли і не короткі рукави не збуджували справді великого подиву і не зраджували високого естетичного смаку.

Але сими словами наварив він собі! Се було обурення! Вже зайшло аж так далеко, що він їй робить вимівки за її тяжку працю.

— Я все казала, що Михайлович то ледащо, і через него мав би ти не носити свого сурдуга, якого перероблене коштувало мене стільки праці, а ти хочеш тепер кинути його? Ні!

Владку, сего я не сподівалася дожити з тобою. Що він трохи задовгий, що кому до того, ми ж не маємо звідки справляти собі щороку нові речі.

Він не важився відповісти їй, бо боявся її сліз. Може, її правда. Він не займався ніколи такими речами, як мода, убрання. В нього не було на се часу. Школа та лекції захоплювали всю його увагу. Він працював цілими днями і не вважав, як там його сурдуг лежить. А сурдуг був вигідний; він був невдячний, що сказав перше своїй жінці, аби не мішалася в кравецтво. Що вона була така добра, так дбала за нього, обходила його, догоджувала йому, гріх би мав гніватися на неї. На своє убрання не видавала також нічого, а все складала гроші до купки, аби, як підуть на пенсію, могли собі купити хоч яку-таку маленьку хатинку на селі, бо там хотіла вона жити бодай перед смертю пару літ.

Він був зворушений, коли подумав, яка вона добра. — Не гнівайся, я не покину свого сурдуга, — сказав і хотів збиратися до праці. Треба було поправляти задачі. Та ось стукання до дверей не дало йому здійснити сей намір. Перестрашені тим стуканням, подивились обоє на годинник. Хто се міг бути, що приходив у сей час? Гості в таку годину! Неможливо! Кому хотілось би робити візити о першій годині?

Та се не були гості, лише листонош, що передав їм рекомендаційний лист.

Обоє перестрашилися. Тремтячими руками отворив він лист і почав читати. Та чим довше читав, тим більше малювалося збентеження на його лиці, вкінці подивився нерішучо на свою жінку.

— Мальвінцю, подумай лише, знаєш, доктор Ломницький... чи пам'ятаєш його?

— Той, що в твоєї сестри був на квартирі?

— Той сам. Він пише, що буде переїздити через наше містечко, і просить, чи не міг би переночувати у нас. Як се нам неприємно, то він постарася про інший нічліг.

— Се він пише?

Тепер стратила вона притомність духа. Великоміський панч в їх домі! Що ж вона почне з ним! Де він буде спати? У них лише два покої й кухня, а він там у місті займав сам два покої. Її швагрова казала, що він дуже вибагливий. Не знати, як приймати його, аби він був задоволений і не сміявся з провінції.

— І ти думаєш, що він приїде-таки на правду? — почала несміло.

Він був про се переконаний. Вона склонила з резигнацією голову і почала збирати зі стола.

Зараз узялася переіначувати цілу хату. Переставляла меблі, образи, порядкувала, чистила. Як надійшла година приїзду гостя, були обоє доматори святочно прибрані і очікували його.

Гість приїхав. І був такий любий, привітний, що вони робили собі вимівки з-за того, що чули так мало втіхи при читанні його листа.

При столі розпочав молодий доктор розмову:

— Чи пані ходять часто на проходи?

Вона почервоніла і подивилася з переляком на свого мужа.

— О ні, тут нема куди ходити, самі жидівські вулиці.

— То, певно, мають пані приемне товариство в місточку, сходяться часто на забавах, пікніках, вечерках...

— Мій муж має так мало часу. Ми не буваємо в жодних товариствах.

— То, певно, панство любуються природою, їдуть часто на село. Може, їдете на ровері, пане учителю?

Учитель подивився на свою жінку і усміхнувся.

— Ні, я сього не пробував іще, — сказав так наївно, що той мало не розсміявся голосно.

— Отже, що робите? Чи ходите на полювані?

— Ні.

— То мусите бути знаменитим тарокістом?

— Ні, пане доктор, я не граю.

— Но, що ж робите в вільних хвилях?

— Я... працюю, читаю, пишу

— А пані добродійка?

Обоє глянули на себе. Вони не знали, що відповісти на це, бо пані добродійка не мала вільних хвиль, бо вся домашня праця спочивала на її плечах.

— Але ж се страшно! Як ви можете витримати щось подібного? Таже ви мусите вмирати з нудьги.

Сі слова не виходили їм із думки. Обоє мали дуже злу ніч, не спали майже нічого. Обоє думали про того молодого, повного життя доктора, і щось мов зависть почало пробиватися в їх серцях. Як весело оповідав він про всі чуда великого міста. Чи не перемінили його оповідання їх поєдинчого помешкання? Чи не стали й вони самі при кінці веселими, говірливими, чи не думали, що не пережили ще ніколи такого приемного вечора?..

Який він щасливий! А вони? Вони сиділи рік від року на однім місці, з тими самими гризотами, з тими самими неприємностями! Що знали вони про життя? Неприємності з дітьми, що не хотіли вчитися та не мали охоти до науки, переговори з родичами, які нечемність і лінивість дітей спиха-

ли на вчителя. Взимі гризота через піч, що курила, вліті неприємність, що порох із дороги залітав до помешкання. А все один клопіт — мало грошей. Се було їх життя, яке вони провадили вже довгий час і яке мали провадити до кінця віку.

Він скінчив ці сумні рефлексії і почув у другім кінці кімнати тихий плач. Отже, її вона не може спати, її вона думає про своє життя і плаче за страченими літами. Він запер у собі дух, аби не зрадитися перед нею, що її його мучать невеселі гадки.

Рано виділи вони свого гостя лише хвильку, а вечором відїхав він назад до столиці. Їм здавалося, що він забрав із собою всю веселість із їх маленького помешкання.

Вона впорядкувала все так, як було перед приходом гостя. Мовчки засіли до вечері, він у своїм старім сурдуті, а вона оперезана великим фартушком, який скинула була на час побуту гостя. Сиділи при столі, і обоім було чогось неприємно. Все здавалося їм таким нудним, таким звичайним; здавалося, що поза їх кріслами ходять сиві тіні.

Вона почала оповідати, кілька яєць нанесли кури, що білизна висхла вже, що вона сьогодні не купувала молока, бо лишилось їй ще відучора. Він подивився на неї якось здивовано, і вона замовкла. Вона застидалася, дуже застидалася, що хотіла займати його такими нісенітницями, які видавались їй дотепер дуже важними. Почала силувати свій мозок, аби зацікавити свого мужа, так як учора молодий доктор, аби зробити його веселим, говірливим, але ніщо не приходило їй до голови. Все лиш кури, сусіди та школа — сльози появилися в її очах, вона зненавиділа себе.

Він побачив сльози в її очах, і йому стало жаль.

— Ходи, — сказав, — надворі світить місяць, може би, ми пішли на прохід?

Вона встала, і щось мов усміх перебігло по її затурбованім лиці.

Михайло
ПЕТРУШЕВИЧ

ГРАДОБУР

Оповідання

ГЛАВА ПЕРША

I

Гнат Шутяк вертав з міста додому. Був се високий, стрункий мужик, літ, може, тридцять п'ять на віку. Лице його було смагле, подовгасте, з вистаючими під очима вилицями, горбатим носом і вузькими стисненими губами; великі, трохи занадто випуклі, чорні очі сверкали з-під луковатих чорних брів; високе, взад спохиле чоло покрите було кучерями чорного блискучого волосся, що персями добувалися з-під старого військової шапки і прислоняли жилаву, мідяної барви, рої вийськової шапки і прислоняли жилаву, мідяної барви, починалася від шиї, переходила за вухом у темно-синю барву, а над вухом кінчилася чорною плямою запеклої крові. На довгій шиї були по обох боках гортанки сині знаки пальців з кривавими відтисками нігтів. Він був убраний у старенький, також синьої барви кабат, на котрім висіли три мосяжні гудзики; сорочка довга, пущена по грубих, зрібних штанах, була підперезана вузьким шкіряним ременем; до нього на шнурку прив'язаний був складаний ніж.

Перейшовши долиньське передмістя, звернув Гнат наліво коло каплички: тут зняв шапку, перехрестився, зітхнув глибоко й протяжно і пішов поміж хати й корчми до насипу залізничного. Понижче насипу стоїть корчма з великою брудною вивіскою; на ній суть зображені символи п'янства — пляшки, келішки, високі склянки до пива — а під сподом німецький напис: «Wein, Bier und Meth — Nuchim Schinder»*.

Підходячи д' корчмі, звільняв Гнат кроки, наче надумуєчись, чи вступити, чи ні, — але порівнявшись з широкими, на два боки отвореними дверима (корчма приймає всякого з отвертими раменами), вступив до шинку.

* «Вино, пиво і мед — Нухім Шиндер» (нім.). — Ред.

В шинку було кілька мужиків, що, стоячи перед шинквасом, закусували горілку булкою і розмовляли. За шинквасом сиділа жидівка і плела панчошу, не звертаючи уваги на мужиків. Гнат підхилив трохи шапку, сказав мужикам «Славу» і казав собі дати порцію горілки за три нові.

— А то ви, Гнате? — обізвася малий, присадкуватий, з хитрим виразом лица, мужик.

— Та я, — якось ніяково відповів Гнат.

— Як ся маєте? — питав далі мужик, покинувши своїх співбесідників.

— От як видите, — сказав Гнат і протяг руку по келішок, котрий жидівка поставила на поруччі шинквасу.

— А вам що, Гнате? Та вам кров з волося слезить... — питав здивований мужик.

— Василенків... От ліпше дайте спокій, тепер не допитуйте: як хочете, то ходіть зараз — підемо разом додому... — стиха промовив Гнат, випив горілку, обтер рукавом рот, і оба з Василенковим вийшли з корчми.

2

Василенків був звісний в Новійці і околиці градобур і ворожбит. Він відвертав літом град від села, зашіптував хвороби людські і худоб'ячі, привертав молоко, забране відьмою, помагав в справах любовних і подружних і з того удержував себе та родину. Коли прийшла осінь, він брав мішки на плечі і ходив від номера до номера, здираючи по гарцеві данини за відвертання граду, а практика ворожбитська приносила йому також незлі доходи.

— Ви, Гнате, знов з Шуликами? — зачав перший Василенків.

— М'юку маю велику від них, — понуро сказав Гнат.

— На чім же зайшло?

— Сама, відьма, зачіпає: сліди за моєю коровою збирала; жінка уповіла мені, я зачав упоминатися, прийшло до сварки, а тоті єї два збуї взялися до мене... дивіть, що з мене зробили... — дрижачим зі зворушення голосом говорив Гнат і, знявши шапку, показував Василенковому рану на голові, за вухом і синці на шиї.

— Ви, може, по «реперту» до суду ходили? — спитав Василенків.

— Нема правди на світі! — гірко скликнув Гнат. — Пани в суді казали, що знаки замалі... Нема нащо «реперту» давати...

— Де нині правда є? Хіба в бозі та в мені трохи, — підсміхуючись потвердив ворожбит.

— В голові палить, якби грані насипав... Муку мені велику бог посилає: може, я ще переможу єї... тоту Шуличку-відьму!

— Ви, Гнате, чоловік письменний, Біблію читаєте, слово боже розумієте, а бабу не можете змочі.

— Зміг би я єї, коби не військо.

— Правда є. Ваш покійний тато, а наш реєнтий знали багато; їм з книжок указувано, знали від себе і до себе,— говорив Василенків.

— Як хорували і умерли, я був при війську. Маєток пішов на лютерию, а що знали, з ними пішло до гробу,— відповів Гнат.

Так то бесідуючи-то, мовчки перейшли вони попри хотинську корчму, перейшли мостом вузьку а глибоку млинівку, що, мов блискучий вуж, вилася поміж буйними загонами зеленої озимини. Береги її зеленіли молодю травою, засіяні блідими сліпавками, яскрами і лотатнем. При мості похилилися верби, а гнучкі їх гілки, покриті молодим кучерявим листям, доторкались води. Вода поривала їх на мить з собою, але власна їх спружистість і сполучення з пнем, з котрого росли, вертала їх на перше місце: так молодий чоловік пливе на хвилях мрій, поки досвід не верне його на землю, з котрої злетів.

Перед ними видніла майже над самим берегом Лімниці велика лютрівня спиритусу. Була се велика одноповерхова каменниця з малими віконцями, з каналами і спустами усподі, звідки, вічно димівся чарівний відвар, розливаючи далеко навкруги горілочаний запах. Сторчав високий червоний комин, немов жадно розглядався по сусідніх селянських полях.

Порівнявшись з лютрівнею, вони оба майже рівночасно промовили: «Чути горівку» — і вступили до найближчої старої корчмини.

Коли вийшли з корчми, Гнатові очі блищали більше, рана за вухом загорілася дужче, а Василенків став бесідливіший.

— Ба, куме Гнате, а у вїята? — спитав ворожбит.

— У вїята? — роззявивши рота, скрикнув Гнат. — У того злодія?! З Христа ризи би здоймив...

— Робив справу?

— Взяв дві кварта горівки від мене та й зробив справу, аби-сьмо ся погодили.

— Шулики дали, певно, чотири кварта, — підсміхуючись над справедливістю, сказав Василенків.

— За мене не мине его кара божа... Як на такі рани робити згоду? — питав обурений Гнат.

— Та й в суді не ліпшу справу зробили, — підговорював ворожбит.

— «Помощ моя от господа, сотворшаго небо и землю...» Від людей добра не буде, погані,— сказав Гнат і умовк.

Вони йшли берегом Лімниці, що широким зарінком, змінюючи рік-річно корито, гонила бистро свої чисті води. По їх боці шуміли лози, засаджені проти влому води; птахи порхали з гущавини, перелітаючи на другий берег. При березі і на баранах чиста, а на глибині зеленкувата вода шуміла, б'ючи о бік дрантвого порона, що на чорній, блискучій від мазі ливні сунувся наперек ріки.

Коли порон наблизився до містка, оба мужики вскочили до порона. Сказавши перевізникові «Славу», посідали на край порона і дивилися горі водою.

3

Сонце спускалося щораз нижче. Чим далі на захід, тим більше лисніла вода золото-червоновим блиском, а вдалині під горами, покритими дубиною, горіла, якби огненне море, ціла водна сіть Лімниці і Чечви, котра в тім місці де неї впливає. Легкий весняний вітерець переганяв біляві хмарки, зарум'янені на вид заходячого сьнця: вони сунулися повільно, як стадо гусей, на полудне в сторону гір, що з ступеня на ступінь пнуться щораз то вище, аж під самі хмари.

На першій ступені тих гір видніло облите червоновим блиском село Новиця; ясніла зірницею баня стоячої на горі церкви, окруженої вінцем високих тополь в парах з розложистими липами.

— Ще маємо кусень додому,— перший промовив градобур.

— Я ще більший, бо аж на Ялинку,— відповів Гнат.

— На вечір будемо дома; треба прискорити, завтра припадає рахманський великдень,— сказав Василенків, і оба вийшли з порона.

Вони йшли скоро зарінком, навертаючи в село Добрівляни, що вузькою а довгою половою тяглися рівнобіжно до берега Лімниці і до полудневого пасма гір.

— Ра-ахма-нський великдень... Ходім: Шуличка зіпсує корову... — приспішуючи кроки, говорив дрижачим голосом Гнат.

В його голові був дивний нелад. Перед його очима кружили жовті колеса, котрі ставали щораз то більші, щораз то жаряче палило його чашку. В його уяві ставали образи з Апокаліпсиса¹, котрого він умів майже напам'ять. З-під останньої мужицької хати, котру минали в Добрівлянах, щирив до нього семиголовий звір львині зуби: його голови зливалися

в дві голови Шуликів, змінялися в панича з люлькою в зубах і в червоній шапці і никли десь в рові під містком.

Так ішли вони оба мовчки через широкі оболоні, покриті різучкою та ситником. Чорніють там великі торфові чорні пліші, а на захід опираються оболоні, покряні де-не-де на управні загопи, о полуднево-східний скрут Лімниці; на схід кінчатся вони у підніжжя високого, покритого березовим та вільховим гушавником, горба. Попри дорогу стояли на оболоні громадки товару, головами до себе, а пастухи уганяли на худих конятах, зганяючи на дорогу розбриканий телятник.

— Дивіть! Лицар і Смерть... — скрикнув Гнат, вказуючи пальцем на пастуха, що в брудній, подертій полотнянці і вовняній в сині і жовті паски шапці, сидючи на конині, гонив за чорною з білими латками коровою.

— Що вам бог дав? Який Лицар і Смерть? — здивовано спитав Василенків.

— Не видите? Косу тримає в костистій руці...

— Що вам, Гнате? Дух святий при нас, хрещених! Чи не зсунулися ви з розуму? — вже трохи з острахом питав ворогбит і вдивлявся пильно в Гната.

— Та я нічо... От так... Щось привидиться...

— Догодили ж вам Шулики! Вже вам і привиджується: а де ж хто видів так чоловіка збиткувати та ще й по голові? — жалувал Гната Василенків.

Вони наближались до села, перейшли міст на млинівці, пущеній з Лімниці, і ввійшли в село на головну вулицю. Дорога підіймалася щораз вище, ведучи поміж низькими хатами в сливових садах. Між ними дивував незайомого прохожого великий одноповерховий не то дім, не то камениця, не то шпихлір — садиба новицького креса — вїята, розмальована всіма можливо суперечними красками. Гнат, проходячи попри вїтївський «двір», відвернувся, і оба пнялися мовчки аж д' великій брудній камеральній корчмі, що стояла на високій площині при дорозі. Тут дорога розходилася у два боки: одна вела направо, у часть села, названу Банею, і туди пішов Василенків, попрощавшись з Гнатом, — а Гнат ішов вже сам під гору. Він спішив, не видячи ні худоби, що повільно йшла горі дорогою, ні людей, що вешталися по обїстях, не чуючи вербових сопілок, що тужно грали десь на горі.

Сонце вже зайшло, лише на заході зоставала ще довга лілова смуга світла. На сході світила вечірня зоря — і одна по другій запалювалися свічки на ясно-голубім веснянім небі. Вийшовши на гору, став Гнат на хвилику; піт лився з його лиця. Він поглянув на церкву, промовив: «Боже!» — і попри

школу спускався вуличкою, що вела попри великий город старого учителя у потічок, за котрим на схилі високого позаднього горба Ялинки стояла його низька, покрита соломною, порослою зеленим мохом, хатина з невеличкою стайнею при боці.

ГЛАВА ДРУГА

I

Гнатова хата, як всі наші мужицькі хати, мала і низька; задом обернена до дороги, з двома дверми на перестрїл, що замикаються дерев'яною засувою і ними входитьсь до сіней. В сінях стелі нема: видно там чорний, закурений дах, блищать сажею чорні кізли, банти і лати. При стїні стоїть невеличка бочка, з котрої воняє прикрим запахом пристарїлої капусти. Побіч дверей, що ведуть до хати, стоїть приперта, усподї бронзова, вгорі ж чорна від диму, драбїна, котрою лізеться на під.

В хаті при самих дверях займає майже половину хати велика піч з припїчком і запїчком. На припїчку єсть кілька пукастих череп'яних горшків, на запїчку стара верета в чорні і сірі чотирикутники. Безпосередньо до печі притикає постіль: чотири стовпці, сполучені дошками, на дошках трохи соломи, покритої веретою, і одна подушка.

Над постелею висить у ногах колиска на верівках, поздовж над постелею висить на двох шнурках жердка, а на нїй перевїшений один ще цілий грубо-білої барви кожух і полотнянка. Проти дверей видніє під стелею ряд образів: єсть пречиста з малим Ісусом, святий Микола, пресвята трїця і святий Юр у дивовижній збруї, на зеленім, як трава, коні, не подібнім до жодної звїрини в природі, пробиває ще дивовижнішого змія.

Під образами стоїть довгий стїл, накритий вузькою а грубою скатертю; під стїною стоїть під малим, ніколи не отвірним, з чотирма зеленими шибамі єїкном довга лава, а над лавою — полиця з поруччям, на котрїм опираються зверху жовті, а всередині набїло поливані миски.

За образами єсть Гнатова бібліотека: стара ілюстрована Біблїя, спадщина по вітці реентім, «Лист небесний», виданий в Перемишлї, і «Лицар і Смерть», книжечка, видана в Колодїї? Через цілу книжечку промовляє Лицар до Смерті в дуже ображающий спосіб, але коли хоче піднести руку, озброєну мечем, рука слабне і опадає, немїч розливається по його тілі. Він зачинає промовляти до Смерті ніжно: про-

сить, молить, але невмолима Смерть одним замахом коси вбиває його.

В хаті панує вічний сумерк. Віконце, звернене в сторону високої ялинки, не допускає ніколи світла; сиві круглаві очка покрили старе скло — і мрачно, і сумно в хаті. Непривітно, суворо поглядають кривообразні лики святих, і цілий той темний вигляд мужицької хати нагадує його чорну, непроглядну долю.

Коли Гнат ішов горі вуличкою, що вела просто до його воріт, жінка його Параня вийшла зі стайні з гралями в руках, а за нею мала донька, в синій, з білими очками, димчині. Вона приперла гралі до стіни, і обі увійшли до хати.

Параня була жінка несповна тридцяти літ; невеличка, грубкувата, круглого лиця з квасним відтінком коло уст. Вона належала до тих людей, що вічно спішаться, ніколи не мають часу; все, здається, пильну роблять роботу, а ніколи по їх руках не видно сліду. Гнат пізнався з Паранею на службі у старого учителя, де обоє служили по причині своєї бідноти. Відслужившись, побрались і тягли свою біду.

Гнат числився в селі до мужицьких філософів, то значить: співав в церкві з дяками, читав Псалтир³ при умерших в заступстві дяка, знав псалми та Біблію майже напам'ять і часто нарікав на сільські власті.

В неділі і свята по вечерні сходились до нього «жаждучі правди»; він читав їм Апокаліпсис, пояснював на свій лад страшні уступи, читав «Лицаря і Смерть» і «Лист небесний». «Жаждучі правди» охкали, вздыхали, зивали бога й святих, признавались в своїй гріховності, і Гнат мав у них велике значення й поважання.

Гнат був уже при воротах; підхилив їх і ввійшов на своє подвір'я. Ідучи, поглянув мимоволі наліво, де за плотом стояла довга низька хата, в котрій сиділа по однім боці — стара Таця Шуличка з сином-парубком, а по другім боці — її жонатий син. На подвір'ї рубав молодий Шулик вербовий хащ на дубовій колодці, а стара Шуличка ходила попри стайню і заглядала до худоби.

Дзвенькнула залізна клямка, і Гнат увійшов до хати.

— То ти, Гнатку? Опізнився... — сказала Параня.

— Ледве-м приліз; ослаб-ем дуже... В голові палить... — промовив Гнат.

— А подав-есь?

— Не дали пани «реперту»... знаки замалі...

— Скарай їх сила божа! — пискливо закліяла Параня.

— Нині рахманський великдень, може, би-сь корову обійшла, — пригадуючи собі щось, сказав Гнат.

— Уперед повечеряеш; є борщ з фасолею.

— Де мені вечеряти?... Води подай...

— Нешастечко ж моє! Він хорний! Що я, бідна, з тою сиріткою пічну на сім світі? — зачала голосити Параня і вийшла до сіней по воду.

Дівчинка дивилася на батька і засунулася в кут, коло стола.

— А обарінок, тату? — спитала, ссучи пальці.

Гнат сидів під вікном, опустивши голову на груди. Він не чув нічого. Параня принесла в бляшаній кварти воду: Гнат пив жадно, перериваючи пиття глибоким вздохом.

— До корови... Відьма тота коло своїх ходить... — сказав Гнат, і Параня вийшла до сіней. Тут підлізла драбиною на під, взяла мішечок і всипала в подолок жменю маку. Увійшовши до стайні, зачала пришіптувати і обсипати корову маком.

2

Гнат сидів непорушно на лаві. Його думки мішалися страшенно, і він напружував всі сили, щоби прийти до ладу. Перед його примкненими очима літала тьма-тьменна дрібоньких золотих звіздок, що, прискаючи в нові звіздки, зникали, то знову зливалися в цілі в'язки і гасли — а на їх місце підіймалася якась безвидна темрява, відмінна, однак, від сумерку в хаті. Темрява тота мала вигляд чорної овечої шкіри, що повільно підносилась вгору й опадала. По хвилі загорялися в тій чорній масі червоні страшні очі: вони дивилися на нього вперто, і йому виднілося, що щораз ближче, щораз ближче підходять ті очі д'ньому; він чує вже гаряче, яке жарить його лице з тих огненних очей. Страх мов кліщами тисне його нутро; він зривається з лави і мимоволі поглядає у вікно. Пляма темна, круглява, що впала йому в око, здається йому бабою, що стоїть під вікном, — і він мов божевільний вилітає з хати.

— Прийшла-сь?! — бурмоче він і біжить до стайні, де майнула Параня, що поралась коло корови.

— Ти?! Відьма!.. Ві-і-ідьма... Коби з тебе знак... — реве Гнат і, схопивши жінку за горло, шукає за ременем ножа.

— Гнатку!.. Гва-а-авт!.. Люди, ратуйте!.. Я твоя жінка... — хрипить Параня і борикається з Гнатом.

— Ві-і-ідьма... — кричить несамовито Гнат і ріже ножем сорочку.

Параня прутнулася надлюдською натугою і вибігла зі стайні. Коло плота стояла Шуличка з синами.

— Що у вас таке? — питають вони.

— Прийміть до хати... — хлипає Параня. — Зарізати мене хоче; з розуму зійшов...

Параня перелізла через пліт і ввійшла з Шуликами до хати.

— Дитина моя! Донечко моя! Ой, ой, ой!.. — заводила Параня за дитиною, що лишилася в хаті.

— Ото «покаяніє»! Шлюбну жінку різати... — говорив молодий Шулик.

— Чіпався, чіпався мене за корову, аж йому розум помішало, а я, най мене так бог тяжко скарає, не винна, — обізвалася стара Шуличка.

В тій хвилі хата стряслася від ударів в стіну. Вікна дзвеніли, діти зачали плакати, а каміння летіло, гупаючи щораз сильніше в стіну.

— То розбій! В хату камінем шиє! — крикнули Шулики і вибігли з хати.

На подвір'ї стояв Гнат, тримаючи в руках великий камінь, готовий до нового удару в стіну. Його лице налілося кров'ю з великої натуги, очі поблискували, мов у кровожадної звірини.

— Бери его! В'яжи! — крикнув старший Шулик, і оба кинулися на Гната.

Почала уперта боротьба. Гнат вищав не своїми головами, придавлений колінами молодшого Шулика. Голос його, спочатку сильний, ослабав і переходив в стогін і хрипіт. Шулики, поваливши його на землю, скрутили йому мотузом руки і ноги: він пручався, сині обручки показалися на його руках; стогнав, взиваючи приглушеним голосом бога, святих, євангелістів.

— Що з ним робити? — спитав старший Шулик, звернувшись до жінок, що купкою стояли на подвір'ї, поховавши руки під запаски.

— Може би, его додому; най би на своїй постелі лежав, — просила Параня.

— Ото чудо! Той, скаменів би, вліз у чоловіка! — стиха говорили бабки.

— Що ж ви, сирото, будете з ним робити? — жалібно допитувались вони Парані.

— Що я, бідна сирота, буду з ним робити? — заводила Параня.

Гнат лежав на землі, охкаючи; від часу до часу пробував пірвати пута, але ослабав і хриплим голосом кричав:

— Перемогли ви мене, чортівські сини!..

— Вставай! Ми тебе поведемо додому, — взяли його вговорювати Шулики.

— Мучте мене! Мучте! На смерть мучте! Ангели небесні! Дивіться на мою муку, занесіть вістку отцю небесному... Рани на голові, рани на руках... За гріхи мої? Господи,

помилуй мене, грішного! — жалібно молився Гнат, і всі приеутні дивилися на нього, і зачали жінки хлипати й утирати очі кінцями запасок.

Шулики приступили д'ньому і взялись його підіймати. Знов пішла боротьба: Гнат опирався, кидався набокі, і не дався рушити з місця. Крик побудив дальших сусідів — стала збиратися щораз більша громада людей. Жінки збились в один гурт, вздыхали і допитувались; мужики обступили Гната і мовчки дивилися на нього.

— То, бачусь, як той, скаменів би, влізе в чоловіка, то, кажуть, бити его: то его, скаменів би, болить, а не того, що в нім сидить, — говорив один старший мужик.

— Бити, кажете?

— Як бити, кажуть, то він, шез би в болото, вийде з хрестянина, — говорив далі мужик.

— Ба, чи не гріх катувати чоловіка? — спитав непевним голосом хтось з громади.

— Говори з дурним! Чоловіка не болить, лиш его, дух святий при нас, хрещених! — закінчив мужик і підступив до Гната.

— Ходіть, Гнатуню, додому, ту чей ночувати не буде? — обізався він до Гната.

— Відступіться від мене всі «ділаючи беззаконіє»! Злоді, фарисеї лукаві! — злобно відповів Гнат.

— Беріть его на руки! — крикнув мужик — і шістьох пустилося брати Гната.

Він валив зв'язаними руками, копав ногами, кусав, плював; мужики знов, опершись на теорії, що чоловіка не болить, лише чорта, не жалували йому стусанів і так з великою бідою перенесли Гната до його хати і зложили на постелі.

В хаті знайшли в куті непорушно стоячу дівчинку; вона не могла з ляку й слова промовити, лише рушала губами і не хотіла уступити з місця, аж мати прийшла і відтелепала її.

— Що я з ним робити буду? Головонько моя бідна! — заводила Параня.

— Цить, жінко! Не заводи; ми ту повартуємо коло него, а завтра, дасть бог дочекати, треба дати знати війтові, аби з ним що робив, як не прийде до розуму, — радив один мужик.

— У Львові, бачусь, чи де, є такий шпиталь для тих? — питав другий мужик.

— Та є, але треба би платити: а ту звідки потягне?

— Прийшло би на громаду платити?

— А що ж ти гадав?

— Чей его бог милосердний простить! — сказав, зітхнувши, один з мужиків.

Вони посідали на лаві, позакурювали короткі люльки і сиділи мовчки. Баби стояли в дверях і шептали, дивлячись на хворого, що, вп'яливши очі в стелю, лежав, не зважаючи на нікого і на ніщо.

— Ба, з чого би то? — питала шепотом одна баба.

— З насланя... — відповіла друга.

— З насланя? А може, з даня?

— Та від кого би дане?

— А Шуличка? Вона знає... — цілком стиха говорила баба.

— З того би йому таке прийшло?

— Ідть геть! З даня минутися можна, — сказала баба, і вони зачали розходитися одна по другій додому.

По дорозі вступали вони до сусідів; пукали до вікон; вистрашений сусід вибігав до сіней і через заперті двері питав:

— Хто там?

— Та я, Василиха...

— Що там таке?

— Ви нічо не чули?

— Нічо; горить, боже хрانی, чи що?

— Гнат з розуму зійшов, жінку зарізати хотів; ціла громада тамки таки вартує.

В кілька хвиль отвірталась зі свистом дерев'яна засува, отвірталися скриплячі двері, і сусід з жінкою, накинувшись чим попало, біг дивитися на Гната.

3

Було вже пізно. На голубім небі — небо буває навесні цілком інакше, як в інших порах року, — блищали зорі. Одні світили ясно і спокійно, другі блимали, як полумін'я свічки, що за найменшим подувом клоняться, миготять; косарі, йдучи рівно один за другим, підійнялися високо на сіножаті небесній, квочка хилилася до заходу, а коли б був хто в тій тишині північній приложив вухо до землі, був би чув веселі звуки великодніх дзвонів, співи гагілок у рахманів, бо тепер саме доплили шкарлуші з свяченого яйця, кинені на воду, до їх незнаного краю.

В селі було тихо; лише від часу до часу чуйний пес гавканням переривав тишину нічну. І наче дивувалась тишина, що хтось перебиває її, — і ще відгомоном повторювала, здивована, уривисту собачу лайку.

Вуличкою, що вела до Гнатової хати, переходили мужики, йдучи повільно; бігцем спішили цікаві баби, щоби подивитися на чуже «покаяніє».

Гнат лежав на постелі, не заплющуючи очей: він поглядав в сторону отворених дверей, і на лиці його пробивався страх і внутрішня боротьба.

— У головах Матфея і Марко, у ногах Лука і Іоанн — євангелісти святі! — говорив він, дивлячись уперед себе, — нечиста сила ломить мене... Студеним вітром преса в хату... Сту-де-но-о... — бурмотав він невиразно і трясся, мов у лихоманці; зуби сікли одні о другі.

Параня стягла з жердки кожух й полотнянку і обкривала Гната. Мужики сиділи з люльками в зубах, дримаючи.

— Боже, в тройці святій, поможи мені, грішному! Дай мені силу втерпіти отсю муку! Ти мене нагородиш — даш мені силу над всі люди... Огонь, град, голод, дух бурен... Сімдесят сім примов ранішніх, сімдесят сім полуденішніх... Сімдесят сім північних... Куди лізеш?! — кричав хворий в нестямі. Очі його йшли в стовп, і він намагався цілим тілом утікати.

— Цілий черво-о-оний... Копитом гребеш... землю... Не сядеш коло мене! Луко! Іоанне! Ратуйте мене, грішного! О-о-ох! — ричав майже Гнат і знов припадав на постіль і примикав очі.

— А то его мучить! Сила божа! — шептали, проснувшись, мужики.

— Муку має велику; може би, Євангеліє над ним?

— Де тепер Євангеліє? Ніч, пізна година...

— На що мене родила мати моя? Світ цілий — гріхи... Війт, присяжний, радні — один гріх; на священниках — гріхи... В «беззаконіях» родила мя мати моя... На припечі чорний кіт! Во ім'я отця, і сина, і святого... Пішов у каглу... Хе, хе, хе!.. Євангелісти! Дивіть, у каглу пішов той ворог... Хе, хе хе!.. — перекрививши рот і вп'яливши очі на припеч, несамовито реготався хворий.

— Може би, ему сповіді? — радилися мужики.

— Вар'ята сповідати?

— А Василенкова?

— Що?! Василенкова-а? Ту божа річ іде: євангелістів видить. Ту не его робота — мантий, — відказували декотрі.

— Спо-о-овіді? Мені сповіді? — звернувшись на хату, питав Гнат. — Я грішний, грішний, грішний... Сповіді мені? Перед усіма людьми, перед цілим світом скажу гріхи мої...

— Перед людьми? — здивовано питали мужики.

— Перед усіма сповідь зроблю, перед усіма встид свій відкрию, у покаянію суду божого чекати буду... Скличте ціле село, бийте у великий дзвін! Я сповідатися буду з гріхів своїх! — говорив, просячи мужиків, хворий.

— Може, ему пан біг дав, аби він перед народом уповів свої гріхи? Хто знає божу волю? — шептали мужики.

— Пан біг любий прости́ть его; хто знає, що ще з него буде? Він чотирьох євангелістів видить...

— З таких потому великі ворожити.

— Чи до худоби, чи до людей: все може.

— І град відверне, градову хмару бурить.

— А Василенків?

— Е! Той з тим, що в болоті, тримає.

— Ба, чи?

— Казав Дмитро Ханенків: «Я,— каже,— уходжу під вечір до него, щось ми був бик заслаб, най з тим часом іде! — а він сидить за столом та й бавиться з лялькою; я,— каже,— в двері — а лялька скіць за образи...»

— Боже, заступи!

— То Ханенків, кажете, видів?

— Божився, на чім світ стоїть, що видів.

— Такі, що з тим, щез би, тримають, то вперед, ніж стануть на ворожитів, кажуть, Христа дванайцятьма різками по лиці б'ють...

— Кара каренна!..

— А по смерті що?

— Та що? Бере душу той у болото з собою.

— А той, що з богом держить руку?

— Тоті з книжок, з письма знають; з божої ласки помагають людям; але як їх нечиста сила переможе, то смерть без часу!

— А душа що?

— Душа божа; а як же би інакше? З богом держить і божий є.

— А град?..

— Бурить градову хмару примовами.

— Як переможе нечисту силу, то град іде на ліси, а як заслабий, то, сохрانی господи, яка кара від граду!

— Лише роздрочить пусто.

— То тяжка річ з тим боротися...

— Що кому бог призначив: так уже написано.

— А Василенків що? Мало не минувся.

— Були розумні та й трафили ще на мудріших.

— Він тесав з воріт зверха та й позабирав у сусідів молок; тоті, бачусь, поїхали до паливоди, та й він їм уповів, аби стовпи другим кінцем закопали, а з воріт аби спідні тріски спалили.

— У Михайла палили, а він тої ночі мало не минувся. Шість неділь не вставав з постелі.

— Не знав добре від себе.

— Гра-а-ад? — мов спросоння спитав хворий.

Він лежав з широко отвореними очима, в котрих видніла неприємність розуму. Йому виділося, що з-під припічка виходить повагом курка, а на курці їде величезний товстий щур. Він водить очима за тим дивним їдцем: щур об'їжджає сім разів хату й знов заїжджає під припіч. То знов чує хворий легенький шелест вгорі; підносить очі й бачить, як лики з світячими, як проста сірничка, очима снуються по під стелю. Все мішається і путається воколо нього. Він іде городом старого учителя пониз потік. У гуркалі чує плюскіт води, потопленики плещуть в долоні... На зеленкуватих, на-трудоватілих лицах чорніють зігнілі вербові листки... Плаче планета й кличе: «Сюда! Сюда!»

— Щезай! Не підуй! Що кличеш?.. Чуєте? Кличе планета д' собі... — пробудившись з-між привидів, говорить хворий до сидячих мужиків.

— Дух святий при вас, Гнатуню! — кажуть стиха мужики й хрестяться повздовжнім хрестом.

Гнат приплющує очі: йому здається, що він іде горі Ялинкою. Від камеральної дубини з заходу сунуться градові, як льодяна крига, хмари. Він чує шум, як би шум води на лотках. Звівається вітер, зачинають падати дрібні кульки граду. Вони падають чимраз густіше, чимраз більші... Б'ють об його голову, він чує глухий біль й обома руками хапається за голову, немов заслоняючись від граду.

— Голова!.. Град!.. Град!.. — кричить він здавленим голо-сом і тисне руками голову. Кров пре на його мозок, і щораз глухіше охкає він і стогне.

В голові його шумить, дуднить, дзвенить. Нові привиди виринають перед його очима.

— Труби трублять на чотири сторони світу... Чути шум, як би від многих... Отвираються гроби, порохи збираються... Багно велике! Біда тому, хто нігті за життя не кидав за па-зуху! Чим загатите багно? Як перейдете на Асафатову до-лину?.. Стоять, як два лани збіжя: он та тримає клубки в руках... Га! Крала-сь клубки? Ткачева жінка... Ти з чеснич-ком? Тільки всего добра?.. Ой, урвесь чесничок! Не витягне тебе ним святий Петро... Хе, хе, хе! Дивіть, люди! Баба чіпає-ся за чесничок... Адіть! Вже підтяг єї д' половині... О-о-ох!.. Урвавсь чесничок!.. У смолу... Навіки...

— Він видить суд божий, — шепчуть мужики.

— Сусе Христе, сине божий!

— Матінко Христова, прости нас, грішних!.. Христос на престолі сидить; мати его, апостоли при нім... Рани від тернового вінця на голові⁶, рана від копія в ребрі... Рани на руках, рани на ногах... Страшний суд!.. —

говорить, витріщивши очі, хворий.— Ангел вагу тримає, важить добре і зле... Пішов ти!? Скаменів би-сь... Ото «покаянне»! А він уліз під важку та й гягне пазуром злі діла на долину... О! О! О! Христе Спасе! Диви, чорт душу кривдить — несправедлива вага...

Мужики сидять, зі страхом слухають повісті о суді божім, обраховують сумління, і з їх забіджених грудей вириваються вздохи й восклицання покаяння.

— Світає,— каже, поглянувши на вікно, мужик.

— Паранько, вам би до війта піти, аби з тим що зробив.

— Сирота я бідна! Що я тепер пічну? — заводить Параня, накидає на себе петечину й виходить з хати.

4

На голубім небі виступали на сході ніжні біляві світляні смуги — далекий відблеск зближаючогося царя-світла. Зорі блідли й незначно зникали зі зводу небесного. Ніщо не переривало поважної тишини; все чекало мовчки приходу світляного царя. Трави підіймалися вгору, цвіти розхилили свої чашки, каплі роси просвічували на них білявим блиском. Білі смуги розширялися щораз даліше, ставали щораз світліші, а над самою горою загоралася вже багряна мантия царська, з котрої стріляли впівокруг рожеві промені. Через годину указалася частина сонячного червоно-світлого круга. Заспівали пташки, зачали рушати листками дрімучі березові гаї, збуджені раннім леготом, стояв перед своєю хатою, роздружуючись, хлібороб і шептав отченаші.

Параня йшла, плачучи, вуличкою попри город старого учителя; проти неї йшли спішно люди.

— То ви? — питали здивовані.

— Та я... — відповідає Параня.

— Що то можуть люди! Казали, що зарівав жінку! — говорили, поглядаючи один на другого, невдоволені, що страшна вість була лиш в частині правдивою, і йшли подивитися на Гната.

Параня вийшла з вулички на головну дорогу і наверх лась іти на долину до війта, але на скруті побачила купку людей, що йшли горі горою; межі ними пізнала війта.

— То ти, жінко? — скрикнули майже всі разом.

— Та я, прошу начальника ласки,— сказала Параня.

Ну, вір же нині людям! Казали, що зарівав жінку... — промовило піддурене начальство.

— От як люди; причиниться один, другий... До нас да леко,— боронили людську уломність присяжні.

— Зійшов з розуму? — спитав війт.

— Сирота я нещаслива!.. — у відповідь заголосила Параня.

— Таких, бачусь, до Львова беруть? — обізався один присяжний.

— Беруть? Треба відвезти й заплатити,— квасно з повагою сказав начальник.

— Що є, то є, але на річ треба подивитися, аби можна що врадити,— сказав другий присяжний — і повільно підіймалася сільська власть під гору. Позаду них ішла Параня, хлипаючи й утираючи червоні заплакані очі запаскою.

ГЛАВА ТРЕТЯ

1

Сонце підіймалося на небозводі щораз вище: щораз ширше розходилася вість о тім, що Гнат зійшов з розуму. І чим далі розходилася, тим дивоглядніші прибирала форми; і тим страшнішою ставала й неймовірнішою. Для того щораз більший був рух на головній дорозі; роїлися від людей на вузькій вуличці, що вела до хати Гнаткової.

Невеличке обійстя було залите людьми; сини й хата повні цікавих. Вони входили й тиснулися, щоби побачити хворого. Подивившись, поохкавшись, подивувавшись, відходили і ставали на подвір'ї, коло воріт, на вуличці. Розмовляли, розвідувались, допитувались о те саме по сто разів, маючи приємність слухати незвичайні речі.

Війт з присяжними і з Паранею прийшли на подвір'я. Люди рушилися; декотрі познімали капелюхи, розступаючися, більшість стояла як мур, не покидаючи свого вигідного становища.

— Проступіть же ся, люди! — кричав присяжний.— Ту начальник мають подивитися!

Почалась глота в тісних сінях. Начальство пробивало собі дорогу ліктями; товпа людей, перта ззаду, мов хвиля подавалася наперед. Люди опирались о піч, о стіл, о лаву: скрипіла постіль з великого людського напору.

— Та проступіть же ся! — кричали майже всі разом.

— Ото нарід поганий!

— Гірші худоби...

— Боже сохрани! Хату завалите!

— Та куда вступатися? Най тоті з сіней вийдуть!..

— Вступайся, не знати де?

— Мовчи! Знаєш, з ким говориш? — грізно кричить війт до стоячого неподвижно кремезного мужика.

— А з ким же би? Та з вами...

— Мовчи, драбе!

— Який-єсь ми пан... За громадські гроші...

Війт позирає собачим оком у великій злості на мужика, але руки його сповиті товпою.

— Прийдеш ти!.. Я тебе!..— сичить він, як змія.

— Овва! — підсміхуючись, відповідає мужик.

Хворий лежав спокійно і шептав спаленими устами «старі отченаші».

На сіонській горі,
Росте зіле, де мені...—

зачав молитися Гнат, але лайка і напір людей, що туй-туй не падали на постіль, перебивали йому в молитві.

— Молитву не дадуть змовити...— зі злобою в голосі сказав хворий; по хвилі молився далі:

Там мати божа спочивала,
Свого сінка шукала...

— Гнатку, люди зійшлися, може, би-сь сповідався? — похилившись д' ньому, пригадував хворому стоячий в головах хворого мужик.

— Може, его пан біг любий простить,— охкали баби.

— Сину мій возлюблений!

— Снив ми ся сон пречуденний...— голосно промовив Гнат і зачав розглядатися по людях.

В першій ряді стояв війт з присяжними; піт густими каплями котився з їх лиць.

— Іроде лукавий! Що-сь витрішив очі на мене? — поглядаючи на війта і його товаришів, говорив Гнат.— Кров людську ссете, поля свої шарварком обробляєте; хто з бідних не хоче вам панціну робити, фантуєте... Прийшлисьте дивитися на мою муку?

Між народом зашуміло, як в улию, коли пасічник підкурить порохом: на всіх лицях видніла скрита радість і пробуджена злоба.

— Добре ему вповів! — шепнув мужик, що перед хвилиною мав з-війтом перепалку.

— Що правда, то правда,— чути було голос із-під вікна.

— З громадського лісу багачі возять, а бідному кимачка не дадуть,— говорили мужики в сінях голосно.

Старшина громадська стояла ні в сих ні в тих.

— Муку велику приймаю з божої руки; нечиста сила перла на мене всю ніч... Що я видів? Що я перетерпів!.. Сила божа помогла мені не датися ему. Нагорода за муку в божих руках,— говорив хворий, а всі підіймались на пальцях вгору, щоби побачити його.

— Виведіть мене з хати.— просив він стоячих коло хати. В хаті пішла суматоха. Люди тиснулися, виходячи з сіней і з хати на подвір'я. Коли вже настільки проглотилося, що було вільне місце, підвели два мужики хворого з постелі. Він був блідий, як смерть; чорне волосся побільшувало ще блідість, лише рана за вухом і знаки на шиї червоніли. Очі його були тусклі, а руки з синіми обручками на згибах, мов граблі, опустилися по боках.

Звільна вели, а майже несли хворого через хату, через сіню і посадили на подвір'ї на купці соломи, накритій коужом, і обложили з боків і ззаду подушками, щоб міг усидіти.

Люди обступили його тісним кругом; кожний шукав вільного місця, щоби подивитись на нього, лиш війт з присяжними відступив і стояв осторонь, коло плота.

— Як гадаєте, пану начальнику? — питав один присяжний.

— Та що маю гадати? Вар'ят...— відповів начальник.

— Правду пан начальник кажуть: що вар'ят, то вар'ят, нема що казати! — potwierдили присяжні.

— Пішлете до Львова? — питали вони.

— Та хто пішле? Тепер робітний час... Хто буде везти? — нетерпеливо воркнув війт.

— Ба, от жінку хотів зарізати, а потому як що до чого прийде, хто буде відповідати, як не ми всі? — зачав розбирати річ присяжний, в котрого була на подвір'ї ціла гора кимаків з громадського лісу.

— Як не втихомириться, то треба би его десь відлучити.— радив другий присяжний.

— Примкнеся его в арешті...— подумавши трохи, сказав війт.

— Таки так,— потакнули присяжні і, спустивши носи, йшли поволі горі вуличкою, відказуючи на дивну вар'яцію Гната.

Люди стояли навколо Гната; одні шептали, другі кивали головами, треті вздыхали, і часто було чути слівце «покаяніє», котре у новицького мужика має багато значень. Він уживає того слівця, коли застане непорядок вдома, коли бачить яку забавну комедію або коли заскочать його які незвичайні речі.

— Приведіть Шуликів!..— промовив хворий.

— Шуликів! — зачали кликати люди.

Шулики з старою матір'ю пробивалися поміж товпою до Гната.

Народ чекав, пороззявлявши рота, що то з того буде. Коли Шулики станули перед Гнатом, він дивився на них пильно: на перший погляд блиснула на його лиці злоба, що в ту мить зникла, а на його блідім лиці з'явилася лагідність і покора.

— Я грішив проти вас, сусіди... Простіть мене, грішно-го! — просив хворий.

— Най вас так бог простить, як ми вас прощаємо, — сказали Шулики. Стара зачала хлипати, а її сини стояли нахмурившись... Сльози крутилися в їх очах.

Сповідуюся господу богу всемогучому, в трійці святий единому, пречистій матінці божій, ангелам небесним, всім святим, і перед вами, люди добрі! — зачав прилюдну сповідь хворий; перехрестився, і всі присутні перехрестилися.

— При війську грішив-ем тяжко... з дівчатами... Людські діти на дурний розум зводив-ем... Гріх «юності» не пом'яни мені, господи! — зітхнувши важко, промовив хворий.

Мужики стояли поважно, баби переглядалися, а дівки закривали запасками лица, почервонені стидом.

— Крав-ем, на чуже добро важив-ем, шкоду робив-ем, чи в полі, чи в саді... Не тримав-ем ся правди божої: брехав-ем, туманив-ем, крутив-ем, — інакше-м гадав, а інакше говорив... Прокляття було велике! З сусідами, в хаті перед образами, на жінку, на дитину, на себе самого... Худібці-м кляв, божив-ем ся на неправду, образу божу чинив-ем... Грішний я, грішний... — тут перервав хворий сповідь; нагадувався через хвилику, потім зачав далі: — Сварки-м починав, за-видував-ем; раз до церкви полінував-ем ся піти... Образив-ем п'ятноньку святу... Ковбасу-м їв...

Люди ахнули, вчувши той останній гріх.

— Не мав-ем віри в бога, ходив-ем по ворожбитих, був-ем у паливоди, учив-ем ся примов і зашептів... Кривди людської на собі не тямлю, не пам'ятаю... Боже, милостив буди мені, грішному! Боже, очисти гріхи мої! Без числа-м согрішив, господи, прости мені!.. Простіть мене, люди добрі! — ослабаючим голосом просив прощення хворий.

— Най тя бог так простить, як ми тебе прощаємо! — в один голос відповів зібраний народ.

— Правди нема на світі: кождий туманить світ, ніхто бога не боїться... Конець світа приходить... Один з другого кров ссе, ситий голодного не знає, багач мучить бідного, сильний ногами толочить слабого; яке тут може бути благословенство боже? — щораз тихше говорив Гнат, а слухаючі кивали головами.

— Чей его пан біг простить! — говорили баби.

— Трохи послабує та й вийде...

— То ему лиш така година прийшла була.
— Хто знає? Така річ любить завертати.
— Опадами приходить... А дурна Гриниха? Не тямите? Часами говорила як при розумі, а як зайшло на неї, то мало село не спалила.

— Жінку хотів різати...
— Хто знає, що ще з него буде?
— Єгомосьць що скажуть?
— Що мають казати?
— Сповідь перед людьми зробив...
— Е, хто такому що зборонить...
— До ворожбитів ходив учитися примов.
— Проти Таці воював... Чого довоювався...
— От не журіться чужими гріхами; у кожного своїх досить.

— Та я лиш так... Прийшло до слова... Хворий опустив голову на подушки й лежав неподвижно: примкнені, запалі очі, бліде лице нагадували мерця. По хвилі зачав він рушати губами і слабим голосом просився до хати. Люди перенесли його на постіль і потому зачали розкодитися.

До вечора був хворий спокійніший і говорив цілком розсудно. Під вечір, коли сонце зайшло і рясна роса скропила землю, привиди почалися наново. Він бачив знов чотирьох євангелістів при постелі, просився в них, щоби його пустили зловити Шуличку, що лізе нага, коміть головою на хрест, котрий стояв на найвищій місці Ялинки; коли ж євангелісти не хотіли пустити його, він вилаяв їх. Вони перекинулися в чортів, і він з розпукою вирвався з хати й мов несамовитий летів горі стежкою до старого, з перегнилим, скривленим перехрестям, хреста.

На крик жінки пустилися за ним сусіди в погоню і по дівчій і впертій боротьбі привели хворого до хати.

Він рвався, кричав, плакав, молився: чорти визирали з усіх кутів, євангелісти опустили його, і він, лишений на власні сили, чувся немичним проти ворожої сили. В приступі розпуки пробував черепом, що схопив з припичка, підрізати собі горло, але сусіди перешкодили, зв'язавши йому руки й ноги мотузками. З покаліченої шиї слизіла чорна, запекла кров.

Рада в раду, стало на тім, що треба хворого замкнути. Послали до війта, а той вислав поліціянта Гриня Куртого, щоби хворого спровадив і замкнув до арешту, що без вікон, лише з малими чотирикутними прорубаними продувами, заліплений з ялинових тертиць, стояв близь корчми на громадській пустині.

Гринь Куртий, хлоп височезний, як смерека, з грабовою палицею в руці і з ключем від арешту за пазухою, прийшов до хати, обдивився, почіхався в потилицю, — що в мужика означає «мислене» в клопоті — взяв собі кількох мужиків до помочі, — і страсний похід почався. Гната вели два мужики попід боки. Гринь Куртий йшов позаду, за ним Параня, заводячи, і щораз більша товпа людей.

Крики хворого, гамір товпи викликували з хат цікавих: стояли на містках баби, пнялася по воротах біловолоса дівтора в брудних сорочках, випуливши очі й пороззявлявши ротик. Сказано брехали собаки на припоні, не можучи дати спусту своїй злості на литках ідучої товпи людей.

Через час похід зрівнявся з арештом. Гринь Куртий отворив двері; хворого завели до низької темної комірки і, зв'язавши йому руки, полишили в арешті.

Якийсь час гуторили люди на головній дорозі, перед арештом, потому розійшлися, кождий у своє.

Світили зорі на вечірнім маєвім небі: навколо на схилі небозводу була блискавка на погоду, неначе моргала дівчина молода... З високої дзвіниці снувалися пасма тихих звуків, викликаних легкими ударами шнурів, колисаних вітром, о криси дзвонів, а з арешту доносився страдальний стогін хворого Гната.

3

Досвіта пішла Параня з сусідами до арешту, щоби відвідати Гната й занести йому поживу.

Він був спокійний; на його лиці значна була якась щасливість, якесь блаженство... Воно лучається в людей ідеї, що багато задля неї перетерпіли — і перемогли.

— Як же тобі, Гнатку? — питала жінка.

— Я здоров; най тому буде хвала! — показуючи пальцем вгору, відповів Гнат.

— Не виділи-сьте нічо? — питали мужики.

— Що я видів?! — таємно промовив Гнат — і мовчав на всі дальші допити.

— Може, підеш додому... Праця пропадає... — просила жінка.

— «Претерпевый до конца спасен будет!» — відповідав Гнат і обцяв вийти аж третього дня з арешту.

З тим вернула Параня додому.

Гнат сидів в темній і тихій комірці, поглядаючи через отвір на пусту вулицю, по котрій, в полуденний час, крутив приземельний вітер порохом... Тут відступав він від отвору,

хрестячись перед полуденним бісом, що жениться з вітром на вулиці.

Вночі приходили до нього вартівники і, позакурювавши люльки, то допитували його, то самі оповідали, що коли виділи й чули.

Третього дня вечором вернув Гнат додому блідий, як стіна, вихудлий, тихий і мовчаливий. Кілька день знемагав він ще, але мало-помалу приходив до себе, й життя його мужицьке, повне томлячого труду пішло старим слідом.

4

Від того часу, як Гнат вийшов з арешту uzдоровлений, минуло три тижні.

Червене сонце, що своїми проміннями ростило молоду траву, красило лагідними барвами цвіти, помагало сипатися колінковатим стеблам пшениці, жита, ячменю, вівса і інших трав, мало тепер ще трудніше завдання. Воно сушило своїм жаром ніжні листки цвітів, насіння дозрівало в ствердлх чашках, щоб згодом розсипатись по луках і сіножатях і лишити наслідників краси на другу весну; жовтило зелені стебла й колосся збіжжя, варило своїм гарячём крохмальне молочко на муку в золотавій пшениці, в половім житі, в пукастім ячмені і в остроконечнім зерні вівса. Круглі зелені, як рута, яблука під поглядом його діставали біляво-жовту барву й ніжний рожевий рум'янець; під лупиною солодшали квасні й терпкі соки, а білі зерна чорніли, звільна дозріваючи.

На ту благодатну роботу сонця дивився з тихою радістю зголоднений на переднівку мужик. Щонеділі обходив він свої вузькі а короткі загони; оглядав, важив колосся, підкопував корч зеленої бульби, пильно дивився під корч, чи красно зав'язується овоч його головної поживи; зі страхом слідив за кожною пливучою небом хмарою, боячись, щоби одна хвиля божого гніву не знищила його надій і не кинула в ще більшу нужду.

Коли небо засувалося чорними хмарами, блискавка прошибала небозвід і грім грохотів, лунаючи по горах і лісах, він шептав молитви й палив свячене зілля на огні, стараючись по змозі забезпечитися проти елементарних нещасть.

Гнат Шутяк працював у полі, вечором шептав «старі отченаші» перед образами, в неділі й свята співав на крилосі, по службі божій лежав хрестом при церковних дверях, з полудня читав Біблію й відмовляв «Небесний лист». Був мовчаливий, смирний — і лише тоді хмарилося його лице, коли цікаві допитувались о його хворобу.

Одної неділі, зараз по службі божій, зійшлося до Гната кілька мужиків, сусідів. День був гарячий: від самого рана палило сонце як огнем, небо пожовкло від великої спеки, листя дерев і трави охляли, а в повітрі стояла небезпечна тишина: так тихо стоїть гаряча вода в начинні перед хвилею, в котрій почне кипіти.

Гнат і сусіди сиділи в тіні густого сливнику перед хатою; Параня говорила з Шуличкою через пліт, а діти гологолові сиділи на самім сонці, коло воріт, і бавились, згортаючи порошок у купки.

— То раз парить! — промовив старший Шулик.

— Вітер ані дихне... Коби щасливо до вечора перебути! — сказав Іван Ханенків, що належав також до тої громадки, котра слухала слова Гнатового.

— Збіже красне, колос тяжкий, коби дві-три неділі — та й під серп, — поглядаючи на повздовжні загоны колосистого збіжжя, сказав Максим Захаришин.

— Коби щасливо дочекати... Душно так, що, боже...

— Все в божих руках... — стиха промовив Гнат.

— За наші гріхи бог кару спускає.

— За одного не раз всі терплять...

— За одного? А хто без гріха? — справив кривий погляд

Гнат.

— Правду кажете: кождий з нас варт кару, — поправився Ханенків.

— Поле посвячене, малі дівчата несли образ — цей пан біг людей помилує... — сказав, утираючи подолком піт, Захаришин.

— Така встанова ліпша, аби малі несли, — обізвався Данило Василенків. — Я, — говорив він далі, — їхав тамтого тижня залізницею до Долини, та й мені говорив один чоловік, що в них два роки тому назад град, най ся не приказує, все вибив, бо дівка, що несла образ, була тяжка.

— Сила божа! Що то за сумліне! Така має таку кару зводити на село!? — скрикнув Захаришин.

— Говори! Сумліне... Або то кождий має сумліне! — воркнув Василенків.

Гнат сидів мовчки, а піт лився цюрком з нього.

Сонце зачало поміж галуззя палити його голову, й він посунувся в тінь. По хвилі зробилося йому зимно: дріжді зачали переходити його тіло, й він голосно задзвонив зубами.

Мужики поглянули на нього здивовані; один кликнув на Параньку, щоби винесла кожушину.

Паранька, йдучи до хати, поглянула в сторону гір і перепудженим голосом скричала:

— Господоньку!.. Яке відти суне!..

Мужики посхапувалися і дивились на захід.

З-за гір висувалася сивава хмара з жовтими проблисками, мов величезна крига льоду. Вона сунулась до сходу, затемнюючи з незвичайною бистротою півнебосхилу. Вдалнні чути було глухий шум, якби велет який огроменною віячкою пересипав горох з одної переруби в другу.

Високі, освічені сонцем, голубі верхи гір захмарилися; сить водна Чечви й Лімниці блищала тепер мрачно, мов плинне олово. Студений вітер зачав рушати дерева, трави, збіжжя.

— Сила нечиста пре на мене... — простогнав Гнат, трясучись на цілім тілі — і ледве-не-ледве припіднявся на ноги.

— Боже, змилуйся над нами, грішними! — вздихали перестрашені мужики.

— Паранько, зіле свячене на грань!.. крикнув Ханенків — і в кілька хвиль показався синавий дим в дверях і з-під стріхи.

— Праця наша... Боже, заступи! — йойкали мужики.

— Який шум — якби повинь ішла...

— Може, піде на ліс...

— Коби господонько дав!

— Вітер рушився...

— Коби добрий вітер!.. Розігнав би...

— Сусе Христе!

— Сине божий, помилуй нас!..

Гнат стояв, опершись о пень сливки. Лице його зблідло, як полотно, він тихо шептав молитви і, видимо, хотів змочити своєю неміч.

Градіві хмари сунулися з шумом понад селом; закрили сонце, й настав сумерк, котрий роз'яснювали на хвильку блідо-зеленкуваті блискавки. Вітер утихав, і над селом, і над околицею висіло страшне нещастя.

З дзвіниці вдарив великий дзвін на тривогу; шум граду в хмарі глушив його поважні сумні звуки, а люди молилися, плакали, палили свячене зілля...

Ще хвильку стояв Гнат під сливкою, перемагаючись; потому перехрестився, ударився тричі в груди й останками сил пустився бігти горі Ялинкою до старого хреста. Ноги під ним угиналися, він хитався, як човен на воді, побіг стежкою.

Хмари клубилися, стиралися; здавалося, що звід небесний завалиться від того страшного тягаря градових хмар.

Гнат біг, уп'яливши очі в хмари. Його морозив студений протяг, він дрижав цілий і блідими губами шептав уперто молитви. Коли блискавка освічувала чорні відломи хмар, виділося йому, що великий чорний чорт, котрий своїм тілом засунув ціле небо, сверкає злбними очима на нього.

Він добіг до хреста й, знесилений, вхопився руками за старе дерево, поросле жовтими грибами.

— Господи боже, відверни гнів твій справедливий від нас, бідних!.. — скликнув він. — На гори... На ліси... — піднімаючи вгору руку, промовив він шепотом і повалився, як колода, на землю.

Грім грохотів глухо, шум ставав щораз сильніший. Темніли верхи гір, а в цілім їх виді добачити можна було упір і злість, з якою стає велет проти велета. Подув сильний вітер, змішав тяжкі хмари, захитав крихкими верхами високих тополь; скарбована дубина рвалась, наче хотіла тікати на схід, заскрипіло старе перехрестя над лежачим Гнатом — і перші кульки граду пустилися...

Вони падали на суху землю, відскакували й котилися по землі; били о бліде лице лежачого Гната, зіставляючи червоні сліди по собі.

Вітер ставав щораз скаженіший: гнав хмари на схід, колотив, перебивав, мішав, розривав в штуки — і нагло, як з кінви, полився зимний дощ грубими каплями. Ще хвильку видно було падання градових кульок — і страшенна злива довгими струями пустилася з неба. Вітер ломив вершки дерев, крутив збіжжям на загонах, витолочував цілі колеса, а цілі потоки брудної води грали бороздами, причісуючи собою траву й все, що було по дорозі; аж мряка повстала з відбитих від землі водних струй.

Гнат лежав як мертвий. На блідім лиці були червоні знаки від граду, й вони вказували, що кров у нім ще жива. Текли каплі дощу, мов сльози з примкнених очей, чорні кучері плавали в воді, що, шумлячи, рвала бороздою — а біла сорочка стала сірою від мокроти.

Мужики, що стояли в сінях і дивилися на бурю й на Гната, як біг до хреста, мусили вступити до хати, бо хвиля вітру заливала сінні дощем.

— Не знав, чи бог любий позволить йому? — питали один другого.

— Божа воля... — відповідав другий.

— Вітер!.. Розігнав!.. Слава тобі, господи!.. — весело говорили мужики, коли злива почалась.

— Відвернув... — шептали стиха.

— Але яку муку перетерпів від бога...

— Нагородив его той... — сказав Захаришин, показуючи пальцем до стелі.

— А Василенків що? — спитав, кепкуючись, Данило.

— Манта... А що ж би? — промовили мужики майже всі разом.

Сильні удари зимних дощових струй пробудили Гната.

Він розкрив очі, поглянув навколо себе й усміх радості освітив його лице.

«Слава тобі, господи!.. За муку дав ти мені силу!..» — говорив він сам до себе й силкувався підвестись.

Він не чув зимна, лише неміч в цілім тілі. Помалу, тримаючися за хрест, підвівся він на коліна, обіймив старе, струпішле дерево й цілував... По лиці його покотилися гарячі сльози...

На заході прояснилося; хмари уступали й показалося веселе сонце. Воно освітило гори, ліси, ниви, граючи барвами веселки на мільйонах капель, дрижачих на листях дерев, на травах, на колосі... Теплі промені його облили клячучого під хрестом градобура, а на сході темніла ще смуга чорних хмар, поблискувала в немічній злості блискавка — і десь далеко воркотів грім...

Сильвестр
ЯРИЧЕВСЬКИЙ

ПЕЛІКАНИ

В далекому південному краю живе птаха пелікан: не дуже-то вона велика, ба й не мала вона. Та за те казка південного люду овіяла пеліканову родину ясним німбом почесі.

На першому місці пеліканову маму-птаху... Слухай... Квилить, проквіляє дрібнота — се пелікановий дріб, безпірий, безпомічний, слабосилий.

Пече, палить кості, пропіка огняний щит сонця. На пустирі тихо. Золотисті пальми порозкидувались особняками. Стоять в задумі, в мертвій дрімоті... А під ними щось жалібно проквіляє. А так-то жалібно, що аж серце крається, а так то ридає, як дитина за мамою... Проквіляє.

То пелікани...

Бідне то, голодне. Висушила пустир поживу, нічим прожитись...

Надлітає птаха, і по виду і по силі знати, що старша і міцніша. Молоді знялись, тріпочуть безпірими крильцями, втіха велика, як в дитини, що побачила маму... І пелікан-мати втішається. Диви, диви, як підносить раз у раз свої крида, диви, як голубить молодята-дрібноту... А дріб їсти хоче, а нема поживи... І пелікан-мати скручує вбік шию і дзьобає та дзьобає піднесену грудь свою... Грудь синіє, грудь червоніє, пирснула кров, видно пеліканове м'ясо — буде пожива.

Пелікан-мати присувається до своєї дрібноти. Ключом вказує на розтворену, роздзьобану грудь і притакує гоголовою, неначе каже: їжте, дітоньки, їжте, на здоров'я вам!

А діти-пелікани липнуть до їди, смаковита їм, добра... Понаїдалися.

Пелікан-мати паде з болю; горілиць паде на пекучий пісок, просто пекучому сонцю... А пелікан-дріб бавляться гуртом довкруги мами та не одно то пеліканятко дзьобне мамочку свою, граючись-підлітаючи довкруги неї, немов промовляє: чом не встанеш, мамо, пограється з малими?..

Мати лежить... Сонце припікає. Палячим своїм промінням засклеплює материну рану, вона гоїться, мов під впливом животворного бальзаму, вона гоїться...

Пелікан-мати встає і грається з дітками і лине на свободу, та далі, все далі...

І все обновляється тота справа; все виливається кров'ю материна любов, все п'ють її недолітки діти...

Вона все обновляється. О пелікани...

Єсть одна велика Мама, що має також свої діти. Гарна вона, як світ з міриадами зірок і сонць променистих; велика вона, як простір, в котрому висить світ, як безкрая безко-

нечність; люба вона, як життя, коли є для кого жити, а добра, як Творець!..

Се — вітчизна!..

І живить вона діти — всі її кохані. Не жалує крові з-під серця свого, дарить любов'ю і життям...

Діти животіють тією кров'ю та завдяка різна...

О прекрасна Мати!..

І все обновляється тота справа; все виливається кров'ю

Материна любов велика, все п'ють її недолітки діти...

О пелікани!..

ДЕВ'ЯТА СИМФОНІЯ

Немов так і бачу його: з буйним розвіяним волоссям, з лицем, палаючим гарячкою, з очима, вдивленими в темне небо, серед бурі грізної, блискавок, громів, що кидають столітні дуби, мов слабу солому на землю, іде він самотний. І не перестрахає його шаління могутнього живла. Він і сам — як демон¹ шаліючої тієї стихії. Не знайде супокою і тому так невтомимо гонить по лісах, гаях і левадах довкола пишного Відня.

Травить його, мучить його гарячка творчості!..

А потому спішить до гамірного міста, до спокійної затишної кімнати десь на третьому поверсі, до кімнати, яку винайшли йому добрі приятелі, засідає до фортепіано і серед бурливої ночі грає довго-довго.

З завиваючим погуком і зойком бурі, що увихається навоздушними скоками понад верхи святинь і палат наддунайської «Віндобони² смутних», зливається могутня музика хмарного генія. Під сильними ударами у клавіші мало не розсиплеться фортепіано. Могутні, голосні, серцеполо-

няючі і потрясаючі серцем акорди летять крізь відчинене вікно на стрічу ордам чорних, тяжких, суворих хмар.

Очі хмарного генія композитора вдивлені у клавіші фортепіана. На лиці його праця думки — душі, що творить. Так неначе і видно, що не слухом він мірить могутню мову і величаву красу своєї пісні, не слухом, а і душею...

У нього немає слуху, це глухий творець пісні над піснями, це — Бетховен³!

А та пісня, виспівана душею, це безсмертна Дев'ята симфонія*...

* * *

Утіха в наші серця завітала, взяла нас за руки і повела на свої святі оболоня. Загальна спільна радість виполола з нашого поля бур'ян ненависті і зависті, гніву і зобиди, ввела нас у свою божеську святиню невинності і чистоти серця.

Як люблю, як солодко жити на світі!
Обніміться, мільйони,
Най цілуєсь мир цілий!
Люди всі братами стануть
На твій поклик чарівний!⁵

На твій поклик, велика, свята, загальна радосте, братами стануть!?

То вони ще й не брати були дотепер, а чужі собі?

А великі кличі білих пророків побратання й любові розплилися як гомін по широкому світу?

Обніміться, мільйони! — кличе могутнім звуком симфонія і на зворотних її крилах плывуть-налітають, немов тихі мари, якісь постаті величні, божеські...

Конфуцій⁶, Будда⁷, Христос...

Вони ж кликали: обніміться, мільйони!

Вони дивляться сумно-жалібно на людей, на світ, якому послали тиху, чаруючу Радість. Але світ її не хотів прийняти і сотворив собі свою Радість грішну, оплямлену взаємною кров'ю.

Вона ходить в плащі з дрижучих, закривавлених сердець. Вона ступає на сп'янілих мозках мільйонів. Вона напувається чарою, сповненою нужденним існуванням бездушних мас...

Вона — одна велика оргія на стипі** брата...

А над нею гомонить звуком чарівного срібного дзвону могутня симфонія — кличе:

Обніміться, мільйони.
Най цілуєсь мир цілий!..

* Людвік Бетховен зложив свою славнозвісну Дев'яту симфонію, будши цілковито глухим в році 1822. Чув її не вухом, а душею. Славний Ріхард Вагнер⁴, почувши її, став музиком.

** Тризна, поминки (польськ.). — Ред.

* * *

Христос зійшов ізнову межі людей і плаче. Плаче сльозами пісень геніальних творців, сльозами-каскадами симфоній. Плаче, накликає...

Мільйони даються поривати звукові. Та не змістові...

Звук вони чують, змісту не розуміють. Не слухають душами.

Душі в них глухі.

А ти, великий Бетховене, чув, слухав душею... Коли вони так почують?

Люди всі тоді братами стануть.

Коли? Чи далеко той час?

Коли сповниться заповітний голос великої Дев'ятої симфонії?

Чернівці, 27. XI 1903

В ЛАВРОВІМ ВІНКУ¹

(Елегія по літераті)

Taka to bywa zapłata
Niejednego literata:
Po śmierci mu wszyscy kadzą,
A za życia jeść nie dadzą.
(Żukowski. «Momus»)*

Сталося — я вмер... Тиф голодовий мене замучив на смерть, я почимчикував у могилу спочивати. Сумовитий ангел страдальців повів мене в рай. Я навіть боявся тамтуди рватися, гадаючи, що для руських літератів нема й на тому світі раю...

А в моїй вітчизні задзвонили у великі дзвони по моїй душещці-небозі. В часописах — на першому-таки місці — випечатано посмертну звістку. Декотрі з них показали у чорних, жалібних обвідках. Всі посмертні згадки ридали менше-більше на одну нуту: «Ось і знову нова могила на широкій дажбожій землиці². Нині довідались ми, що Стефана Терпиголода не стало між нами... Сумна-страшна се вістка, але правдива. Умер! — ні! не умер — упав, як борець, добрий син Голодомора, упав, як пристало лицареві чесному,

* Така нагорода випадає
Не одному письменникові:
По смерті всі йому курять фіміам,
А за життя не дають їсти.

(Жулковський³ «Momus») (польськ.). — Ред.

великому... Поліг з прапором у руці... На незарослу ще могилу кидаємо грудку землиці і кличемо: Земля тобі пером!»

Пізніше наступали життеписи. Всякі подавали, хто що знав або що було до вподоби. Обробляли мене на всі боки. Приписували мені, небіжчикові, такі химерні спосібності, про які мені і не снилося на цілому житті. Один приятель написав такий трогачий некролог, що я й розплакався, читаючи його в раю...

Були і такі, що вилляли серед гарячих сліз на мою могилу ще й гарячішу — жовч. До них належали мої найбільші друзі за життя. Один добачив у моїх творах декадентизм⁴ та й оправдував його моїм немов то надмірним нахилом до жіноцтва і пива. Другий признавав мені безперечний талант, але в поезіях знайшов мізантропію. Третій оправдував се дивацтвом, в яке я мав попасти, на його думку, послідніми часами. Інший ще доглянув забагато солі і перцю і т. д. Найприхильніше заговорив про мене мій ворог.

Але що ж мені по всіх тих мудрих і немудрих оцінках? Я тішився тим, що душа моя в раю! Голоду не чую, дрімая гарненько. Іменно, іменно при читанні того всього «ридання» я попадав у смачненьку дрімку. А товсті німецькі літерати аж боки собі зривали, дивлячись, як то дрімає худий, виго-лоднілий голодоморський письменник.

Третьої днини, вранці рано, дивлюся на землицю, а там парада, що аж га! Се, бач, віддавали мені послідню при-слугу. Хор питомців приспівує, дяки ревуть «Послідное цілованіє», аж серце крається. Сам цвіт голодоморської інтелігенції зібрався на мої похорони, а народу і не почис-лиш. Мої «тлінні останки» схопило шістьох жвавих паруб-ків і таскають на плечах, тішаються, що тягар... не великий.

От ціла громада вже й на кладовищі. З-посеред товпи виступає якийсь стрункий літерат і виголошує (зовсім не по-літерацьки) довгу патетичну бесіду.

Хто се? Якийсь, подобає, знакомий, та ніяк не прига-дую собі, хто се... Ага! пізнав його по цвітистій речі. Се ж прецінь мій старий приятель! Ледве й пізнав його. А прецінь я перший представив його пані Музі, бо переполоханий хло-пець почитав її нишком-тишком, не зважаючись навіть ста-нути перед її ясним личком... А тепер — він поет! Став було писати «віршики», а такі-то солоденькі, масненькі, що аж в душі нудило читати їх, а всі любовні. Як жабочка в ставку весною, так він рохкотів цілими днями до «ясних личок, рівних брів, дрібних рученят, солодких (!) серденят», аж вкінці й найшов собі любочку, ну та й, як пристало доброму, лепському кавалірові, оженився, увінчавши сю важну в

своїм житті подію стишком на вінчання. (Мене навіть не зволив запросити на весільну забаву!) Тепер він поет! На іменини жіночки — пише, на родини — пише, на хрестини — пише, всяку, кажу вам, пригоду в своїй сім'ї описує, терпе-ливий папір і ще терпеливіший редактор «Смолоскипа» дзвонить його вірші, трубить його славу в ієрихонську трубу... Ну вже преці скінчив. А то аж нудно було слухати його речі!

От тобі і на! Висувається другий, щобн мене обмовляти. Сей «благую часть ізбра» в житейській борні. Він також мій бувший друг, але се вже поет на цілу губу. І живеться йому гаразд. Правда, кажуть, понатягав дуже своїх любок, але се лиш матеріальний бік, ми глядім краще на моральний бік його особи. Творчість незмірима! І в ліберали⁶, і в клерикали⁷, і в радикали⁸, і в антисеміти⁹, і філосеміти¹⁰, і в «москвофіли»¹¹, і ще інші «іти» та й «філіи» залітають його твори. Тільки «ітів» і «філів» помістити в одній тільки голові — се ж геніальність! Ну, та й геніально ж він про мене... бреше! Хай йому кат!..

Чи тоті бесіди вже не покінчаться нині?.. Ні!.. От ще один двигач підготовану фігуру на поблизьку могилу, щоб наряд побачив його сумовите — себто з жалю, лице. Се член товариства «Промінь», того самого патріотичного товари-ства, котре за мого ще життя не хотіло наділити мене, scho-рованого тоді літерата, запомогою з фонду для артистів і літератів. І через нього я й дістався до раю...

Вже й не хочу того чути, що сей заговорить про мене... Прецінь кінець параді!.. Накидали на мою могилу копу лаврових вінців. Можна би ними замінити цілу оранжерею... Гей, гей, — думаю собі, коби то я був мав за життя стілько ярини, не був би спішився до раю!..

А скільки тут лент! Можна би сміливо урядити два крами стяжок на львівській Зарваниці¹²...

По цілій параді зійшлося охоче братство на похоронний комерс, себто на поминки. Бряжчать склянки, тарілки, леть-ся пиво і вино за упокій моєї душі, на вічну славу, яко славу народу... Народе, а я вмер з голоду!..

За пару днів відбулася поминальна служба божа в одній сільській церкві. Се за мою душу.

Сивий панотчик сказав до народу: «Молітесь, дітоньки, за покійника! Се був добрий дух, ваш приятель! Через те й не раз він зазнав лиха, недолі, полав у злидні і вмер у злиднях»...

А люд говорив півшепотом: «Со святими»... і молився щиро. І не одно око залилось сльозою...

Я стояв вгорі — в раю, втираючи очі, що забігли сльозами.
Надійшов святий Петро:
— Чого ти все на землю та й на землю дивишся? Час
про неї забути. Може б, ти ще раз полетів там гару-
вати?..

— Полетів би, святий угодниче!
— Полетів би? Та до кого і для кого?
— До люду і для люду, небесний ключниче, пішов би я
жити. Він стоїть того. Пішов би жити і ще раз — з голоду
вмерти...

Відень. 1896

ДУРНА, ЩО ВОНА СОБІ ГАДАЄ!

Причепурилися нині всі дівчатка в фабриці туток при
одній з найбільше оживлених улиць Відня. Робота, сказати б,
не ішла скоріше, як всякого дня, бо годі — на правду —
працювати скоріше. Всі вони працюють жваво, скоро і багато,
бо робота іде «від тисячки». Зготовиш тисячку туток —
заробила-сь уже сімдесят крейцарів. Але тих тисячу туток —
то «штука і кавалок». Найспритніша робітниця зготовить
денно три тисячі. І то, коли добрий день.

Нині мав заглянути сам властитель.

Грубас той показувався рідко у фабриці, зіставляв се
«дирекції». Сам — як правдивий спортсмен — їздив на кін-
ські перегони, відвідував перший атлетичний клуб у Відні,
де було вправді мало тяжких атлетів, але зате цвіла атлетика
легка: бігання на всяку віддаль, скоки, кидання каменем
і диском, плавання цілими годинами навіть у зимній воді,
циклістика і lawn tennis *, яку занесли у Відень англічани,
худі, як хорти.

Не диво, отже, що у фабриці, як сказано, являвся тільки
раз на місяць.

Але тепер в протягу одного тижня відвідав її три рази,
нині ожидали його вчетверте. Се дивувало всіх.

Розумніші і старші робітниці знали добре, що віщували
відвідини пана фабриканта. Не одна з них дожила того
й на собі.

І нині перешіптувалися в одній, другій і в дальших ком-
натах. Говорити багато й голосно було заказано, бо се
перепиняє роботі. Ще як добра була надзирачка, то якось

* Теніс (англ.). — Ред.

вихопилося голосніше слово. Така надзирачка — на всяку
залу, т. є. на тридцять п'ять робітниць, була одна — доносила
звичайно «дирекції» про непослух і лінивство, і жертва її
гніву діставала звичайно «лявфпас» *. Хотя надзирачками
бували звичайно інтелігентніші дівчата, то все ж і між ними
знайшлася не одна злюща, як гаденятко. І нещаслива була
година з такою...

* * *

— Певно, знюхав молоде ягнятко наш грубий вовчище,
щоб так унадився до фабрики, — сказала зблякована, але
слідно, що гарна колись, робітниця в залі третій.

— А чому не має собі дозволити ужити любощів, — уне-
винняла «грубаса» якась робітниця з задертим носом. По
наголосі й вигляді пізнати було чешку. — Пан собі з него,
нема що й казати! Най уживає світа, доки служать літа. Раз
молодість, в якій чуєся охоту до любощів...

— А, ти зараз мусиш боронити! До тебе его серце не
затріпаєсь, не бійся. Він любить цілі носи, а не недокінчені.

— До мене не затріпаєся его серце, знаю се добре без
тебе, але до тебе тріпалося та й якась дуже скоро перестало.

Покинув тебе! Овва! А не стид тобі?

— Мовчи, зухвала чешко!

— Мовчи ти, підла людино, котрою хто хоче покидається! —
від'їдалась чешка і погрозила зів'ялій красотці кулаком.

— От, не жерли би-сьте ся так ні за що, а згадали направ-
ду, до кого то загоріло серце нашого шефа новою любов'ю.
Се дуже цікава річ. Ну, як гадаєш, чешка Марьянко? — ві-
дозвалася від роботи чистим віденським діалектом висока,
статна дівчина.

Чешка респектувала її, бо ж вона мала, прецінь, брата
фельдфеблем при «дайчмайстрах». Файний собі хлопець!
А то щось значить, мати таку приятельку.

— Я гадаю, Тоні, що йому впала в око надзирачка з дру-
гої зали. Тота з фіалковими очима і волоссям, як лен. Не
знаю, що він на ній таке угледів! Овва, невидальце!

— Ну, невидальце не невидальце. Але гарніша, як ти,
Марьянко-небоже. Вона бодай має чисту сукню щодня,
а ти... І добра, дуже добра для дівчат. Сама ще дитина.

Щось трошки понад двадцять літ.
Чешка була би на іншу посварила, але на приятельку,
що має брата фельдфеблем при «дайчмайстрах», годі було
злоститися. Бодай не наголос.

* Звільнення (нім.). — Ред.

Тому по паузі сказала:

— Та й я спостерігала, що він щось на неї попасає оком. А директор — то вже їй надскакує, як цесаревій. Се ж посередник фабриканта в справах любові. Але знаєш, що я ще спостерегла? Вона, здається, незадоволена з того, що полонила серце мільйонера...

— Ні! Що ти кажеш?

— Що чуєш. Ото дурна! І що вона собі гадає?

Утихли, бо надзирачка до них якраз наблизилася з папером у руці.

А тота «дурна» сиділа в другій залі за своїм столом і дивилася непритомним майже оком на працюючі дівчата. Думка її витала коло бідної мами там, у малому словінському місті, і коло доброї хоровитої тітки, у якій мешкала тепер у віддаленій часті столиці...

* * *

Інспекція покінчилась, фабрикант вийшов з робітні. Молоду словінку, наймолодшу надзирачку, покликав пан директор фабрики до канцелярії.

— Добре вам у нас іде? — запитав директор зарум'янілу дівчину.

— Дякую за пам'ять — добре. Я, впрочім, такий короткий час тутка...

— Так, так, але все-таки пізнаєте, що добре. Коби ми тільки були з вас задоволені, то й ви не будете нам мали, що закинути. Ласкавий шеф наш єсть чоловіком добрим — поміччю оділить охотно. Тільки треба вдоволити его. Він вас дотепер дуже собі уподобав. Гадаю, що і ви будете йому вдячні... Коли що маєте... тее... яку потребу... різне буває у великім місті, убраться треба, десь поїхати чи піти... знаєте самі найліпше, то прийдіть сміливо до мене... аякже, тут до канцелярії, і кажіть: треба мені тільки а тільки. Нащо? Се мене не обходить. І я даю. А зглядно не я даю, тільки моя рука дає з кишені пана властителя. Він для вас зділає усе... Аякже... Сам казав, що, мовляв, якась дуже порядна панна. Аж приємніше в фабриці, коли маєся таку особу... Чуєте, як казав? То багато значить! Прошу вас — такий пан, мільйонер, і так про вас виражаєся!.. То багато значить... То далеко заведе! Ви знаєте, що він ще — нежонатий!.. Ану ж, ану ж, кажу, ви подобалися йому дуже... Ану ж... все буває на світі...

Дівчина засоромилася і почервоніла аж по дрібні ушка. — Сміється з мене, пане директор! Ласка ваша! Але я признаюся, що потреби не маю просити о яку там допомогу, тому дякую гарненько за добрі охоти...

— Слухайте, панно. Ви не дитина, розважте собі добре над тим, що я вам сказав нині, що сказав еще перед кількома днями...

— Розважу над тим добре! — відповіла дівчина скоро і, сказавши adieu *, вернула до зали.

Директор стояв хвильку здивований. Потому заломив руки і кликнув:

— Що з нею балакати! Вона не розуміє нічого! Дурна якась! Що вона собі гадає!

Потому приступив до вікна і, визираючи на улицу, підсвистував арію брукової пісні: «Mein Herz ist a Bienehaus...» **

* * *

При кінці місяця покликали її знову до канцелярії. Пан директор заявив їй торжественно:

— Моя панно, від завтра ви перестаете бути членом нашого персоналу. Чи ви сего сподівалися?

— Сподівалася...

— Сподівалися? Ви не знаєте, чому се сталося! — Тут прибрав урядову міну. — Пан шеф і властитель фабрики переконався, що ви зам'які на чин надзирачки. Вас робітниці не бояться і не шанують. Ви ще дитина... так сказати б, у всьому ще дитина... Так, так...

Надзирателька розплакалася.

— Хотя дитина я, але знаю, що ви з мене забажали вчинити! Любовниці шукає собі пан фабрикант! Я свого серця і любові не маю на продаж. Най іде шукати собі таких підлих, що згодяться на его забаганки. Досить я натерпілася за той місяць у вас. Тоті нечемні і безличні пропозиції, тоті надскакування непотрібні... Ох, пане директор... Я бриджуся такими людьми, бриджуся ними. Бувайте здорові! Дякую за поміч, яку мені подав пан шеф. Дякую!..

Закривши очі руками, обернулася до дверей, щоби вийти. Директор перескочив їй дорогу.

— Але ж, панно моя дорогенька! Я жартував!

— Жартували? — і видивилася на нього здивована.

— Так. Місце не вимовлене... Я хотів вас настрашити. Остаєте у нас і на дальше. Натурально... тее... для пана шефа треба бути інакшою, бо то преці...

— А натурально! — повторила півгнівно і напів з жалем, і, хопивши за клямку, вийшла.

* Прощайте (франц.). — Ред.

** «Мое сердце — то вулик...» (нім.). — Ред.

— Панно, прошу вернутися! Маю вам сказати одне словечко тільки! Верніться!

— Прокляті душогуби, розпусники! — крикнула. Але того не почув пан директор.

— Що вона? Збожеволіла? — запитав директора владститель фабрики, що перебував цілий той час в прибічній кімнаті.

— Збожеволіла, ласкавий пане!

— А най їй там! А шкода її! Я б її убрав, як райську птаху. Вона мені закрутила на правду голову! Мусить когось мати, коли так гороїжитья. А шкода її.

— От дурна дівка! Може, зловила собі якого студента або бідного урядничину та й панькається з ним. А буде колись того жалувати!

— Але гарна, бестійка, хоч малюй!

* * *

Вона загадала покинути тону фабрику трикляту хоть би і зараз. Ту для неї отвиряється пекло. Осоружний був їй директор з огидними чемностями, яких було від послідньої розмови і її енергійного виступу таки дуже багато. Осоружний став і фабрикант, котрий являвся у фабриці щодня і видивлював на неї свої вибалушені очі. Осоружне все докола...

Тепер от вечором вона поїде до панства Р., у яких є діти до науки й виховування. Знакомі посилали її до того дому. Платня славна, було би з чого помочі мамі і тітці. Дім хороший, порядний. Най тільки дістане ту лекцію, зараз покине фабрику. Се ж і заняття не для неї, дочки бувшого учителя людового, що, померши, не оставив їй грошей, тільки доволі обширну освіту і зацеплені в глибині серця засади чесноти та любов правди.

Вона їхала електричним трамваем і була вже близько вулиці, де мешкали панство Р. Серце її било надією. Нараз здригнулася. До вагона ввійшов він — фабрикант. Нині якось не їхав повозкою, як звичайно. Ну, виїмок нині. Побачивши її, вклонився чемно і поважно, удаючи, що не знає о заходах свого посередника зглядом тієї хорошої женщины. Вона відклонила рівно ж чемно і подумалася: «От, і він тут! Але що мені там! За пару днів не знаємося більше! Ого буде радість, радість!»

А він думав: «Куди вона так їде? Певно, до свого любчика. Певно, на сходини. Я на правду цікавий видіти Ромео сеї новітньої Юлії...!» Але не випадає. В усякім разі, мушу знати, де вона їде...»

Купив білет і сидів, немов не звертаючи уваги на свою робітницю.

Незабаром висіла з вагона. Він зіскочив також неспостережено і, побачивши комісiонера, приступив до нього:

— Бачите тону даму он там? Ідіть за нею, слідіть її. Мушу знати, до кого вона пішла. Ожидаю вас у кафе «Metropol»*.

— Служу ласкавому панові! — сказав комісiонер і кинувся в скок за гарною дівчиною.

Ввійшла до одної камениці. По камінних ступенях вийшла на другий поверх, вишукала число дверей і задзвонила. Комісiонер станув при дверях іншого помешкання, удаючи, що когось вижидає. Двері не відчинилися, тільки віконце в дверях. Комісiонер чув розмову.

— Хто там?

— Тут панство Р.?

— Тут, а чого вам?

— Хотіла б я поговорити. Зачуваю, що єсть лекція. Приходжу від знакомих панства К.

— Від К.? О, яка ж велика шкода! Передвчора, власне, прийняли ми домову вчительку. Яка шкода! І мамця буде сего жалувати. Тепер нема нікого дома, лиш я. Ах, яка шкода! Прошу кланятися від нас панству К. і сказати, що запізно, бо місце вже заняте!

— Adieu!

— Adieu!

— Зайняте вже, пропало! — шепнула до себе дівчина і притьмом пустилася по сходах. За нею послугач.

Перед каменицею стала. Де тепер іти? Значить: на дальше у тій проклятій фабриці, а як не послухаєш їх підшептів, то зупинишся на леду! Гарні речі!

Ішла дальше. Думки напливали роєм. «Ні, я не можу остати в тій фабриці! А без того я не в силі ані запомочі маму, ані бідну тітку... О, проклята красото, причина мойого лиха і скорбот!.. Але ні! Чом же я не маю позити гаразд?.. Я молода, світ широкий, веселий, так усміхається. І він — такий милий — такий вуж — так ласиться... Я його так люблю, так люблю...»

Гадки мішалися. «Іду там, де він часто пересиджує. Перейдуся попри кофейню над дунайським каналом...»

Пішла. В голові її палило.

А вода — каламутна вода в ясну днину — вода тота, спокійненько плывуча, манила її. Так вона почувала нараз непереможений нагін-потяг до тієї води...

* Кафе «Metropol» (франц.). — Ред.

* * *

До café «Metropol» влетів комісіонер.

— А де вона пішла? — запитав півголосом фабрикант.

— На ратункову станцію!

— Де?.. Чого?.. Як то?

— Скочила в Дунай. Поліцай ледве її витягнув. Жива, натурально... Я навіть не сподівався, що таке станесе, а то був би перешкодив. Нагло склалося...

Розповів усе дочиста.

— А то дурна раз, гей, дурна! Чи потребувала сего. Була би пані... Така красна, а така, така...

— І була би щаслива! — додав комісіонер, глянувши значучо на фабриканта.

Відгадав його думки...

Відень. 1901 р.

Антон ШАБЛЕНКО

ЗА ПІВДНІЯ

Нарис

I

Миколка несміло відчинив двері в майстерню заводу і здивований, наляканий зупинився біля дверей. Те, що він побачив, разом вразило його і приголомшило... Механічна майстерня гулом гула від безлічі різноманітних машин, станків, котрі разом, наче по наказу якоїсь вищої таємної сили, крутились, совались, наповнюючи страшенним шумом жарке повітря майстерні, проїняте горілим маслом і димом. Дрібно стукотіли слісарські молотки, верещали стругальні різакі, скиглили терпуги, сичали, мов роздратовані гадюки, приводні реміння, повзучи вгору під саму стелю.

А ген високо під стелею поважно повзав, по прокладених угорі рельсах, здоровенний міст-кран, трясучи своєю ходою всю будівлю майстерні. Кран сей наче те величезне чудовище, про яке розказують у казках, хапав на свій здоровенний гак самі найвеличезні залізні та сталні штуки і переносив їх хутко, легко, немов солону, понад головами людей і понад машинами туди, куди було треба. Майстерня грюкотіла і стогнала. Тисячі різноманітних згуків родились. Тут умирали і знов родились. І хвилювали і висли ті згуки там високо попід скляною стелею, над головами робітників, котрі, немов ті комахи на розруйнованому жиллі, метушились, лазили проміж станків, допомагаючи їм виповняти свою одноманітну роботу.

Приголомшений, придушений сим незвичайним для нього з'явищем, Миколка стояв на однім місці немов шалений, не знаючи, що йому почати. І може б, довго так простояв, коли б білявенький хлопчик його літ не допоміг йому.

— Тобі чого треба? — швидко запитав він Миколку.

— Я на роботу прийшов, — одмовив той не зразу і нерішуче.

А чого ж стоїш, гав ловиш? Іди до контори.

— Та я не знаю куди... і... боюсь... — одмовив Миколка.

— Боїшся? Ех ти... Ну, ходім, я тебе проведу... Тебе хто бере?

— Дмитро Миронович.

— Ага... сам жидомор — твоя бринить...

Миколка хотів розпитати у нього дещо про Дмитра Мироновича, щоб знати, що він за чоловік, але хлопчик хутко шмигнув за станок.

— Ну ходи мерщій! — гукнув він до Миколки. Той не-сміливо пішов за ним.

Білявий хлопчик хутко і сміливо пролазив усюди поза купами усякого поділля і поза станками, не вважаючи зовсім на те, що усюди — зо всіх боків — крутились шестерні, свердлики, усякі валки і сичали приводні реміння і що кожна із цих речей нарізно щохвилини могла зачепити і покалічити всякого, хто до них наблизиться.

Миколку ж брав острах, і він ішов тихо, обережно, не поспіваючи за ним.

Білявий хлопчик іноді зупинявся і показував Миколці, де було більш небезпечніше місце і де треба було проходити обережно, а потім знов хутко шмигав поза станками.

Миколка, поки вони вийшли на безпечне місце, де вже не було ні шестерень, ні реміння, страшенно стомився. Йому здавалось, що вони за сей час пройшли багато, багато верстов.

— Ось тут контора, — сказав хлопчик, — чекай тут. Майстер, мабуть ще не прийшов.

— А звідси ніхто не прожене?

— Ні, ніхто... Тут завше чекають... Ну прощай, мені ніколи.

— Прощай!..

— А як тебе звати?

— Мене Миколкою.

— А мене Климом... Я на самосуйці роблю. Побачимось, коли станеш на роботу, — промовив він уже на ходу і зник.

Миколка zostався біля контори чекати майстра. Він мав його власну картку для проходу на завод, самого ж ніколи не бачив, але був чомусь-то певен, що він його пізнає одразу, як тільки той з'явиться у майстерні.

* * *

Великий круглий годинник над конторою показував десяту годину. Миколка чекав уже більше трьох годин. За сей час він встиг придивитись трохи до всього, що діялось навкруги, і йому вже робота майстерні з своїм надзвичайним рухом і гармидером не здавалась чимсь-то таємним і надто незвичайним. Око призвичаїлось, і він почав розуміти дещо. Він побачив, що цілий рядок станків крутить один довго-лезний вал, котрий крутила невеличка, закрита коробкою машинка (що звалось мотором, як він потім дізнався),

що від кожного станка тяглись до того валу реміння. І коли треба було, щоб станок ходив, натягали ремінь на колесо станка — шків і станок йшов. Коли ж треба було зупинити, то знімали ремінь або переводили на холостий шків, і станок стояв. Таємність зникла, зосталась машина, котрою можна було керувати по своїй волі.

Окрім того, він побачив, що люди тут, яко люди, мали дуже мале значення. Робила все машина. Машина свердлила, різала залізо завтовшки в добру дриветню, а люди тільки помагали їй — були її прислужниками, її рабами... І вся робота біля станків і машин, котра по його розумінню не потрібувала ні знання, ні розуму, здавалась Миколці нецікавою, осоружною і нудною... Йдучи в завод, він гадав, що його там будуть учити, як строїть паровози, робить «лисapedи», і т. п., і він уже в думках уявляв себе добрим самостійним майстром. Майстром, котрий сам все може зробити: і паровоза, і лисapedа, і самовара, а тут ось тобі... ходи біля машини та дивись, як вона шматує залізо, та се ж поденщина...

«І чого вони так стараються? — думав Миколка, дивлячись, як старі, і молоді, і зовсім хлопці-робітники старанно метушились біля своїх станків, а деякі навіть підганяли один другого і лаялись. — Невже їм не надокучила, не обридла отака одноманітна противна робота?»

Ясне, тепле сонце приємно дивилось у майстерню через скляну стелю на блискучі машини і станки, на людей, котрі зі страху бути голодними працювали безперестану і, здавалось, говорило людям: «Раби праці і голоду. Покиньте ви свою нудну нецікаву роботу і йдіть до мене в обійми. Йдіть до мене — я вас обгорну теплом, я вас напою ласкою, я вас навчу шукати щастя справжнього, дійсного щастя, а не того, котре ви даремно шукаєте в праці. Ідіть же, ідіть до мене, раби робітники!..»

І робітники-раби паче почували сей невідомий поклик сонця, іноді з жадобою поглядали на його золоте, ясне проміння і тяглись до нього думками, тяглись душею, тяглись всею своєю істотою, всім почуттям... Але праця, тяжка праця стискала їх своїми міцними кайданами і не пускала від себе.

* * *

— Ох і гарно ж як надворі... — говорив один хлопчик другому, йдучи знадвору в майстерню, — сонячно, весело... так би, здається, ліг та й лежав увесь день під сонцем...
— Еге!.. Піді ляж, «жидомор» тебе ляже... — одмовив другий, і обидва зникли за станками.

— А що, брат, припіка сонечко! — говорив уже старенький чоловік молодшому, гострячи різак на точилі.

— Здорово, брат, піджарює,— одмовив той.

— Тепер би де-небудь у садку, у затінку по чарочці, ловко!..

— Хе-хе. Та ще холодненької, скажеш?

— Хо-хо. То чудова штука!..

— Та ще закусити яечнею?

— Фю-фю! Не ти б казав, не я б слухав... Хо-хо-хо!..

Ха-ха-ха... — засміялись вони весело і розійшлись по своїх місцях...

* * *

Миколку, що слухав сі балачки і бачив, як грало золоте проміння весняного сонця на всьому в майстерні, теж потягло на сонце, на волю, на чисте повітря, де немає сього оглашеного лескоту, шуму, сморіду і духоти... І він уже хотів вийти з майстерні, але в сей час з'явився майстер Дмитро Миронович, або, як його всі величали, — «жидомор».

Се був невеличкий на зріст чоловічок, літ під сорок, трохи горбатий, з сивіючим уже волоссям і ріденькою русявою борідкою. Він ішов з другого кінця майстерні тихо, поважно, гостро поглядаючи на робітників... Майстерові, зустрічаючи його, знімали шапки і кланялись, а він тільки інколи нехотя, наче згорда, кивав у відповідь їм головою.

Миколка, побачивши майстра, зостався зовсім не задоволений ним. Він, дякуючи тому, що про нього так багато всі говорили, що всі його так страшенно боялись, гадав, що се чоловік величезного зросту, з довжелезною чорною бородою, з здоровенними злими баньками і голосом, як у доброго бугая... А тут ось тобі... Він так був захоплений думкою порівняння одного з другим, що навіть не помітив, як майстер підійшов до нього.

— Ти хто такий? — запитав він Миколку неприємним скрипучим голосом.

— Я? Миколка!.. — одмовив той трясучись.

— Та ще роззява і дурень, додай!.. — сказав він сердито. — Говориш з старшим себе, а стоїш у шапці!

Миколка хутко зняв шапку, сам собі промовив: — і справді жидомор.

— А ще хвалили тебе як путнього!

Буркнув майстер сердито, подивившись на картку, і пішов по східцях на другий поверх, де була контора.

Микола лишився чекати. Він, бачачи незадоволеність ним майстра, гадав, що його вже не візьмуть на завод,

і чомусь-то, мимоволі, радів сьому випадку. Але через декілька часу його покликали до контори, дали прийомний квиток і одіслали до лікаря на огляд. Він був прийнятий на завод, але зосталось пройти ще одне митарство.

II

Біля лікарні, котра була на самому кінці заводського двору, коли прийшов туди Миколка, уже чекало прийому лікаря декілька десятків робітників. Було, між іншим, декілька жінок з дітьми. Хворих, котрі прийшли за допомогою лікаря, проміж чекавими було не більше половини, останні ж були нові робітники, котрим він був потрібен не яко лікар, а яко печать до пачпорта... Приложе лікар до «приймної» свою руку, будеш робити, будеш мати шматок хліба, не приложе, йди голодувати, а може, і старцювати. Підприємцям-капіталістам не потрібне хоре тіло, вони купують тільки свіже і міцне.

Прийом тільки що почався. Приймали спершу хорих, котрих фершал викликав по черзі, як вони були записані. Всі сі хорі люди товклись у прийомній лікарні, у сінцях і на ганку. Хто здоровіший — стояв, а хорі сиділи на лавках, на східцях і прямо на підлозі. Було тут жарко, душно, із лікарні несло якимись вонючими ліками. Миколка поблукав проміж хорими деякий час, але побачивши, що до них — не хорих — ще далеко, пішов геть на подвір'я. Всі, що чекали тільки лікарського огляду, були тут. Вони купчилися за лікарнею у холодку, курили і вели балачки. Хоч більшістю вони були не знаємі проміж себе, але се не завважало їм одні крихти. Доля рівняла всіх. У всіх них були одні потреби, одні печалі і одні бажання, і через те вони розуміли один другого і не почували себе чужими... Чекаючи сиділи і лежали купками і поодинокі прямо на землі. Миколка підійшов до одної купки, у котрій йшла дуже жива балачка. Там посеред купки, чоловіка в п'ятнадцять, лежав худий як шкилет робітник літ під сорок з пожовклим, зморщеним лицем і говорив хрипучим, густим басом другому молодшому з лицем послушника з монастиря.

— Ти думаєш, вони не розуміють, що ти їсти хочеш? Ого, ще як, брат, розуміють. Вони, брат, свою лінію ведуть знаючи!..

От, наприклад, у Катеринославі¹, — хрипів далі жовтолиций, — лопнув бельгієць — дві тисячі робочих, у нас Розенцвейн² — півтори, от тобі і три з половиною тисячі... Усім жити нічим, усім їсти хочеться. Отут-то нашого брата і ловлять.

— Ого, ще й як ловлють! — додав уже другий голос з гурту.

— Ти, скажем, одержував два карбованці,— говорив він далі,— а тобі карбованця, не хочеш?

— То ще добре... А то за четвертак накланяєшся.

— І так бува... І ти все-таки йдеш і робиш, бо погану привичку маєш їсти щодня...

— О-хо-хо!... і куди тільки начальство дивиться,— важко зітхнувши, промовив молодший.

— А що тобі начальство наше зробиє?!

— А все ж таки... заборонить повинні, щоб так не робили.

— Ех ти... довбешка!.. довбешка!..— обурюючись захрипів жовтолиций.— Оборонців знайшов — «начальство». Ха!..

А що таке наше начальство, скажи мені? Хто вони такі? З яких людей, як не з таких же шкуродерів, як і наші заводчики та хвабриканти! Чи, може, ні, скажеш?

Він хвилювався. В горлі у нього хрипіло, аж клекотіло, і він якось незвичайно рвав слова, а іноді, серед балачки, кашляв глухо, наче бив у дно порожньої діжки.

— Та він, може, дума, що начальство з неба пада! — пошуткував хтось.

— Мабуть, що так... То тоді краще не ліз би до балачки, а писав би собі прошеніє до бога: — так, мов, і так, боженька, тяжко жити... пришли янгола на поміч...

Слухачі зареготались.

— А що, братці, він правду говорить!..— обізвався молодий парняга з гуртка, насмішкувато підморгнувши товаришам.— Начальство повинно піклуватись за нами обов'язково, бо воно від бога поставлено, кажуть.

— Воно й піклується...— одмовив жовтолиций злісно.— Он як у Катеринославі бастували торік, так воно і квартири давало (у тюрмі, звичайно), і додому на казенний кошт висилало, і все т. п.

— І горішками поштувало! — додав знов той же парняга. Всі знов засміялись.

Чоловік з лицем послушника не знав, що відповісти.

— Ех ти... розмазня івановна!..— прохрипів зло жовтолиций, дивлячись йому прямо в лице.— А ще на завод лізеш робити... Гнать вас звідси треба в потилицю!..

* * *

— Гей, хто з прийомними? стройся скоро! — гукнув фершал, вибігаючи на ганок. Всі хутко піднялись і посунули до лікарні, де фершал, як раніш хорих, становив їх в чергу. Жовтолиций чоловік стояв останнім. Миколка, що забарився

трохи надворі, став позад його. Стоячи біля нього близько, Миколка чув, як він важко дихав і як у нього щось хрипіло і клекотіло всередині. Він згадав свого покійного батька, у котрого теж, коли він лежав хворий, так само клекотіло всередині. Від того він і помер. «Невже ж і сей чоловік помер?» — подумав Миколка.— А як же ж він робити дума?»

Фершал одібрав у всіх картки і помічав номерами. Всім приказано було роздягатись. Ті, що стояли в першій черзі, роздяглись зовсім, а задні поки готувались.

Лікар, невеличкий на зріст чоловічок, біленький, пухкий, з чубом, підстриженим сторчком, як у молоденького лошачка грива, і з такою ж чорною борідкою, сидів за білим столиком і щось писав.

— Давайте!..— сказав він фершалові через деякий час. Почався огляд.

Фершал підводив кожного робітника до столу. Лікар дивився у кожного руки, очі, слухав серце і щось писав на картці, котру передавав фершалові. Фершал теж робив якусь замітку і віддавав уже тому, кому вона належала, оповіщаючи, годиться чи не годиться він на роботу в заводі.

Лікар робив своє діло нудно, одноманітно, але удавав такий вид і так тримав себе, начебто він робить якийсь страшенно велике, всесвітнього значення діло.

Він говорив усім: руки, язик, нагнись, не диш і т. п., нікому не більше, не менше. Потім писав на картці і, не промовивши жодного слова, брався за другого. І все це робив так, начебто перед ним були не живі люди, а якісь кукли, котрих треба тільки перелічити та передивитись, чи не попортились вони за деякий час. Дійшла черга до жовтолицього чоловіка. Його, як і всіх, він послухав не більше, не менше, написав щось на картці і, віддавши її фершалові, взявся за Миколку.

— Кармелюк не гош! — гукнув фершал, віддаючи картку жовтолицьому.

— Чому ж то так? — запитав той.

— Тому, що ти хорий.

— Що ж, що хорий? Не вік же буду хорити... вилічусь.

— Це не моє діло,— одмовив фершал,— тут написано...

Лікар мовчав.

— Господин лікар! Будьте ласкаві, не пишть мені, що я хорий.

Лікар мовчав.

— Господин лікар, будь ласка!..

— Я написав, що було треба,— обірвав його лікар.

— Там написано, що я хорий, а я, може, поправлюсь.

— Нічого тобі не буде більше.

— Зробіть ласку, господин лікар, у мене жінка і четверо дітей малих... треба ж їм їсти щось... Я ж не зовсім хорий, я робити ще можу...

Голос його почав дрижати... Груді піднімались частіш, він хвилювався.

— Завод не богадільня, — одмовив лікар. — І не може на свій кошт усіх калік содержувати.

Кармелюк разом обурився і почервонів.

— Ага, не може!.. — захрипів він. — А де я хвороби дістав, як не на вашім заводі? Я до різдва тут робив, поки не захорів. На вас же, анцихристів, робив, а тепер мене не треба?.. Тепер я каліка?

Фершал злякано дивився то на Кармелюка, то на лікаря і не знав, що йому робити. Миколка трясучись почав одягатись.

— Через кого я каліка? Хто зробив мене калікою? — гукав, хвилюючись все більше і більше, Кармелюк. — Хто примушував нас по коліна в воді робити, коли тріснув водопровод? Хто не топив майстерень по тижневі? Хто як не ви, христопродавці!..

— Прошу не кричать тут, а то вивести звелю, — гримнув лікар, вийшовши нарешті з свого величного настрою.

Але збентежений і весь червоний, з синіми плямами на лиці, трясучись від образи, Кармелюк, неважаючи на лікаря, вигукував хрипким, болючим голосом, що малось сили.

— Ви, грабителі, ви, душогуби, зробили мене калікою!.. Вішать вас мало, проклятущих!.. — І з сим словом він грюкнув з усієї сили кулаком об стіл, заставлений пляшечками з ліками. Декілька пляшечок упало на підлогу і розбилось.

— Служителя!.. Взять його! Фершал, чого ж ви дивитесь? — загукав уже перелякано і нервово лікар, забувши зовсім про свою поважність.

— Ага, взяти? Візьми, коли зможеш, — уже не тямлячи себе, гукав Кармелюк і, схопивши дзиглик, на котрому до того сидів лікар, крутнув над ним головою і шпурнув у лікаря. Лікар теж якось ухилився, і дзиглик улучив у шафу з ліками. Розбиті шибки і склянки від ліків з дзенькотом посипались на підлогу. Фершал злякано метнувся геть з лікарні. Лікар шмигнув у задні двері, а прислужник, котрий з'явився на поклик лікаря, не знав, як підступити до Кармелюка, бо Кармелюк, обурений, з налитими кров'ю очима, котрими поводив наче божевільний, хапав усе, що підверталось йому під руки, і шпурляв, шпурляв у той бік, де стояв раніш лікар, вигукуючи:

— Бери, коли зможеш! Бери, людоїде! Бери!.. — Він уже нічого не пам'ятав, нічого не бачив, нічого не чув, він горів помстою і був страшний у сю хвилину.

Миколка напіводягнений стояв у кутку кімнати, трясучись всім тілом. Він так налякався, що навіть не міг вийти з лікарні, як усі інші. Йому здавалось, що ще хвилину, і обурений Кармелюк почне руйнувати навіть самий будинок лікарні, але тут з ним скоїлось щось лихе. Він раптом схопився за груди, охнув, поточився і важко гепнув на підлогу. Чорна кров хлинула разом з горла. Він зблід і зомлів...

Лікар, фершал і декілька прислужників, котрих, певно, зібрав лікар, щоб схопити «розбишаку», не застали уже «розбишаки» Кармелюка. Перед ними був тільки хорий, безсилий, зомлілий чоловік, котрому жити зосталось декілька днів, а може і декілька годин.

III

Миколка, збентежений, розхвилюваний і заплаканий, прямував через широкий заводський двір до майстерні. Серце йому щось стискувало, душило горлянку, гнітило душу. Йому хотілось плакати, плакати голосно, щоб чути було повсюди, щоб знали всі, чого він плаче. Йому було шкода Кармелюка, шкода його жінки, його чотирьох дітей, про котрих він так жалісно говорив лікареві. І злість, невимовна злість брала Миколку на лікаря.

«Чого він такий злий? — думав він. — Невже ж не можна було підписати квитка? Ти, каже, «хорий», то що з того? Ну й нехай би робив до смерті та годував своїх дітей. Он же мій батько робив трохи чи не до останнього тижня. Чого ж йому не можна було?..

А ще пан учений, благородний, а каже «тут не богадільня». А куди чоловікові діватись, подумав би... Адже Кармелюк тут добув хвороби. Он батько у жида тільки місяць робив, а і то, коли лежав хорий, так той прислав йому грошей на ліки. Так той — жид і грошей у нього не стільки, як у заводчика, а сей же багатий, чого ж йому не полікувати чоловіка?..» — Такі думки рієм плинули в розпаленій голові Миколки одна за другою, і він боляче, напружено думав, силкуючись знайти відповідь власним розумом на всі сі пекучі, старі, як світ, а для нього нові питання.

Замисленого Миколку заставив прочуматись незвичайний гомін і рух на заводському дворі. Вся левада заводу була напружена робітниками, котрі валом валили із майстерень, купчилились тут на леваді, хвилювались і голосно гомоніли. Видно було, що скоїлось щось надзвичайне. Миколка хутко попрямував до гуртка і почав протискуватись усередину, але люди щільно стояли один біля одного і не пропускали. Чорні, запітнілими мокрими лицами, вони тяглись самі всі туди,

до середини, де щось і хтось-то говорив, звідки вчувались іноді тільки окремі вигуки. — З нас глузують, нас за людей не лічуть... ми потребуем... і т. ін.

Миколка нічого не розумів. Голова йому запаморочилась від усього, що він бачив і чув сьогодні. Допоміг Миколці Климко.

— Миколка, ти не бачив? — запитав він, сіпнувши Миколку за рукав.

— Що?

— Хлопця пораненого.

— Ні, а де він?

— Уже до лікарні знесли... На стругальному знівечило. Так, брат, і одшматувало обидві руки — страсть.

— Товариші! Я хочу говорити, — гукнув хтось дуже голосно з середини гурту.

— На трибуну! — гукнув хтось шуткуючи.

— На трибуну! — загукало разом декілька чоловік уже серйозно.

Через деякий час трибуна знайшлась і на ній з'явився білявенький молодий парняга у робочій блузі.

— Цурка! браво, браво! — загукало разом декілька голосів.

Той, кого звали Цуркою, повів очима поверх голови слухачів і почав...

— Товариші! Два місяці поперед, коли ми ставали на роботу після страйку, котрий був завдяки такому ж випадкові, як і сьогодні, у нас, між іншими умовами, хазяїнам-підприємцям була виставлена умова поліпшити загороди біля станків. Хазяїни згодились і обіцяли через два тижні зробити все, але пройшло з того часу уже два місяці, а з наших домагань ні одного не виконано.

— Еге, жди від них, анцихристів, — додав хтось з гурту.

— І от, як бачите, товариші, — говорив Цурка, — знову нашому братові рвуть руки, калічать і нівечать його. Хазяїнам нашим, очевидячки, мало того, що вони видавляють з нас увесь сік життя довгими часами праці, малими розцінками, штрапами і т. ін... вони ще нас калічать і роблять старцями на все життя. Скаліченому зараз хлопцеві тільки п'ятнадцять років...

— Чуєте, товариші? П'ятнадцять років, а він уже каліка... Він не має обох рук... Куди він піде, що буде робити? А попереду ж у нього ще ціле життя. Життя без щастя, без утіхи, без жодної краплини радощів... Товариші, невже ми і надалі будемо мовчки дивитись на сі глузування з нашої долі, з нашого життя? Невже ми не зможемо сказати властно і гордо нашим хазяїнам-капіталістам: — Годі!.. Ми живі

люди і потребуем, щоб з нами поводились, як з живими... Чуєте, товариші! Требуем, а не прохаем!

Його молодий і гучний голос линув гордо і властно і, хвилюючись в гарячому повітрі, плавав над тисячами голів, електризуючи увесь гурт людей.

— Требуем! Требуем! — загули всі навкруги. Вони, наелектризовані промовою оратора, обурено хвилювались і гомоніли.

— Досить з них!.. Напились нашої крові!.. Пора!.. Ми їм покажем! і т. ін., — вчувались вигуки з гурту.

А південне сонце пекло гаряче, нещадно, наче бажало передати увесь свій вогонь купці цих скривджених, збентежених людей, щоб вони, натхненні тим святим вогнем, піднесли духом, воскресли і заговорили з своїми гнітителями так, як повинно говорити живим...

— І от, товариші, я пропоную зробити таку постанову, — говорив далі Цурка, — вибрати декілька представників од усіх робітників і послати до адміністрації заводу, які повинні домагатись від них виконання всіх їхніх обіцянок. Себо: зменшення робочого часу, збільшення розцінки, огороди біля усіх станків і машин, відкриття школи для дітей робітників, поліпшення лікарні і зміни лікаря. Поліпшення вентиляції по всіх майстернях, знищення штрапів і трусів біля воріт. А також вимагати піввічливого відношення адміністрації до робітників.

— Чи згодні, товариші, на се?

— Згодні! Добре! — гукали всі разом.

— То я пропоную товаришам вибрати представників. Але ще не все, товариші!.. Окрім того доручення, представникам треба зауважити, щоб вони заявили там: що доки всі наші домагання не будуть виконані, ні один з нас на роботу не прийде!..

— Чи згодні, товариші, на се?!

— Згода, згода!..

— Ну, коли так, обирайте представників!..

Через декілька часу представники були вибрані і робітники, злі, обурені, з бойовим настроєм, чорною лавою посунули геть з заводу. Завод став і завмер... І дивно було дивитись на се величезне мертве чудовище, життя якого разом з одну хвилину було зупинено. Ще декілька часу назад дивлячись, як тут кипіла робота, як се чудовище держало біля себе в рабстві декілька тисяч людей, не даючи їм ні хвилини жити своїм вільним життям, не даючи навіть думати ні про віщо, опріч послуг для нього, здавалось, що робітничий чоловік... що власть свою він, яко розумна істота, загубив уже навіки і тепер живе і ворушиться не сам, не по своїй волі, а тільки по наказу сього мертвого автомата-власителя... Але

стрепенувся чоловік, розігнув свою спину, зігнув мимохідь, підняв гордо голову, і полетіло шкереберть все, що до того часу володіло ним, панувало над ним...

Ні! жив ще чоловік, не раб він, ні...

Чорна лава, з декількох тисяч робітничих тіл, разом висунулась з заводу і запружила всю заводську вулицю, площу і леваду, що відділяла завод від города. Хвилюючись, лава посунулась туди ген за город, де видко було здалеку і високі будинки, і пишні садки... Вона сунулась і хвилювалась, захоплюючи все більше і більше місця собою. Дивлячись на сю хвилюючу лаву, здавалось, що ось вона зараз тільки дійде до города, бурхне на нього і всі будинки, палаци і вся розкіш, що була здобута власниками капіталу чужою працею, упаде і розсилеться на дріб'язок, під напруженням цієї лави-хвилі робочого бурливого моря. Але хвиля тихо всувалась в город і розпливалась по вуличках все більше і більше і нарешті зовсім розплилась... Не прийшов, знать, час бурхнути хвилі.

Миколка, стомлений, засмучений після півдня життя на заводі, знов повертався додому, в стару, рідну обстановку. Але всі його думки, всі почуття були не там, біля старого світу минулого дитинства, вони витали ген-ген далеко відти: у майстерні заводу, біля хорого Кармелюка і покаліченого хлопчика, і на заводській леваді серед тисячного гурту людей, скривджених, ображених і обурених до жадоби помсти.

Новий світ заводського життя, котрий примусив його випити з першого ж дня повну вщерть чашу страждання робочого люду, захопив його всього разом з серцем, душею і розумом, закрутив його в своїм повітрі і заставив забути все на світі, окрім нього.

— А де я хороби дістав? Хто мене зробив калікою? Ви, анцихристи, ви, людоїди! — вчувся Миколці серед тисячі хвилюючих його думок обурений хрипучий голос Кармелюка. Йому тільки п'ятнадцять років, а він уже каліка!.. А там поперед ще ціле довге життя... Життя без щастя, без утіхи, без жодної краплини радощів!.. — дзвенів другий властний голос.

І Миколку, збентеженого, пригнобленого тисячами думок, душили сльози, брала злість на когось-то дужого і злого, котрий робив людям усі сі кривди і насилав усі нещастя.

«Невже ж і завше все так буде? — думав з болем у душі Миколка. — Невже дужі та багаті будуть душили, гнобити людей і робити їм усякі кривди, а слабі та убогі будуть мучитись, страждати, боротись і... чекати...

Невже ж сій неправді кінця ніколи не буде!»

Десь недалеко на заводі гукнув коротенько гудок, і Миколці здалось, що він сказав:

— Буде!

Ю р і й
К М І Т

МУЗІКА

Камінястим руслом пливе річка Коблянка. Сонячне проміння, немов золоті струни, мерехтить по її поверхні. На узгір'ях понад рікою далеко за селом Волею простяглася величава діброва, яку люди найменують Могилою на пам'ятку кровавої події між двором і мужиками. У стіп діброви стоїть циганська хата. В неділі і свята збираються на Могилі менші й більші гуртки людей із сіл, що притикають до широкої, довжезної діброви: з Волі, Шуми, Замарина, Червоного Потока. Тут, на Могилі, на «місці боротьби», любив просиджувати молодий циганський музикант Гриньо. До нього, отже, сходилися мужики, щоби послухати того, що у будень над рікою пережив, передумав музика; сходилися, щоби при компанії нагадати про минуле, щоби бодай глянути на загарбане добро та на прадідних свідків давньої минувшини.

— Адже все те було людське... геть-геть, як оком засягнете, — вказує старий, поважний селянин.

— Добре тямлю, як нині — он там поблизько тих чотирьох велетнів я помагав небіжчикові дідові.

— А ми он там на закруті в долині садили капусту. Повиростали голови, гейби у німців.

— Пасли люди, возили, палили, ставилися — і всім стало.

— Стало.

— А нині одного наситити годі.

— Хоча всюди бідним людям загарбали пасовиська, ліси, поля, воду.

— Не наситилися. Ще таке, кажу вам, прийде з допусту божого, що пани один одного їстимуть.

— За людську кривду.

— Як міг один чоловік тільки загорнути?

— Не бери, коли все зі всіх боків лізе в руки.

— І давніше не боялися бога, а тепер нема що й казати. Та де в них сумління! Герасиме, Герасиме, вони святу правду ногами топтають, а все тую неправду медом-вином напувають. Нема в світі правди!

— Ой боронили наші батьки свого права до сих височених, росохатих дубів, дуже боронили... Клялися, змовлялися, присягалися, бога на свідка зивали.

— Ніщо з того. Забрали як своє.

— І вирви тепер кість псові з горла.

— Пам'ятаєте, куме Михайле, яка то вчинилася різня у велику суботу перед заходом сонця? Жовняри стріляли.

— Аякже! Панові й чорт заколише дитину, а хлопові дурна нянька не хоче. За паном усі, а за хлопом пес не гавкне. Не знати, на яку мару прийшов той хлоп на світ?

— П'ятдесят чотири хлопські голови поклялися на вічний сон в обороні от сього поля. Дали житте, бо завзято боронили свого права, своєї власності. Пам'ять їх не загине, доки ся земля стоятиме!

— Погибло й сім жовнярів.

— На великдень порожня була церков.

— Бо тодішній наш духовний отець окономував під той час у дворі. Перед відправою видавав ординарію панським слугам і панським коням та радили раду з дідичем на хлопа. Тяжкі були часи.

— Одні ховали серед поля тих, що наложили головами. А інші празникували по тюрмах, як ворохобники й хижі злочинці. Так, так прозвали їх.

— Адже хлопа ніщо так не болить, як коли забирають йому прадідну землю. Тоді припече його у плечі, і він в'ється як натоптана гадюка. Перед тим робили ми даремно на панів — бог знає по якому закону — а нас вони паздерили за це. Потім стали ми їм платити за листе, воду, навіть за повітре, а далі вони все собі загатили.

— А тепер буцімто не б'ють, а дихати не дають.

— Не дзвонили дзвони, не горіли свічки, не кадилися кадила, люди ховали в понурій розпуці батьків, мужів, жінок, синів і доньок біля діброви. Тут кроваве місце. Правдива могила. Отся діброва заспівала завзятим хлопам важку, похоронну пісню, а вітер розносив далеко стогін та зойк зібраної громади.

Другий день зелених свят 1897 р. Зійшлося багато людей на Могилі. Циганчук Гриньо виграє тужні мелодії. Скрипка оживає в його руках, виявляє могутню, чудодійну силу. Чорні, грубі пальці добувають із невибагливих струн чарівні тони, що збирають довкола творця велику громаду. Сумовиті спомини з давньої давнини стають перед ними. Тихо — мак сій. Сивоголовим дідам ринуть сльози з очей: у серцях молоді жевріє святий огонь завзяття, відваги й високих почувань. Скрипка грає, Гриньо не вважає на настрій зібраних, не слухає нічого, поринув сам у собі. Замоккла діброва: ви-

дяться, що хоче пізнати, зрозуміти мову музики та душевнї бажання мужиків. Скінчив, кладе ніжно та обережно скрипку напроти себе, любується нею, вдивляється з одушевлінням у її струни, немовби бажав зложити їм сердечну подяку за прислугу. На лиці малюється свідомість повного задоволення. Слухачі дають «майстрові» гроші, підсувають незаметно поживу. Ті, що байдужно, а іноді згідно дивилися на весільних музиків, з найбільшою пошаною дивляться на сього вітхнього циганчука. Всі поважно настроєні. Коли Гриньо не бере вже до рук скрипки, починається сміливий, дружній розговор про різні справи.

Зайшло сонце; надходить вечір, повіяв легкий вітер, зашуміла гармонійно діброва; на небі появляються дрібні хмарки. Чути шелест, наближаються легкі кроки. Вийшов із діброви жандарм. Одначе ніхто не звертає уваги на нього. Зібрані сміються, говорять, шуткують та лагодяться до відходу. Ся байдужність селян супроти урядового шолома розлютила жандарма, тим-то крикнув гнівним голосом, коли наблизився до зібраних:

— Що тут за рада? Дай скрипку.

Хотів ухопити скрипку, але переляканий Гриньо притиснув її міцно до серця, до грудей, наче одну-єдину дитину. Жандарм збирається силою вирвати найдорожчий скарб музики.

— Дайте спокій, пане, — просили зібрані.

— Мовчати, бо вистріляю всіх як псів.

— Овва! — зашуміло в юрбі.

По тих словах кинувся жандарм з найбільшою лютістю на безоружну жертву. Почувся тріск скрипки, розійшовся розпучливий зойк Гриня. Зчинився стиск, метушня, посипалися удари. Крик. У сьому розхвильованому натовпі залунав вистріл. З острахом розступилися згромаджені. На землі простяглися два трупи: Гриня й жандарма. Музика держить у судорожно сціплених руках смик і половину розірваної скрипки. На боці обв'язують прострілену ногу одному дідусеві.

Відходячи з кривавого місця, говорили мужики до себе:

— Боронив свого до останку.

Діброва шуміла.

«ЙДУ НА СКАРГУ»

На спаса¹ з полудня прийшла до попа на скаргу на свого газду війтиха Анця Легиканич. Лице в синяках, подряпане; поїд, очі позапухала. Привітилася і приступила відразу до речі: «Няй ся егомосьць подивлят у мою метрику. Я вже сорок

літ доживаю з ним, а він мені голову розбиват, кистячко розтрясат. Не встигла-м си взяти тоту рянду пообскубав жменями волося. Як би-м звергла з себе сорочку... Зайшло з такого недоброго, з пустих річей».

Тут зам'ялася, немовби соромилася своєї сповіді, оглянулася позад себе і продовжала далі: «Коль я старша була від тебе, било ня не брати, не металам ти ся на шню. Він си днесь підсмішковує: Замолоду всьо добре робити, в старості не є тото приємне. Старого тягне земля д' собі...»

Мовчанка.

«Або вже буду з ним; або й не буду. Судит, як хочете й можете. Мою працу розносить, ходит до енчих...»

Важко зітхнула, начеби острій ніж пройшов крізь серце. В одній хвилі стали сльози в очах, а відтак блисла лють і гаряче, напрасне бажання пімсти. Нервово перебирала пальцями та складала в п'ястук, немовби хотіла відгрозуватися кому. Шуміло-клекотіло в її нутрі...

«Як мій віт на віта став, файне робит... Всі ніякі, тільки він великий; з ніким не побесідує, нікого ся не поради, на другого не вважат, усьо робит, що захоче. Оби міг, то би зубо зробив бога. Дурний самоволиць! Йому жона не жонов... Я ходила на кальварію, аби го пан біг відвернув, але його й грань пекельна не заверне... Бігай за ними! Днесь по хвалі божі вступали поедні газди й жони до Боруха. За йшов мій, зайшла й я. Він купує двом молодиям горівки, та кліпат очима, та підсміхатся, ги тот, що му двацять літ. Мене стрясло, бо вже давно про того прошіптуються і всяку плітню завели про нас, але нич не мовлю. Люди не едно мотают, снуют і поновляють. На шоб си голову передом нуждати, коль тої бідки доста й потім... Завважив мене, закликав ня і дає ми порцію. Не п'ю. Керви би-м ся борше напила... Мене хіба баламут зайде у споді, то вип'ю порцію, а він мене обізвав межі люде, що-м пиячка.

«Вже вмираш?» — питатся.

«Так борзо вмирати не мож. Держися так, ги я. Ти маєш віру тоту тримати, що й я. Ци вона вчора жито жела, ци булі копала, за шоб має пити?» Він ся так застидав, що ся на нім тіло іміло. Запротивився, але не виповів ані слова. Прийшов домів. Я біла в коморі. Як ня не їмит бити — набив, змісив, пірвав, а все гойкат: «Мене на сміх давати?» Я леменчу: «За шоб ти присягу розломав? Тас ся дивив на ксендза, на образи...». Ще ся пуще лютит. «Ей, ти така свята?» Свята не свята. Таке тіло, такі ноги, такі руки, таке всьо. Там цілий мир стояв та ся дивив. Судит, люди: Ци я потравниця? чи чу-джоложниця? Я йду на скаргу до ксендза».

«Йди, йди, висповідайся на остатну годину».

«Ніхто нич не мовив, бо як то повідають: Не ваше ся меле, не відгартайте. За котру ня твар забиваш? Ци-с бідний з обідом? Я си порядок дома лишила: заметено, і зварено, і замкнено. І хустяпочку маєш і рянду біленейку. Заклич си посвящеників, заклич голови, давай обіди, є з чого і відки. З меї голови всьо село смішне. Ні я дома, ні я в коршмі, ні я нігдє не файна. Я тобі рано голову розчесала і поцілувала. За що ня забиваш?»

Не противтеся, егомось, що свою журу викладаю, але як чоловік не виповіст свої правди і свої муки у трунку, то не є доброго суду, та й не буде ратунку...

За рядом сварня. Таке мені приповіст, що ані в небі не виділи, ані в пеклі не чули. Колись прийде, я тихойко даю му їсти, дрилит або благословит, а пак голову розбиват. Йому страву поставте, а самі втікайте... За що воно так? Що ми з маєтку, з усього, коли я жити не маю... Він о пішло, роки пропали... Від бога гріх, а від людей стид і сміх. Ми вже не годні покластися...»

Обтирає запаскою сльози і хлипає. Намагається прийти до рівноваги.

«Пропало! Як маєте ворога, хоть би-сте що чинили, не обернете го до себе. Я ся так випрацовала, штири дівки віддала, всі газдині, а він мене так гостит...»

Заломила руки; важкий жаль не давав їй говорити. Коли пройшли розбурхані струї великого зворушення, вела річ далі: «Коль ми жиемо з єдного пальця, то жиймо й з другого. Що си газда запопряг, няй си держит до смерті. При яким, при такім ніхто мене не видів. За ніяке я си ніколи і нігдє не гадала. Де ж ти своє приятельство задів? За котре, за яке маєш мене за недруга? Діти згодував, звинував, а за пустим летиш... Я си таке в очі взяла, що тя не хочу видіти, бо ти мені вже тепер бридь. Оби-м тоту землю їла, тоту тріску, тебе не хочу. Що нелюб, то нелюб! Я ся в тот дух не запрягала, оби я що глупе повіла або зробила. Ми ся маємо тицьким поділити. Не пий мою кров, няй си сльозу вип'ю. Не хочу твої любовсті, не хочу твої честі, а голови ми не розбивай! Бог наслав на мене ворога, оби ми жите віднимав. На бога ся не дивит, не міркує за тото. Я прийшла на нич через палицю. Куди ходит, няй си пустит блуд у верби, няй го фрас уколе! Жию на тім світі, ги бодачок. Коби дав бог смерть, обим вєчєря не дїждала... Де ся мої літа заділи?»

Поринула в глибоку задуму. В очах чергувалися гнів і острах, туга й ненависть та заздрість. Здавалося, що напружує всі сили, аби завернути привид, який швидко-швидко мчався...

Важка мовчанка. Але й вона голосила їй дзвінким голо-сом: «Ніколи, ніколи...»

ЛАНДВІЙТ СКИНУВСЯ

Ів. Бурблеві на сполин

Перед корчмою стояли завалівці та й балакали.

— Хто ж би був гадав, що ландвійт та й сам скинеться.

— Сам не сам. Може, наказали? Де ви бачили, щоби від меду та й відставав хто!

— Та й мід нудкий.

— Але не для Романишиних.

— А ще й муха тне.

— Не знаєте, то не кажіть. Був люстратор з повіту та й величав ландвійта на всю губу.

— Се небагато коштує, не більше як 25 срібних.

— Що коштує, то коштує, але вже ж його не всилував люстратор скидатися, коли гроші від него взяв.

— Знак тому, що ні, але якась причина мусила бути. Вибір дорого коштував, нема ще року, а тут диви — та й скинувся.

— Не знаю, що вам до того. Послухайте, що я вам скажу. Я не люблю кожного, хто з буком ходить. Староста — поляк і судія — поляк; адвокат і геометер — жиди; жандарм і посор — жиди; війт, хоч русин; — то хрунь, а радні, хоч русини, — то підсвинки. Один другому палицю передають, а все на кого — на хлопа. Чи лях б'є, чи жид б'є, чи хрунь б'є — все одно, бо все болить. А хто кому палицю передав, а що ж мені до того? Мене все буде боліти. Справедливий русин живе на те, щоби платити податок, давати рекрута та й підставляти плечі під бук.

— Таже Дацко все був диштифрант, хто ж би йому противився?

— Ви, Рубчак, можете також мовчати.

— А чо' ж я маю мовчати?

— Бо ви так само не станете ландвійтом, як би й я, а то най сі журяться, кому інтерес.

— Ви занадто розумні.

— Але він правду каже.

На те надійшли два брати Воробці, а з ними Лисак, усі три — багачики. Махнули рукою на десятника та й посунули в корчму.

— От сі — то раз, — говорив Дацко. — Сим то й журба тепер: вони вже й тогид водилися з'алоб з Романишиними. Тим часом багачики засіли у ванькирі, казали собі дати пива, а десятникові цілого оселедця й чвертку руму та й завертають йому голову, буцімто наймуть його їхати до Львова з сіном.

Як уже десятник поглюдав ості і облизав пальці та й дістав пива, тоді почали багачики говорити про ландвійта, так, якби десятника й не було межн ними.

— Я чув таке, — почав Лисак, — що Романишин таку лише штуку втяв, бо хоче, щоби його просити, а ландвійтом то він лишиться.

— Ба, а якби не просили, якби так хтось другий підсунувся? Романишин не дурний.

— Я таке чув від професора, а професор — перший приятель Романишиному.

— Перший собі, а другий Романишиному. Мені не треба професора при тім. Якби хто сказав, через що Романишин скинувся, я вже більше не хочу знати. Бо як знаєш, від чого йде, то можеш знати, до чого йде. Добре я кажу?

— Та добре, але нема такого, аби се слово знав. Професор каже, що не знає. А вже як Лейба не знає та й десятник не знає — то вже не може ніхто знати.

— Лейба як Лейба, але десятник! Чи добре я кажу?

— Ні, ви не добре кажете, бо десятник не може сего знати, що знають тамті оба.

— А ви ж питали професора?

— Питав, а він зразу зацукався та й став гей фізик, а далі каже: «Так він вас дурить, бо хоче, щоби просили».

— А Лейба як казав?

— Жид нічого не знає, а далі каже, що се може лиш десятник знати, бо він, — каже, — у ландвійта і днює, і но-чує і ландвійт, — каже, — собі так не вірить, як десятникові.

— Ба, коли й десятник не знає. Правда, татусю, що не знаєте? Чи добре я кажу? Ми собі вже говорили: чого ніхто в селі не знає, те десятник вам повість, але й ви тепер не знаєте. Чи добре я кажу?

— А хто ж мене питав, хто вам казав?

— Писар.

— А хто ж би такому пиякові сказав коли правду?

— Е, ви розумний чоловік, знаєте, як і що говорити з ким. Вам не тра казати.

— На то мене люди мають за люди. Може, я не служу громаді? Таже служу. І най там хто буде ландвійтом, то не може на мене наставати, бо я дурно хліба не їм. А якби я так

не дивився, що до кого та й як, то треба колись відгавкати. А нащо мені такого?

— Правда, правда, ви старий чоловік і вас не треба вчити.

— Шкода, що не знаєте того, чого мені треба. Ви знаєте, з ким говорите, татусю.

— А я ж би чому не знав? Бігме, знаю.

— То може, скажете, га?

— Вам скажу.

— Ану, вип'ємо ще; кінчіть-но свою гальбу. Та й я вам того не забуду. Хто знає, може, вам тепер придасться до мене.

— І я так гадаю, що придасться. Для того я з вами говорю.

— Через що ж він скинувся?

— Через бабу.

— Та через свою?

— А через чию ж? Він з чужими собі не заходить.

— А що ж їй бракувало, як по руках її цілують? Не хотіла бути ландвійтихою?

— А видите, що нашлася і така. Поміж бабами всіляка віра. Не вгадаєш.

— Таже невгадно. Але як то було? Ви мали чути?

— І чув, і видів. То так було. Як прощався з русинами судія Ромко в Народнім домі, бо йшов на інший суд, то ландвійт, і вона, і професор їздили всі троє на одній фірі, а мене взяли за погонича. Забавлялися вони, кілька забавлялися, і мені кельнер виносив пару раз, а нарешті вийшли всі троє на підсіне. Ландвійтиха кудись там поза вози засунулася, а професор до неї: «Що мені з їх вина та й пива; ходіть, Дмитруню, шарнемо собі оковитки або руму на бесерунок». Правда, що недовго були і не дуже прийшли п'яні, але ландвійтиха сидить на возі та й кленєся, що мусить раз тому дати лад, бо професор ландвійта на всьо зле наводить.

— Вона святу правду казала.

— Правду чи неправду, але як вони прийшли, то ландвійтиха хоч би одно слово вимовила. Сама в собі з'їдалася... Дорога погана, бо ні возом, ні саньми, та й треба їхати ногою за ногою... Взяли професор та й ландвійт судити тих панів, що з ними забавлялися, а найбільше городиславського професора за його бесіду до Ромка. Ніби городиславський професор казав перед собором, що деякі з професорів, щоби мали помагати, то вони псують Ромкову роботу, бо притягають село до горівки та й до фальшивих виборів.

— Се було до нашого Качурковського та й справедливо.

— Не знаю, до кого було, але казав Качурковський, що до самої смерті буде на городиславського писати листи

до пана старости, поки його хліба не позбавить. Та й на тім замовк, лиш зубами заскреготав, як жорнами. Але по хвилі починає Дмитро герштикати. Вона його відтрутила раз та й другий раз, аж він розсердився.

— Вже я,— каже,— виджу, що не буде мені життя з моєю жінкою.

На се Дмитриха підскочила.

— Що ти говориш? — питається.

— Не буде мені життя з тобою,— каже ландвійт другий раз.

— Тому, що на возі при людях не даю себе щипати?

— Ей ні, але так мені життя з тобою не буде.

— Так, як мені з моєю,— каже Качурковський.

А ландвійтиху взяв жаль за серце, та й говорить вона:

— Неправда твоя. Я в тебе не три угли тримаю, але всі чотири. Чи ти знаєш, що діється в хаті, що в стайні, а що на полі? Ой, бігме, не знаєш. Таже я другий рік з тобою живу, а за той час я сама ряд даю, я з курми разом устаю, щоби твого добра пантрувати і остатна лягаю, бо ще твої діти обходжу. Рідна мама не була для них така, як я, бо рідна мама вдарить, а я боюся. А від тебе я не маю того, що за нігтем, бо я свого добра поназношувала до тебе. Таже нині не найдеш навіть такої наймички, щоби тобі за самий харч служила.

— Ай, бо робітниця з неї. Ех, коби мені така жінка, я би з нею півсела придбав.

— А ти мені,— каже Дмитриха,— до того харчу не додаш свого серця ні крішки за мою працю. Таж-но поражуй, що ти мені не принаймив нікого, а вас з наймитом осьмеро челяді в хаті, бо ще й твоя мама при тобі, що також лише готовому дивиться. Може, хто сперечить?

— Ти правду кажеш, але мені життя з тобою не буде.

— Так, як мені з моєю, Дмитруню,— доповідає Качурковський.

— Агі на тебе, чоловіче. А ви, Качурковський, мовчіть, поки терплю, поки вам добре. Що з тобою, Дмитре? — каже знов до чоловіка.— Таже рахуй, що я маю лиш осьмеро шматя кожного тижня випрати, та й не раз треба вас обшити і облатати... А може, не знаю до людей губи втворити? Не бійся: був ти з панями, то правда, але й я прийму тебе в хаті чи попа, чи панів, та й, певне, сорому не наїв би ся за мене. І зварити для них умію, і честь віддати, і побалакати, як належить... Може, хабалю маю на той час, як ти пропадаєш днями й ночами? Не бійся, ні. Присягати можу і в суді на хрест, і під Ромкову присягу можу піти, і в церкві на евангеліє можу присягати. Правда, я мала жандарма, що ходив до мене, бо одно, що кров іще в мене грає, а друге, що обіцяв

зо мною женитися. Але тобі до того зась, бо я тебе також не питаю, що ти робив перед шлюбом. А за мене ти міг чути, бо Заярків не за горами.

— Та що там говорити, — каже Дмитро, — був хабаль, то був, а було два, то було два, я тим не журюся.

— За що ти мене маєш, — каже ландвійтиха, — я не така негідниця, як Качурковський, що має дві жінці.

А Качурковський вам мовчить, ані пари з рота.

— Я давала жандармові, — каже Дмитриха, — гроші, я, — каже, — пропила з ним яких 30 срібних та й чекала часу. Але як час минає, а він не жениться, я поклонилася вахмайстрові з дарунком та й питаюся, щоби сказав по правді. Ей, як я вже знала всьо, що жандармові ще десять років не вольно женитися, тоді я свого любчика та й у лице і з одного боку, і з другого та й за двері в сіни, а з сіней надвір. Та й ще за ворота гонила, як пса. Най я сором маю, але най він стиду наїється.

— То всьо фрашки, але мені не буде з тобою житя, — промовляє Дмитро.

— Ей, мовчи, небоже, або зараз мені кажи, задля чого нема тобі житя зо мною.

— Не знаю, але не буде.

— Як не знаєш, то мовчи.

— Так мені буде, як мому приятелеві пану Качурковському.

— А на ж тобі за се слово! — та й як трісне його в лице — аж я підскочив. Ландвійта в лице — при людях! — Мало тобі, — каже, — маєш другий раз! — Та й як лопне, аж мені у вухах ляснуло. — За то, — каже, — що хочеш з мене зробити Качурковську... — А Дмитро ані пікнув. Я ще такого твердого чоловіка не бачив. Я гадав, що він уб'є її, що віз переверне, а він — як з каменя... І вже я від него не чув ані півслова аж до самого дому та й дома за цілий день.

Але Качурковський замішався до них.

— Ви, мамусю, не бийте, — каже, — чоловіка та й навіть не дивуйтеся його бесіді, бо то якось так заболить одного коло серця, та й нема йому житя. Я на своє окате опудало не можу дивитися, хоч воно золоте буде, хоч мене заріжете.

— Ти, чорте з болота, мовчи! Ти мені чоловіка розпийчав, на нінащо його зводиш, а тепер наважився жите нам збавити? Ах, душоубе!

— Ей, мамусю, — каже професор, — таж я душі ніякої не згубив, чого мене так називаєте?

— А свою, та й жінчину, та й Явдохи!.. Що то пан мужиків ворог лютий. Вже всьо від нас забрали, та й мусите й се брати, що чоловікові наймиліше? Свої панни зберігаєте, а

мужицьким дівкам вінка збавляете? Вже я надивилася у попа. Там паннічі до паннів приїздили та й водилися з ними по цілих днях, а вечорами по сему за дівками або піддячий приводив їм у садок. А попович так само: привіз собі панну до батька і вженився потому з нею, але за тих два роки, ніж шлюб з нею взяв, то одній мужицькій дівці мусив дати корову за вінок, а що тихцем пішло, то лиш піддячий знає та й він. Вам ще лиш одного бракує, щоби пані любилася, а мужичка щоби за неї діти родила.

А ти, пане, не хочеш своєї жінки шанувати — твоя воля. Але чому ти не шукаєш собі потіхи у другої пані, лише у мужички Явдохи? Знов запошуєте своє свинство межі нас, мужиків. Лиш я не дам свому слабувати на панську слабкість. Якя йому газдиня, як ми собі присягали, має бути по-божому, а ні — то на чотири вітри, я в один бік, а ти в другий.

— Мамусю, я вам кажу, що то чари. На мене хтось кинув чари та й на вашого Дмитра.

— На, маєш Дмитрові чари в твоє погане лице!.. — та й як му заїхала в щстину, аж мене тевкнув, бо він до мене сидів плечима, а до них лицем. Він там піврався до неї, а вона другий раз трас та й каже: — Семене, стійте!

— Чиї коні, того правда, — кажу: Птрр... та й став. — Гайда, злази мені з фірні, антихристе, та й не переступай мого порога в хату, бо мені кримінал, а тобі смерть.

Качурковський воркотить, а вона його хап, як оберемок соломи, та й, як був у толубі, струтила його з воза, а мені каже гонити. Він біжить за возом, але де там! Кожух тяжкий, а я гоню. Він ще закричав до Дмитра, щоби прийшов до него рано, але Дмитро мовчав.

— Ей, таж вона баба, як грім; яка люта, така моцна. Чи добре я кажу?

— Шасте, що місяць світив, бо хто знає, чи був би Качурковський тої півтори милі приповзався додому та й були би мене за свідка тягали, якби був загиб.

— А то він тоді приліз пізно додому та й не вчив у школі. Але з Дмитром що було! Приїхали ми, а він пустив з себе пару. Я гадав, що тепер зробить ландвійтисі суд, а він каже, що мусить іти до Качурковського. Але вона не дурна...

«Поступлю я тобі тепер, то вже твоє буде верхи мого, а там би ти, може, і бити зважився. Ні. Гей, Семене, визуйте його». — Що було робити? Кажу я: «Ландвійте, наставте ногу, бо буде і вам, і мені!» Визув я його, вона сховала чоботи та й каже: «Продам коралі, продам свою хату в Заяркові, а ти в касі гроші заложі і маєш мені скинутися з вїтївства. Не будеш ландвійтом, то будеш порядний газда, бо професор, і писар, і всі лайдаки покинуть тебе».

— Та й продала хату в Заяркові, продала, то правда. Я торгував для сина або й на гиндель, а жид купив на корчму.

— І Дмитро не пускає жадної штуки, він ландвійтом уже не буде. Не на те гроші в касі заложив.

— А чорні штани кравець йому пошив; таж сім років уже війтував, уже на восьмий. Як же тепер він піде у чорних штанах жати? Таж тріснуть йому в кроці, ніж один сніп зв'яже.

— Ей, куди йому до того. Йому вже й мозолі з рук злізли.

— Не бійся, поростуть наново. Хто таку бабу має, той мусить з мозолями в домовину піти.

— Але маєток не розлізеся. Щось Дмитро і дітям лишить, у домовину йдучи. Чи добре я кажу?

— На всьо божа воля, а ми можемо ще випити пива або гараку.

— Хіба вип'єм гараку на кінець, бо там надворі добра студинь.

І подав їм Лейба чвертку гараку.

Михайло ЯЦКІВ

В КАЗАРМІ

Вечір в казармі.

Пан капрал простягнувся на ліжку і крикнув:

— Другий цуг!

Вояки збіглися до нього.

Підвівся на ліктях і зробив здивоване лице.

— Ото-во-во є другий цуг!? Ото-во-во-о!? Герштельт! Герштельт!.. * Казав я! Чули, один з другим? Абтретен марш! ** Як скажу «абтретен», то все, що жие, має відскочити, як би в тебе, в твого тата і маму грім ударив! А, мокрі рекрути, я вам дам науку! Я кличу другий цуг, а він, один з другим, лізе, як стара, перевалена корова! Чекайте, я вас навчу дисципліни...

Почекав хвилину і раптом знов крикнув:

— Другий цуг!

З гримотом і тупотом, як стадо сполошених коней, кинулося все до нього.

— Герштельт!

Всі відскочили, як ошпарені.

— Падай!

Всі впали на землю.

— Встань!

Всі схопилися.

Командував далі те саме, лиш у скорішому темпі.

Зчинився гуркіт і тупіт, як у кінській стайні.

За годинку настала задуха, шум і сопіння немов із тридцяти ковальських міхів.

Вояки витирали піт, стогнали, падали і зривалися.

Хтось штовхнув переднього під бік, бо той вдарив його зап'ястком у голову. Шепотом сипались прокльони, з кута долетів здушений сміх.

Від того сміху капрал мов сказився. Скочив, вхопив тріпачку і загатив по головах, плечах і руках.

* Відставити! (нім.) — Ред.

** Назад! (нім.) — Ред.

Тверді хлопські голови витримали, а капрал змучився. Сів на ліжко і закликав знов цілий цуг.

Хлопці прибігли, і настала важка тиша.

Капрал мовив хриплим голосом:

— А тепер знаєте, за що я дав вам такого духу?

Рекрути дивилися на нього тупо.

— Пся кров! Матір вашу! Не знаєте?!

— Ні,— впало кілька голосів.

— А онде що?! — показав на одне ліжко в куті; на нім лежав хтось під ковдрою.

Лукавий сміх блиснув з-під капралових брів:

— То є весь цуг?! А он хто лежить? Ідіть і тягніть його сюди за ноги.

Вояки кинулися до ліжка, як голодні вовки, і за хвилину тягнули товариша штовхаючи.

— Аби тебе грім забив! Дивись, а ми через нього так парились! А бог би тебе побив!

Блідий жовнір протирав очі і роззирався.

Капрал взяв його на допит.

— Ти що за один?

— Сень Макітра.

— Ге, Сень, певно, бабин син.

— Ні, я не маю нікого.

— А звідки ж ти взявся, коли ти не маєш нікого? З кропив? Ти, певне, покропивник?

— Не глуміться, пане капрал, мої тато і мама в могилі спочивають, а ви...

— Гм, Макітра... Чекай, будемо мати в чім мак терти! Ти чого заліз під одіяло, коли я кликав цуг?

— Я слабий.

— Ти слабий-ий? Чекай, я тебе вилікую. Ге, це якась телігенція — він мені тут буде коники пускати! То ти не мав кому на голову вилізути та прийшов тут до мого цугу? Чекай, небоже, я тобі вилізу на твоє здоров'я... Можеш таки нині справити собі труну... Ти чому не писався хворим?

Макітра розбудився цілком, повів головою набік, на його лиці перемигнув дивний усміх і вмить щез, око стало студене, як сталь. По хвилі спитав:

— Що з того вийде? Я вже не раз писався, але побачив, що це ні на що...

Капрал побілів, втяв зубами губу, дивився довго на нього, а потім сказав:

— Я пізнаю по твоїх очах, що ти така гадина, якої світ не видів. Ну, але чекай, з мене ще більша гадина. Я вже виджу, що буду мати з тобою клопіт. Ми обоє так легко не розійдемося, як ти гадаєш.

Встав і нахилився до нього.

— За два місяці маю йти на урльоп*, я дуже радий би вирватися вже раз із цього проклятого пекла, але ади (вдарив себе в груди), аби я тут через тебе і два роки мав лишитися, то я тобі кінця доїду! Я тобі в'язи скручу! Чекай, хлопе, злодію!..

— Пане капрал, — сказав спокійно Макітра з тим самим холодним усміхом, — хто ж видів таке балакати? Чому ж би ви мали через мене не йти на урльоп? Але ж підете, бігме, підете! Підете навіть скорше!..

Капрал тупнув ногою:

— Мовчи! — Потім звернувся до інших: — Хлопці, коли він так одіяло любить, то дайте йому його цієї ночі, бо будете всі паритись через нього. Один за всіх — всі за одного; такий наказ у війську.

— Добре! — гукнуло з десять голосів.

«Дати одіяло» — значить кинути вночі на когось одіяло і задушити або вимісити чоловіка так, аби вмер він у госпіталі.

— А я вам, хлопці, раджу — дайте спокій з одіялом, — звернувся Макітра до товаришів.

— Або що?! Диви, який знайшовся! Ще страшить, гі-гі!

— На мені аж сорочка полотном стала! — додав перконосий Юхт, що сховав тим часом Макітрин хліб з полочки.

— Другий цуг!

Вояки збіглися.

— Мой, не хочу блузи на собі!

Кілька стягало з капрала блузу, а він тим часом навчав: — Наказ має бути наказ. Аби я тобі не знати що казав, то мусиш все зробити. Якби я тобі що злого казав зробити, наказ можеш на другий день рано писатися до рапорту, але йдеш до тюрми. Скажү тобі: «Хлопе, хапай рушницю і стріляйся!» — або: «Лізь на вікно і скачи з другого поверху!» — ти хапаш рушницю і стріляєш або скачеш з другого поверху, а завтра можеш йти і писати на мене до рапорту, чи як собі хочеш, але наказ має бути наказ!.. Хлопе, а якби я так сказав тобі: — Бери сірник і підпали хату!

— Єсть! — крикнув Юхт, як несамовитий, і прибіг з пачкою сірників. — Котру хату кажете підпалити, пане капрале?

— Чекай, гадюко! А... ти хочеш підпалити?! Злодію, — таж за се кримінал! Хати не вільно підпалювати, і тому, коли б я тобі такий наказ дав, то ти не смієш мене слухати, бо такий наказ не є важний.

* Відпустка (нім.). — Ред.

Капрал перервав науку військових правил і крикнув:

— Мой, не хочу штанів на собі!

Стягли панталони.

— Мой, не хочу черевиків!

Макітра стягнув черевики, капрал притримав їх пальцями, раптом пустив, той полетів з черевиком і мало не вибив собі зубів, вдарившись об залізну піч.

Капрал вийняв цигарку.

— Горить!

Двадцять людей прибігло і вийняло сірники з кишені.

— А тепер все, що живе, стелить ліжка і лягає!

Стелили ліжка, складали мундири, молилися і лягали.

Черговий, якому припала нині черга, виліз на стіл, взяв одною рукою закрутку лампи і прочитав напам'ять:

— Добраніч, панове старші, і вам, колеги! Світло з хати — дівчина до хати, аби пан капрал мали що кохати!

— Файно! — муркнув капрал.

Жовнір фукнув у лампу, і стало темно, як під землею.

— Котрий скаже нині байку?

По довгим торзі зачав оповідати Савчук:

— ...Був раз жовнір, що не знав ніякого страху. Не боявся він ні ночі, ні громів, ні ворога, ні смерті. І не мав він нікого й нічого, лише такий камінь, що був чистий, як сльоза, і світив, немов роса на схід сонця. І носив він той камінь при собі, і беріг його від людей, і видів себе в ньому, як у дзеркалі. А був той камінь дивний: від кривди темнів, від просвітку ставав ясніший...

Одні слухали це оповідання, інші заглибилися в свою гризоту, в спогади і западали в сон.

Макітра скулився під ковдрою і кашляв. Сів на ліжку, обняв обіруч коліна, підсунув їх аж під шию та стиснув зуби — так кололо його в грудях і спирало дух. Знов душило його до кашлю, в грудях і горлянці стало гаряче, виступив холодний піт. Він зомлів. Через годину пробудився, сидячи з головою, схиленою на коліна. В пам'яті промайнув один ранок. Сень стоїть перед лікарем, той наказує скинути сорочку, обстукує його кулаком так, аж чути у другій кімнаті, і каже, що йому нічого не хвибує.

— ...А він таки не піддався і, як лежав лише в сорочці, так встав, узяв карабін, настромив багнет і пішов відбирати свій камінь, в якому була мамина сльоза і його честь, — гуділи слова казки.

З далекого кута долетів шепіт:

— Мой, Грицю, кажу тобі — не лізь! Ти хочеш якої біді? Тебе який напав? Ти капралів вірник? Таж завтра може таке саме впасти на тебе. Кажу тобі — не йди, бо, не дай, боже, чого, то я сам таки досвіта йду і пишу рапорт на тебе.

Вчув це Макітра. Зняв потихеньку гвинтівку з залізного гака, наложив під одіялом багнет, взяв коробку з п'ятьма патронами і заклав їх в замок. Підсунувся до залізної штаби в головах ліжка, обпер карабін на колінах і чекав.

Савчук кінчив казку сонним голосом, вкінці затих. Дехто хропів...

Згодом скригнула дошка в підлозі, щось зачепилось об стіл, там мовби придушений хихот.

Злодійський рух з кутка посувається до середини залу, до Макітриного ліжка.

Сусідній товариш хропе на всі заставки, от вони вже коло нього, минають його — спинилися праворуч від Макітри. Два по боках, один у ногах розтягають щось і насувають на ліжку. Чиєсь руки лапають по ліжку і скрадаються до ніг Макітри, як вовки.

Тут хтось, немовби його грім луснув, підняв трійголіс і гепнув на землю, потім перекинувся стіл, гримнув постріл, аж казарма здригнула, і все, що жило, схопилося на ноги.

— Гвалт! Караул! Пане капрале! Світло!

Новий постріл впав потемки на ліжку капрала. Той схопився і чмихнув під ліжку. Влетів вартовий з ліхтарем, капрал з денної черги, фельдфебель та офіцер.

На підлозі качався прибитий Юхт, за столом зойкав і трусився піддячий.

Раптом очі всіх упали на Макітру. Він кинувся за капралом під ліжку, той вискочив, розправив руки і заревів, як звір:

— Чи ти варіят, чи хворий?

В ту ж мить гримнув четвертий постріл. Капрал схопився однією рукою за груди, другу спер поза себе до стіни, поволі зсунувся вбік і впав на ліжку.

— Ти що робиш? — крикнув офіцер і вихопив у нього карабін.

Макітра поклав руки на коліна. На сорочці у нього черво-ніла кров. Він посміхнувся безглуздо і сказав спокійно:

— А що ж би?.. Цим двом свинтухам я дав одіяло, того сучого сина пустив у відпустку, а мене беріть до шпиталю чи до тюрми — мені все одно...

ЛІСОВИЙ ДЗВІН

В хаті грав музика, легенько, для себе. Дівчата й парубки сиділи на призьбі:

— Не йде нині субітка... ніч не дає.

Подвір'я обмаєне, й обгорода, і невеличка брама на до-рогу. Над обгородою і брамою явори. В листві весна цілується.

з місяцем крізь сон, придурює й чарує, як та дівчина, що нібито спить, а з-поза пальців дивиться на тебе. І повно тих палких очей у тіні, з кожного корчика, з кожного листа моргають чорні брови, вихлюються гарячі уста і дихають та шепотять, аж серце в'яне...

Ксеню Кузьмівну відводить її жених Іван та його два побратими: Василь, стрілець-заводія, та Роман, ворожбит-музика, що як грає, то очі йому вогнем палають, а чорні брови нависають хмарою.

Іван з Ксенею напереді, а ті два за ними.

Другі кури не співали, Великий Віз¹ підходив на середину неба, ліс снував свої казки і стелив тугу на село. Нема тепер сну молодому.

Ідуть мовчки всі четверо. Ксеня зачепила твердою груддю Іванове плече, він обіймив її за стан, аж йойкнула і засміялася, як би жменю срібла розсипав по каміннім помості. Нахилився до її шиї, кров в ній заграла. Відтручувала його, притягаючи за рукав, наживала пальцем і дивилася в очі.

— Скобочеться твоя відданиця, Іване.

— Ая, не звикла ще. Як буйний лошак, що не зазнав зубел.

Побратими стали на розходидорогах під гаєм.

— Ми тут заждемо, а ти підведи Ксеню та вертай живо.

Василь та Роман лягли над воровом і позакурювали люльки, а Іван пішов з Ксенею під ліс.

Там був багатир, старий стрілець, і вона служила у нього. Ліс чорнівся на правім боці, через копанку, і так далеко, що замало було його видко. Тишина чарує сном, а душа не піддається. Хоче-видіти, як втвориться рай і зійде на землю. Тота хвиля вже близько — от, от вона, а весняна тишина ще більше упоює сонними чарами. Оба побратими лежать, не піддаються снові, лиш надслухують. Далеко-далеко гуде дзвін. Гуде, дзвонить та йде ближче та й ближче... Виходять з лісу, йде дорогою до них. Так минають хвили. Аж видять побратими — дорогою йде Іван і двигає величезний дзвін в руках перед собою, двигає, аж почервонів, аж сапить. Йде дорогою попри ворів, оба побратими відхиляються набік, аби Іван не впустив на них того тяженького дзвона. Але він перейшов попри них далі дорогою, і дзвін став поволі затихати, вкінці замовк цілком. І через час тою дорогою, що перше, йде знов Іван, але вже без дзвона. Побратими повставали, і всі три вертають домів.

Перед хатою Іван перший сказав до них:

— Підвів я Ксеню, а самому дивно стало, та й тепер таж мені, що годі самому. Дивіть, ніч не дає спати. А завтра

зелені свята... Побудьте ще трохи. Найдесь ще горівки і тютюну трохи. Для такої одної нові варто і сім днів переспати.

Посідали на обійстю, та й добре їм так було. Молоді літа, щире товариство... Вже другі кури відпіяли, а побратими лежали й думали. Вже ніч ставала на досвітках, аж дивляться — йде дорогою дівчина, йде в хвіртку. Дивляться й очам своїм не вірять — Ксеня. Посхоплювалися, а вона нічого, лиш гейби збудилася зі сну.

Стали випитувати її, та вона попала в лихоманку, дзвонила зубами, оглядалася довкола себе і відтручувала парубків, то знов горнулася до них.

Се сталося з нею таке, чого вона не була годна збагнути. Сама собі не вірила... Іван підвів її, а звідти ще лиш кілька кроків — та й перелаз, та й хата, але Ксеня станула, обернулася за Іваном, далі рушилася, йде та йде, і тій дорозі кінця нема. Дзвін якийсь у лісі гуде-гуде. Йде вона, а той дзвін все гуде. Ще тепер у вухах її дзвонить. Аж на дорозі за гаєм стямилася, але не вертала вже додому, лиш тут зайшла... А блудила вона по папоротних полянках, по горбках, як по городах, і по барвінкових урочищах, яких ні в казці нема, і такі там дива були, як у сні...

Тепер стиснуло її під серцем, вона стала хлипати і похилилася на землю.

ДІТОЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ

Музика строїв скрипку, в ній будився тихий плач дитини. Дітвак сидів на постелі, жалі скрипки обіймалися з шумом лісу, з зойком вітру серед ночі та з маминою думкою.

В хаті пиятика, співи і танець. Чупринаті голови, зіпрілі лица й широкі зрібні рукави замелькали перед очима дітвака, зіллялися зі співом і тупотом в одно велике колесо, воно крутилося, як у сні, а над тим дивом верховодила скрипка.

Мати сперла голову на руку й всміхалася, як би плакала. Один з чужих взяв її до гурту, дітвак став неспокійний. Мати пішла в колесо, дітвака зняв страх. Кличе матір зразу потихо, потому голосніше, та вона не чує його, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дітвака по серці ріже.

Він не може на се довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але сього ніхто не чує, бо його плач у скрипці.

ЗА ГОРОЮ

З-поза хмари одна зірка виглядала. Вітер сунув по смеркових берегах, світ був темний та дикий.

Стежкою йшло двоє людей і ялівка.

«От я вже, рахувати, газда. Буяв, вичинявся, а тепер прийшла черга на статок... Гий, мав я гадку на інше, та не вдалося...»

Молода жінка думала по-своєму.

«Не погуляла сих великодніх свят, навіть на жук¹ не ходила, а тут вже й жінкою стала. Пропало дівування, про Василя і не згадуй,— бодай не приснився ніколи... Засукай рукави, бо мати не стане за тебе до роботи і не скаже: «Гуляй, доню, не бороню».

Молодій жінці колотиться в голові весілля.

Вона сирота, то їй співали:

Стукнули ангели в небі,
збудили батенька в гробі;
вставай, батеньку, до суду,
іде твоя дитятко до шлюбу...²

Безвухий додає жалю на скрипці. Скривив злодюга губу, торкає цимбалістого, й оба бутять та удають, як жінки заводять.

Коло мисника покритка Кривенька збирає сльози в червону хустину, а Фрей Хабаз зачмеричив голову, задер чоло і крутиться зі свахою, як жовнір з гвером. Тримає руки на її плечах, а вона, груба і куца, тримається його в поясі. На чотирьох кутах хати відкидає він вбік головою остро, як рекрут перед старшим, аж патли відлітають, наступає на праву ногу дубаючи і валить в грагар долонею, як праником. Хата здригає, він присідає, а сваха за ним потрясає грубим задом.

Жінка сіпнула його за рукав.

— Йой публіко мерзенна, публіко-о-о! Йой гріхи неспасенні, гріхи-и-и!

Він пустив сваху і присікся до жінки.

— Цитро, а ти че-є? То як Кривенька нагадала собі першого небіжчика і пускає сопіле, то й я маю робити з весілля похорон та заводити з усіма бабами!? Тихо мо-о-о, бо як замашу, то лиш дух вискочить, як птах з клітки! Ані крикнеш...

— Не піду, мамо, в танець, бо неволя в серці.

— Иди, дитинко, бо з Іваном твоя доля. А на косичку уважай, аби хто не стягнув, бо за нею й твоя доля, як чічка на бистрій воді.

Молода жінка поспотіла за пазуху.
— Косичка є. Я тямла. Скоро лиш із-за стола, а я її з голови та в пазуху. Не бійтеся... Го-о-о; вороги тяженькі, не бояться гріха.

Ялівка йде спокійно, як би до своєї стайні. Все така буйна, а нині — як дитина. Мама дала із широкі руки. Вивела зі стайні та й бастринок через полу подала. «На, донько, не жалую тобі. Дві вас було, а тепер мої очі будуть самі, бо вив інший світ, а я в інший. Нині розходимося так, а колись гірше. Ну, боже вас благослови...»

— Мамо, мамо, який він буде?

— Га, дитинко, і сей, може, увійде. Будь щира та послушна, то й він тебе пошанує.

— Адить, і бастринка не треба, йде за нами, як би знала дорогу.

— Ти мені не викай, бо ти моя жінка, а я, рахувати, твій чоловік.

Зійшли з гори і станули перед хатою. Хата рублена в вугля, за нею корчі, а далі берегом чорніє ліс. Молодий чоловік показав рукою на хату, потому обіймав жінку і притис її голову до грудей. Піддавалася. Пригорнув за шию, до нього висунулися гарячі уста. Весняний вечір наводить не раз отак солодку обмороку, аж земля важиться під ногами...

Перед порогом жінка затремтіла й станула. Повидів се чоловік, взяв її за руку, промовив:

— Як встанеш, ясне сонінько, то привітай оцю молоду газдиню в моїх порогах щастем, здоровлем, доброю долею, і мене при ній, і всіх добрих людей на світі, на славу і радість усієї Русі-України!

Прип'яли ялівку в шіпці, дали сіна і пішли в хату. Засвітили, він сів на лаву, жінка хотіла прятати дещо, та він не дав. Пригнув її до себе, як берізку, вона не боронила. Тулив її головку в долонях, пригорнув до грудей, потім відхилив, і одно другому вдивлялося в очі. Де вони зросли і як зійшлися? Увесь світ спить тепер, а вони самі... Дивне диво: вони тут обоє разом самі, а весь світ спить тепер...

Страх перелітав крізь очі одної душі в другу. Хто кому буде приятелем, а хто ворогом? Чи радість, чи смуток з-за Дунаю прийде до них в гості? Хто тут перший умре, хто кого буде ховати? Хто відгадає?..

Дві душі пересувалися з одного ока в друге, як сонце в плесі, й відчитували свій талан.

Вона сплакнула й пригорнулася до його серця, як би просила, аби не бив її.

— Гий, хата нова та й сволок здоровий — чим тут нині журитися! Гасім, жінко, а решта всьо пусте...³

ДІВЧИНА НА ЧОРНІМ КОНІ

Сидорові Твердохлібові

I

Зжився з самотою.

Не раз приходили думки: «Коби опинитися на пустині і не видіти людей». Не нарікав на них, але бажав не видіти їх. Не міг любити, ні ненавидіти.

Як пізнав, що все, що життя може дати, легко здобути, то се вистало йому і він усунувся від суєти. Чим же тепер виповнити скуку?

Вглублявся в вічній правді, находив в ній поезію й забув, але вряди-годи будилися спомини, морочили, зводили з дороги і затемнювали світ.

— Забагато лишилося в мені серця, і воно приковує до людських доріг, — мовляв тоді.

Так минав рік за роком.

Одного полудня лежав в робітні і розсівався в нудзі. Не находив нічого в минувщині, не знав будучності; весь вік, від малої дитини донині, чув лиш себе самого на сім світі. Схрестив руки на голові і думав.

«Родичі не бажали собі мене, боялися мого приходу на світ, люди обійшлися без мене, що ж робити з собою?»

Розпука точила його, точила, як повільна язва, аж тут з далекої країни прилетіло таємне диво. Підоймив голову, глянув на вікно, надслухував і побілів. Отсе вимерло ціле місто, а над ним золоте і червоне світло. Встав і тихим кроком пішов до вікна. З великої вулиці вимела смерть все життя, в однім вікні стояв труп і дивився з-поза порт'єри скляними очима в долину. Згоді, поволі з кінця вулиці легіт студений страх і мертвив тишину, а за ним дудонів тупіт кінських копит. З-поза кривулі долітав тупіт кінських копит, показала дівчина на чорнім коні, їхала поволі ближче та ближче. Дар'ян дивився з вікна, вона на вернула в його браму, він поволікся і впав на софу.

Повільний стук на сходах, двері отворилися, в робітню ввійшла бліда дівоча постать і сіла коло нього.

— Як вам живеться?

Здвигнув плечима і мовчав.

Вийшли до парку.

Ішла поволі, похилена, і вдивлялася в землю.

— Ви зачували, може, — шептала вона, — що мої хвилі не довгі?

— Так, чув... але не знаю, в чім смерть, а в чім життя, ви преці не можете вмерти.

Всміхнулася гірко і махнула рукою.

Сіли в ліску, бо вона дуже вмучилася. Напав її кашель, отирала очі і набирала духу. Він вдивився в промені на зів'ялим листі, вони блискотіли, мінилися і погасали.

— Я прийшла — простіть, що промовлю до вас по-давньому, — я прийшла просити тебе о найбільшу річ, яка лиш коли могла бути в моім житті.

Глянув на її смуток і ледве міг вимовити.

— Кажі, я все-все вчиню для тебе. Душу віддам — кажи, ти знаєш мене.

Вслухалася в його голос, вслухалася в його серце, нагадувала давню любов, забажала всею силою ввійти ще раз в його душу.

Спитала крізь задуму.

— Ти все ще смутний? Чому ти вічно смутний? Чому ти такий смутний, що твій смуток по нашій смерті сім поколінь укріє собою?

Мовчав.

— Ти дуже нещасливий! Нині пізнаю тебе так, як ще ніхто на світі, і виджу, як скривдила тебе і запропастила твою і свою душу!

Припадала до його ніг, та він не допускав.

— Коби я могла дати тобі хоч крихітку розради...

— Скажи, про що мала просити мене?

Збирала останки сили й духу.

— Хочу, аби ти останній з цілого світу, одинокий живий з сього-цілого мертвого світу, попрощав мене.

Пригорнув її до себе, вона відтручувала його з хорою розпукою.

— Не схиляйся до мене — в мені смерть.

Лепетав живо, як дитина.

— Не боюся нічого, мені все одно, не хочу, не можу, не буду жити без тебе! Вернися, моя найясніша Музо, дай мені раду, як урятувати тебе, — я знищу...

— Я не годна опертися твоїй силі — мені легше при твоїй груді — буду вічно з тобою, лиш не забудь попрощатися зі мною...

Зімліла в його обіймах.

— Клянуся на всі сили — відвідаю тебе і попрощаюся з тобою.

Підвів її і помагав сісти на коня. Скинув капелюх, вона промовила з гірким усміхом:

— Ти вже, бачу, лисий...

— Ая, лисий, небого, лисий, ха-ха... Не можу віднайти, в чім життя, а в чім смерть...

Глухо гомонів тупіт серед мертвої вулиці, дівчина пропала в сумерку, Дар'ян стояв, усміхався і повторяв останні слова.

Лежала в веранді у відкритій домовині і білілася, як лілея на чорнім коврі. Гірлянди дикого вина звисали з веранди, далеко в куті блимало світло на триніжку, вечір думав довкола на світі.

Даріян притулив уста до її личка легенько, аби не збудити.

Листя шелестіло в парку, її личко оживало, він учув легенький шепіт, як в своїй душі.

— Я не вмерла, але не маю сили підвестися, ні втворити очей. Не рухай мене, не буди смерті, мені так добре. Чую тебе при собі й оглядаю останками сну, який люди взяли за смерть. Моя воля доказала сього. Ще кілька хвиль твоя сила удержить мене. Ти вітхнув в мене любов першим цілунком — тямиш, тоді давно? — тепер замкни останнім.

Цілував її й шептав.

— Бідна моя...

В його шепіт вліталася її сердечне леління, як дрогання ангельської струни, коли подих вечірнього світу гладить її.

— Прости, прости мені все, я негідна, зломил твое щастя...

— Ой, бідна ти моя...

— Ти прийшов до мене в гості, а я не маю чим приймати тебе, — от, диви, яке моє господарство...

— Ой, бідна ти, бідна моя...

— Ти дав мені серце, я беру його на той світ, а тобі не маю що лишити. Лишаю тобі у заповіті чари творчості, і се вистане на твоє самотне, смутне життя на сій землі. І змиється погань мого життя — я стану знов твоїм чистим ангелом, провідною Музою.

Будеш оглядати вічну правду, невиданий світ, в який я поведу тебе. Будеш оглядати пекольні муки і райські розкоші, будеш дивитися на них, як сонце, бо серце твоє я забрала...

А земне життя — гей, гей, яке воно бідне — як те листя, що шепоче тепер у сконі молитву вічної суєти.

Втворила очі, по хвилі ледве вимовила:

— Мій кінь...

* * *

Даріян біг наперед.

П'яний жовнір волік шаблю, як птах зломане крило, на розі вулиці жебрав старий інвалід, а коли ніхто не звертав на нього уваги, поздирав ордени, затолочив їх в болото і пошкунтильгав, гупаючи з усеї сили закованою кулею в грудь

землі. Дві постаті дерлися в тіні, й одна другу тягнула в п'ятьму. На смітнику сиділа кретинська потвора з висадженими очима, обгризала кістки дітей і заходилася здушеним реготом.

Настала пора, що криється поза людською увагою.

Статуї сходили зі скамій і шкандибали до винного шинку, на старім цвинтаріщі повставали монахи, відвалили камінь від гробниці монахинь і лізли до них на розпуст.

Даріян біг наперед.

ДЕ ПРАВДА

I

В містечку Свинське Путо, на малій пошті, сидів почмайстер Мартин Гробман. Похилився над ранішньою головою, а впоперек неї жмут прилизаного волосся. Бив печатки на листах, картках і газетах, гуртував по громадах та записував до протоколу і денного виказу. На кінці кожної сторони в «Указі» клав свій підпис і закручував хвіст навідріт.

Два малі вікна по правій руці старого були втворені, крізь заржавілі ґрати плив голубий ранок, мак і соняшник в городці вмивався россою, свіжий запах скоботав Гробмана в носі.

Двері втвиралися несміливо зі скрипотом, до кімнати ввійшла стара, дихавична мужичка, виповіла сухим півголосом «Слава Йсу», обтерла ніс і вважала, аби станути не близько дерев'яних штахеток і не перед самими дверми, а трохи набоці, в куті.

Почмайстер порпався в жмутах папір'я.

«От яка то у панів поведенція, — думала баба. — Скажи «Слава Йсу» — ніхто тобі не відповість, сидати не просить... Не так, як у хрестинина».

В ц [ісарсько-]к [оролівській] тишині чути було шелест паперу, дихавичний віддих, деколи обтирання носа і старече, здавлене зітхання. Баба кліпала сльозавими очима і водила ними по поштової канцелярії. Штахетки перегороди нагадували їй шинквас, шафа з полицками під стіною — аптеку. На бічній стіні висів старий годинник. Маятник ходив старечим рухом і тиркав заржавілим голосом. На однім ланцюжку висіла чорна вага, на другім — дві залізні шріби і мутерка від воза. Ближче були прибиті в чотирьох рогах рекламіві карти торгівлі насіння та купелевих заведень.

Стара приглядалася паннам на тих картах і питала себе в душі: «Не знати, чи се святі, чи що?»

На противній стіні висів вгорі почорнілий образ без скла, а низько — два маленькі. Що було на тих малих, баба не могла розпізнати. Були се побляклі фотографії двох синів почмайстра, але ті голови представлялися бабиним очам з курячою сліпотою двома морквами. Дивилася пильно на той образ вгорі і розпізнавала в нім цісаря, за давніх літ, ще як був молодий. Чоло мав лисаве, волосся попри уха позчісуване наперед. Заложив руки і дивився на бабу. Ген-то виділа його між образами на ярмарку, але там був він такий, як є, старий і з «папоротами». Баба зітхнула і думала: «Господоньку милосердий, як воно на світі: цісар чи не цісар, а мусить постарітися і вмерти, як кожний хрестинин».

Дивилася на почмайстра. Старий мав позачісуване волосся попри уха наперед, як цісар на стіні, а «папорта» і лисину таку саму, як цісар на ярмарку.

«Така вже, видно, установа, що хто від цісаря пенсію бере, той так само мусить виглядати, — думала баба. — Не знати лише, чи цісар так само в «калярах», як поштар? Певно, що як приписував кримінал Миколишиному Бовдурові або рахував «патенталь» * для Перепічки, що прийшов без ноги з війни, то дивився крізь «каляра».

Старий встав, поховав жмути папір'я з полички і глипнув з-під окулярів на бабу.

— А що там?

— Прошу пана, чи нема там листу від мого сина?

— Від котрого сина?

— Та від того, що в війську.

— Та скажи, як називається?

— Та Іван.

— Та який Іван?

— Наконечний, прошу пана.

Гробман зачав нишпорити в поличках, знайшов лист і дав бабі.

— Оставляйте здорові та дай вам, боже, пановане щасливе.

На пошту прийшла сільська дівчина.

— Прошу пана, я прийшла по казати.

Старий обернувся до неї з квасним лицем.

— Що маєш показати?

— Та, прошу пана, я прийшла по тото, що егомость з Голодівки читають.

* Інвалідська пенсія.

Прийшли міщанка, донька Гробманового брата, що був стельмахом в містечку.

— Добрий день...

Старий глянув крізь окуляри.

— А, добрий день. Що там скажеш доброго?

Міщанка розвинула рецетіс з хустини, старий вийняв з шухляди грошовий переказ і переглядав його.

— То від твого сина. Посилає тобі 4 корони. Але то треба підписати.

Міщанка всміхнулася ласкаво.

— Я би просила, аби стрий підписали за мене, бо я не вмю.

— Га-а, мені, дитинко, не вільно...

— Що ж я зроблю? До хати далеко, а чоловіка нема вдома.

Старий зачав клопотатися сею справою.

— Ніби тут є виразний адрес до тебе, й я тебе прецінь знаю, але мені не вільно, заборонено. Гм, зрештою... Може, маєш кого знайомого тут недалеко?.. Або чекай...

Повільним кроком підійшов до замкнених дверей другої кімнати, взяв фунт з ваги і застукав:

— Бінка-а!

За кімнатою в кухні дався чути рип, до канцелярії вбігла боса дівчинка з гребінцем у волосі.

— Підпиши отут-оо.

Дівчинка глянула на міщанку, всміхнулася і підписала її.

Старий взяв виказ, втягнув квоту і підписався в рубриці «Anmerkung» *. Кінець його назвища розплився дрібними хвилями і стрибнув хвостиком навідліт. Так вже тридцять літ на стосах виказів, посвідок і свистків, в копії запорошених книг поплив все однаковий підпис.

Міщанка поцілувала старого в руку і вийшла. Він глянув на годинник — була одинадцята. Схилився до долішньої перегороди в шафі і витягнув з-поза старих книг темну плящину з оковиткою. Випив чарку і закусив сухим хлібом.

Від літ пив в тій порі чарку, і се служило йому. Більше не заживав, бо крутило би ся в голові. Закурив люльку на довгім цибусі і став коло вікна.

До повіт'ового міста Песиголовець вибиралася жидівська однокінка, набита пасажирами. Замурзаний шевчук рахував їх в капелюх, кинув до землі і толочив ногами. Один жид бісився і кляв в душі:

— A Solst du kriechen auf alle Vier! **

* Примітка (нім.)..

** Бодай ти рачки лазив! (нім.)..

Інші звикли вже до того і дивилися байдужно. Молодиця несла яйця в кошелі і курку. Жид, що лютував на шевчука, мов губами слова з талмудичних чарів і горнув руками в повітрі яйця і курку до себе.

Жиди гаркотили з візником, він сідав, то злазив з воза, підганяв коня на крок, задержував і вертався ще за двома пасажирами. Коли рушив з місця, над'їхала бричка з священиком. Парубок ніби потайно, але так, аби жиди завважили, витягнув жмут сіна і кинув попри себе на дорогу, «аби їм гешефт попсувався і фіра вгору колісем стала». Забобонний старовірець бомкнув:

— Solst du bekimmen a Pigire!.. *

Почмайстер день у день видав такі історії. Погода на світі цікавила його більше. Думав про своє жито за містечком, під горою. Мав там ниву, яку перед літами купив для першої жінки. По ній лишилися два сини. Старший вже адвокатом, молодший народним учителем. Оба сухорляві, як їх покійна мати.

«Я, тату, хорий. До школи ходжу в таких черевиках, що лише пришви зверха, а сподом нога боса. Але Ви не журіться. Знаю, що не маєте відки. Маю надію, що, може, дістану лекцію», — писав раз старший син.

«Ми вже, тату, свої пани. Приїхали би до Вас, але нашої мами нема, а мачуха — от ліпше не згадувати».

Старий вдивився в фотографію синів і клонив головою.

— Правда, діти, що мами вже нема. Я тільки і нива на ній. Нині неділя, треба подивитися.

На пошту прийшов листonos з села Лісович, низький чорнявий мужик з хитрими очима, Хома Гвінт. Почмайстер знав його від літ і любив заходити з ним деколи в розмову.

— Що ж там чувати?

— А що ж би, прошу пана... Купили у нас якісь два купці ліс, та й аби, рахувати, бідним людям не дати заробити на фірманці, хотіли завести колійку і так возили «матриян». Тим часом оноди один з тих купців повісився, а його спільника вчора шляк трафив.

Старий дивувався, а мужик тягнув далі.

— Люди у нас кажуть, що се кара божа, а я знов кажу, що тут лише правда, бо кара повинна була зайти на кого іншого.

Гробман підвів брови.

— Як ти се розумієш?

— Та так, як воно по правді є. Ті два купці заплатили скарбові мільйон за ліс, заплатили за рубання, а тепер не

* Бодай на тебе хвороба найшла! (нім.).

стало вже грошей на колійку, а потягнути не було відки, та й так взяли собі до голови, що, рахувати, мусив прийти кінець. Тут, прошу пана, купці нічого не винні; їм вільно було торгуватися з громадою за колійку. Громада сперлася і не хотіла допустити колійки інакше, як за десять тисяч, але найшовся такий один між нами, що замість дати приклад — пан вже догадуються, про кого я тут говорю, — зюхався з купцями, «куку в руку» та й далі робити гинділь. Постягав своїх вірників в громаді, кажуть, що деякі таки добре помастили собі пальці, ну, та й лише печатки треба було. Печатка губить село. Одна душа губить цілий світ. А в нас люди такі, що на печі вирости, на печі й вмирають, хіба котрий утопиться в ріці, — тож легко зробити з ними, що хто скоче. Тут вся правда.

Хома Гвінт пішов, а старий докурював люльку і сидів посоловілий.

Простому чоловікові, з природи, легко дійти до висновку. Він приймає багато ідей вже готових, видить свою правду в обмежених границях доброї віри та звичаїв і не журиться більше. Так само і Гробман прожив своїх шістдесят літ в клопотах і трудах, але від якогось часу зайшла у нього зміна. Він почував, що життя мандрівка доходить до кінця, й його чим раз більше зачали непокоїти сумніви. Прещі, що там, поза границею земного світу, дієся? Не був парафіянином, не вірив в життя душі, але хоч по-невільно приймав, що небо над ним не має кінця, то все ж таки не міг ніяк того шаленого вибрику помістити в своїй голові і мимоволі підсувалася йому в тій загадці зв'язь з тими силами і тайнами, яких існування не ствердила наука.

Старий зичив від одного студента філософії природничі книжки, вчитувався і вглубляв в них, але не знаходив непохитної, ясної правди. Коли від часу до часу з'явився на пошті який священик або образований інтелігент, старий, укриваючи свою цікавість і духовний неспокій, зачинав незначно розмову на тему бога і позагробового життя, але ні від одних, ні від других не довідався нічого певного й оставав сам на розпутті серед більших сумнівів.

II

З полудня вийшов за містечко, оглянув ниву й звідси виправився в гай на горі. Лежав під дубом, і прийшло йому на гадку, що відколи оженився вдруге і пізнав свій великий промах в житті, з яким давно спокійно погодження, ненависні літ, перестало його займати домашнє окруження, ненависні

щоденні, нетерпеливі і пізні гості на пошті, байдужі всі знайомі, рідня, не цікаві всякі вісті в часописах про суспільне і політичне життя, тільки одна природа зі своїми змінами від ранку до вечора все займала його. Він слідив її оком, барометром і ревматичною ногою і тямив, в котрім році вчасно зацвіли дерева, котрого літа впав сніг, тямив літа повені і голоду, як історик хронологію народів. І тепер у погідний день дивився по зелених ланах в долині і на блакитне небо з цікавістю хлопця, як би перший раз з'явився на сім світі. Не запримітив, що бік йому стерпнув, забув про все, лише зі спокійною тугою потупив зір в далекім овиді. В підсвідомій сфері його духа творилися ворухення, і він мимоволі прошептав:

— Ні, не дійшли ще до правди теологи, ні філософи... Питання отверте, тайна поки що — незглибима...

Проміння ставали пасмами на заході, під ними отвірився сутінний, зачарований світ, старий чоловік вдивився з жаждою, як повставали легенькі мраківини, схожі на духів.

Вертав пізнім вечором домів. Ішов поволі, чувся легенький, свіжий, далеко від людського світа і зовсім інший, ніж досі. Заслухався в далеку космічну музику, вона зачарувала його й обіймала ангельським спокоєм і відрадою.

По домах блимали світла з вікон, де-не-де пересунеться людська тінь, довкола тихо. Гробмана дивує трохи, що вулиця, якою йде, і доми зовсім інші, ніж ті, які він знав і лишив перед тим.

Три людські постаті перейшли мимо, глянувши на нього глибокими, здивованими очима.

— Хто би се міг бути? — спитав він себе в душі.

Почув, що його ноги не дотикаються землі, але се його не здивувало. Ішов далі. Станув перед своїм домом і спитав себе:

— Чи се мій дім?

Хвіртка від саду, замкнена від літ, була тепер отворена. Ішов піськовою стежкою між двома рядами яблїнок. Назустріч показала перед ним перша жінка. Станув.

Хустка накинена на раменах, як звичайно вечером, вона дивиться мовчки в нього глибокими очима, бере його за руку і веде до лавки.

Затремтіли в нім нараз всі струни жалю, і в хвилі, коли мав заридати, як дитина, вона ловить його в свої обійми і кладе на устах цілунок забуття.

Дві великі сльози повисли на віях.

АРХІТВІР

I

Перед Даріаном отвиралася вулиця зал. Довжезний ряд різьблених фрагментів стояв перед ним, як звалище святині. Був се матеріал до вітваря, що мав стати в новім храмі. Артист сидів похилений під тягарем власного духу. Той тягар ніколи й ніде не покидав його.

В робітню ввійшла дівчина. Темні очі, ясне волосся.

— Не пізнаєш мене? Діточі літа... Ти вчив мене... В ріднім краю... Тепер їду до мого любка, але по дорозі вчула за Тебе і повернула.

Подала вінець житніх колосів, перетиканий дубовим листям, польним маком, дикими цвітами, між ними тернові щильки.

— У Тебе гарна будова, — замітив артист.

Личко дівчини роз'яснилося.

— Я люблю своє тіло. Ти артист, то покажуся Тобі.

Скинула білі сап'янці, доторкнулася нараменній камеї — довга хвиляста сукня і рожевий шовковий хітон зісунулися з неї, як дві хмарки подувом леготу. Заки Даріан стямився, станула перед ним дівчина — як лілея в хвилі розцвіту. Її стан нагадував лагідні обриси йонських ваз з прозорого халькедону — груди — пара білих голубів, що збираються до лету. Між ними прогалинка, як човник. Тим човником плили цілунок на гарячих хвилях крові до серця.

Поклала руки на голові і поверталася в ритмі легкого танку, її ніжки плили, як білі хвилі серед святого гаю.

Відкинула буйне волосся, підоймила личко і протягала пальцями розплетені коси вгору. Рамена творили старинну арфу зі слонової кості, волосся — золоті струни. Бедра звукувалися вгору, спливали лагідними лініями до ніг і творили дві арфи на собі. Збоку рисувалися також лінії грецької арфи.

«Пробудження мarmуру», — думав артист. — Дійсно, прекрасна у Тебе будова.

Совала пальцями по нозі.

— Люблю отсю лінію свого бедра. Диви, як вона спливає до коліна. Але ноги не люблю; трохи загруба. Я малою бігала боса. Тямиш?

— Заспівати Тобі пісню?

— Заспівати Тобі пісню?

Схилив лице в долоні.

— Заспівай пісню.

Сивий сумерк стелився по простороні зал, дівчина снувала піснею спомини, врешті повела обжинкову і викликала

перед Даріаном серпневу місячну ніч, коли жінки і дівчата вертають з поля і ладкають у два хори з таємним прочуттям, а їх голос добувається з тьми невідомого, дрожить неописаним чаром над селом і лунає по стернистих розлогах і берегах гаю.

Ой, місяцю ро-го-женьку!
Ой, місяцю ро-го-женьку,
світи нам до-ро-женьку!
Ой, щоби ми не зблу-ди-ли!
Ой, щоби ми не зблу-дили,
віночок не згубили!

Пісня затихла, він сидів мовчки, понурий. Стямився, як ніч наставала. Повів дівчину до лежанки під другою стіною, а сам вернувся і ляг на своє місце. Вона не могла заснути і перекидала слова до нього. Врешті встала і прийшла до нього. Обгорнув її, а сам сів коло стіни.

— Оповідай казку,— прохала Ілона.

Був у далекім світі. Думки мигали навхрест, як шаблі в двобою. Зачав оповідати без зв'язі і водив в повітрі рукою за словом. Його голос добувався в низькій скалі і гомонів серед тишини.

— Був чоловік, що мав чотири таланти, а не мав щастя. Умів управляти ріллю, знав ткацтво, ковальство і будівництво.

Посилають боги щастя до рільника, а була се зима. Приходить щастя до того чоловіка і питається: «Чи тут сидить рільник?» — «Ні, тут коваль».

Пішло щастя до такого, що ціле літо спав на вигоні, а тепер молотив полю, і пристало до нього.

Посилають боги навесні щастя до коваля. Приходить воно до нашого чоловіка і питає: «Чи тут коваль?» — «Ні, тут не коваль, лише рільник».

Пішло щастя до цигана, що цілу зиму спав, а тепер протер очі і псував плуги...

— Гарна ідея,— замітила дівчина.— Оповідай ще що, оповідай про себе.

Був змучений. Голос падав на робітню, як кусні мармуру з-під молота.

По довгій мовчанці спитав:

— Чому не спиш, Ілоно?

— Душа болить...

Похилив голову до неї.

— Пригорни мене трохи.

— Не можна...

— Вибачай — найбільші лицарі мають слабі хвили...

Ілона прижмурила очі, дивилася в ясною спомину і шептала:

— Ніколи не забуду того таємного образу: на досвітках станула я на високій скелі, передо мною безконечна, грізна прогалина, сонце сходило в неї, лілейні хмарки розпливалися, листочки дрожали на деревах, як молоде тіло, упоене шалом любові...

II

Глянув рано по робітні, Ілони не було. Зібрався і вийшов в гори.

Спинався понад шпильями і пропастями, покалічив руки, ноги і йшов вгору. Опинився на верхах. Вірли, його сусіди, далекий табір скель — його лабіринт. Над головою синя пропасть, під ногами хмари. Раз білі, як отара овець, то темні, як розбурхане море. Громи ведуть розговор по хмарах, аж голос на краях світа зашибається.

Даріян іде на край верхів, обіймає скелю за ший і дивиться в далекий світ в долині.

Вернув пізно в робітню. Сидів в тишині і сутіні між камінними постатями і вів з ними розмову.

Встав, узяв молот і долото і зачав різбити з навіженням розмахом. Духи оживали з каменя. Серед тіней видів краще, ніж в білий день серед юрби.

Несамовита сила опанувала його, він відступився, глянув на мармурні постаті.

— Воскресаете з каменя, мої кохані, рухаетесь, живете! В вас моя розкіш, захват, забуття!..

III

Парк шумів осінніми шатами. Хмари линули через місяць, з дерев падали на стежку розбишацькі тіні, снувалися й кради мертві рожі місяця.

Даріян та Ілона блукали алеями. Горнулася до нього, дрожала і стискала його пальці. Мала дар в стисканні руки, виповідала пальцями ворухення, на які не було слів. Він висував руку, бо таємні вирази проймали його дрожею упоєння і грозою божевілля.

Станули на краю гори.

В долоні місто миготіло, як потвора, роєм очей, вулицею тремтіла низка світел, як жемчуг царівни, на горі палав цвинтар, огород душ, жевром світляків, як зільник огнених цвітів або сажав розтопленого золота.

Даріян глянув на Ілону. Її голова на тлі світел виглядала як серед зізд.

— Не молюся до мертвих богів, лиш до Тебе живої!

Дивилася з-під брів і мала талант шепоту, на яким розуміється лише той, що вміє пустити кинджал під серце.

Даріян вслухався в віддих її життя, в тайну далеких тонів поза її голосом і думав:

«Отсе жива людина при тобі. Зійшлася на сій стежці з тобою серед мандрівних тіней осені так само з горем і полум'ям в серці. Поза торговицею людського життя. Чи народ дійсно видав Музу для мене? Чи се смерть, чи нове життя?»

Профіль Ілони нагадував божу дівчину візантійського маляра. Даріян пригорнув її легко, як цінну рожу, аби не пом'яти листків.

— Тулити Твою головку до груді в деяку хвилю — то можна стратити ум.

— Нині рано тулила я Твою голову до груді і не знала, чи Ти мій син, чи я Твоя дочка.

— Чи доводилося Тобі, Ілоно, в просонні розмовляти з коханою людиною так, як се годі наяву? Твориться полум'я в душі, яке міг би я засвітити перед Тобою лиш в тишині і сутині святині. Далеко від цвинтарища буденної боротьби. Ми пізналися сполудня, потім довго я Тебе не видав, аж раз на досвітках блукав в гаю, і, коли виходив стежкою в гору, назустріч з'явилася Ти, і ми без слів впали собі в обійми. Як настав вечір, ми блукали ясними залами, а вони йшли в нескінченний округ. І не було там ні одного живого ества, лише панувала муза тишини. Ми вийшли на веранду, перед нами дрімали мирти, серед кипарисів водограй сипав діаманти на струни кітари, а поза Твоїм тихим голосом чув я орфейські звуки і далеку симфонію грецьких флейт...

Ілона станула.

— Якби ми запалися отут під землею і могли там разом бути обоє...

Сіли на лавці, Даріян мовив:

— Раз пара молодих людей перекинулася ручаєм і поплила в невідомий світ. Хто станув над берегом, глянув в глибини, в обійми хвиль, не вгадав, що се дві душі, сповиті одною тугою, пливуть у невідомий світ...

В тій дівчині замічав Даріян все дві постаті. Коли приходила до нього, була старша і сувора, а коли пригорнув її до себе, личко ставало дрібне, дівоче з рожевим відтінком. Раз оріхові брови, то знов уста краски суниці впадали під увагу. Око було вогке, над ним виповнювалася обручка, личко нагадувало пуплях рожі, що в досвітній росі чекає на промінь, аби розхилити листки.

Коли б я назвав Тебе жемчугом, вразив би правду. Ти не мертвий камінь, в яким блиск чужого світла грає.

Коли б я назвав Тебе рожею, то се був би лиш символ Твоїх уст, символ краси, яка скоро в'яне.

Коли б я назвав Тебе пташиною, то виявив би лиш одну струну Твоєї душі — ніжний спів.

Коли б я назвав Тебе зіркою, то се було би слово лиш про Твоє око як самітне світло в просторі.

Коли б я назвав Тебе людиною, то се була би раз химерна дитина, то знов терпіння й молодеча туга.

Так розбивається моя душа однозвучним співом стрілатки напровесні серед лісу, й я не годен найти імення для Тебе.

Ти раз вінець моєї душі, то знов многострунна арфа, в якій заляті чари розкоші й терпіння.

Так пророки в вітхненні шукали епохами імені бога, а в мене нема богів, нема музи над Тебе.

Як же назвати Тебе?

Ти муза моєї весни, раю і терпіння...

Притулив лице до її уст.

Обоє відчували, що якби хто третій був тепер між ними, то вмер би, а якби розділив, то від жару їх душ займив би ся між ними степ, згорів би ліс.

Глянув на неї.

Крізь дерева падав на личко мертвий промінь місяця, в тіні чорніли ями її очей, з чола спливала синя пляма.

Даріян вдивився, причарований грозою тайни, — зі споду ями блиснув крайчик ока.

IV

Повірила йому свої листи до попередніх любків і від них до неї. Сказала, що з листів найлегше пізнати людину.

Даріян снувався довгою вулицею робітні.

Ставав перед горами фрагментів, матеріалу до вітваря в новій святині і питав себе здивований:

— Чи се мое, мій твір?

Пригадав собі, що зближається речинець.

Вулицею юрба вертає з прощі.

Притулив руку до уст і вглянув в душу. Що з ним діялося? Де він був?

Блукав знов по робітні і придивлявся різьбам.

— Страх прошиб його до кості.

— Хто вкрав мені план!? Хто зрабував мені душу?! Отут, о, в голові був план!!

Вечором збудила його Ілона.

Був спокійний, не давав нічого пізнати по собі.

— Забуваєш за мене, — жалувалася Ілона. — Не відвідуєш...

— Ах, правда, але не можу тепер думати про се. Вибачай...

Дивився на неї і впав в розсвіт духу: вона ніколи не входила в глибини його творчості, все думала над чим іншим.

— Вийдім, — сказала Ілона.

Ішли гірською стежкою.

Даріян пригадав собі з оповідання Ілони, як то вона була раз слаба, мати подала їй напитися ліку, але що лік був гарячий, Ілона трутила матері кип'ятком в очі...

Ілона горнулася тепер до нього.

— Неси мене трохи.

Взяв її одною рукою під плечі, другою під коліна і ніс гірською стежкою.

Ішов довго рівним кроком, аж станув на скелі, відки от-виралася безконечна, голуба прогалина.

Вдивився в дівчину — спала. Притулив уста до її чола і розхилив рамена.

В мрачній низу розлетілися платки рожі на шпилью...

На третій день вранці-рано вітало сонце величавий вітвар, і тисячі очей губилися в нім, як в таємних ходах, якими блукає людська судьба.

ГЕРМЕС ПРАКСІТЕЛЯ¹

Поїзд зупинився в полі і стояв довго. У вагоні першого класу було веселе товариство жінок, які їхали на бал. В середньому купе сидів коло вікна юний офіцер в пелерні, напроти нього — цивільний грубий панок. Увагу жіночого товариства захопив офіцер.

Шепотом і виразами очей робили вони собі замітки про незвичайного молодця. Його відкрита голова була всяяна короткими гебановими кучерями, що підкреслювали ясність обличчя і темно-сині очі. Він встав, сперся коло вікна і дивився в далечінь.

Три красуні не зводили з нього очей. Крайня з правого боку, з золотавим волоссям і фіалковими очима, учителька мистецтва, рухала рожевими пальчиками і жваво ловила профіль юнака в альбом для малювання. Середня, з довгастим чолов'ячим виразом, барашкувала ніжкою, закинутою на коліно, і дивилась перед себе з посмішкою насолоди. Третя

взяла її під руку, мружила чорні очі і шепотіла з гарячим від-
дихом воркуючої голубки:

— Сором'язливість білої рожі в лиці офіцера палає до
цілунку.

Середня замітила:

— Якийсь неблаганний смуток впився в його душу.

Золотоволоса білявка зітхнула і додала:

— Шия з головою творить одну лінію. Впасти в його обій-
ми — можна вмерти. Гермес Праксітеля.

Товаришки потакнули.

Грубий панок був схожий на бочку. Він почав розмову про природність контрастів, про війни за всіх часів і в усіх народів. На доказ своїх слів панок сказав, що, хоч на далеких фронтах ллється тепер кров і трупи вкривають землю, життя йде своїм давнім шляхом і незмінним порядком.

Голос панка гудів рішучою самовпевненістю, як барабан. Офіцер дивився на нього спідлоба, в його очах заграва глумливий усміх, на лиці з'явилися плями.

— Війна — це проклята підлота і ганьба людства, — процідив юнак.

Панок витріщив очі.

— Як це!? Так говорить офіцер про святую справу, яка спає вітчизну від ворога? Це ж бунт проти національної етики і богохульство супроти суспільної моралі!

Офіцер відповів:

— Вітчизну спасають творчим трудом і любов'ю, а не насильством, ярмом, людською кривдою і грабунком. Що мені до національної етики, коли в ній нема справедливості, що мені до суспільності, яка грабує мене, вимагає життя. Чому я маю ненавидіти кожний інший народ? Одна струна скрипки, одна сторінка рукопису цінніша для вітчизни і людства від обіцяного раю дармоїдів. Хіба ви не знаєте, що нуждарі моляться богу, а він свою манну посилає ситим світу цього. А справжні наші боги зараз бродять в болоті.

Панок посатанів.

— Війна — це традиція історії людства, вона прийнята усім цивілізованим світом.

Юнак відповів:

— Видно, що та історія нічому його не навчила і що людству ще далеко до справжньої культури, коли немає іншого виходу.

Панок розкричався:

— Мовчіть! Я накажу вас заарештувати! Я бачив, як ви не зволили навіть зняти шапку зі знаком монарха і символом

держави, тільки махнули згідно головою, аж та шапка полетіла під лаву! Прошу йти за мною! Подайте ваші документи!

Офіцер встав, за ним — його слуга. Слуга підійшов до офіцера, розгорнув на його плечах пелерину і почав виймати з кишені на грудях документи. Пусті рукави хиталися по боках — офіцер був без обох рук.

Жах ударив по присутніх. З кута долетів тихий зойк і плач. В повітрі замигали парасольки, десятки жіночих рук піднялися вгору, і на кавуновий лоб товстого панка градом посыпалися удари.

Серпень 1923

Михайло МОГИЛЯНСЬКИЙ

СТРІЛ

Я виліз з вагона на маленькій станції, звідки «до неї» лишалось верст п'ять, не більше. В палкій уяві я вже зазірав у темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахоців, під губами чув її вогкі, тремтячі від моїх шалених поцілунків вуста, що, одна-чє, тільки приймали мої поцілунки, але уперто ані разу не одповіли на них. Я вже нічого не чув і не бачив, опріч неї, як місячник з отвертими очима нічого не бачив і не чув навкруги: переходячи через рейки, ледве не опинивсь під локомотивом поїзда, що рушав далі...

Потреба заспокоїти зворушені нерви примушувала йти пішки: мовчки минув я юрбу візників, що на весь голос кричали до мене: «Пожалуйте!», «Мигом доставлю!» і т. і., повз убогі будинки станції вийшов на невеличку зелену луку й узенькою стежкою подавсь до лісу.

Ліс привітав мене лагідним шумом вершин, як доброго знайомого, душевні турботи котрого він здавна знав і не раз заспокоював своєю відвічною мудрістю, упевнюючи, що всі наші турботи — суєта суєт... Але сьогодні я такий далекий від того настрою, коли над душею може мати власть ся відвічна мудрість! Лагідний шум вершин не ступав мені в душу, від краю до краю схвильовану, від краю до краю палаючу невгасимим вогнем. Сьогодні! Сьогодні повинно скінчитись розриваюче становище наших відносин, сьогодні я вирішив розрубати гордіїв вузол!... Сьогодні вона вільно чи невільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, її і себе... Вона любить мене, в тому я переконаний всіма фібрами душі і кожним атомом тіла. Ніякими словами не зруйнує вона і не уб'є того переконання, бо... бо я чув не раз тремтіння її вогких жагучих вуст від моїх шалених поцілунків. Се тремтіння говорить мені більш, ніж те, що уперто ніколи її вуста не одповіли на шаленство моїх поцілунків. Пам'ятаю, коли я вперше скажено жагуче притулив губи до її вуст і, почувши те тремтіння, в якійсь екстазі пив нектар, полинувши душею в зоряне небо від убогої, нудної землі, пам'ятаю, вона нарешті, одриваючись

від мене, наче прокинувшись зо сну, сказала: «Чого ти хочеш? Пам'ятай, полюбовницею твоєю я ніколи не буду, а через труп теж ніколи не переступлю». Говорячи про «труп», вона мала на увазі свого вульгарного чоловіка, що кохав її скаженим ревнивим коханням. Важко було б увявити собі двох людей, більш різних, ніж вона і її вульгарний чоловік, за котрого вона вийшла без любові з якоїсь нервової примхи, випадкового капризу. Але потім виносила важке життя з ним, не даючи нікому помітити, чого воно їй коштує. З гордоців вона не хотіла, щоб її вважали за нещасну. На щастя, він мав службу, що примушувала його дев'ять місяців в році проводити в роз'їздах, а вона жила собі самотньо в лісі недалеко від глухої станції залізної дороги. Задля «сімейного щастя» лишались тільки невеликі клаптики часу, але і в ці клаптики межі ними виходили скажені сцени. З його скаженим коханням врівень була така ж скажена ревність. Вона ж не переносила ревності і з недужою злістю драгувала звіра його ревності. Вона не кохала його, але переконання, що її зрада його уб'є, холодом сповняло її душу і примушувало не давати волі своєму кохання: через «труп» вона не переступить... З часу, коли вона мені так сказала, почалась межі нами якась шалена гра, від якої серце моє конало в нездоланих муках. Не раз зазирає я в темну безодню її очей, стискав в обіймах її тепле молоде жагуче тіло, п'янів від його пахощів, пив з її вуст нектар і чув тремтіння тих вогких вуст. Але завжди вона обливала мої почуття холодною водою злих слів, кажучи, що моє шаленство — не кохання, а лише гра, що через море мого кохання вона перейде, навіть не дуже замочивши панчохи. Одного разу, — се якраз було в останній раз, як ми бачились, — їй схотілось упевнити мене самого в правді своїх слів, дати мені доказ, що дійсно моє кохання — гра і вона, моя кохана, тільки іграшка для мене. «Ти сам се скажеш, я тебе примушу се сказати», — злісно казала вона в відповідь на мої енергійні протести. І потім, коли я почув знайоме тремтіння її вогких вуст від моїх шалених поцілунків, вона несподівано спитала: «Хочеш, щоби я тебе поцілувала?» Я нічого не розумів, мене лишав останній розум... «Скажи лиш: «Я не люблю тебе, а тільки граюсь», скажи: «Іграшко моя, дозволь мені погратись з тобою», скажи так — і я палко, щиро поцілую тебе». — «Я не можу того сказати, я не можу вимовити тієї брехні!» — «То ти ж кажеш, що усе б віддав за моє кохання, невже ж так дешево ціниш мій поцілунок, що за його не хочеш того сказати?» — «Я не можу брехати...» — «Облиш пишні слова! Слухай, за дві оті фрази я поцілую тебе, чуєш, поцілую!» — «Я не можу». — «А як не можеш, то буду тільки знати, що поцілунок мій тобі не потрібний, як не потрібне тобі

й моє кохання». — «Ти добре сама знаєш, що то не так!» — «Нічого не знаю, не хочу знати, знаю тільки, що за мій буцім-то бажаний поцілунок не даєш кілька слів, не даєш нічого й за кохання...» — «Віддам усе, саме життя віддам!» — «Ну, коли не брешеш, то дай доказ, кажи-но за мною: «Я не люблю тебе, тільки граюсь, іграшко моя, дозволь...» — «Ніколи, ніколи я не скажу того». Її очі горіли нервовим вогнем. «Отже скажеш!...» Вона жагуче притулилась до мене, обнімаючи мою шию, близько-близько коло своїх губ я чув її тремтячі вогкі уста... «Скажи, мій любий, скажи, мій бажаний!» Упливала кудись моя воля, розум лишав мене... Якась хвиля підхопила мене і понесла, як легку перинку... Я сказав... Тремтячі уста упились в мої губи довгим скаженим поцілунком, від якого я зомлів... А потім... потім я почув злий, холодний голос, що сказав: «Краще б ти ударив мене по щоці або плюнув в очі...». Не знаю, як мої ноги нашли тієї темної ночі дорогу через ліс до станції, не знаю, чому я не ліг тоді на рейки під локомотив. На другий день я одержав від неї листа, в котрому було тільки сповіщення про несподіваний приїзд її чоловіка на тиждень. Вчора другим листом вона сповіщала мене, що тієї ж ночі він повинен виїхати. А сьогодні я вже летів до неї, і почуття тремтіння вогких вуст цілком володіло моїм недужим мозком... Але сьогодні повинно скінчитись неможливе становище наших відносин, сьогодні повинна скінчитись гра, бо я рішив розрубати гордієв вузол... Сьогодні вона вільно чи не вільно буде моєю або я уб'ю її чи себе, а може, і її і себе... Від утоми чи від того, що я вже з н а в, що не відступлю від того, що рішив, але зворушені нерви мої заспокоїлись, і я був уже занадто спокійний, коли одчиняв хвіртку до її двора. Але тільки я переступив поріг, як серце моє упало: в кімнатах я почув голос її вульгарного чоловіка, який чомусь не поїхав... Я чув неможливість відкладати рішення, я чув неодмінну потребу сьогодні скінчити справу з тим гордієвим вузлом. Я знав, що так воно буде. Але як? За обідом для рівноваги моїх знов зворушених нервів я випив одну за другою кілька чарок горілки. Чим далше, тим більш я був упевнений, що рішення повинен бути сьогодні. Але який? Її чоловік, теж, мабуть, для рівноваги зворушених нервів, налягав на чарку, бо полум'я його ревності вже палало, а вона драгуванням, як звичайно, лила масло до вогню... Після обіду ми пили каву з лікерами на ганку. Її очі блищали темною безоднею, що звала до себе, її уста тремтіли жагучим бажанням поцілунків... Я став бавитись маленьким монтекристо з міцним боем. Раз-два — і маленька куля влучала в приклеєний до стіни клаптик паперу. Але стріляти в мертву ціль мені наскучило, бажалося цілі жи во і. Біля крильця ходили дві курки —

від нудьги вона бавилась курками, і я не раз дражнив її куровідкою: кури також підходили до неї, як і її вульгарний чоловік. Біля нього та біля курей вона завжди нагадувала мені орла з поламаними крилами. Я просив у неї дозволу стріляти по курці, але вона з обуренням відказала. Та не встигла вона вимовити: «Нізащо, нізащо, облиште...», як одна курка вже тріпалась в судорогах сконання. Я ще зроду не бачив її такою обуреною... Тоді я почав глузувати над питанням про життя й смерть... «Що життя, що смерть? Ніби ми знаєм? Ось я — живий, а ось — один момент і, хочете, мене не буде, як нема вашої любої зозулястої курки, яку ви, одначе, завтра зо смаком будете їсти...» І я притулив монтекристо до серця. На се чомусь обуривсь її чоловік. «Облиште сим жартувати», — сказав він грубо і пішов до мене. Перш ніж я встиг що сказати, він міцно взяв мене за руку, в якій я держав монтекристо, і потяг до себе.

«Ви не можете, добродію, відняти у мене права на самобивство в присутності шановної дами», — сказав я, глянувши на неї, і потяг монтекристо до себе. Я бачив, як тремтіли її вогкі вуста, і шалене бажання поцілунку кров'ю залило мій мізок. Чомусь я пригадав, як вона казала, що ніколи не переступить через «труп». І тільки ся згадка пронеслась в голові, як роздавсь тихенький стріл, і чоловік її упав, як сніп, як підкошений: маленька куля влучила йому в серце, і він помер, навіть не крикнувши...

Вона таки переступила через «труп»...

Стріл признано випадковим нещастям, необережністю. Перед богом і своєю совістю я не можу дати відповіді, чи був той стріл цілком випадковий або ту кулю хоча трохи направляло моє таємне бажання. Од чистого серця кажу, не знаю, — ні «так», ні «ні» не скажу з переконанням... Зате з непорухо-ним переконанням відповідають на те питання кожний фібр її душі і кожний атом її тіла, коли вона лежить в моїх обіймах, з скаженою жагучістю притуляючись до мене і наче наміряючись шаленими поцілунками випити з мене душу. Звісно без слів, переконання її душі і тіла в тім, що через «труп» вела її моя воля... Але се переконання тільки підхльостує дике шаленство її скаженого кохання, розпалює полум'я її жагучості... І цілком захоплений вихором того шаленства, я вже не знаю, що міцніш — моє кохання чи моя ненависть, я вже не певний, що коли-небудь не задушу її в обіймах. І коли б те сталося, я б, певно, ніколи не міг би дати відповіді собі самому, своїй совісті і богові, — від чого сталося: від ненаситимого шаленства кохання, полум'я котрого тільки більшає від усього, чого воно досягти може, чи від такої ж ненависті, що іноді одержує страшну перемогу над самим шаленством кохання...

3 ТЕМНИХ ДЖЕРЕЛ ЖИТТЯ

Поїзд зупинився на великій станції, де він мусив стояти півгодини, дожидаючи стрічного поїзда, що йшов на північ. З купе першого класу вийшов молодий, гарний з лиця чоловік, літ, мабуть, під тридцять. Од усієї його фігури віяло почуттям здоров'я, бадьорості, енергії, молододі сили. Здавалося, він, як тонкий гурман, смакує радість сього почуття, коли почав швидко ходити біля вагонів, прислухаючись, як замерзлий сніг приємно хрустить під ногами. Сталевий погляд спокійних сірих очей свідчив про духову сміливість і міць, у зв'язку, мабуть, з немалою краплиною упертості, а разом з тим і про значну в такі літа внутрішню байдужість, в якій давала про себе знати отрута утіх легкими перемогами та усолодами, що випадають на долю людини, про котру кажуть, що вона в сорочці на світ божий народилася. Ледве минуло два роки, як Аргулін — так було його прізвище — став присяжним повіреним, а вже його ім'я зажило чималої слави. В часи сенсаційних процесів воно не сходило з рядків газет та часописів, і навіть про ординарні діла, в яких він виступав оборонцем, подавалися докладні відомості. Коли ж він виїздив обороняти кудись на провінцію, спеціальні кореспонденти безпреміно посилали до своїх редакцій телеграми. Він і зараз їхав обороняти в процесі, що дуже цікавив суспільство. Завтра ж увечері — він добре те знав — у всі боки телеграф рознесе ті слова, що він скаже. І думка про се була приємна; як не звик до утіх легкими перемогами, а приємність підбадьорювала, підіймала енергію, і в голові якимось самі склались ті гострі, завзяті, сміливі слова та фрази, що кине він завтра оборонцям змертвілого status quo*, від якого давно вже одлетів живий творчий дух... Аргулін подивився на годинник — було пів на третю... Завтра в сей самий час він буде в залі суду на своїм місці оборонця, може, в сей самий час він підведе свій сталевий голос в оборону святого права волі сумління та думки... І зачавши дихання, будуть слухати його сміливу промову десятки, мабуть, сотні слухачів, сотні очей з ентузіазмом будуть прикуті до нього, а після завтра усі читачі газет вже будуть читати те, що зараз тільки в його голові і що він завтра скаже... В сю мить здалека розлігся протяжний свист локомотива, а через хвилину, здержуючи хід, підійшов і став на станції стрічний поїзд. Після завтра, в сю саму годину, він буде знов на сій самій станції, вже після того, як все, про що він допіру думав з таким завзяттям, буде сказано і по дроту рознесено у всі боки,

* Найявне становище (лат.). — Ред.

прочитано тисячами читачів. І як тільки він яскраво уявив собі пів на третю завтра та пів на третю післязавтра, як усе, що за сей час повинно було одбутись, почало втрачати свої фарби, свою принадність, свою силу, яка ще так недавно підіймала настрої, будила енергію. Замість животворящого духовільної активності серце сповнилося якоюсь холодною механічністю годинникової стрілки, що робить свою путь бездумки, без почуття, тільки б не забули завести мертвий механізм... Аргуліну здалося, що і він такий же мертвий, що як годинникова стрілка він ходить, бо хтось невідомий завів механізм, що керує ним. Контраст сього почуття з недавнім смакуванням радості своєї молоді сили, бадьорості, здоров'я був такий несподіваний та різкий, що Аргулін навіть застогнав, і риси глибокого, пекучого страждання без сліду стерли з лица недавню спокійну рівновагу та задоволення собою. Як жива встала перед ним давня вже пригода, коли він так боляче пережив подібний настрої, що убиває радість життя, навіть саме життя. Тяжко занедужала тоді його молодда, гарна, як квітка, наречена, яку він кохав з усім палом, з усією чистотою і поезією першого кохання. Не тільки кохав — він молився їй. Несподівано перед нею відкрилась могила. Доктори сказали йому, що надії на те, щоб лишилась жити, майже нема ніякої. І в його душі змовкла навіть боротьба надії з одчаєм, все змовкло. Він спитав тільки, скільки часу найбільше може ще вона жити. Ну, се залежить багато від чого, більш усього від того, скільки вдержить серце, — почув він відповідь, — проте тижнів за три скінчиться, навіть, коли вірити в чудо, тижнів через три мине всяка небезпека, ну та се б дійсно було чудо... Три тижні — три тижні, він почав тоді думати про місяць. Викинув з нього весь зміст, усі хвилини, години, дні і ночі, тижні, взяв кінцевий пункт і почав тільки на нього дивитися. Через місяць вона буде або в землі, або зовсім здорова і все, що було, почне вже забуватись... І раптом тяжке горе стратило над ним свою силу, і смерть, і життя здалися чимсь таким малим, про що не варто турбуватися. Він скинув завісу з таємничості того, що ховає життя одного місяця, він хотів рахуватись тільки з його кінцевим результатом, а чомусь втратив усякий інтерес до сього результату, який би він не був... Одбулось чудо — через місяць наречена Аргуліна була зовсім здорова. Але в його серці без останку вмерло кохання. Не лишилося нічого, ані сліду малого. Вони розійшлися. Він був тоді ще зовсім молодий. Молодощі і здорове тіло одержали перемогу над недужим духом: він ішов тоді назустріч легким перемогам, що кружляли голову, і утіха перед перемогами непомітно, без сліду, стерла ті почування, перед

лицем яких втрачало всяку ціну життя, вмирало найменше бажання жити...

Коли Аргулін подумав про завтра та післязавтра, викинув з них весь зміст, усі фарби, зазирнувши тільки на кінцеві їх пункти, чомусь в глибині душі його піднялося те знайоме почування, сповнює серце і мозок якоюсь пустою, німою і холодною. Пригоду з нареченою він пережив ще раз яскраво і боляче. Його поїзд рушив далі, і в тісному купе Аргулін мітусився, мов ранений звір, шукаючи рятунку. Але рятунку не було. Холодна думка наливала мозок і серце смертельною отрутою, надаючи колишньому недужому почуванню більше виразу, від якого зовсім злиняли усі фарби життя, ставлячи на сей раз питання вже не про таємність одного місяця, а про таємність та вартість усього життя. Знов-таки, викинувши з нього усі фарби, весь зміст, усі хвилини, що складають години, години, які складають дні і ночі, дні і ночі, тижні і місяці, з яких складаються довгі роки, Аргулін дивився на кінцевий зовнішній результат. А результат сей жива уява розмальовувала йому в яскравих барвах, страшних і гидких. Він бачив себе мертвим, в труні, потім в землі, і нічим не міг він увільнитися від страшних і гидких малюнків яскравої уяви. Увільнитися від механічної долі годинникової стрілки протягом двох чи трьох днів він ще міг. Наприклад, замість того, щоб і завтра стояти на суді оборонцем в сенсаційнім процесі, а післязавтра їхати додому, де жде безліч діла, ждуть клієнти, жде утіха легкими перемогами, він може і тут одержати над механікою легку перемогу. Він кине діло, не поїде на оборону, поїде, куди здумається, віддасть себе буйній радості, утіхам молодого міцного тіла. Він може одурити механіку, може завтра в пів на третю не стояти на суді на станції N, повертаючи додому. Він так і зробить! Але... але чи ж тим він перемає кінцевий результат, який малює йому уява з такою огидливістю? Час — визначений, його ховає таємнича завіса з якихсь-то хвилин, годин, днів, місяців, років, але ся завіса прорветься, і він прийде, невідворотний, неминучий час... Аргулін впав навколішки і спробував молитись... Уста шепотіли напівзабуті слова дитячих молитов, та серце лишалося холодним, а з глибини мозку посміхався над тим якийсь злий голос — і те не допоможе, і те не захистить... Аргулін мітусився по тісному купе, як ранений звір, шукаючи рятунку. Але рятунку не було. По коридору пройшов кондуктор і чув з купе тихий стогін непереборної муки. Він прочинив двері в купе, щоб побачити, чи не занедужав добродій пасажир і чи не треба йому чого. Аргулін подивився на кондуктора божевільним поглядом і навіть не зрозумів,

чого тому треба. А коли через півгодини кондуктор хотів на якійсь станції посадити в купе другого пасажира, Аргулина знайдено мертвим з пристреленою головою... В тих самих числах газет, в яких запевне повинна була з'явитись звістка про сенсаційний процес з участю Аргулина як оборонця, з'явилася коротенька звістка про його таємничу, нерозгадану смерть.

ЗГУБА

Задихаюсь... не стає мені повітря: як людина, слабуюча на сухоти, повними грудьми силкуюсь набрати повітря, але недужому організмові нема чим дихати і... і я задихаюсь. Нема чим дихати, нема чим жити! Значить, смерть? Так, — ще не знаю, як воно буде, але розумом, серцем, навіть усім тілом почуваю, з н а ю, що нема мені іншого рятунку, як отрута, кулька або шворка...

Не маю ніякої охоти розмірковувати, чому так сталося, бо ніщо вже не поверне мені повітря, сонця, ніщо не поверне мені життя. Тільки уперто пригадую собі усі подробиці несподіваного епізоду, що був початком мого кінця, який стоїть вже десь близько і чекає на мене неситими холодними очима: догорає моя свічка, швидко-швидко погасне... Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? І хіба ж мені не однаково? Найгірше можливе — краще того, що зараз. А проте, найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...

До останніх днів в душі моїй панував спокій моєї правди... Так, була проституткою... Була проституткою: за гроші продавала своє тіло, продавала свою любов — і мала в душі спокій своєї правди, ні в чому сумління не винило мене, навіть була всією істотою впевнена, що коли прийдеться колись стати перед справедливим суддею, то він скаже: «Вона була вірною коханню» — і одпустить мені гріхи вільні і невільні... За гроші, кажу, продавала свою любов і своє тіло... Коли б без грошей можна мати усе те, що потрібно для краси і радості життя, я б не брала грошей; як щедре сонце, я б дарувала своє кохання, з тим красним марнотратством розкривала таємниці кохання, з яким дарують зерна пташкам, що не сіють, не жнуть і не збирають збіжниць...

Скінчила гімназію, вчилася на курсах. І курси б скінчила легше за багатьох з товаришок, що сушать мозок і тіло нелюбою наукою через те, що «так треба», так вважається за гарне...

Могла б, доставши диплом, працювати на тій прославленій ниві народній, себто лаятись з попом, навчати дітей грамоті, мати діло з темним хліборобом... і вмирати од нудоти в якомусь закутку, звідки три дні скачи — не доскачеш до справжнього життя, до того життя, яке, впевнено вірю, призначено людині... Могла б і, не піклуючись про диплом, йти іншим шляхом, теж досить звичайним: вистачило б і у мене сили принести офіру «за други своя»... Але в душі моїй став великий бунт — бунт проти всякої звичайної кар'єри, бунт проти того, щоби йти готовими шляхами, йти через те, що «так треба», так вважається за гарне. Почула владну потребу знайти свій шлях...

Огидло мені все навкруги, огидла загальна брехня, що неподільно панує на всіх шляхах бідного, пригніченого, нудного життя людини. Громадські ідеали чесної праці, ідеали невпинного поступу втратили всяку владу наді мною.

Оглядала пильним оком історію людськості, бачила вічну боротьбу — не бачила перемоги, побіди не бачила. Пособляти ближньому? Чого варта моя слаба замога комусь, потоне у морі пануючого зла... Працювати на далекого? Скільки тієї праці несла віками людськість, несе й нестиме, а де ж плід великих офір, великої жертвенності? «Род человеческий дик и бесплоден, не будет, не будет свободен!» Проте й не почуваю ніякої любові ані до ближнього, ані до далекого. Велика брехня у всякої жертвенності! Для себе жити мусить людина, бо її ж життя не кількаразове. Хочу щастя, краси і радості життя, не хочу зректись їх ні для тієї краплини добра, що можу створити ближньому, ні для того, щоб стати гноєм для щастя майбутнього. Для себе жити хочу!

Такий був у мене настрій душевний. Яскравих барв, музики, квіток, кохання! Ось чого прагнула молода душа. Коли надворі холод і мряка, а дрібний дощ стукає у шибки, хотілось мати у хаті безліч квіток: розкішні троянди, ніжні конвалії і усі ті, аромат яких кружить голову... Хотілось прибрати свою хату м'якими килимами з фантастичними візерунками, що притумлюють згуки кроків, старими гравюрами, що будять в душі спомини давноминулих віків. Любила у темній хаті затопити коминак і лягти біля нього на килимі, підложивши руки під голову, — годинами марити з отвертими очима. Про що? — Хіба я знаю. Вабило, гарно прибравшись, увійти в білу розкішну залу ресторану: гримить весела, легка, гостра музика, електричний блиск засліплює очі, тисячі поглядів, що з зачаруванням ступлені в тебе, кружляють і слово... Ляється іскристе вино,

бує радість життя. Не вабило те кохання, що — «Полюбят кого, сей час же наложат тяжелые цепи».

Необмежена воля — найвищий екстаз...

Що б сказала тим, що закинуть мені розпустою і кинуть каменем важкого осуду? Хіба в літах, коли кращою їжею є манна каша, зрозуміють велику правду Афродіти:

Лгите зовом поцелуя,
О любви ведите торг,
В миг последний, торжествуя,
Опьянит глаза восторг.

Зрозуміють «предвечную тайну» і «святость» серпа її, великої богині?..

Але раптом щось одірвалось в душі і усе полетіло в безодню. Сталося так.

Виходячи кілька днів перед сим з ресторану, помітила боязку постать гімназистика: світ електричного ліхтаря падав якраз на його молоде безусе лице, що одбивало на собі слід якоїсь тяжкої внутрішньої боротьби. Як тільки побачила його надзвичайно лагідне симпатичне обличчя, в серці ворухнулось якесь складне почуття материнської ніжності, сполученої з почуттям глибоких жалощів. Вмить серцем зрозуміла всю боротьбу молоді душі, і так забажалося приголубити хлопчика!..

— Поїдемо зо мною, хлопче! — звернулась до нього.

— Поїдемо! — одповів з робленою жвавистю, і виразне обличчя одбило, що пережив почуття, ніби рішуче кинувся нарешті в безодню.

Поїхали. Весь час, поки їхали, дрижав дрібно, як лист осики перед заходом сонця. Не переставав дрижати і увійшовши в мою хату. Я не покликкала служницю, бачачи, що мав вигляд спійманого зайчика. Сама затопила коминок, принесла до спальні квіток, розкидала по килиму троянди. Так хотілось утворити поетичну обстанову для першого дебюту хлопчика. Він стояв нерухомо, блідий, як крейда. Коли ж я подала йому найкращу розкішну троянду, він злісно поглянув на мене, кинув її геть од себе, кинувся до стіни, потушив електричне світло і грубо крикнув до мене:

— Роздягайся!

Не образила мене його грубість, бо чула, що нею здержує сльози...

Не роздягався, а хапаючись, зривав з себе одіж...

Святий серп Афродіти пізнав ще раз «желтизну колосьєв злачных»...

Коли все було скінчене і хлопчик став чоловіком, його нерви не витримали і важкі ридання потрясли всю його істоту, невпинні сльози потекли ріками...

Меч материнської ніжності пронизав мою душу, з тихими, лагідними пестощами схилилась я над бідним хлопчиком і ласкаво поцілувала його уста. Він дико застогнав, як ранений смертельно звір, і зірвавсь з ліжка. В темряві побачила іскри божевільної ненависті в його очах: він кинувся на мене і з усього розмаху вдарив долонею в лице...

— Геть... проститутка!

Так скінчилось моє життя, — бо почувая-таки, що воно скінчене. Не хочу і не можу розмірковувати через що саме — те було початком кінця. Все одно, — задихаюсь, не стає мені повітря і добре знаю, що ніщо вже не поверне мені життя, що нема мені іншого рятунку, як отрута, кулька або шворка.

Швидко-швидко погасне моя свічка...

Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? І хіба мені не однаково? Найгірше можливе — краще того, що зараз. А проте — найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...

Євген
МАНДИЧЕВСЬКИЙ

БУРЯ

Акварелька

Море казилося. Піднімалося до чорних хмар, що грозою засунули виднокруг, і, подаючись взад, спускалося в темні, непроглядні безодні, немовби хотіло звідтам сил нових до лютої боротьби добути. Відтак кидалося пажерливою хвилею на берег і вихапувало каміння, яке щойно зі своїх надр викинуло. Кусало, рвало, розшарпувало землю.

Над морем живої душі не видко. Лиш вітер бушує по шатрах рибацьких. Одно висунулось наперед, і хвилі захоплювали його. Звідтам чути було, коли буря втихала, голоси грубі, захрипли та інколи тонесенький, чистий.

- Ще раз!
- Проклятий жереб!
- Знає, кому належиться!
- Го-го-го! Провалився!

Лютий звір, що блискавкою загорів під чорними бровами, прошибнув жаром душу молодої жінки. Два жереби покоїлись по дні бочки і упали на землю. Один в сей, а другий в той бік. Молодий чоловік, з чорними, як вуголь, очима, опинився на березі ревучого моря.

Густа мряка покривала небо, а над чорними хвилями, що зливались з непроглядним стовпом тьми водно, кричали мєви. Душу молодого чоловіка краяло.

В шатрі панував його ворог. Закинув жилаве рам'я на шию жінки і притулював до її уст бляшану чарку. Вона відтрчувала руку, а з посуду ллялась на землю золотиста теч.

- Пий!
- Пий сам!
- За твоїм почином!
- Не діждешся!
- Го-го! Було давніше! Нині жереб рішив!
- Але мене ніхто не питав!
- Питають коли бабу?

Дівчина зсунула голову в долину і заслонила очі лівою долонею. Праву держав пристаркуватий моряк в обіймах.

І знову силував її пити. Дівчина боронилася і обливала його лице, що домагалось поцілунків, трунком. Здорове лице дівчини горіло кров'ю, а повна грудь підносилась і опадала. Се дразнило пристрасть чоловіка. Він ще сильніше притис м'яке тіло жінки до себе і тримав його мов у залізних кліщах. Годі об тім і подумати, аби вирватись і втекти від нелюба.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля. Червоний і непритомний, глядів вибалушеними очима на круглі пухкі груди. Невисловима розкіш збудилась в ньому від дотику тіла жінки, і в солодкій млості затрачувалась тьма. Не мав сили, не чув відваги силоміць любов свою заспокоїти.

А дівчина пручалась і кидалась, як лодка на бурливій хвилі.

* * *

Молодий чоловік вдивлявся в море — велике і чудне в своїм гніві.

Коли клубки огненних змії перекочувались по чорних хмарах, піднімав голову і розгинав плечі, неначе який тяжкий тягар намагався скинути у безодню моря.

Важкі думи, люті привиди обсіли його.

За що судьба його карала? Знав, що щастя в грі не має, а забажав свою і її долю жеребом порішити. А по правді, законом природи, вона належала до нього. Се чув він у своїй крові, серце йому се говорило, душа впевняла... Однак станула умова. Але хто ж міг предвидіти, хто смів би був в здогаді заявити, що судьба піде проти закону природи? Чи душа його молода мала б помилятися? А наколи б і помилялась, чи його молода гаряча кров і палке серце ніяких уже прав не мають? Кривда, кривда, велика кривда...

А море немов підхопило се і ревло: кривда.

Там, у далекій далі, де границю неба і землі заливали хвилі моря і дощу, підносились велети з глибин безодні. Голови, як цебрики, порослі довгим волоссям, а в кожній голові одно малесеньке око. Коли виринуть по пояс з води, кидаються на себе з пажерливістю голодуючих вовків, хвилю стоять неперорущим, якби сила їх рівна була та один одного не міг перебороти. Відтак наступав чорний вал, і велети падали в безодню.

А море, без впину гуділо, вило, ревло.

І нова думка раптом виринула в голову молодого чоловіка. В міру, як вона росла, прояснювалась і прибирала виразні форми, почував він у груді огонь, що з'являється тоді, коли

самолюбство подразнене, коли чуємо, що сей, для якого серце ніякого тепла не має, лізе нам в дорогу і спихає нас набік, у яму. Вирваний і викинений силою дурної умови з круга щастя, кляв у душі хвилю шалу.

Він був ще молодий. Сто літ щасливого життя клала надія в руки. Лиш користати з сього не може. А вона, молода, гарна дівчина у владі старого, що вже мав свій час життя, щастя, любові.

Якась рука ворухила прибитого горем до одного місця. Пішов в напрямі шатра, яке подертими шматами лепотіло і стогнало. Прочувся голос дівчини — м'який а повний жалю і болю. Здавалось йому, що слабі, придушені звуки без зв'язку і нерішуче помочі благають. Боляче вдаряло його се по серці.

Підійшов до шатра і заглянув.

Дівчина лежала на землі, а старий приклякнув її ноги і затулював долонею рот. Стогони і зітхання дівчини, грубі, незрозумілі звуки і сопіт старого вилітали з шатра і мішались з шумом вітру.

Миттю станув молодий чоловік серед шатра. Старий оперся рукою об землю і підвівся зі свого місця. Як два розбішені звірі стояли один проти другого. Молодий з налитими кров'ю очима, з витягнутою вперед головою, з затисненими п'ястуками, дихав лютим гнівом на лице старого. Старий станув за бочкою і слідив за кожним рухом ворога. Хвиля мовчанки.

— Ось спробуй зі мною, гниле стерво... — заревів молодий і пахнув рукою так швидко, що старий не встиг вимкнути удару. Йойкнув, схопився руками за голову і груди старого. Удари падали градом. Старий лежав на землі і лиш ногами вимахував. Але сили його опускали, і кров, що перед хвилиєю бурилась у ньому, кудись утекла, і немичне тіло дрожало смертельними судорогами. Завмер. Пробував повернутись, піднести голову, промовити — колода без життя.

Щось велике, острє і тяжке поцілило скрань. Тепла течія сплила по лиці і стікала то у роззявлений рот, то на землю. Старий не жив.

Молодий вхопив дівчину за руку і вибіг з шатра. Обтер піт, що грубими каплями падав з чола, і завернув в протилежну сторону моря. Втікав від місця, де перед хвилиєю звів дві боротьби: програну і виграну.

Дощ сік. Вітер вив. Море ревіло ввідалі.

Страшна ніч огортала землю.

Дівчина тулилась до грудей любого і йшла у чужий світ.

В ДОРОЗІ НА ТОЙ СВІТ

Старий Семенин ладився на смерть. Парубка виправив в поле, а дітей порозсилав за орудками. Лишень сам з дівчиною остався в хаті. А дівчину лишив тому, аби було кому піти за людьми до дзвонення.

Лежав на ліжку і чекав смерті. Водив очима по столі, по стінах, по святих образах і знов замикав очі. Так замикав, як би не мав їх уже більше розплющити. По хвилі розхилилась шпарочка, ширшала, і знов дивився, так дивився, як би перший раз, по довгій неприсутності в хаті, оглядав її.

А дівчина сиділа побіч і мухи відганяла. Сам старий сили не мав вже.

— А далеко до вечора? — простогнав.

— От шойно над лісом сонце.

— А то раз муха тне!

— Десь на дощ так.

Хорому в грудях грало. Як би камінчики хто спускав раз в раз. А коли придушило, закашлявся, ледве відійшов. Дівчина вставала. Страх збирав її. Віддалялась за піч і несмішно, лячно дивилась, як старий боровся. Відтак знов підходила і приглядалась. А коли запевнилась, що живе, сідала. Тяжко було і йому, і їй.

Під вечір погіршилось хорому. Шовечора погіршалось. Підводився і обертався. Хвилями цілком тихо ставало.

Але через ніч — та й минуло. Переломилась хвороба. Раненько засвітились старому очі і повеселішали, як би й не знав нічого про слабість. Вставати хотів.

— Таку силу чую в собі, що іно до ціпа ставай! І справді оглядався за сніпцем. Брався вставати. Лишень діти не дозволили.

Пильнувати не треба було перед смертю — і старий лився сам один. То сідав, то лягав. Переглядав минуле.

Нагадав собі молодість свою: як то він парубкував та й за дівчатами вганяв. Одну і другу піддурив, а з десятою оженився.

Така дужість вступила в нього, що ще раз заблагось жінки. Чому би ні? Старші женяться, а йому на Петра і Павла і шойно шістдесятка минула.

Став перепускати одну жінку по другій зі свого села, із других сіл, де яку знав. Міркував собі, котра би то йому могла бути пара.

«Лишень чи діти пристануть? Бо то і у них свій розум!» Так собі розбирає старий на всі боки і до дзеркальця зазирає. Підголюється та стає о яких тридцять літ відразу молодшим. В руки сплеснув з радості.

Дітей щойно не видно.

Смеркається. Худоба вертає і подзвонює. Вертають людські, і його ззаду тягнуться та з-поза плотів городовину обмикують.

Приємний вечір. Лагідний вітер обдмухує квітки, охолоджує на прихід роси. А квітки весело глядять. Здається, заговорили б, якби знали спосіб. А приглянешся ближче, ніби говорять, ніби шепчуть, ніби підсміхаються. Як гарно, як любо. Хотіло б ся підслухати їх мову та зрозуміти значіння її слів.

Старий станув на порозі любоватись видом. Чистими струями плили лагідні лучі вечірнього сонця, а хмарочки, як клубочки ясного пір'я, сунулись по небі. Супокій там, вгорі, супокій тут, на землі. Нема ніде горя. Так весело, так радісно. Начеб молодість вертала!

З поля молодички вертають. Спенцери на раменах, сорочки мало до тіла не поприлипали, а лиця повні, червоні. Між ними дівчат кілька. Співають обжинкової. Та такої веселої, живої, начеб весільною була.

Підійшов старий до воріт. Притягнула його сила якась. Жінки підсміхувались, а се ще більше розохочувало. Він собі до них:

— Здорові були!

— А як? Вже подужали?

— Або то слабий був коли?

— Таже, казали, вмирати мали вже.

— Ой-ой! Чи то так легко вмерти, як ся каже?

— Ну, правда. А ще вам! Таж то кров і молоко!

— Ге-ге-ге-ге! Жартуете собі зі старого!

— Ой, присяйбо, ні! Сама би вийшла за вас, якби не чоловік!

— Ади, яка охоча! — понеслось гуртом, і хихоталися молодята та крилися одно за друге.

— Але є молодичці, що ще варта гріха. Ану, дядьку, попробуйте! Самому скучно. Та майна буде кому допильнувати, аби не розточилось.

— Ая, майно, майно! Ади, яка мудра!

— Може би, вас висватати? Не пожалуйте!

— Та з ким? — спитав старий, так, через цікавість.

— А з тою з-під лісу!

А йому аж очі заіскрилися. Справді, раз собі жіночка була! Як дівкою ще жила, то панич із двора стрілявся і на ціле життя калікою став.

— А не заостра?

— Куди там! Спершу була. А тепер, як літа присіли, то і кров остигла. Саме для вас!

Старий похилився через ворота і наче надумувався; пригадавав собі щось.

— Ну, а люди?

— Що люди? Або люди не побираються? га?

— Але не в таких літах!

— Ще старші!

«Правда, — подумав собі старий. — Та й я ще не такий в літах», — і потряс воротами, як би на доказ своїх сил. Ворота заскрипіли жалко і перевалились.

Старий впевнився, що ще не потребував боятися баби.

ЯК ЗГАСНЕ ДЕНЬ...

Людський рух, чорне озеро, куди з силою звалилася каменяка, кругами стелиться і при берегах стихає. Все довкола висловлює смертну скуку. Засвічую світло і кладу перед собою одну з тих книжок, які співають невмовкаючу хвалу богам Сікстини¹, усі скарлатні квітки вирію приносять до ніг Аспазій² і золотий диск нової розкоші кидають у простір світа, як стрілу весняного грому.

Стежками, киненими крізь болота, лунає ритм тяжкої ходи. Є на ній наголос бездонного смутку. Чую чийсь лютий визов тьмі, розлитий по всіх дорогах.

— Проклята ніч!

Кроки зупиняються. Четверо мужчин у сірім одінні, яке заслонює їх щільно з головою, лишаючи видними тільки очі, ніс і уста, гойдає попри мое освітлене вікно носилки з недужим. Лице нещасного горить маскою з огню.

Як рибалки на дно води, так вони поринають у своїх жахливих одіннях у темінь нічної години.

Срібна вдовичка на вікні не спить: льодяно-рожеві цвіти поблискують, як парча. По шибі спливає хистка тінь, може, шнури чиїхось зливних сліз? Одно крило вікна обернете на жовті сугорби й чахлий бур'ян, відбиває фантом розваленого храму, прекрасне лісове затишшя і білий плай, як стяжку довкола стану дівчини.

Нічні прохожі розважають себе розмовою:

— Паляничку зувидить, як хто пече, мусить украсти, хто їй що вдіє? Мале, їсти хоче... Стане собі поза людей, руку встромить, спійме. Хто з'їв паляницю? Де вже, нема кому казати! А ми видимо, що вона собі якусь роботу найшла, зачервонілася...

Усі згортки моєї істоти хочуть зложитися так м'яко, як шаль унутрі оріха, привезеного Сіндбадом³ з подорожі в казку. Мрію про свій дорогий край, про шовковий шум беріз на розсвіті та глибокий вечірній тон трембіти, кинений гірським співцем на добраніч долинам.

— О-го-го!

Двері будинку отвираються з ломотом на заржавілих спіралах, скрип пронизує серце, і аж тепер розрізняю три-вожний крик пса, зокрема ж обернене в небо ридання людини. Вздовж муру гомонить чалапаня собачих ніг.

Се Христя банує за дітьми.

Кожної ночі, коли поїзд жене у чорний світ і гук із віадуга котиться мов грім по приспаних бараках, вона бере на плечі клунок, повний всякої снасті, та йде полями аж на межі дротів. Спотикається, паде і знов спішить із зойком смертельно травленої істоти... Хто зна, може, в одну хвилю залізний велетень стане й милосердніший від людей забере її до дітей, у небилівський ліс, де вони й досі сплетені обіймами від стужі зимових мряк?

— О-го-го!..— ридає божевільна.

Її проводить виттям собака, не в силі винести гіркості людських сліз. Чую, як вона, маленька, сіра, в клубочок звита животина, плаче отсим милосердним криком о поміч людині.

У темряві йдуть жінки, гомін приносить до мене їхню мову:

— Сто бараків а п'ятдесят шпиталів! Та як се народові одоліти? П'ятеро діток привезла я тогидь, одно осталося. Одно, кажу вам, як одно ім'я! Треба нам виїздити до Данії, коли списують, там, відай, шпиталів не буде.

Другий голос, музичний і солодкий, ніби майське в лісі журчання, обізвався десь дуже близько:

— Як я йшла перший раз до спису з дітьми, то мені давнійші люди говорили: — Привела ти, сарако, дітей, але не меш їх везти назад! Хоч ти як сокоти, день і ніч побивайся, тут їх і оставиш! — Правду казали.

Тамта з черги поринула у гірких споминах:

— Як пішов за доски мій найменший, то слід за ним по шпиталях зовсім пропав. Чисто в лісі непрохідному з рук уронила! Бо то поперекручують німчихи імена, і пропала дитина пропадом! Три місяці шукала я по панах, куди його діли? Аж раз приходжу в сороковий шпиталь, картка над ліжком «Федь Котимук», — ніби моя дитина і не моя.

— Федько звешся? Ти Федуньо? — говорю.

А воно останній дух переводить:

— Я... Федь... Калинюк...

Ще раз грудьми стрепенуло і роззявилось. Гляджу, а тут вже друге, третє, четверте...

— Зборівських дітей пішло доста — туди! Ще беруть?

— Ні, вже вибрали. Вже нічого нема.

Пішли — темрич замкнулася за ними, як вода за каменем.

О, як безконечно змаліла ти, як дуже стала дешевою, архістрадальнице Ніобо! Бачу тебе, як вийшла ти з рук митця, скам'янілий, в могутню форму заклитий абстракт, що висловлює найвищий крик любові: біль материнства. Хітон твій опливає тебе, ніби джерело життя, яким була ти колись сама, а кам'яний рантух схиляється над чолом, що увіковічило останню думку твого серця. Мармурне тіло вигнуте в потрясаючу нервами лінію, удуховлені подовжні очі, з декором, пронизують безконечне мовчання. Дивлюся на тебе, божеська, і скорбно міркую: відколи встав із хаосу Гмінд, Гредіг і Хоцень, ти не є більше символом.

Скажи, чи оставила ти усіх своїх дітей в одних сорочках під метіль снігову, в глибокій ямі серед лісу, що її ти викопала б власними руками, як отсе Христя? Чи перестріли тебе жовніри тоді, як бігла ти в село, засипане стрільнями, по одіж і хліб дітям,— та погнали простоволосу, навіки божевільну під вавілонські верби, до Гмінду?

Чи конали твої діти у вонючих печерах угорського Градища, мерли від великої хвороби в Куновичах та Вальтерсгофі?

Чи вони, як побиті градом ластів'ята, лежали в смертній знеможі під порогами повних шпиталів та ждали на дощах і стужі, заки чиясь смерть опорожнить для них місце?

Чи каралася ти цілі роки скаламученими думками, які не давали б тобі з'ясувати нічого, навіть самої себе — один страх тільки оставляючи живим?

Ні, ти занадто вже дешево стала безсмертною. З п'єдесталу тебе, богине! Кожда з сих споневір'яних, завинутих у дерги та міхи, запухлих і п'яних від сліз, що б'ють головами об стіни шпиталів, падають на деревища останніх своїх дітей, — се буде символ-прийдешніх поколінь, якому ти у земному поклоні розв'яжеш ремінці постолів.

Два старі роздрожані голоси гомонять у теплому вітрі: — Такий на вид плохенький, як душа без тіла, а заговорив,— не наслухаєшся.

— Ви про Колибабу? Се ж книжник був! Він знав якись лігари́тми тягнути, Костомарова Хмельницького напам'ять так вам співав, як отчешаш...⁴ Він хемію мудрував!

Другий відповів не скоро:

— Як його піймили, аж му риба очі виїла. Вода така прудка на сім Вольфсбергу, що не мож ся дивити. Люто глибока. Все через другий день когось витягають — жінок найбільше, з дітьми на руках. Бо то не одно таку нудь має, що за добро просить собі смерті...

— А чули ви, що Самко Демида вже покійний? Ото сильний богач був! Хлоп як вежа і таке мав у Чернелиці обійстя

делікатне! А тут, коли прийти, попід кухню порожні бочки перевертав, чи де хвостик з рибки не притаївся...
...Замикаю вікно, кладу тупо голову на руки і думаю про зміст розритих могил вздовж і вшир моєї країни, думаю про огидливі нетрі розпуки, над якими витає смерть в зелених лаврах побідника...

Невже ж перейшли тудою орди старих жителів печер, з маскою вовкулака, та побили до стебелинки яру пшеничку й виноград долин, рожеве цвіття людства?

О, яка пустіль! Прогнано богів і божества з їх радісних храмів на верхах гір, в ізмарагдовій воді, в дуплах святих буків і в каплі роси, що дрижить на гілці айви... Уви, ні! Моя книжка з її прекрасною духовістю не висловлює уже нічого. Кривавий попал паде на пусті гаї академії і Псіхе⁵, втопану в гній доріг.

З КНИГ ВИГНАНОГО НАРОДУ

Дві голови оперлися об себе і так остали. Одна, дитинна ще, з овалом весни, закосиченої барвінком. Друга, завита в чорну хусту, спіла, з смаглими тонами, летючими від очей на шоки, проймаюча пошаною голова борця. Як світлом біла вона чужий зір своєю прегарною гордістю, що двигнула вгору крихітку болюче рівні молоді брови. В обох головах щось невловиме, щось без названня й немов неістотне, що, однак, повторювалося тут і там як оксамитне лісове ехо: Сестри.

Топаз розторощений на пил, алеї осінніх борів... Перелітають гаряче-руді тіні дерев і далеч жовтіє, як димне скло.

— Mährisch Weisskirchen! *

— О, які ж простори! — журливо припідняла голову молодша. Захоліталися ясні ниточки волосся над висками, в хистким світлом на обводі кожного кружальця. Склала руки на колінах і дивилася на перстень з заліза на мізинному пальці.

— Людська земля, як має бути. А ми ступимо на свою, то кождий крок страхливий. Як у той гріб тягне зажива, гей!

— Здалека будете, дівчата?

— Злопоїли словами, як голуби крильми.

— Пані наші? Сусе! Ми з Ямниці, від Станіслава! — Де їдемо? На Морави², до пана жонца! Корови наші тримає. Ми по корови. Тройко їдем: ще сей хлоп осьдечки, по-німець-

* Меріш Вайскірхен (нім.) — Ред.

ки з щанами годен бесідувати. Нас громада післала, на свої кошти ніби.

— Підмогу ви вже дістали?

— О, ще не прийшла підмога, ні! — заперечила молодша. — Нарід гине на своїй землі, так само як загинув на чужій. Хто з того журбу має?

— Священик повинен у селі провід дати.

— Нема у нас нікого! Був такий «москвофіл», аж витріщився, але мусив тікати. Дуже, кажуть, плакав з амвона, як виходив геть. «Зла рада, діти, до чого привела!» — говорив. Так каюся, як перед сконанням.

— А маєте ви дозвіл тоті корови у пана відобрати? Папери маєте?

— Славити бога, е! Ми ж із-за них цілий тиждень поневірялися по Станіславі. Та ми там по всіх дорогах прокльони полишали! До староства, до адвокатів, до всячних панів, де лиш хто сказав, всюди-сьмо були. Пани кажуть: «Ми стараємося, людоньки, ми стараємося з цілої сили!» А то така сила, що нарід ходить і плаче попід мури. Кожний обіцяє: «Я то вам зроблю, я годен, лиш будьте терплящі...» А піде — нічого не видно!

Осміхнулася гірко:

— З самого понеділка зачинали-сьмо, панечко... Не було де ночувати, то ми всі купою на улиці перед староством у дощ і слизоту полягали. Як ті собаки, що від газди відпуджені... На другу ніч шандар нас поперед себе: в коршмі за містом висипав на долівку. І дранки розстелити не було! Прийдемо рано до канцелярії, такі зжурені, аж чорні, а панна поперекидає папери: «Нема, — каже — не прийшло!» Вийдемо звідти, з сил падем, чисто птахи у сильце полапани. Панові руки подають, жида сідати просять, а ти, хлопе, стій у порога, ва-руй!

Блиснула по-вовчому білими, як сир, зубами, а потім, кермуючи словом, мов тонами сопілки, співно, з художніми наголосами говорила далі:

— Де ж та рада висока? Де обстава за бідним народом? На що вибрані — на що приложені? Правда, ми некультурні, ми темні, але ти, пане, не проклинай, не бий, навчи як треба вчинити! Ходим, просим: ратуйте! Спимо по болотах, іст-ки не маємо що, жура нам всячна, дні тратим! Худібка без паші на зимівлю остане! Дайте посвідки, пустіть кєрва-вицю жадати! А пан тоді стусана та за двері... Дасть, ще й надасть!

Поїзд цокотів рівно, бори, луги і води летіли мимо.

— Як там ваша Ямниця? Хати стоять?

Розсміялася дзвінко.

— Стоять, але не хати, а одні ями глибокі... Коли б там упав, остав би навіки у гнилих водах, що не мають куди відплисти... Як смеркне, то ніхто з шатрів ні на крок не посміє, бо се шанці та рови, брусами з колії, порогами, траверсами а ще всячним терміттям приложені... Вода крізь все те світить, як мідія або совіне око. Довколісько Станіслава земля тими ямами зволочена! Як нас привезли на досвітках і купою у полі висипали, то ніхто не пізнав, де він.

Помовчала.

— Розбрелися люди шукати меж — плач такий учинився! Шукали цілий день, ніхто й росинки в рот не брав. Одна жінка між ямами родила дитину. І я ходила з отсею Катериною та й з дідом, шукала сліду по нашій праці, доки блуд не чіпився нас всіх. Що найду межу, то утрачу, що найду, то утрачу! Сонечко викотилося студене, сиве, гей у димові, а ми над землею слонимося, глядимо... Ступимо крок, вже й яма роззявилася... Божечку, татку! Ще той ратай не вродився, що по сих дірах з плугом на оранку стане! Такий мене часом від того всього туск візьме, така лють, щоби-м годна Карпати веретою носити й сипати у ті прірви, поки б їх не порівняла!

— Сусе небесний! — шепотом роздумувала Катерина. — Хто ті поля коли обгладить? Хто сю земельку розтріскану до купочки змече? Ой, леле!

— Де ж ви прихилилися тоді, у першу ніч, з колії? Шандари прийшли та повели нас на одну обіч, де чужі люди побудували собі хижі під зимівлю. Нас дали до такої будки, де ні корови, ні курки, сама баба та й три кірці бараболі. Нас семеро з дідом: мама ще на Хоцню померла, а тато в Албанії — діти за мною шнурочком поміж ями, шнурочком... Баба як приглянулася — та об поли руками:

— Казали, п'ятеро вас буде, а то, гляди, семеро при-чвалало!

Тільки що вона се слово, я Марію на одну руку, Андрійка на другу, закутала хусткою ноги обом, щоб не ворушилися. Виджу яму вперед себе і просто туди. Баба навздогін, баба в крик:

— О, любі мої! Та на що ж топити?

Дишу важко, зубів не роздійму.

— А на що ж ви, — кажу, — убійнице, жадаєте, щоби нас п'ятеро було?

— Ви ще побіч сеї жінки живете, Анно?

— Ні, розійшлися. Гірко було. Взяла я з отсих засіків декілько там пеньків, поставила з дідом та з Катериною хатку. Принесла глини й вапна зі Станіслава, обмастила, побідила скрізь, як на великдень, чистенько. Від гердана

відняла хрестик, над фірточкою повісила. Хто прийшов, дивувався. Тепер вже всі такі хатки поклали.

— А я виджу, що Анна пораяється, зараз піч оборуудувала, дідові ослінчик злагодила,— здержливо раділа Катерина.

Попри наш поїзд з грюкотом перелетів тягаровий. Із-за решіток видно було великі голови корів, лиснючі очі, ніби повні сліз.

Зірвалися з місця в один раз:

— Дивися, Анничко, отся красенька, зовсім як наша! Чи хоч жива тота люба худібка до сих пір? Чи хоч жива, Аннице?

Темінь осотувала намучену душу. Місяць вбирив у срібло задуманих людей. Сестри оперлися об себе, кріпко, з довір'ям і стихли в півсні. Господар не спав.

— Prerau! Nach Mährisch-Tribau umsteigen! *

Ніч стояла глибока. Тінь мовчазного газди, обкутаного хустою у поясі, заворушилася і двигнула на весь ріст.

— Катерино-о! Анни-це!

Встали в сю мить, свіжі, привітні, трохи тільки ніби з похмілля колихалися їх ставні фігури. Закинули на плече мандрівні клунки, розпрощалися осміхом і пірнули безслідно у чорну юрбу.

Незнані сестри, добрі, як білий хліб, приязні, наче сміх весільного решета, як люблю я вас! Ви кожний труд, хоч би найкривавіший, завітчаєте весняним розмаєм, хрестиками ваших герданів приневолите жити саму руїну. За те ж у могутнім підйомі, що розбурхає колись спутані сили народу, ви будете — не останні!

* Прерау! Після Меріш-Трібау пересадка! (нім.) — Ред.

Орест АВДИКОВИЧ

ДО МІСЯЦЯ

Було вже десь поза північ, а він молотив на тоці збіжжя до місяця. Дужими грудьми втягав свіже повітря теплої ночі, а ціпом махав з такою силою, як коли би хотів за один раз змолотити усе своє збіжжя і проголосити світові свою славу — доброго й ревного господаря.

З хати вийшла його жінка. Станула в сінях на порозі і виглянула на подвір'я. Поправила торочки від спідниці і знизилася на чоло хустку, що зсунулася була аж на тім'я. Сорочка отвірталася на грудях. З пазухи визирали білі груди та дрожали до місяця, як два голубині серця на мережаній молоком і кров'ю постільці.

Крадькома зиркнула на свого чоловіка...

— Кликкала би-м та й ми стидно... гм...

Почіхалася поза вухо й позіхнула якби з нудів.

— Андрі! — прошептала ледве чутно.

Він не чув її голосу, лишень далі гопав ціпом по снопах. Зерно вискакувало з пупінок вгору, розскакувалося набокі і шолопало між стеблами.

— Андрі! — кликнула ще раз тихо і ніби сама застидалася... Сховалася за одвірок.

Стояла довго боса в сінях і з-за стіни позирала то на повний місяць, то на чоловіка...

Він вибив штири снопи, відложив ціп набік і зігнувся, щоби підняти вимолочені околоті і поскладати їх в оденок — най би чекали до завтра, то буде їх витрісати на луки...

Тй бурилася чомусь кров у жилах і розходилася по тілі, як струя теплої купелі, ноги дрожали ніби від студині, а під грудьми тріпоталося серце — якби бажало сподіваного висліду дивної новини.

Підкралася як ласиця і побігла на тік. Положилася горілиць на снопи і всміхнулася, якби хотіла заманити Андрія до себе.

— А ти чо' ту?

— Або що? Не можна?

- Чому не спиш?
- Не хочеться самій.
- Тікай гет,— не перешкаджай!
- Ой газдо мій, та чо' ся так квапиш? Ще помолотиш — не бійся.

— Ей, тікай, кажу, бо буду молотити.

Як би зі злості підоймив цїп з землі, сплюнув в долоню та й замахнув два рази біяком в повітрі. Стримав жінці над головою і вдарив її легонько по стегнах.

— Про мене, й забий — то не вступлюся.

Повернулася лицем до нього і вишкірила білі зуби. Цікава була, що він тепер скаже...

Виділа, як повний місяць зазирає її у розхилену пазуху і студеним світлом цілував її біле тіло між двома грудьми... Бачилося їй, що Андрій вп'ялив свої очі саме у ту долинку, що білілася у тіні під її грудьми. Загорнула рубці пазухи один на другий і видуту сорочку заткнула за пояс.

— Йди, Насте, спати...— сказав уже лагідніше.

Не слухала — мовчала.

— ...я домолочу та й зараз прийду.

Видивилася йому в очі, похитала головою і закусила червоні губи.

Жінчин непослух збив Андрія з толку.

- Чому мене не слухаєш?
- А ти мене чому не слухаєш?
- Бо я злий на тебе.
- А я таки недобра.

Дивився на жінку і щось собі думав... Мовчали.

— Тебе хто навчив — на жінку з цїпом розганятися?

Кинув цїп на тік, випрямив голову і взявся за пидбоки.

— Так то я люблю. Тепер тобі щось скажу.

Підвелася з землі і станула коло Андрія. Поклала йому руку на плече і дивилася чоловікові в очі.

— Чому, Насте, не спиш?

— Як маю спати, коли молотиш та спати не даєш?

— Ади, яка мені пані! Засвіти лампу та роби що.

— Та коби-м мала дитину, то би-м бавила, а так що буду

дурно сиділа?

— Ну, то кужіль пряди.

— Та коли не видно ся пряди.

— Ну, то засвіти собі.

— Ей, я не маю що пряди, нащо дурно світити?

— Ну, то блохи бий.

— Коли і бліх не маю.

— Ну, то чо' мене нудиш? Кажи, що маєш казати, і йди собі.

Притулилася до нього і лівою груддю гріла його праве рамя.

— Ну, що-сь мені мала казати?..

— Чекай, ще скажу... Маємо час...

Взяла його за шию і повела поволі до хати...

Посідали обоє на ослін під вікном. Вона поцілувала його. Йї лице пашіло вогнем, а губи розхилилися ніби у сні. Віддихала скоріше і здавалося їй, що не може добре говорити. Воліла цілувати Андрієві губи... міцно... міцніше...

А він соромився і за своєю жінку, і за самого себе — за свою «слабість». Почіхався в голові і скривився.

— Ти чо' такий нині ніякий? Га, чоловіче? Скажи!

— Коли я помолочу мое збіже?

— Ей, ще маєш час... колись помолотиш.

І знов присунулася ближче до нього.

— Не штука сказати: колись, але коли?

— Коли пан біг дасть.

— Ей, ти все своє — видно, не господарська дочка.

— Я тобі поможу.

— Ну-ну, цікавий би я видіти, чи ти вмієш цїп в руки

взяти.

— Андрі'... а тобі що таке?

— Та яке?

— Ет, не питайся, бо я вже зла... Знаєш, що я тобі

скажу?

— Що таке?

— Ходи спати.

Видивилися одно одному в очі...

— Як fajно місяць світить.

Вона лежала на постелі від стіни, а він скраю. Дивився

у вікно і щось собі думав...

— Андрію! Чому що не говориш?

— Та що буду говорити, коли не маю що?

— Чого ти нині надувся... Андрі'!.. Що тобі не рехт?

— Та нічого... що би мало бути?

— Обернулася і потермосила його легко за плече.

Ганнуську? Що?

— Або вона моя?

— Га, чому ні... Багачка... та й робітниця з неї добра,

не така нероба, як твоя жінка.

— А дай ми чисту годину — тобі все дурниці в голові.

Хотіла тільки подразнити його. Любила, коли він сердився.

Вона тоді ласилася до нього і робила з ним, що хотіла.

Поцілувалися, бо... не мали що балакати...

— Як гадаєш, Насте, та хіба вже будемо спати?

— Та певно.
Встав і пішов засунути двері від сіней.
Добув з кишені тютюн, скрутив дзигар, закурив і знов ліг на постіль та дивився в темний сволок на стелі.
Докурив і примкнув очі, аби заснути.
Вона вдавала, що спить...
— Насте! Ти спиш?
— Ні, або що?
— А мого ціпа ніхто не возьме?
— Ей, та кому би треба нашого ціпа?
— Коби-м був бодай в мандлі сховав.
— Та я би вчула, якби хто йшов красти.
— Коби-сьмо хоч рано не заспали... — сказав трохом згодом.

— Не бійся — ще далеко до раня.
Зітхнув якось поважно, глибоко.
Вона й собі зітхнула...
— Що тобі так тяжко?
— Нічо — оттак...
І витягнулася ніби з невиспання.
— Диви, яка я маленька напротил тебе.
— Ще виростеш.
Позіхнула.
— Хочеш спати, Насте?
— Не дуже...
— То говори що.
— Та що буду говорила?

* * *

Місяць погасав на блідій синяві осіннього неба й останніми лучами заглянув у хату...
Його рука була у жінки за пазухою, а її біле рамя обгортало його смагляву шию...

Л[ьвів]. 11 жовтня 1899

ГУСИ

У гостинній бавилися розмовою три добре знайомі особи.
Обі панночки торочили свою звичайну, мляву розмову, мололи дрібними язичками, як на коловороті, закрашували забаву штучними, але пустими дотепами, перекидалися замітними поглядами, переплітали невинну розмову більше або менше невинними сплетнями.

Він сидів набоці вигідно у кріслі, слухав оклепаного розговору і банальних дотепів, нудився і... від часу до часу зівав.

Думав свою думку і впертим мовчанням, себто маломовністю, в товаристві доводив панночок до... пасії.

— Заграй що... — сказала одна панночка.

— Заграйте! — докинула друга.

Зробив такий нечемний вираз лица, якби зовсім не мав охоти рушитися з крісла.

Їх бавило його ліниство. Взяли його під руки і завели майже силоміць до другої, просторої кімнати.

Добув з футерала свою скрипку і почав строїти.

Приложив до вуха і потягнув смичком дві гармонійні сексти чудових флажолетів.

— Аа! дзвіночки! цсс... — сказали нараз обі панночки з очевидним вдоволенням.

Знов відоймив скрипку від бороди і положив на коліна.

— Та-бо не давай себе просити — ой які ж ви всі нудярі.

— Аж то трудно вас допроситися.

Тоді почав грати свою власну фантазію.

Він розумів її і говорив собі, бувало, що та композиція годиться з його долею і настроєм, як дві мольові терції! Так осудив її один його товариш і сказав, що він сам розуміє цілу історію, переказану музикою...

«Після фантастичного заспіву починалося — жите.

Звучали акорди, гуділи пасажи, шуміли фуги, пищали тріллери, щебетала веселість, котився сміх, стогнав смуток, плакав жаль і — далі тягнулася тужна нута життєвої пісні —

непевний переспів трудного проблему».

— Знаеш, Маню, що скрипка сама про себе — то дуже нудний і невдячний інструмент, — сказала між тим панна Ніна.

Чув ту оцінку, може й алюзію до себе, але... грав своє далі.

Відложив на хвилю смичок і наложив сурдинку.

Струна плакала під його пальцями, зітхала і стогнала, як уста хорої людини.

Отак він грав досить довго.

— Заграйте щось веселого — не мучте нас.

Ставав грати з чуттям і зрозумінням.

«Фантазія промовляла до його душі ніжними звуками гарної поезії, гладила нерви пестошами любого кохання».

Відтак... «зранене серце плакало слізьми зломаного щастя».

«Шуміли стони злобного вихру і дикий спів смерті колов душу осиротілої людини».

«Молоде жите клали у трумно, а над домовиною конав живий живчик зломаного організму. На могилі плакали люди, співали похоронної пісні, одна тільки душа добивала себе останніми хлипаннями кровавого болю».

— Овва — «святий боже» — то й наш реєнт добре співає. Викривив лице ніби від наглого болю, але кінчив свою драму — твір молодої фантазії. Ніжні флажолети доспівували кінця сумної історії. Ще раз забреніли акорди — трогоаучий поспів — сумні еха глухих флажолетів — кровавої нути невмирущий фінал.

— Bravo! Славно! — озвалися іронічно знуджені слухачки.

— Але чому ви не граєте танців? Маню! Заграй нам мазура, маю нині спеціальну охоту гуляти.

Панна Маня сіла при фортеп'яні і почала бубнити підскочного мазура...

Він сидів якийсь невдоволений, лихий і ніби пригноблений. Похнюпившись, просидів так мовчки хвилину.

А далі переміг себе і... розрухався. Приложив скрипку до самого вуха, вхопив смик по середині і почав акомпанувати панні Мані — ладом і жестом корчемних музикантів на провінціональних весіллях.

Панна Ніна набрала ще більшого гумору та почала вертітися і бігати по кімнаті, як надзвичайно охоча танечниця.

— Ah! маю охоту вас обоїх вицілувати за вашу музику... Танець урвався.

— Знаєте — ви славно граєте. Справді — знаменито. Подякував поклоном за комплімент і сховав скрипку назад до скриньки.

Станув при вікні і видивився на подвір'я, де в калабані таяпалися гуси.

— Прошу-но подивитися, — сказав таким тоном, щоби викликати заінтересовання.

— Пайно Ніно! Чи ви бачили таку поезію? Що за гарна ідилія!

— Що таке? — запитали цікаво панночки і підбігли скоренько до вікна.

— Ну що таке? — спитала ще раз панна Ніна і з зачудованням поглянула йому в очі.

— Нічо, — відповіла панна Маня, — гуси таяпаються в болоті.

— Ей, ні — прошу-но ліпше придивитися. Яка висока поезія: чи не бачите?.. Патлата гуска розказує історію гусячої культури, а ціле стадо подивляє її геніальну здібність.

— Як ви се можете знати? Що то має бути? Я вас зовсім не розумію, — щебетала панна Ніна.

— А я вас тим менше.

— Але я знаю, о що ту ходить, — сказала панна Маня. — Символіка! Правда, Ясю? — і загадочно усміхнулася.

— Що то всьо має значити? Маню! Скажи мені! — просила сердешно панна Ніна.

Л[ьвів]. 12 жовтня 1899

ТАКА... ДУРНА СПРАВА

Було вже досить пізно вночі, а він усе ще сидів при столі над купкою актів, читав і сліпав, думав і злостився, курив одно цигаро по другім і спльовував набік ізпересердя, і знов сердився.

— Чорт бери таку дурну справу! Борони, та не знати як? Доказ провини наглядний. Ще й сам нині майже признався при конфронтації. Шкода, що пан комісар, а в таких справах тратить голову, як малий дівтак. І що тепер буде? Сміх, та й годі: пан комісар і капелюшкова панна Кася. Опінія загалу назве його ошуканцем, негоноровим, і кінець. Хто трошки має серця, мусить так сказати. Та йому то якби не в голові. Ти борони його, бо мусиш. Просив: «Колего, — каже, — ратуй, бо... знаєш... скандал, а я маю небавом женитися...» — Не штука — ратуй, але як?

Викинув цигаро через вікно, сплюнув іще раз замашисто і, заложивши руки в кишені, почав ходити по хаті від стола до дверей, від стіни до стіни здовж і впоперек.

Пан меценас такий нині роздратований, що все йому не по нутру. Тісно йому і нудно. Його дотеперішня адвокатська зарплата немала йому тепер. Якби так не ніч, він готов таки зараз оглянутися за іншим помешканням. Шафа, софа, етажерка, нема навіть куди перейти. Таки ніде не було йому так добре, як у тій маленькій хатці там на селі, де він проживав реконвалесцентом. Гарні були часи. Приходив до здоров'я і почував себе ліпше, ніж зовсім здоровий чоловік, а відтак не хорував. Коби-то так можна бути здоровим, таким, як тоді! Гарні мав ферії, довше як півроку, від різдва аж до осені. Мав свою хатину, невеличку, але гарну, з вікнами до саду і всякими вигодами. Добре було: хотів, то лежав, а ні, то ходив або читав, писав навіть тоді свій дневник і славословив у нім тих, що його доглядали. І їв самі найліпші речі, що душа забагла, звичайно — реконвалесцент. Добра

була дієта на селі. Вона сама не раз приносила йому страву і розпитувала про його здоров'я. Раз навіть поцілував її в руку, такий вдячний був, що не забуває про реконвалесцента. А її як би хто на сто коней посадив, така була рада, що поцілував її «юрист». Як то вона звалася? Ага, панна Біня. Добре було. То раз була люба хатина. І нічого в ній не було, лише ліжко, стіл, два крісла, дзеркало на стіні. І ще стояв у куті якийсь мебел. Та годі вже нині нагадати, — давні часи! А отсе що? Така погана кімната, що годі витримати. Шкода, що в місті і ніби рахується на панській вулиці...

Та пощо те все нагадується?.. Протягнувся на софі і старався нічого вже більше не думати. Коли ж бо твердо лежати, софа закоротка, а під головою занизько. Мусить собі купити іншу, отоману.

І він уже спокійний, так, що ось-ось засне. Де там! Дурна справа сушить голову. Завтра його оборонна мова. Що властиво говорити? Адже ж годі крутити, як швець шкірою, і з чорного робити біле. Блямаж. Але від чого ж параграф? Ключка вгорі і така сама зісподу. Можна якось оминувти, обернути, інтерпретувати по-своєму. А якби так: сама його тягнула, спокусила, пан комісар не винен... Ану...

Пан меценас зірвався з лежанки, радий новому помислові. Знов сідає при столі, нипає у відписі акту обжалування, і щось зачинає писати: «Панове!..» Ну, що далі? «Зваживши, що параграф... цивільного закону...» Ні, нічого з параграфами не зачинати! Най собі судія зачинає таким оклепанним вступом. Судія про *, оборонець contra ** — так мусить бути, а прокуратор не має «дару слова». Перед розпратою кланяються на добрий день, при розпраті сваряться, а вечором у касині вітаються дуже сердечно. «Ге-ге», — каже один одному. Формальність... Знаються, як лисі коні. Шкода часу — і всі три, а пан комісар четвертий, сідають до карт.

— Ні, не так! Ліпше кілька софізматів, а відтак апелювати до серця...

«Панове! Любов — чуте велике, святе, могутне. Любов — се наркотик, се гіркий бальзам або солодка отрута. Та всякий, мої панове, розуміє любов по-своєму: інакше в теорії, інакше у практиці. Вже Платон!...» Ну, що зробив Платон?..

— Ет, чорт бери таку справу! Два слова годі склеїти до купи. Хоч він комісар, але мушу сказати, що дурень. Не ліпше то було полагодити справу по-доброму? По що було розбабрувати? Дівчина дурна, була би пристала на що-будь. Кошти аліментациї, ну, нехай там, про гроші байдуже. Куку

* За (лат.) — Ред.

** Проти (лат.) — Ред.

в руку і була би сиділа тихо. А то — гарно почалося, а як скінчиться? «Колего... роби, як знаєш, крути, ратуй, бо... скандал...» Іронія! «Ратуй!» Але як?

І знов став ходити по хаті, думати, сердитися. Треба якось робити, коли раз піднявся оборони. Годі було відмовити, бо — скандал. Оборонити — се також щось варте. От як тоді той хлоп цілував йому руки, до ніг падав... «Паноньку, — казав, — батьку! Ви мені випроцесували мій ґрунт від жида. Я, позовьте, в газети вас пушу. Най вам пан біг заплатить, бо я... Бігме, не маю...» Ну, та що хлоп — бідний. Зате пішла реклама. А заплати досить від панів. Всуне в руки заліплена коверту, ще й кланяється за ласку. «Добрий, — каже, — адвокат!» А сим разом і про заплату байдуже. Не возьму нічого, бо то пан комісар, товариш іще зі шкільної лавки і партнер від зеленого столика. Хіба там... «скромне снідане» і, може, в презенті щось капне. Та коби лиш оборонити! Комісар із радості часом дуже не уважно й розсіяно грає в касині... От сатисфакція.

І знов запалив цигаро. Станув при вікні і вдивлявся в далекий світ літньої ночі. «Сама тягнула»... комісар вільний... Які чудові ті літні ночі... Такі й тоді були, як пан меценас був реконвалесцентом. Уже міг виходити зі своєї хати і теплими вечорами ходив по саду, виспівував тихенько щось собі під носом. А з росою далеко чути. Може, й зачула панна Біня, і вже на другу ніч було її вікно відчинене. Підійшов ближче. Вихилилася з вікна і вогкими очима шукала по саду реконвалесцента. Розмовляли тихенько так собі... до місяця... І вона була сто разів краща, як удень... тоді до місяця. Тишилася, що він здоров, що вільно йому вже виходити. Тільки боялася, щоби не перестудився, бо — звичайно, що реконвалесцент. Потім то вже не мали про що говорити і так лише стояли проти себе — вона у себе в кімнаті, а він у траві. Ті хвили мовчання навели на душу нову думку. Він чогось закашляв, а вона пожалувала його. Оперся о вікно і зробив такий рух, неначе хотів дістатися до середини кімнати. І знов позіхнув, якби з невиспання. Глянув у її палкі очі молодої видуті ніздрі, розхилені уста, чув прискорений віддих сидів уже на вікні. Одна хвилина — і чоловік тратить розум, забуває мораль і губить честь неповинної душі і долю безталанної людини. А вона... боялася лишень, щоби хто не побачив...

— І нічого не було, — сказав голосно до себе. — Ще й помогло. Минулася моя хвороба...

— Худоба! — відказав із росою брехливий відгомін.

А він випулив очі і видивився, неначе злякався, що се, може, хтось схований бризнув йому в очі таке сміле слово. Але не було нікого ніде. Край неба займався ранішньою зорею. Він уже спокійний. Думав довго, але видумав: не було обмани, сама кликала, тягнула. Вже знає, що має говорити. Ціла мова зродилася відразу в його голові. Без приготування він найліпше говорить. Загоряча набирає фантазії, орієнтується в ситуації замотаної справи, за кожним словом падає у щораз то більший розпал і говорить складно, сміло, переконуюче. Мова, виголошена з потрібним пафосом, справляє нечуваний ефект. Люди не зважають, що говорить, лише як говорить. Того йому й треба. Кінчить, виходить і не вертає більше до зали засідань. Приходить обжалуваний — увільнений, радий і дякує йому за оборону. Та коби-то і сям разом так було! Мусить бути. Комісар не винен.

Пан меценас лягає на хвилину передімітися, щоб ліпше уложився в голові хід думок. А рано надіває чорний англес і йде до суду на розправу. Буде говорити, що знає, боронити, ну, і, може, оборонить. Та все-таки йому ніяково. Він невиспаний, блідий і наче дрожить на цілім тілі. Коли б так стрінув якусь щирю людину, сказав би їй правду, що нині він невдоволений своїм становищем, бо має боронити одну... дурну справу.

Надія КИБАЛЬЧИЧ

ДЕСЬ ГРАЮТЬ

Десь грають...
Музика проривалася крізь невиразний городський шум і знов тихшала. Тоді чувся тільки якийсь приглушений гомін, далі майже зовсім стихав і музика вже не чулася, а лише почувалася. Потім знову дужі акорди... і так довго-довго...
Ще тільки перші згуки, тремтючі та журливі, прилетіли у хатину Марти, як вона положила книжку, погасила лампу та, відчинивши вікно, сіла край нього. Так музику було ще краще чути.

Якраз навпроти був костюл, і його високі готичні бані велично здіймались до зоряного неба. Місяць світив над хатиною, і його не було видно, але покрівля на костюлі блищала під промінням, наче срібна. Непорушно ясна була північна ніч. На цій вулиці було тихо, а музика чулась із другої, шумливої та гучної, та ніякий шум не міг покрити ті чудові владні звуки. Взагалі все робило таке вражіння, немов десь був інший світ, чарівно-принадний.

Марті в цю мить здалося, що то грає у хвилину мрій, мрій розкішних і збутніх, щаслива людина, котра може встати і піти у ясну хату до людей, яких вона любить та які її люблять. Марта оглянулася навколо, думаючи, що от їй-то нікуди піти з малої темної хатинки, котра і при світлі неприязна та чужа; думаючи, що їй ні до кого піти, хіба на немилу працю до чужих людей...

Тій, що грає, напевно і у найважчих снах не верзлася така мізерна, невідраднa доля...
Місяць зайшов за хмаринку, і бані перестали блищати, але вулиця зоставалась уже така ж ясна. Коли-не-коли хто проходив, іноді проїздив, тільки все поспішаючись так, неприємно було зворушати тишу задуманої вулиці...

Марта згадала ночі на Україні з глибоким живим небом та пахучим клечанням вишень у розцвіті, і від мовчазної тиші, від вічно непорушного сєва їй стало холодно, стало ще самотні: не при гадці, що з рідним краєм у неї нема вже нічого спільного і що туди, мабуть, нема і вороття...

Місяць видно проглянув. Готичні бані знову заблищали сріблом. Музика одразу увірвалася саме тоді, як на тихій вулиці розляглися дужі акорди. Марті здалося, що того, хто грав, одразу покликали. Рідний, любий голос до рідного, любого гурточка...

МАЛИЙ НІНО

(З італійського життя до 1860 року)

Ніно сидів на кам'яному ослінчику під хатою і читав часопис. Ніно був маленький-маленький — він здавався менший від своїх дванадцяти років, а часопис був великий, так що хлопець за ним увесь ховався.

Читав хлопець з справжньою втіхою і цілком свідомо, йому тільки іноді заважали деякі слова, котрих він не розумів. На колінах у нього лежав зшиточок і олівець: коли траплялось незрозуміле слово, хлопець записував його. Як прийде вчитель і матиме вільний час, то Ніно піде до нього та питає про ті слова і запише поспіль їх, що вони значать. Таким чином уже зібрався чималий словничок, що навіть і батькові ставав у пригоді. Коли батько, Ернесто Гатті, читаючи, натрапляв на незнайоме слово, то питав Ніно, а коли той не пам'ятав, то біг шукати слова у своєму зшиткові.

Ніно чепурненько згорнув часопис і одніс учителеві в кімнату. Потім вернувся і, знову сівши на ослоні, замислився. Сьогоднішній часопис зовсім не задовольнив його, бо в ньому ані разу не згадалося ймення Гарібальді¹. А воно ж було для Ніно найкращою принадою в читанні і найкращою втіхою.

Ніно змалечку звик завсіди ходити хвостом за батьком; через те він чув усі розмови дорослих, багато вже знав і розумів. Звичайно, що він знав про Гарібальді. Гарібальді не тільки йому, малому, а й багатьом старим здавався не людиною, а півбогом, за якого було легко і радісно віддавати життя. Рідний край і Гарібальді так тісно едналися в думках простих людей, що їх ніяк не можна було розрізнити, навіть можна сказати, що якби згинув він, то погасла б любов до рідного краю не в одного і не в двох.

Всі оповідання про Гарібальді здавалися Ніно здійсненою казкою та такою цікавою, що коли він думав про них, не те що вже слухав, — то йому захоплювало дух.

Ніно був простодушний, совісний, але стриманий хлопець. Через це він не водився з дітьми. Хоч його і вітали в дитячій

громаді, проте він там лишався завсіди ніби осторонь, бо не міг захопитися пустуванням, не бився, не лаявся, і діти відчували, що він не свій поміж ними. І він се відчував, того і був здебільшого з дорослими. Там він був тихий, соромливий і замислений. Найкращою його мрією було побачити портрет Гарібальді, та про неї він нікому ніколи не зважувався сказати.

* * *

Ніно, сидячи під хатою, уявляв собі Гарібальді. Той ніби був надзвичайно високий, більший, ніж усі інші люди, обличчя в нього було горде, а очі блищали, мов зорі. Він сидів на баскому вороному коні, теж більшому, ніж усі інші коні, і в руках держав блискучу шаблю. Його червона сорочка була як жар...

Навкруг його басували верхівні, теж у червоних сорочках... Іхали вони зеленою лукою... Сорочки червоніли на зеленому тлі, наче той мак... Ніно колись бачив, як ходив з батьком униз до міста, зелену луку, на якій жевріло безліч дикого маку. З того часу хлопцеві здавалось, що нема в світі нічого кращого над зелену луку з маківками, і тому не диво, що мрія про Гарібальді та про луку стали схожими між собою.

...Ідуть вони, ідуть... Ніно наче справді бачить, як басують коні, як блищить зброя, як вітер має прехорошим трьохколовим прапором... Трава на луці аж сяє, така зелена... І сонце сяє як весною... Коли тут під'їздять до скелі. На скелі росте дерево... Ростуть чорні похмурі пінії, які бувають на гірських верхів'ях. Доїхали до скелі, аж на неї цілий полк солдатів неаполітанського короля, того самого, що так гнітить рідну країну... або цілий полк німців рудих та пикатих. Починається бій. Нікого з гарібальдійців не вбито і не поранено, а вороги так і падають.

Тут Ніно почув щось неприємне. Стало погано на серці, що вбивають людей, хоч би вони були й вороги. Кров... рани... І тим же болить, і в тих же є батьки, матері, діти... Мрія трапляється принаду, зникає... Очевидячки, тут треба поробити одніи. Через мить в уяві Ніно знов зелена лука, знов по ній басують вороними кіньми ставні гарібальдійці. Ідуть вони, ідуть... Ідуть... коли тут скеля з темними пініями, з-за неї вихоплюються німці...

Словом, все, як і в першій мрії, але далі виходить інше: італійці хапають німців, зв'язують їх і кладуть усіх покотом на землі. Потім ідуть далі... Так і ворог переможений, і нікого не вбито, ні поранено. Ніно задоволений. Він уже думкою доїхав з гарібальдійцями до великого міста, відкіль виходить

людність і радісно вітає героя. Ніно почервонів, і на очі йому аж сльози виступили від великого зворушення.

— Ніно! — гукає хлоп'ячий голос з сусідського городу. — Е? — озивається той, в першу хвилину не розуміючи, де він. Оглядається навколо. Бачить, що він дома, а не біля великого міста, котрого ніколи не бачив. Уліворуч видніються селянські хатки, зложені з сірого нетесаного каменю. Навколо по згір'ях ростуть величезні гіллясті каштани з таким свіжим листом, мов він тільки-тільки розвився. Поміж каштаном вилискується своїм темним блискучим листям інжирове дерево з покрученим гіллям, що хилиться аж до землі. Скрізь, де тільки є вільне місце, буйно та розкішно в'ються по тичинах виногради. Де-не-де стремлять синясті скелі, а недалеко шумить бистрий невеличкий потік. Село зовсім загубилося в горах, і до нього можна добутися тільки або пішки, або верхи. Хата Гатті стоїть осторонь, за селом. Навколо не дуже високі, але круті гори, що обросли лісом, а далі за ними встають другі, вищі.

— Ніно! — гукнув удруге голос.

— Я тут! — обізвавсь Ніно.

— Іди лиш сюди! Я маю щось смачне!

Се вже зовсім повернуло хлопця до дійсного життя. Він жваво перескочив через невисокий кам'яний мур і опинивсь біля П'єтро, що кликав його. П'єтро був високий хлопець років чотирнадцяти. У нього були блакитні очі, що дивилися на всіх чи то ніби байдужно, чи то ніби нахабно, і не можна було вгадати, чи це смирний та покірливий хлопець, чи неслухняний, ледачий та сердитий. Одежа на ньому була нова, але подрана та брудна.

Ніно стояв перед ним маленький та дрібний, і, щоб бачити його обличчя, мусив задирати вгору свій кругленький видок з кирпатим носиком та розумними дитячими карими очима.

— Ходім до ями, — сказав П'єтро і, більш ні слова не мовлячи, рушив уперед. Ніно, цікавий, пішов за ним.

Незабаром, чіпляючись за каміння, вони залізли у таємничий куточок поміж високими та стрімкими скелями. Там, унизу лежала купка попелу від недавнього огнища і стояла пірамідка, зложена з невеликих уламків каміння. П'єтро познімав верхні камінці і витяг зсередини печене курча.

— О-о!! — скрикнув Ніно, нестямившись від дивування. Такої розкоші він і у велике свято не бачив дома. П'єтро ножем розрізав курча надвое і одну половину, меншу, дав Ніно. У того аж слина покотилася, проте він соромився хататися до їжі. Не поспішаючи, пристойненько, він розділив своє на шматочки і почав їсти.

«А де ж це він узяв курча? — раптом подумалось йому. — Курча — се ж цілий скарб... Це не горобець...»

— П'єтро, де ти взяв курча?

П'єтро одвів очі, усміхнувся, знизав плечима і вимовив зовсім недбало:

— А догадайся!

Ніно знов подумав: «Курча — не горобець... Курча завжди буває чиєсь. Хіба, може, йому мати дала? Але хоч вони і багаті, проте не можуть отак давати самому П'єтрові ціле курча та ще й у будень».

— Не догадаюся...

— Ти дурний, коли так. Се курча дядька Бенедетто. Ніно почервонів і покинув їсти.

— Ти чому не їси? — роздратовано спитав П'єтро.

— Я зараз, — поспішився відказати Ніно і одкусив шматочок, та сей йому здався не такий смачний, як перші. П'єтро насупився і мовчав. Їв так, мов три дні не їв. Ніно здавалося, що йому ніяково, і через це почував себе чогось винним. Смак печені дуже змінився... не їлося...

— Слухай, тобі подобаються печені курчата? — спитав трохи згодом П'єтро.

— Подобаются...

— Ти хотів би їх часто їсти?

— Це неможливо, — ухилився Ніно, чуючи в цьому питанні щось непевне.

— Чому неможливо? Аби схотіти... — П'єтро спинився і подумав:

«Чи варто йому говорити? Щось він кривиться, наче святий та божий. Проте від курятини таки не відцурається. Дома він її здалеку не бачить. Та й нема нікого іншого такого підхожого для сього діла...»

— Аби схотіти, — повів він далі. — Треба тільки роздобути курча. А це зовсім не клопіт. Його я вбив камінцем, коли воно надумалося пригостити до нас. Ну, та це не завжди трапляється. А то можна вбивати курчата і в чужому городі, а потім перелізти через огорожу та й забрати. А ти, як кіт... тут треба такого малого та швидкого, як ти... я вмю дуже добре влучати камінцями... тоді будемо ділити: половина тобі, половина мені. Гарзд?

— Ні, — відказав Ніно, почервонівши та, не знав чого, почувуючи себе неможливо ніяково. Він став і, не доївши свого, стояв, похиливши голову, наче злодій перед власником украденого. Йому було соромно за П'єтро і перед самим собою.

— Ні?! — люто скрикнув той і, вхопивши його за руку, так сіпнув, що трохи не обкрутив навкруг себе. Тоді

поставив перед собою і, надавлюючи обома руками йому на плечі, сказав:

— Як пошлю, то підеш.

Ніно мовчав і думав:

«Ой, плечі ж мої, плечі! Боже мій, як би мені вирватись та втекти! Ой, що ж мені робити?!»

— Так підеш? Завтра після обід приходь до нашого старого каштана, що біля двору дядька Бенедетто: у його ситі курчата. Розумієш?

— Е? — спитав Ніно, наче не розуміючи, а тим часом обмислював утечу.

— Що ти все дурня строїш! — вигукнув П'єтро і вдарив його по обличчі. Та для сього мусив пустити одно плече.

Ніно крутнувся і, вирвавшись, подрався на скелю, наче перелякане кошеня. Подряпав собі руки, позбивав коліна, але встиг утекти. П'єтро шпурляв йому вслід камінці і болоче влучав. Дуже йому було шкода, що замір не вдався. А було б так гарно, можна було б часто ласувати. Коли б хто довідався, винний був би Ніно, бо він же лазив би по курчата. Кожний, звичайно, зараз би подумав, що і вбивав їх він. Проклятий Ніно!

П'єтро позбирав шматки печені, що попадали на землю під час баталії, і почав їсти так, мов три дні не їв.

* * *

У Гатті, батьків Ніно, мешкав учитель. Всі на селі дивувалися, що він оселився у найбіднішій хаті. Хоч який невибагливий був учитель, проте ж все-таки Гатті не могли його харчувати, бо самі жили тільки палентою та квасолею. Через це він мусив ходити обідати аж до остерії, а вона була на другому краї села, та й до школи йому доводилось далеченько мандрувати.

Люди того не знали, що головною принадою сього помешкання були ті байраки та гушавина, котра починалась зараз за ним. Це було дуже важно, бо вчителя одвідували люди, котрих ніхто не повинен був бачити. Ніхто не знав, що він був завзятий гарібальдієць і що він гуртував людей та збирав зброю на той час, коли Гарібальді дасть гасло рушати.

В околиці люди вважали вчителя за дуже завзятого, але невідомого мисливця, що ходить у горах увесь вільний час, а вертається здебільшого з порожніми саквами, і що має знайомості скрізь поміж мисливцями.

Взагалі з появою учителя в околиці дуже збільшилося мисливців та й у самому селі їх було вже кілька. Старий Гатті

здавна був мисливцем, справжнім мисливцем, що заробляв мисливством. Він був учителеві вірний, як собака; хоч не гаразд розумів його думки, його справи, але був готовий служити до загины заради учителя та Гарібальді. Марія, його жінка, нічим не цікавилася, до всього була байдужа, окрім хазяйства та сім'ї, — дітей у них, окрім Ніно, було ще четверо і всі менші від нього. Марія зроду була не балакуча, а чоловік та вчитель так наказували їй про все мовчати, що ніколи ні одно необережне слово не виривалося з її уст.

По ночах до вчителя заходили якісь люди, радились про віщось з ним і йшли геть. Іноді Ернесто проводив їх, бо вони не знали стежки. Часом вони приходили такі втомлені та знесилені, мов кілька день за ними гналися, як за дикими звірами. Вони хапалися до їжі, що давав учитель, і висиплялися на його ліжку. Але, відпочивши, знову кудись ішли, наче і тут їх могла настигнути погоня. Траплялось, заходили люди й удень, але свої, з цього таки села або з околиці і всі давні чи недавні мисливці, що дуже покохались у мисливстві, у зброї та в блуканні по горах...

* * *

Після пригоди з П'єтро Ніно був сумний. Як звичайно, він став помагати батькові в хазяйстві і так працював аж до вечора. Коли вже зовсім стемніло, прийшов учитель з якимсь незнайомим. Він приніс пакунок макаронів і попрохав Марію зварити їх. Коли страва була готова, мати послала Ніно однести її вчителю в хату. Ніно взяв миску обома руками, постукав ліктем у двері і, одчинивши їх ногою, увійшов.

Батько та вчитель розглядали чийсь картку.

— Ніно, хочеш побачити, який Гарібальді? — спитав учитель, простягаючи йому її...

Ніно швидше поставив миску на стіл і кинувся до картки. Але одразу не міг глянути, мовби йому було соромно або вона була сліпуче блискуча. Здалося навіть, ніби у нього закрутилась голова. Потім він глянув, та не міг добре роздивитись, бо очі раптом зайшлися сльозами. Ще мить — Ніно, розплакавшись і затуляючи вид руками, втік з хати аж у сад.

Всі були зворушені, бо розуміли хлопця. Він заліз у виноград і скрутився там. Сльози висохли, і незрозуміло; все мов стало інше. Почув він щось зовсім чудне і гори інші, і люди інші — все стало прехороше і таке, мов він його вперше тільки тепер справді бачив... Він мовби тут і не тут... мов він і не він... Хотілося когось боронити, хотілося йти на небезпеку, хотілося співати, слухати співи, музику...

* * *

Кілька часу після цього Ніно був сам не свій; мати думала, що в нього пропасниця, і, даючи йому якогось зілля, нарікала на долю, що завсіди посилає їй усякі прикrostі — от тепер хворобу Ніно. Той, як слухняний хлопець, пив зілля, надівав каптаник і не ходив гуляти, але добре знав, що ніякої пропасниці в нього нема — йому тільки дуже хочеться стати в пригоді Гарібальді. Він колись чув, що як була війна у Римі, то там гурток хлопців, років 12—14, служив Гарібальді не згірше від дорослих вояків і раз вирятував його від неминучої смерті.

Коли б Ніно не мав такої смирної вдачі, він напевне б утік до Гарібальді, а так він тільки сушився від мрій, не спав по ночах або бачив у сні пригоди та бої, і це його втомлювало більше, ніж біганина та робота.

Він збирав уривки часописів, на яких було надруковане чарівниче ймення, узяв і той папірець, у який була загорнена картка, і все те беріг у саду під каменем. Ті папірці мали для нього надзвичайні чари, навіть той куток саду, де вони були сховані, здавався якимсь особливим. Іноді він сідав там і переглядав свої скарби. Тоді на нього находив якийсь екстаз, від якого все здавалося іншим.

Одного разу учитель покликав його і сказав:

— Слухай, Ніно, чи не міг би ти стати мені в пригоді?

— Добре.

— Та не знаю, чи ти це можеш зробити. Треба однести цього листа одному чоловікові, що жде за Чортовим яром біля Дівочої скелі. Може, тобі туди страшно йти? Коли б батько був дома, він одніс би. А треба зараз передати, не гаючись.

Чортового яру Ніно боявся, бо всі казали, що там було кубло нечистої сили. Дівочої скелі теж боявся, бо з неї колись кинулася і розбилася на камінні дівчина, котру батьки сивували за нелюба. Чимало було таких, що впевняли, ніби вони бачили її примару.

Та піти Чортовим яром до Дівочої скелі все-таки було можливо, а відмовити учителеві було зовсім неможливо.

— Однесу, — сказав Ніно червоний-червоний.

Учитель дав листа і сказав гасло. Ніно сховав лист за пазуху і пішов. Через півгодини він уже йшов Чортовим яром. Ох, як же це було неприємно!

Чортів яр був глибокий і там росла така гущавина, що здавалось темно та й нічого не можна було добре розглядіти. Іноді камінь здавався страшною потворою, і тоді у хлопця душа холола. Проте він все-таки йшов повз небезпеку —

що б там не було. Не можна ж було втекти назад, не віддавши листа. Виявлялось, що потвора зовсім не є потвора, але це таки не доводило, що справжня потвора не могла з'явитися.

Та хіба ж тільки тогосвітні появи страшні? А звірі? А розбійники?

От щось зашелестіло в кущах. Не було сумніву, в кущах було щось живе і було воно не маленьке...

Ніно інстинктивно прискорив ходи, але не побіг, бо розумів, що йому однаково не втекти... Проте ніщо за ним не погналося, і він так і не знав, що там було... Дуже часто різнокольорова рослинність, часом ясна, часом темна, з допомогою жаху та роз'явленої фантазії, справляла ілюзію, ніби в ній ховаються якісь піввидимі людські постаті.

На одному дереві кора мала такі плями, що Ніно здалося, ніби він бачить страшне півзвіряче, півлюдське обличчя. Ноги в Ніно так трусилися, що він кілька разів падав; але, зрештою, живий і здоровий дійшов до Дівочої скелі і побачив там чорнявого юнака, котрому, після гасла, віддав листа.

Вернувшись додому, хлопець трусився цілий день і вночі ліг ближче до батька, бо все було чогось страшно. Коли всі поснули, він од турботи не міг спати. Здавалося, що примари, які не з'явилися йому в їхніх володіннях, у лісі, мають прийти сюди, в хату. Ледве чути шарудіння миші або комашини примушувало його холонутися й здіймало чуба. Він добре чув, як волосся настобурчувалося і шелестіло біля вух. Він боявся розплющити очі. Іноді здавалося, що біля нього хтось стоїть, от-от торкнеться, от уже нахилилося над ним...

* * *

На протязі цілого літа та осені Ніно частенько доводилося носити листи до Дівочої скелі та в інші гірські закутки. Він уже звик і вважав себе листоношею Гарібальді, бо він же таким чином ставав йому в пригоді. І був щасливий-щасливий!

Прийшла зима в тому році дуже холодна. Вода кілька разів бралася кригою, верхів'я гір, як звичайно, вкрилися снігом, але тепер він спустився далеко нижче і часто було видно, як по горах куріла завірюха.

Вітер, зриваючись відтіль, приносив особливе свіже повітря, що пахло снігом і трохи сосниною.

Коли Ніно йшов ледве примітними стежками або просто дрався поміж скелями, сухе сіро-рудувате листя дзвінко шелестіло під ногами. Все навколо було сіро-рудувате, тільки скелі так само здавалися блакитними, наче на них лишився

відблиск синього літнього неба. Вітер шумів. У горах було так сумно і мертво, мов на кладовищі. Сум так опановував Ніно, що йому нічого не було страшно. Здавалося, коли б перед ним з'явилася яка звірюка, або розбійник, або примара, він не злякався б і без боротьби віддався б на смерть.

Вертався додому страшенно втомлений, мовчазний і ніяк не міг нагрітися.

Нарешті прийшла весна.

Після рясних дощів усе одразу вкрилося молодого травою, вона зазеленіла навіть там, де, здавалося, їй ніяк було вчепитися корінцем на майже голому камінні. По садах зацвіли черешні та жерделі, а на згір'ях попід деревом розцвітали чудні зелені квітки на дебелих соковитих стеблинах. Від тих квіток розходилися чудові пахощі, що еднали в собі і пахощі молодого рослинності, і яблуневого цвіту, і черешні, і конвалії. То були справжні весняні квіти, загадливі, прекрасні, повні таємного життя та розкошів.

В господі Гатті щоночі з'являлися невідомі. На селі ходили чутки, що Гарібальді має скликати добровольців. Щодня розказувалося щось нове, іноді правдиве, іноді зовсім фантастичне. Ймення Гарібальді вимовлялося з пошаною, майже з жахом, бо багато було таких, що вважали, ніби він має надлюдську силу, знає якісь чари, завдяки котрим йому все добре вдається і через котрі його куля не бере. Були й такі, прихильники уряду, які запевняли, що він знається з чортом і продав свою душу. Ті казали, що він п'яниця, розбишака, розпусник, злодій. Але їм люд не доймав віри.

Одного вечора, коли вже заходила ніч, до Гатті зайшов незнайомий і, поспішаючись, постукав до вчителя. Через кілька хвилин він і учитель, озброєні, увійшли до хазяїнів. Обличчя молодих парубків були радісні.

— Де Ернесто? — спитав учитель у Марії.

— Його нема дома.

— От біда! А я не знаю стежки до Чорної гори... Що його робити? Ніно, ти не знаєш туди стежки?

— Знаю.— Ніно кілька разів доводилося ходити з батьком на Чорну гору. Туди вела вузька стежка, що дралася на гору, іноді над самісінькими безоднями, а по той бік спускалася у міжгір'я до Неаполітанської затоки. Тією стежкою і вдень було трудно ходити, а вночі і поготів.

Ніно взяв шапку та палицю і пішов проводити. — Треба пройти поуз Чортів яр та забрати там людей, — сказав учитель.

— Гаразд! — муркнув Ніно коротенько і повернув до яру. Ніч була дуже місячна. Місячне проміння проходило крізь віття, що тільки-тільки буйно розвилось та пускало молоді

парості і кидало на траву та на каміння химерні візерунки. Від молодого листу та квіток ішов міцний медовий дух; він п'янив і від сього було радісно на серці і було так легко та весело йти.

Коли дійшли до яру, подали гасло. З яру вийшло чоловік двадцять, озброєних рушницями та шаблями. Всі, наче їм обридло довге мовчання, разом загомоніли.

— Тихо! — гукнув учитель, і люди з неохотою замовкли.

При місяці Ніно бачив чорнооки та чорноброві молоді обличчя, що були такі сміливі, хороші та веселі. Він не міг одвести від них очей... Се ж були ті юнаки, що йшли визволити свій край... Се ж були гарібальдійці.

Ніно стояв як зачарований.

— Ну, веди ж нас далі! — сказав учитель.

Рушили.

Йти було важко і дедалі, то все гірше. Стежка здиралася на круту гору, по якій люди з допомогою природи поробили щось подібне до сходів. Треба було йти дуже обережно, і руки часом несамохіть хапалися за колючі кущі ожини, що росла по боках з розколин у скелях.

Робилося темніше, бо на небі дочали збиратися хмари. Раптом несподівано зовсім близько блиснула блискавка, загуг дужий грім і пішов луною по горах, затихаючи десь у далечині. Далі почався сосновий ліс і там стало зовсім темно. Ніно дуже боявся грому і завсіди, коли починалася гроза, він ховався в куточок, тулячись до кого-небудь з своїх, і сидів заплющивши очі, поки вона минала.

А тут не можна було зважати ні на грім, ні на блискавку, доводилося вести небезпечною дорогою цілий гурт людей та берегтися, щоб і самому не впасти, щоб і ніхто не впав у безодню. Наближаючись до безодень, він завсіди зупинявся і, повертаючись назад, казав тоненьким стриманим голосом:

— Поглядайте, тут прірва.

Тим часом розходжувалася справжня гроза. Грім починався десь далеко і з гуркотінням розкочувався понад горами. Здавалося, ніби якась величезна колісниця їхала довженим мостом. Блискавка шугала все частіше і частіше. Людям була з неї користь, бо вона хоч на мить освітлювала околицю і показувала їм, куди йдуть.

Іноді зупинялися на хвилину відпочити. Нарешті дійшли до гребеня гори. Тут треба було спускати або не втрапити на камінь, і тоді б людина впала униз лицем. Се була б коли не смерть, то певне каліцтво. По боках так

само траплялись безодні, яких не було видно. Ніно пам'ятав, де саме вони повинні бути, застерігав про се; а іноді в пригоді ставала й блискавка, що освітлювала стежку.

Посувалися вперед дуже помалу, але все-таки посувалися, бо треба було до світання дійти туди, куди прямували.

Жах опанував Ніно. Він чув, що йому вже бракує сили і влади над собою, чув, що от-от сяде серед стежки, вчепиться руками за камінь і не зрушить з місця. Він почував таку могутню жадобу так зробити, що ледве міг її перемагати.

«Ой, зупинюся! Ой, зупинюся!» — з одчаєм думав він, бачачи, що ноги починають плутатися, ідуть, як самі хотять, наче не свої. В той час стежка йшла вздовж широкої безодні. Його так і вабило кинутись туди, щоб швидше скінчилася мука.

Він почав молитися богу.

Знизу схопився шалений вітер, що рвався на всі боки, наче не знав, якою дорогою йому летіти. Полохливо зашуміло верхів'я дерева, свиснули і прилягли до землі гнучкі куші, заокотіли дрібні камінці, котячись по стрімкому згір'ї. Грім гуркотів, блискавка світилася одна за другою. Великі рідкі дощові краплини стали важко падати з хмари. Вітер ще дужче шарпнув гіллям, сіпнувся на всі боки і несподівано полетів далі. Навколо втишилося, тільки було чути, як десь горою збентежено зашуміло дерево. Вітер з собою погнав і хмари. Через кілька хвилин дощ перестав, грим покотився все далі і далі, тільки блискавка все ще невпинно краляла темряву.

Молитва трохи заспокоїла Ніно. Ним опанувала одна думка: коли взявся вести людей, то повинен довести.

Гроза майже зовсім затихла, коли він довів повстанців до міжгір'я, відкіль вони і самі вже могли найти дорогу. Вони подякували йому, похвалили, і дехто простяг йому гроші. Він так і відсахнувся від них, наче ті руки з грошима хотіли зробити йому боляче і, не взявши нічого, повернув назад. Пройшов трохи, але почув таку втому, що сів під великим деревом та й, прихилившись до нього, заснув.

Коли він прокинувся, вже почало розвиднятися. Він схопився і оглянувся, не розуміючи, де він є. Навколо була непорушна тиша, тільки де-не-де озивалися пискливі голоси пташок. Унизу, воперек гір, розіслався легенький білий туман, небо було блакитне і зливалось на обрії з смугою моря, що було темніше від нього.

З півночі повіяв холоденький вітерець. Пташки зацвірінькали голосніше.

Ніно дуже змерз. Щоб нагрітись, він майже бігом пустився на гору. Все його тіло боліло від нічної мандрівки та від того, що він заснув, скрутившись, але на серці було так гарно, бадьоро.

* * *

Того ж дня надвечір на селі з'явилися кінні жандарми і почали розпитувати людей, чи не бачили вони звечора кого чужого.

Ніхто нікого не бачив.

Жандарми їхали селом та, зупиняючись трохи не біля кожної хати, питали. Коли черга дійшла до П'єтровоного подвір'я, жандарми і там зупинилися та стали питати в хазяїна те, що і других питали. П'єтро стояв біля батька і, слушаючи розпитування, почав виразливо поглядати то на батька, то на жандармів, наче щось знав, та не наслідювався сказати.

Се, звичайно, звернуло увагу жандармів:

— Ти, хлопче, може, що знаєш? — спитав один.

— Та я бачив... — підлесливим голосом вимовив П'єтро.

— Кого ж ти бачив?

— Та я бачив, що вчора увечері пізно до нашого сусіда Ернесто Гатті заходив якийсь чужий чоловік...

— А коли він пішов геть?

— Того вже я не бачив... Якби я був знав...

— А той Гатті дома?

— Не знаю... може, й дома... або пішов... він часто ходить. Я його сьогодні не бачив.

П'єтро був певний, що той чоловік, який заходив до Гатті, був звичайним подорожнім і заходив випити склянку вина або купити шматок паленти. Але він був дуже злопам'ятний та самолюбний. Він не забув Ніно, що той відказався виконувати його накази. Се одно, а друге те, що хотілось вислужитись перед такими владними особами, як жандарми. Ніхто їм нічого не сказав, а він, П'єтро, сказав. Можливо, що Гатті доведеться погано, себто виходить, що він, П'єтро, має таку силу, з якою може зробити велику прикрість дорослій людині, навіть цілій сім'ї! Ось це вже сила та ще й неабияка!

Він цікавими очима, в яких світилася злослива усмішка, дивився, як жандарми одразу повернули коні і швидко підїхали до сусідського подвір'я.

— І чого ти вліз з своїм: бачив! — роздратовано пошепки сказав батько П'єтрові. — Ще влізеш з тобою в яку історію! Бачив чи не бачив кого, яке твоє діло?

Петро мовчав і такими самими злосливими та глузливи-ми очима дивився в сусідський город.

* * *

Ернесто недавно вернувся і спав. Перелякана Марія збудила його, звіщаючи, що приїхали жандарми.

Почався допит. Питали про подорожнього, що заходив увечері, і про вчителя.

Марія сказала, що подорожній заходив випити вина і пішов стежкою на Паезелло, а що вчитель, мабуть, у школі, або в остерії, або на полюванні — вона його сьогодні не бачила. Від мовчазної, мов придуркуватої, жінки нічого більше не можна було дізнатися. Значить, справді не знала, бо де б у неї взялося стільки розуму, щоб потаїти.

Один з жандармів, червонорудий, мов помаранча, мабуть, родич якого австріяка, присікався до Ніно. Сам він сів по один бік столу, по другий його поставив. Перед собою на столі положив нагая та срібну монету.

— Дивись! — гримнув він. — Коли скажеш, де вчитель, то я дам тобі ці гроші; коли потаїш — битиму тебе цією нагайкою досхочу.

За своє коротеньке життя Ніно зазнав чимало розмаїтих жаків, але такого, як тепер, то ще ніколи.

Він пополотнів і зменшився.

— Кажі зараз, де вчитель!

— Я не знаю...

— Брешеш! То тобі наказано мовчати! Зараз кажи!

— Не знаю!

Жандарм узявся за нагайку. Ніно одскочив.

— Стань там, де стояв!

Ніно став.

— Ти мусиш знати, де вчитель. Коли ти не скажеш, я заберу твого батька в тюрму.

— Я не знаю...

— Твій батько здохне в тюрмі!

Хлопець затулився обома руками і заплакав.

— Не зна-а-ю!!

— Годі тобі воловодиться з тим малим. Знайшов діло! — зауважив старий жандарм.

— А справді, ну його к чортам! Старого візьмемо, бо він напевне зна, де той розбишака дівся.

Жандарми скрутили назад руки Ернесто і повели з собою. Марія зупинилась мов приголомшена, діти тулились до неї і перелякано мовчки дивилися на те, що робилось. Ніно стояв на порозі і заплаканими очима стежив за батьком.

Жандарми посідали на коней і повели в'язня за кінець шнуру, яким у нього були зв'язані руки. Він ішов біля коня і здавався такий маленький, сухенький та беззахисний, що Ніно хотілося кинутися до нього, пригорнути, приголубити, захистити... хотілося впасти лицем до землі і ридати від жалощів...

Але і на думку не спало викупити його зрадою, як не спало б прохати порятунку у лісу, у гір.

«Гарібальді» — раптом сягнуло в думках і згадалося, куди та навіщо вів він цю ніч гурток озброєних юнаків.

Ніно кинувся до матері і, припадаючи до її плеча, радісно прошепотів:

— Мамусю, в ін визволить батька!

Через кілька тижнів Гатті був дома. Він визволив не тільки його, але й цілу країну².

Антін
КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

МИХАСЬ І ГАННА

Михась шукав газдині, з господарського дому, та й ще й за грошиками обзирався. Його Ганна, деканська дочка, вчарувала його не лише своєю красою, свіжістю, але також і славними на весь деканат празниками, славними величню заставою і принадною кухнею. Та й говорили ті празники самі собою, що неабиякий достаток зродив їх! Радувалося серце Михася на їх згадку, а при виді молоденької, свіжої Ганни таки розпливалося. Одна лише жура, як тут освоїтися з тим чужим собі сотворінням! Як тут остати з нею сам на сам, що робити, говорити?..

І побачив зараз по вінчанні, що його страх був оправданий. Весілля відправили таке гучне, що й цілий рік гуділи його відгомони по околиці, придане п'ятьма возами звозили до його хати — нової, в чотири просторі кімнати, а жінка — то така пишна краля, що всі, як були, мусили повертати за нею голови, як за сонцем цвіти! Але як уже лишився він із своєю гожою Ганною на самоті, почув себе дуже-дуже ніяково.

Вона підходить до нього несмілива, засоромлена, віддана йому душею і тілом, клонить головку на його груди, пригортається, тулиться до нього і, тремтячи на цілім тілі, дивиться йому в очі і жде, жде слів любих, солодких, чарівних, жде пестошів, розкошів... А думаючи про пестоші, про розкоші чарівнії, палахкотить гарячим полум'ям дівочого сорому, невинної несміливості...

Він бачить усе те, знає, що повинен заговорити до неї солодко, притиснути палко до грудей і розкішним шепотом зашептати їй... Знає і чує добре — а в відповідь обіймає її зимно, а з уст вилітають звичайні, буденні слова:

- Що ж, Ганю, ти вже моя жінка. Тішишся?.. лише...
- Тішуся, тішуся, Михасуню, дуже тішуся...
- ...що «лише»?..

Вона пригортається сильніше до його серця і шепче:
— Так страшно мені, так лячно...

Минає тиждень. Тиждень страшної муки для Михася, тиждень скуки-нуди... За жінкою він мусить кидати своє-

давніше товариство, відвикати мусить від своїх давніших порівів. А в додатку до сього ліха жінка не дає йому того всього, що він утратив. Ті її пестоші, ті любові, те примилування — як усе те нудить його, як мучить!.. Він щасливий, коли вкривється від неї на хвилину, коли може знайтися сам... Такий він тоді свобідний, такий щасливий... Аж легше віддихає!..

А Ганна пестила би ся, вічно пестила б ся, шебетала би, слухала би пестотливих слівець чарівних і не наслухала б ся їх ніколи...

А на пестоші її відповідає холодний устиск, а за пестоші служити мусять їй байдужні слова: «Що ж чувати, Ганю?.. Даєш собі раду сама?..»

Дає, дає собі раду, мусить радити собі, аби обід був на час, аби смачний був і чисто заставлений, бо знає, що не минуть її тоді похвальні, пестотливі слова:

— Яка ти славна газдинька, моя Ганнусенько, яка ти добра жіночка!..

А далі й її починає нудити подружнє життя. Не відбираючи ніяких пестошів, вона перестає й сподіватися їх від мужа. В її душі запановує глуха пустиня. Вона тратить уже свідомість того, хто вона, що має робити, які її права?.. Знає лише свій обов'язок — бути газдинею в хаті мужа і то ще доброю газдинею...

Якусь хвилину віддається цілою душею тому своєму обов'язкові, в нім шукає забуття, в нім пристановища для своїх розірваних думок, заведеного чуття...

А коли й се навтямилося їй небавом, вона сідає і плаче... Плаче, голосить по своїй утраченій весні, по заведених мріях, по долі своїй молодечій...

А коли гарячих сліз не стало, родиться в ній пристрасть до життя, до забав, утіх, гульні, до виру розколисаного, бурливого, міського життя...

Сидить цілими годинами при вікні і, придивляючися сірій юрбі народу, щасливого, розгуляного, зітхає тихцем і слідить рухи, манери, строї — слідить усе те з укриття і пригтовляється до нової баталії, до життя позародинного.

Минає місяць. Михасьо радується своєю газдинею, величається нею, щасливий перед усіма народами...

Радуються і Ганна надією на недалекий бал. Дні минають їй між вікном і дзеркалом. Там відбуває живі студії на товпі сірих дам, тут студії ті переводить на собі в діло.

Бути гарною, принадною, чарівною...
А потім нове життя, нові люди, нові чуття, нові мрії.
Той бал має бути початком нового її щастя...

В. Ярославі. 3 листопада 1901

Костянтин
СРОКОВСЬКИЙ

ДВІ ЦЕГЛИ

В началі були лемури, відтак був Адам і Єва і т. д., і т. д. Потім був Іван Воробець, що мав чотири гонни поля, хату, пару коней, корову, порося і двоє дітей: сина і дочку. Щоби приблизити робочий інвентар, задумав Іван мерщій оженити сина та віддати дочку.

Якийсь час він сварився то з зятем, то з невісткою, відтак вони поштуркували його, а нарешті він побачив, що пєс Hercules... * Поділив, отже, майно, вліз за піч та чекав смерті.

Вона прийшла.

На місці старого газди настали два молоді. На місці старої хати станули дві нові. В нових хатах — нові печі. Оба газди прирадили вибудувати їх із цегол. Тому привезли шістьдесять штук отсього матеріалу. Недовго числячи, пересвідчилися, що на кожного випадає тридцять цегол.

Один із них був роботящий і тому мав більше вільного часу. Він скорше забрався ладити піч.

Але зле обчислився. Бракувало двох цегол, щоби піч була готова.

Зажурений оглядався докола і побачив швагрів червоний стіс.

Оглянувся ще раз, сплюнув, підійшов до своєї печі і ще раз пересвідчився, що бракує двох цегол. Знов підійшов до цегол, оглянув їх, пішов знов до печі, від печі до цегол, а коли вже втретє пускався на ту дорогу, станув серед подвір'я, сплюнув, почіхався за вухом, ще раз оглянувся докола, знов сплюнув, відтак облизався і скоро пішов до цегол.

Узяв дві цеглини та й ішов поволі, спокійно, задуманий. Із стодоли вийшов швагер. Він зробив півтретя кроку і станув саме на тім місці, що на ньому перед хвилиною надумувався його сусід. Він поглянув на свій стіс, відтак на цегли, що червоніли в руках швагра, побілів, затрявся, підніс із землі дрючок, вхопив його обіруч, сапнув із повної груді, як рубач, і вдарив ним швагра в голову.

* Ні Геркулес!... (лат.). — Ред.

Сей глухо застогнав і впав.
Ухами і очима полилася кров.

Убийник кинув дрючок і сказав спокійним голосом: «А то пєсакров злодій». Сильним рухом руки відпхнув поваленого, обережно підніс свої цегли, заніс їх на стіс і вернув до стодоли.

Ударений друком лежав у калабані крові.

Люди зачали збігатися. «Забив, забив!»

Через малу хвилину купка, що обступила тіло вдареного, геть побільшала; ті, що прийшли пізніше, чули вже лише: «Ударив по голові і забив! Уже навіть ногою не кивне!»

Внедовзі купка поменшала, громада почала розходитися.

Домашні занесли «убитого» до хати і положили під нову піч, що їй бракувало лише двох цегол.

Зимна вода, що нею обляли удареного, зробила своє. Судорожно покорчені руки хапали щось у повітрі. З ух плила кров, тільки все чорніша і гущіша.

— Е! він ще живе! — промовила жінка таким голосом, що в ньому чути було не то жаль, не то докір, — вона збиралася вже голосити по покійнику.

Розбиту голову обложили йому мокрими шматами, а самі поклалися спати.

Другого ранку пересвідчилися, що «хорий» справді не живе.

— Отто, вже убитий, вже не жие! — говорили собі в хаті з відтінком якоїсь пільги.

Убийник курив цигаро і сидів на плоті. Прохожі здоровкалися з ним, і він здоровкався з проходжими. Ніхто не питав ні про що, кождий спішив до своєї роботи.

На дорозі явилися два жандарми. Їх когутяче пір'я та лискучі багнети принадили товпу сільської гулящої дітвори.

Жандарми йшли просто до хати убитого. Один із них запитав убийника, що все ще сидів на плоті:

— А де ж той, що забив?

— Я не знаю! — відповів запитаний.

Другий жандарм запитав:

— А де ж сей, що вдарив?

— Ну, то се я! — була відповідь.

— Отже ж то ти забив?

— Я?

— Ну, а хто ж? Преці не я! Ти бив, ти забив!

— Я не бив — я йно раз ударив, бігме! От кум Петро бачили.

— Ну і що з того, що раз? Раз, але добре! Ходи сюди!

— То я його забив? — питав він не то сам себе, не то жандармів, злазячи з плота та підходячи до них.

— Так, небоже, підеш із нами до суду!

Убийникові заложено на руки кайдани. Здавалося, він немов зовсім не чув і не бачив тих ланцюжків. Стояв тихо, меланхолійно та шептав ледве чутно: «Нещасте, нещасте!»

В тій хвилі з хати вийшла жінка убитого. В руках двигала цебрик з кормом для свиней.

Коли побачила жандармів і скованого брата, кинула цебрик і хвилю стояла нерухомо. Нараз заломила руки і страшним якимсь нелюдським голосом зачала плакати за чоловіком і кидатись на убійника, що стояв недалеко.

Він попросив, щоб йому дозволили ввійти в хату. Жандарми дозволили. Убийник увійшов, укляк при тілі вбитого і молився довгу хвилю, не обтираючи сліз, що густо плили йому по лиці.

Вийшов. Йому наклали шапку на голову і посадили на віз.

До громади дітей прилучилися вже сусіди та поважні газди.

Кождому крутилися сльози в очах. Кождий широко жалував за вбитим. Був се добрий приятель, зичливий, тверезий, роботящий чоловік.

— Тóму, що його тепер везуть, — шибениці мало, — говорили собі всі голосно й тихо та громадою тиснулися в хату, щоби за небіжчика відмовити молитву...

В началі були лемури і т. д., і т. д.

Острів. В липні 1898

Юрій
БУДЯК

МОЛОХ¹

Здоровий, чорний, кудлатий, з довгими міцними кістлявими руками, сам кістлявий, як кістяк, прийшов він небажаний, некликаний. Ішов він повагом, часто зупиняючись, як старий підтоптаний дід, і куди не приходив — залишав за собою жах, муки й смерть.

Жах, муки й смерть!

І на лиці його, зарослім, і сухім, і плискватім, не було ні гніву, ні жалості, ні радості, ні горя.

Ревла й падала худоба, вили й дохли собаки, стогнали, плакали і тужили люди — старі й середні, молоді й малі, жінки й чоловіки.

І мерли...

Одчиняли церкви, виносили ікони, хрести, корогви, падали безліч ладану і смирни, падали навколішки і молили палко Небо.

І мерли...

І зривались прокляття, й скреготіли зубами оскаженілі люди, а Небо мовчало; стогнала Земля, і замовкало навіки багато людей.

А він ішов: німий і кістлявий, далеко захоплював своїми руйнівними руками, і на його зарослім і сухім лиці не було ні гніву, ні жалості, ні радості, ні горя.

Скрізь маячили похилені, розкриті до кроков і лат хати. З обваленими стінами нагадували кістяки якихсь великих істот, а в них чувся стогін... довгий, і рівний, і тяжкий, якому нема ні заповоги, ні краю, ні впину.

Здавалось, якийсь здоровий і лютий хижак притьмом наскочив на них, обшматував одразу все м'ясо... і обшматувались у клітках ребер, і через те чувся їх нелюдський протяжний стогін.

І було схоже на кладовище, на якому ховали ще живих людей.

У тих кістяках, як в агонії, один через одного і поміж сухими ребрами, лазили, як черви, люди.

Лазили то прудко, то повагом — шукали їжі.

Другі лежали нерухомо.

А їжі не було.

Хтось надзвичайно хижий і міцний зненацька підкравсь і обідрав м'ясо, і вони, згинаючись і розгинаючись, повзали й повзали взад і вперед, вгору і вниз, лизали сухі ребра і шукали з'їжі.

Бо то були люди.

А він, чорний і кудлатий, з довгими здоровими кістлявими руками, сам кістлявий і неосяжний, простягав свої страшні руки все далі й далі і ненаситно жер хати, жер худобу, жер людей і все, що жило з ними. І чим більше жер, тим більше ріс: голова його заходила за хмари, і в недосяжну далечинь сягали його руки.

Все рехло, стогнало, билось в муках і благало.

Люди повзали перед ним, як черва, мішаючись з землею, підіймали до нього очі, руки, благали, ридали, рвали своє тіло і, повні невимовного жаху, падали, корчилились в агоніях і вмирили.

А він, нерухомо страшний і безжальний, грізно стояв над Землею і ширивсь, і ріс, і від його розпущених, як хмари, патлів стояла темно-сіра могильна мла і захищала собою сонце.

А на лиці його, зарослім і плисковатім, не було ні гніву, ні жалю, ні радості, ні горя.

І божевілля...

І, сповнений жахом, вітер вив і ревів.

З розгону, щоб перескочить — втекти далеко-далеко, — налітав він на випнуті ребра хат, заплутувався, вив ще дужче, ламав, виривавсь і, крутячись, як оскаженілий звір, тікав, тікав...

І тікали хмари, малі й великі, напружались втікати дерева, бучно розхитувались і поривались вперед і не могли і, повні жаху, махали, махали руками-гіллям і рвали й розкидали своє листя.

Жах, муки й смерть!

І божевілля...

А дощ, дрібний і холодний і через те колючий, як шпички, з кам'яною жорстокістю ката торхтів по голих ребрах хат і заглушав довгі і повні жаху стогни, що безупинно виривались надвір і кривавими стьожками летіли до неба. О-о! О-о! О-о!

А Небо мовчало, як і перш.

1906 року. Вересень. У Києві

Павло МАЙОРСЬКИЙ

ПОДОРОЖ НА БАТЬКІВЩИНУ

Надворі була весна. Після лютих морозів, що, змовившись з хуртовинами, цілу зиму не давали жити на світі вбогим людям, несподівано влив дощ, повіяв вітер з теплого краю, потім засміялося сонце — і сніг наче злизало що, а про холод осталася тільки згадка, як про якийсь тяжкий сон. Протряхла земля, розігрілась, почало сходити всяке зілля, зазеленів на шляхах спорш, налетіла птиця... весело зробилося на божому світі, гарно! Молоді поети один за одним випускали на продаж перші томки своїх віршів, а ті, які не знаходили видавців, кінчали життя самогубством.

На душі в мене теж була весна.. Сяло сонце, щебетала птиця, зеленіла трава, і було весело та гарно!.. Та й не дарма: після довгого вчення скінчив я школу птахівництва і мав у кишені диплом. На службу запрошували з трьох місць одразу. Боже, скільки бажання було в мене стати людям в пригоді своїми знаннями! З голови й не виходили прощальні слова одного нашого професора:

— Колеги, ви кінчаєте свою alma mater¹ тоді, коли державі саме дуже потрібні вчені птахівники. Пам'ятайте одно: якщо нашої батьківщині судилося вийти на шлях прогресу і догнати та ще й випередити Західну Європу, то станеться це, тільки дякуючи птахівництву. Ідіть же, юнаки, і світом поступового птахівництва освітлюйте найтемніші закутки рідного краю!

Прибіг я додому, взяв у руки чемодан з трьома латаними-перелатаними сорочками та іншим шуплаттям, обвів востаннє очима свою брудну, вонючу кімнату і, зітхнувши з полегкістю, пішов до візника. Хазяйка сердечно поблагословила мене на дорогу, забувши про ті гострі конфлікти, що ставалися в нас мало не кожного дня за нечистоту в квартирі.

Було дочну оце всовіщать:
— Ви б таки, шановна добродійко, підмивали діл хоч раз у два тижні та обмітали павутину, яка заснувала все, наче телеграфні дроти світ перед кінцем віку. Невже ви не розумієте, що коли в хаті чисто, то людині здається, що в неї

й совість чистіша, а коли брудно, то на душі так, наче душу хто людську загубив?..

Але хазяйка одказувала, що в людини тяжко буває на душі зовсім не тоді, коли в хаті неметено: в неї, наприклад, теж сміття по боки, а байдуже. От коли квартирант не платить по два й три місяці, о, тоді інша річ!.. Тоді й у неї на душі тяжко, наче вона занастила християнську душу.

Я зразу вмовкав.

Перш з усього я поїхав одвідати батьків. Цілу ніч я їхав залізницею, і аж на другий день в снідання зліз на маленькій, глухенькій станції в степу. Ні тобі звошкка, нічого!.. Геґ-ген біля колії стояв з голим возом хлопчак і щось порався біля мініатюрного, худого, як скіпка, коненяти. Я махнув йому рукою. Він швидко приторохтів возом і став біля порога станції.

— Здоров був, хлопче! — почав я.

— Здорові були!

— Як тебе звуть?

— Юмена.

— Так от що, Юмено, чи не одвіз би ти мене в Очеретяне?

Це буде верстов з двадцять звідціля.

Юмена охоче згодився, але вимагав за свою працю полтиника.

Вмостився я на костриці, прикритій заяложеним рядом, і ми рушили з двору. Сам Юмена, думаючи, мабуть, що буде неввічливо сидіти на костриці, рядом зо мною, сів у передку на голий полудрабок, звисивши ноги додолу. Кобильчина, помітивши, що він випростує з-під себе батога, яким, правду кажучи, можна було нагнать страху не тільки на неї, а на цілий табун коней, — мерщій затюпала. Поплентались ми з Юменою то степом, то хуторами...

Передо мною розлягалось широке, без кінця і без краю, глибоке українське море. І зразу здався я сам собі маленьким і нікчемним, а ще нікчемнішим здався мій атестат. Пропала десь віра, що поступове птахівництво зрівняє цей край з Західною Європою. Голодні вчені птахівники кожного року налітали з усіх боків, розсідалися то там, то там, щедро годувало й напувало їх українське море, та небагато йому було користі од них. Села вбожіли, люди дичавили, а хати джувались. Вчених птахівників щодалі більшало, а хати хилилися все нижче й нижче, висихали вишневі садочки, мабуть, клімат робився для них негідним. Тільки дукі, срібляники вкорінялися в цьому кліматі і товстіли, наче пута на вворому організмі, та благоденствували вчені птахівники.

А там десь, далеко, йшов бій словесний, гриміли вітій. Невелике рідне огнище скупіло жевріло і намагалось розігнати

цю віковічну темряву. Чи світиш ти, огнище, оцій босії бабі в запасах, що он вивела й серед вільного широкого степу припинає до прикорня гостроспинну рябу свиню?.. Там десь били каламутні джерела і хотіли засмітити українське море. Гірко посміявся я над каламутними джерелами. Море не приймало намулу: непомітно для ока, хвилею воно збивало його до берегів.

Сонце піднімалося все вище й вище. Земля парувала, і білі легенькі хмарки одна за одною тихо поповзли по блакитному небі. Впінена шкапа ледве волоклась. Юмена скинув з себе сукняну потерту шапку й почав куняти. Мені теж стало туманіти ввічю. Юмена помалу десь шез; маячила тільки його шапка, а потім і шапка десь ділась. Кругом мене розляглося без кінця широке море. Сонце так гріє, так гріє... По воді скалки скачуть.

Аж ось найшла туча, заступила сонце, повіяв вітер, і розгулялось, розгойдалось море-окиян. Грізно заревли буйні хвилі і вдарили в кам'яні береги...

Щось боляче штовхнуло мене в спину, а далі в бік. Колі я лупнув очима, то побачив, що моя права нога, взута в жовтий лайковий черевик, описала в повітрі параболу. Вслід за нею пішло по цій незамкнутій кривій і все моє тіло. Почувши під собою вогку траву, я підвів голову. Віз лежав боком. Кобила стояла, винувато похнюпивши голову, а Юмена жалібним голосом докоряв її.

— І куди ти, окаянна, лізла, бодай ти йому здохла, сучому синові, невже ти не бачиш, що тут косогір?.. Забилися? — спитав він мене солоденько.

Підняли ми віз, поладнали на йому кострицю і доїхали додому вже без усяких пригод.

Не вспів я з воза злізти та поздоровкатися з ріднею, як мене оступили люди.

— Здоров, здоров, — гуде якийсь бородатий дядько, обнімаючи мене. — Що ж ти, брат, одколи на панській лінії стоїш, а й досі не наїв собі ні в'язей, ні черева?..

— А... Йовтух!.. — сміюся я, пізнаючи в ньому чорнявого меткого хлопчика, з яким давно колись, давно обносили ми чужі садки і творили інші пакості, за які нас обох люто катовано. Тепер біля Йовтухових ніг терлися чорнявенький хлопчик, чорнявенька дівчинка і ще дві істоти невідомого полу й кольору, бо були в самих тільки сорочечках і страшенно позамурзувані.

— Яке там черево, — одказав я, сідаючи на призьбі, — часто й густо шматка хліба не було.

Дядьки теж посідали: хто на призьбі, хто прямо на землі.

— Ну, то зате ж тепер колупатимеш грошики,— промовив один дядько.

— Звісно, колупатиме, — озвався другий.— Раз, те, що жалування велике йтиме, а друге, коли не дурний буде, то крастиме.

— Бог з ним, з тим злодійством,— махнув я рукою.

— А на державній службі без цього не можна,— запротестував чоловічок.— От, приміром, я. Ще як був хлопцем, то найняли мене на пошту до коней. Пам'ятаєш, куме Якиме, Борух содержував? Ще чавунка тоді не проходила...

Е, ви молодші за мене... Так от поставили мене до коней, підчищать гній, підкидають сіна... А під повіткою стояв повнісінький лантух кінських підків. Були між ними ламані й цілі. Що ж ви думаєте, я помилював їх?.. Побув всього два тижні, то зосталося півлантуха, і коли б не розщитали, то не більш як за тиждень урем'я виносив би та випродав і другу половину. Зівка не дав би...

— Де б його дістать тут пляшку горілки? — почав я бідикатись, щоб припинити цю дуже вже щирю балачку.— Ет, воно монополію вже зачинено...

— А ти часом не харцизник? — спитав один добродій, хитро прискаливши око.

— Боже борони! — заспокоїв я його.

— Ну, тоді аби гроші, а горілки можна розжитись скільки хочеш.

— А де ж це? — здивувався.

— Та от на тім кутку вівчар Антін перепродує, поруч з ним Семен Юшка, а насупроти Кулина Хомиха...

— І чого там до Хомихи теліпатись, коли тут, під боком, можна дістать,— порадила низенька, сухенька бабка з підв'язаною шостою. Вона мовчки сиділа осторонь під возом, аж поки балачка зайшла про горілку, а тоді, вважаючи себе знавцем у цьому ділі, одважилася встряти в розмову.

— Та ваш же сусіда Тиміш Пакол продає,— вела бабуса далі,— Каленик теж, бачила вчора, ніс сулію... чи до

— Ну, біжи, Ганно,— звернувся я до сестри,— Тимоша, чи до Каленика, куди хоч, і принеси пляшку горілки, я хочу почастувати дядьків.

Сестра накинула на себе хустину і побігла мершій. Тільки побігла, як виявилось потім, не до Каленика й Тимоша, що жили поруч, а в другий кінець села.

Вгледівши кого-небудь, вона заводила приблизно таку балачку:

— Тітко Явдоха, чи чули новину?

— А що?

— Приїхав наш вчений. Оце біжу на той куток по горілку. Буде цілу ніч п'ятика.

— То ти б же в мене взяла,— раділа тітка Явдоха,— бач, яка недобра!

— Е, ні,— хапалася сестра.— Сказав, щоб не безпремінно принесла з того кутка.

І вона бігла далі, а тітка Явдоха чи там дядько кидали печене й варене і йшли до нашого двору. Вертаючись з пляшкою горілки назад, сестра побігла другою вулицею і, коли зустрічала кого, заводила таку саму балачку. Через півгодини насунуло стільки миру, що коли б я скупив горілку по всіх потайних шинках, то не напоїв би цієї юрби.

Почастував тих, хто стояв ближче, а тих, що далі були, попросив вибачити,— після цього слово по слову розгомнілися ми про буття-життя на селі.

Безземелля, злидні, темнота...

Кожного року декілька сімей виходило на поселення, а ті, що переселилися раніш,— верталися додому. Переселилися на Сибір, на Кавказ, на Самарь² і в більшості все з однаковим результатом. Цього року селяни збирались іти на якийсь Маштаполь. Що воно за країна така, де вона лежить, я, скільки не рився в голову, не міг пригадати. Зате дядьки знали про неї чисто все. Вони вже успіли заплатити комусь по карбованцю з душі, і тепер, вириваючи один в одного з рота, розказували, що на Маштаполі сила вільної родючої землі, ори, скільки здужаєш, лісу рубай досхочу, риби по річках хоч руками бери. Через це дядьки спродували батьківські наділи, а гроші помалу пропивали. Почав я, правда, якимсь мляво, всовіщати дядьків, щоб вони облишили думати про Маштаполь, а докладали більше рук до своїх клаптів, то далеко краще буде.

— Тепер,— казав я,— вам є в кого спитати поради, аби ви тільки схотіли. Взять би такий корисний парост сільського господарства, як птахівництво. Чого ви на його так мало звертаєте уваги? Ет, при бажанні було б у вас і м'ясо, й пір'я, й гній. Я сам їду служити птахівником, і через те можете вірити мені... Чом ви, наприклад, не розводите кіз?..

Але селяни скептично хитали головами, а той, що покрав колись підкови на станції, мені самому дав приятельську пораду.

— Покинь своє птахівництво, нехай йому грець, та становись краще за кондуктора на залізну дорогу. Там, брат, з самих зайців он який дохід тобі буде. А коли одним птахівником поменшає, то од цього, голубе, мало хто втеряє.

З тим ми й спать розійшлися.

Цілу ніч я прокачався і вже аж перед світом звів очима. І от чую крізь сон, як гомонить старий батько:

— Нехай він, дочко, висипляється, не руш його. Візьми лишень та помаж йому черевики, бач, які руді. Повиброжував, а помазати або нічим, або ніколи було. У нас теж, здається, доброго дьогтю немає, то помаж возовим: з одного разу не пошкодить... А то потім позашкарубають так, що він і на ногу їх не натягне.

Проспав я до пізнього снідання, і коли прокинувся, на столі парував у великій мисці куліш і лежав понарізуваний великими скибками хліб. Сім'я ждала мене снідати. Біля постелі стояли вимазані дьогтем і висушені мої лайкові жовті черевики. Попоїли ми, і поїхав я займати посаду птахівника.

Дмитро МАКОГОН

ПЕРША ПОСАДА

— А що, вже прийшов з міста? — поспитав Стефан Лабій своєї жінки.

— Та прийшов.

— Приніс гроші?

— Ая, приніс! Казав, що за кілька днів вже напевно дістане.

— От і маєш, знов те саме! Кілько разів він вже то говорив? Якась кара божа спала на мене. Три місяці годую його своєю кервавницею і крейцара не виджу. Не доста мені своїх бахорів, а ту ще професорів утримуй...

— Та вже чекай, заким зафасує. Він, може, нашого не схоче.

— Не схоче! Добре ти говориш! Бери та заріж йому знов курку. Ти знаєш, яке в нього сумління? А звідки ми можемо знати, що він по правді говорить? Я щось не дуже йому вірю. Де ж то, три місяці вже в службі — і щоби грошей не фасував? Я ще не чув про таке право. Я знаю, що в нашого цісаря кожний службаш на першого бере свою пенсію. А ту вже три перших минуло.

— Він каже, що йому самому дуже неміло...

— Мило чи неміло, але я йому більше їсти не дам. Ще дай сьогодні вечерю — і кінець. Скажи йому, що задурно не будемо годувати.

— Та скажи ти!

— Таки скажу! Гадаєш, буду соромитися, може? За свою працю нема сорому.

Лабій удався зараз до учителя, що мешкав лиш через сіни в малій хатчині.

— А що, пане, ви фасували-сьте гроші?

— Ні ще! Казали, що сьогодні-завтра дістану. Лабій голосно плюнув на землю і покрутив головою. Настала мовчанка. До хати увійшла жінка і поклала на стіл вечерю: миску печених бараболь і три великі, жовті огірки.

— Вечеряйте, пане, — промовила жінка.

— Так, так, — обізвався на те Лабій, — ще вечеряйте сьогодні, а вже завтра шукайте собі харчу деінде. Мені вас жаль, але і себе шкода. Вже я вас доста задурно годував. Може й другий трохи погодувати! З хати я вас не виганяю, сидить собі здорові, але давати харчу більше не можу. Ви знаєте, що і коло мене нема таких гараздів. Ви за се не гнівайтесь...

— Я не гніваюся, бо вас цілком розумію. Лиш і тепер мушу вас запевнити, що задурно ви мене не годували. Будьте переконані, що як лиш дістану грошей, то до крейцара вам заплачу.

— Дай боже скоро сего діждатись! Гм, ходім, жінко! Ага, правда... я маю до вас якесь письмо. Почтар передав. Ось воно! А тепер — добраніч!

— Добраніч!

Учитель розірвав конверта. До нього писав його батько і жалувався на синову невдячність:

«...такі, синку, коло мене гаразди. Задовжився через тебе, а тепер за довги мене по судах тягають. А тобі байдуже, пануєш собі і, певне, на пусто-дурно протринькуєш гроші. А йшов ти на посаду, то казав, що будеш мені щомісяця посилати. От вже три місяці минуло, я свої ноги виходив на пошту, а від тебе і крейцара не виджу. Красно ти робиш! Мама вже свої очі виплакала. Бог тебе тяжко скарає за мамині сльози...»

Учитель не мав сили дочитати листа до кінця.

БРЕХНЯ

— Ти знов, Капцан, прийшов в брудній сорочці до школи? — звернувся учитель до хлопчини першого шкільного року, який вже третій тиждень не зміняв своєї сорочки. — Ти чому не вбрав чистої сорочки сьогодні?

— Я не хочу!

— Чому не хочеш?

— Бо чиста сорочка скоро брукаєся, а мама відтак б'ють.

— То таки не хочеш перебраться?

— Ні!

— Прошу пана, його мама сьогодні так били, а він таки не хотів вбрати, — промовив один хлопець, сусід Капцана.

— Він бреше! — відозвався Капцан.

— Ні-ні, я не брешу. Пан казали, що брехати не можна. Я таки видів! — боронився хлопець.

Учитель викликав Капцана на середину.

— Дивися, хлопче, в яких всі діти чистих сорочках. Ти лиш один між ними такій брудний. Тобі не сором?

— Ні!

— А як виглядає краще хлопець: в брудній чи в чистій сорочці?

— В чистій.

— А чого ж ти ходиш в брудній?

— Бо в брудній ліпше гратися.

— Ану слухай, хлопче! Завтра приїжджає до нас пан інспектор. Тобі не буде соромно, як він перший раз побачить тебе, і в брудній сорочці?

Хлопець надумувався.

— Правда, що ти завтра чистенько приберешся?

— Правда.

— Ну, побачимо, чи ти любиш правду. А ти знаєш, що брехати некрасно?

— Знаю.

На другий день прийшов Капцан в чистій сорочці до школи. Навіть вимив ноги і підперезався новим красним пояском. Учитель похвалив хлопця і почав науку. Капцан замість до книжки заодно глядів на шкільні двері. Кожної хвили сподівався він, що двері відчиняться і до класу увійде інспектор. Учитель спостеріг, що хлопець страшно нетерпеливиться.

— Капцан, ти чому не уважаєш?

— А пан нащо брехали? — відповів на те обурений хлопчина.

— Коли я брехав?

— А вчора. Казали, що пан інспектор приїдуть, а їх нема.

— Не так! Пан інспектор мав приїхати, але, видно, щось йому сталося. Може, заслаб...

— Ади, пан знов брешуть! — прошепотів Капцан до свого товариша.

Аж тепер учитель зрозумів страшну свою похибку. Йому мимоволі прийшли на гадку слова. «Ах, коли б я умів сопілкою пастушою приманити вас назад!»

Приманити знову дитячі душі і розвіяти в них сумнів про правдомовність їхнього учителя.

НАЙМИТ

У дрантивій сердачині, підперезаний грубим мотузком, йшов він широким шляхом і слабими ногами боровся зі снігом. Сильний вітер дув йому в плечі і підпихав його наперед. То, було його щастя. Вже сотий раз дякує йому за поміч.

— Дякую тобі, вітрику-легінику, дякую тобі, що хоч ти підпомагаєш старого.

По хвилі:

— І не такі старі літа, відай, лише п'ятдесятка на плечах, а сили вже нема. Розніс її по селах, геть розніс. А все по панах і по дворах. Сорок літ служив у них, та й чесно служив. За цілий час не прилипло до моїх рук ніщо й за макове зерно. Тому всі й любили мене, дерлися за мною. «Ти, Танаску, ходи до мене...» — «Ні, Танаско лишиться ще рік у нас», — бувало сперечаються за мене пани. А я слухаю і тішуся. Любо мені.

Натягнув на вуха стару шапку, поправив хустку на шиї і, підпираючись костуром, брів снігом далі.

— Два роки служив я тепер у нашого панотчика. Добре було мені у них, нема що казати. За те пильнував я їх корівок, як ока в голові. А як любила мене худібка, як любила! А вже найбільше ся тиролька. Бувало чешу її, а вона поверне голову і лиже мене в руку. Та панотець продали худібку, геть попродали. Не хочуть більше господарювати, кажуть, що їм не оплачується. Ліпше винаймати поле і взяти готовий крейцар. Може, й ліпше. Продали худібку, а я остався без роботи. Панотець відправили мене, — бо й що ж мали робити зі мною взимку? Ніхто нікому задурно хліба не дає.

Дай їм, боже, здоров'я, що хоч порадили мені. Нема то як свій чоловік. Інший вигнав би за ворота, і роби собі, що хочеш. А вони закликали мене в хату та кажуть: «Ти, Танаску, послухай мене. Бери і йди собі до міста. Ти вже застарий до сільської роботи. А в місті ще заживеш. Там багато всякої віри, десь вже притулишся». І виписали мені в книжечці таке красне свідоцтво: чесний, порядний, робочий... Ще й три крони дали мені на дорогу. О, дай же їм, боже, і з роси і з води.

Смеркалося. Перед наймитом показувалися хати.

— Дуй, дуй, вітрику, підпихай мене до села, там, може, й заночуємо.

Вступив до першої хати. Не прийняли, боялися чужого чоловіка. Вступив до другої, до третьої — те саме.

— Помагай, вітрику, помагай, соколику, підемо далі. Люди бояться мене. І добре роблять, бо тепер нема кому що вірити.

Перейшов через село і вийшов у поле. На небі показався повний місяць. Вітер злякався його і стих. Наймит охляв цілком.

— Коби де хоч трошки присісти. Хоч хвилиночку. А от і скирта з соломою. Наче сам господь поклав її для мене.

Перейшов через рів, приступив до скирти, оглядав її зі всіх боків.

— Пшенична солімка, так, пшенична. Та й красна була сего року пшеничка, така красна, як вибрана.

Намикав купку соломи і сів на неї.

— Біда старому, та й тільки. І йти тяжко, і сидіти тяжко. Гей, гей, а колись сила була у мене. Не лячно було й з вовком поборотись... Все минулося, все, лиш одна книжечка лишилася та сама. Тільки не така нова і чиста...

Вибрав з-за пазухи службову книжечку, отворив її і перекидав листками.

— Геть записана, геть, лиш дві картки біліються на кінці. І най читає її не знати який письменний чоловік — мені не соромно. Самі похвали...

Замкнув книжечку і притис її до грудей. Йому було з нею так любо, любо...

Опер голову до скирти і вдоволено усміхнувся.

Він засинав.

Заснув навіки...

А р т и м
Х О М И К

ІЗ ЦИКЛУ
«ВСЕСИЛЬНИЙ ДОЛАР»

І. КАПІТАЛІЗМ

Стогнала земля, коли він приходив на світ... Потоки крові, поту і людських сліз, ціле море горя розлилось, коли він родився. А родившись, він зараз став на ноги і, немов казочний Зевес, пожер своїх родичів і кривняків¹.

Пожер своїм почварним ротом і стравив ненаситним жолудком і добро, і красу, і правду...

А пожираючи і травлячи, він ріс і ріс...

Досягнув головою неба і поглянув зухвалим оком у його вікно, що поробляє бог...

Бога не доглянув...

Сам оголосив себе богом...

А люди повірили в його божество. Вони все мусять мати свого бога. І поклонилися йому...

Ніколи дотепер жоден бог не зазнавав такого почитання, перед жодним так не дрижали люди... А він ріс і ріс...

Огорнув усю землю, повітря і воду, мов обручем, своїм могутнім раменем...

Мов пса на ланцюг, прив'язав природу своєю деспотичною рукою...

Хто се?..

Почварна, страшна і дивоглядна личина.

Органи її — безоглядність, брутальність і цинізм; органи травлення — хапчивість і захланність.

Коли появилася в трансцендентальному царстві ідей² як нова ідея, старі ідеї з подивом гляділи на неї...

Не могли пояснити собі появи сього інтруза серед них...

Він заворушив їх кам'яний, ідеальний спокій...

Та в сьому трансцендентальному царстві літали ефемериди-метелики, які, немов святоіванські мушки, кидали деяке світло в темряву ідей. Се були гноми...

Оптимістичний гном:

— Капіталізм — се боляк на організмі суспільності, який лусне і згине... як загинуло багато його попередників...

Песимістичний гном:

— Се правда. Але коли сей боляк лусне, скільки рознесе сопуху! А матерія не гине.

І згасли гноми-ефемериди, знейтралізувавшись, немов дві різні електричності.

Настала тьма в трансцендентальному царстві ідей і триває до нинішнього дня...

ІІ. НЕ ВИДЕРЖИТЕ КОНКУРЕНЦІ

В своєму власному поїзді, в салонці, їде многократний мільярдер мр. Бамбертон уже вісім годин. Їде в напівлежачій позі, травить вечерю і нудиться.

Година 10 вночі. Поспішний поїзд прорізує темряву з силою 500 коней, тисненням 10 атмосфер, 90 км на годину.

Тепер слідує подія, яку описую. Вона триває всього 40 мінут 28 секунд. О 10 г. 2 мін. 8 сек. входять крізь незамкнені двері салоники два розбишаки, дужі, плечисті, члени організації «Мертвої руки». Вони вимірюють свої револьвери в голову мр. Бамбертона, керманіча всієї капіталістичної продукції. Америку, а щоб нагнати йому більше страху, ревуть страшливим голосом.

— Гроші або смерть!

По лиці мр. Бамбертона перебігає їдка, іронічна усмішка...

— Славно, — цідить він крізь зуби. — Панове, будьте ласкаві сідати. Вітаю милих гостей. Скоротите мені нудьгу. Як незвичайно мило опинитися в товаристві таких енергійних і рішучих людей, як ви, мої панове! Та чому не сідаєте? Позвольте, однак, сказати, вам, молодим, що ви... нерозумні. Ви гадаєте, що мільярдер не має нічого ліпшого робити, як возити мішки золота? Ні, навпаки, се не мій звичай... Я не маю при собі ані цента... не вожу, любі мої... Отже, що будете мене грабувати? Убрання мені стягнете, прошу дуже, з найбільшою приємністю. Та, звертаю вашу увагу, що маю їх цілий склад у сусідньому вагоні.

Розбишаки опускають руки в нерішучості. Мр. Бамбертон усміхається з погордою.

— Що ви, панове, нерозумні, свідчить ціла ваша поведінка. Не вмієте поводитися в товаристві. Ось що я вам скажу. Хоча мільярдер не має при собі грошей, та може під натиском наслідства виповнити чек, платний у першій-ліпшій банку, на суму, яку подиктуєте.

Розбишаки підносять знов револьвери до голови мр. Бамбертона.

— Ви, мабуть, уже ніколи не наберетеся розуму, а в бізнесі лиш розум потрібен. Розчовпайте в своїй голові отсю

обставину і наслідки її. Я підписую вам чек... гаразд! Навмисно пишу його д р и ж а ч о ю р у к о ю, бо я вас не боюся. Ну, а все ж таки можу ужити прояви страху до своїх цілей. Ви з чеком вискакуєте з поїзда... і се гаразд! На найближчій станції я задержую поїзд і депешую до всіх банків і контор, менше-більше так: «Арештувати того, хто покаже мій чек, писаний дрижачою рукою. Се розбишака». Банки знають певність моєї руки при підписуванні чеків. Ну, і ви ні з сього ні з того дістаєтеся в руки поліції і завішуєте силою обставин свій бізнес на кілок.

Розбишаки опускають знову руки з револьверами і хочуть вийти.

— Але ж, панове, стривайте ще, не підозрівайте підступу. Даю вам слово честі, що моя рука не піднесеться до електричного гудзика, бо в мене навіть сього приладу немає.

— Нам ніколи, — відповідають розбишаки з соромом.

— Як хочете, — говорить далі мр. Бамбертон. — Та на до рогу прийміть від мене раду. Не зачіпайте ніколи великого капіталіста, а й взагалі залишіть свій бізнес. Він уже надто старомодний! Не несе відповідних процентів від вложеного капіталу. Візьміться до якогось іншого бізнесу, от хоча би до чищення каналів. Хто сміє сказати, що каналяр не джентльмен? Я обіцяю вам протекцію. А впрочім, знайте, що грабувати і обдирати людей зі шкіри можу лишень я і мені подібні. З нами ви не видержите конкуренції.

Розбишаки засоромлені вискакують із вагона. Мр. Бамбертон усміхається їдко, а вихилившись до них крізь вікно, кличе:

— До милого побачення! Дуже вдячний за хвилини, проведене з вами.

Година 10, 12 мін. 36 сек. Мр. Бамбертон травить далі вечерю і нудиться.

III. НОВИЙ АЛЕКСАНДР І НОВИЙ ДІОГЕН³

Коли мр. Бамбертон їхав до Туркестану⁴ здобувати нові нафтові терени, здібав Перчихіна, нового Діогена, босого цілий штаб будучих урядників будучих копалень. Схожість із Діогеном поразила його вправді, але він був настільки новочасний Александр, що не задержався, аби віддати честь новому Діогенові, лише Діоген задержав його сам, попросивши в нього кілька копійок на монополюку.

— Пощо ти п'єш монополюку? — питає мр. Бамбертон.

— Не питай, — каже Перчихін. — У твоїм інтересі лежить, щоб кождий подібний до мене був худобиною. Тоді можеш ужити його до своїх цілей. Можеш здирати з нього шкіру, уживати його м'яса, його робочої сили, словом, усього, що має худобина. Тому не питай, пощо я п'ю, бо сам здоров знаєш, що се питання негідне твого становища.

— Добре. Нехай і так. Мій інтерес у тім, щоб ти і тобі подібні були худобою. Свиня, хоч нехарна і смердить, має смачне м'ясо. Але чи се в твоєму інтересі бути свинею?

— Запитай свині, чей відповідь тобі, але я думаю, що не відповідь. Ви, для кого сотворена наука й її плоди, знаєте напевне, що свиня не огортає далеких горизонтів, не дивиться в будучність. Хвиля хвилю гонить — от її життя; барліг нехарний, брудний — от її мешкання; про поживу ніщо говорити. Се, бач, тому, що люди навчили свиню бути нехарною, бо замкнули її в хліві. Як би ви сказали по-вченому: ціла організація психофізична свині достроїлася до барлога, нехлюйства і всього свинства — бо люди так хотіли. Ціла організація психофізична босяка-пролетарія достроїлася до капіталістичної системи з її продуктами виділення: правом власності, проституцією, милітаризмом і алкоголізмом.

— Хоч і дивує мене твій виступ, бо зраджуєш чоловіка, який мав діло з книжками, то все ж таки ти не відповів мені на головне питання: чи з твого погляду корисно бути свинею?

— Перше скажи, що таке «корисно»? Але я на се зроблю подібний маневр, як Пілат із Христом, коли запитав його, що таке правда⁵. А щодо твого питання, то щоб у результаті не відповісти на нього рішучо, можна на нього дивитися з точки погляду індивідуального і суспільного. Наколи би свиня мала почуття власного ества, поповнила би само-вбійство. Се була би дурна свиня. Свиня-песимістка не вбивала би себе, бо знала би, що її й так заб'ють. Свиня-альтруїстка жила б із посвячення для людства, жерла би якнайбільше, щоб потовстівши статися якнайпожиточнішою, придатнішою, ціннішою своїм салом і м'ясом для суспільства. Свиня... Але що з тобою говорити, коли ти і так не хочеш дати на монополюку. Я спеціально належу до песимістів і живу, то значить, падаю якнайнижче, якнайглибше, щоб своїм видом протестувати проти сього ладу, який ви завели. Є в тім трохи й суспільного альтруїзму, бо я, падаючи щораз то нижче, ухудоблюючи себе щораз більше, роблюся щораз то яркішим протестом. Ось тут лежить моя суспільна задача — я протестую!..

— Ну, і хитро ти вибрався. Тепер впадаєш у зовсім противні тони. Напочатку ти казав, що в моїм інтересі лежить,

щоб ти і тобі подібні були худобою, а на правду воно виходить зовсім протилежно. Ну, і ти хочеш, щоб я помагав тобі посередно протестувати проти себе самого!

— Ти, здається, розумний чоловік, ще й учений до того, а проте не знаєш і не розумієш загального Ньютонового правила, що акція викликає реакцію⁶, а навіть, що акція і реакція мають однакові алгебраїчні вартості. Зрозумій же тепер, що й ти не можеш ухилитися від цього правила. Гадаєш, що ти кермуєш усім, а всьо кермує тобою. Ти невільник твого гроша, твоїх капіталів — ти з тим усім зрісся всім своїм еством — воно від тебе невідривне, тож мусиш поступати так, як наказують закони суспільної механіки. Ти хоч би й не хотів, мусиш ширити довкола себе деморалізацію і дегенерацію, так як я, продукт сеї деморалізації і дегенерації, мушу протестувати, хоч би й не хотів. Зрозумій же тепер, що ти мусиш допомагати мені в моєму упідненні. Зрозумів? Даєш на монополю? Ну, нарешті. Та дивний ти дурак, коли задля тих 10 копійок, які даєш мені, треба було ужити аж стільки діалектики. Іду промочити горло.

Мр. Бамбертон сказав до свого оточення:

— Се вищий чоловік, се апостол. Клоню перед ним голову, а проте не скажу з Александром: Якби я не був Бамбертоном, хотів би бути Перчихіним. Хоча не знаю, чи зміг би він замінитися зі мною.

За годину мр. Бамбертон їхав здобувати нафтові терени і ширити деморалізацію по законах суспільної механіки.

IV. БЛУДНИЙ СИН⁷

Буржуазний салон. Розмова йде пиняво, мляво, обертаючися коло буденних справ. Врешті один панич — се модно — править-торочить зібраній китиці цвітів-панночок про нужду, про горе, про алкоголізм, про робітницький емансипаційний рух, про соціально-демократичну програму, про емансипаційний жіноцтва і много, много подібних квестій. Фрази його дуже поступові, дуже благородні, а він при тім прибирає ладні пози. Ретор, Демосфен⁸, очі горять, палають...

Панночки не слухають його. Їм миліше глядіти і відчувати.

Нагородою для вимови юнака була замітка одної з панночок, біленької, як гусочка, яка шепнула другій на вухо:

— Який він гарний...

А при тім як вона гарно спаленіла!..

Мр. Бамбертон прислухається німо потокам вимови, тільки час від часу усміхається. Врешті вичерпався паничеві весь запас води, і млин перестав молоти. Вирятував його мр. Бамбертон і сказав наголос:

— Панство, звольте ласкаво послухати притчі.

Товариство голосно згодилося.

— Нікий буржуй мав двох синів. Старший із них був собі звичайний філістер, *augea mediocritas** у кожному цілі. Молодший не такій. Коли підріс, прийшов до батька і сказав йому таке:

— Отче, я вже повнолітній і маю свій розум. Наділи мене, чим маєш наділити, і пусти мене в світ. Хочу служити суспільності...

З боєм серця згодився батько. Пішов юнак у світ і почав служити. Видавав газети. Видавав газету, в якій дуже остро нападав на суспільний лад. Його кличі були могутні, але газета упала. Товариші бойкотували його, бо він не видавав «партійного» органу, а «буржуї» не хотіли читати його газети, бо «партійні» цікавіші. Се ж серйозні противники.

Коли всі грошові засоби минулися, вступив блудний син до револьверового, брукового дневника, де управляється звичайний шантаж і дневникарський розбій. Мусив їсти моральні помиї, що так обильно розливалися по шпальтах дневника, а строгий «господар» редактор приневолював його збирати жолудь-новинки для своїх безрог-читачів. І він їв із того самого корита, що й безроги.

Врешті редакція дісталася під суд, редактор під ключ, співробітники врозтіч. Редактора засудили за вимушення і ошуканство. На «блудного сина» прийшла рефлексія.

— Як то? — думав він. — У мого батька краще живеся якомусь там конторщиківі. Піду до нього, впаду до ніг і скажу: «Отче, я не гідний дальше називатися сином твоїм, прийма мене на остатнього писаря у твоїй конторі».

Як сказав, так зробив. Приходить до батька:

— Отче, я негідний зватися дальше сином твоїм. Прийма мене на остатнього писаря в твоїй конторі.

Батько підняв сина, пригорнув до грудей. Та спровадивши устриці, штокфіші і інші ласощі, велів своєму кухареві ладити бенкет на 400 накрить, при якому не обійшлося без шампанів, хересів і т. ін.

Старший брат був саме тоді виїхав за інтересами (їздив до одної з численних рафінерій спирту) і повернув якраз у день бенкету. Та коли довідався про причину пиру, не хотів прийти, а батькові сказав з огорченням:

— Отче, я від найпершої молодості працюю з тобою і солідно проваджуюся, а ти не то що не хотів дати мені на бенкети з моїми товаришами, але не дозволяєш навіть явно тримати метресу, так що я мушу удержувати її з моїх

* Золота середина (лат.). — Ред.

ощадностей, а велебний мій браток, сей шантажист і майже кримінальник, удостоївся тої честі, що справляєш бенкет, який коштуватиме до 4000 доларів.

А отець на се:

— Сину, ти все зі мною і всьо мое — твоє. А мій молодший син пропав і вернувся — погіб і воскрес.

І заснував батько орган із найретрограднішими тенденціями, а «блудний син» став його редактором.

— Чи се ви відносите до мене? — запитав розлючений юнак.

— Ні, добродію, — відповідає мр. Бамбертон. — Притчу скомпонував я на основі асоціації ідей. «Блудний син» — симпатичний, бо мав ідею, «був собою». Завівся, звихнувся, ну і «навернувся» на «праву», то є відповідну становищу його роду і плоду дороги. А ви... ви такої еволюції не перейдете.

На другий день казав мр. Бамбертон розписати конкурс на найліпшу працю: «Про суспільну сугестію зі спеціальним узглядненем сугестії соціалістичного світогляду на буржуйських ковтунів». Нагорода 1000 доларів.

Христя АЛЧЕВСЬКА

АСАН І ЗЕЙНЕП

Шкіц

I

Гарячий кримський полудень. Море синє-синє; воно все тремтить і переливається, грає тисячами барв... Чинари й тінністі орішники якось замліли від палючого сонця; вони всі скупчились над холодним струмочком; ніби чекають чогось... Маненька татарва, з голими ніжками, бігає, підкотивши штани, вздовж гірської річки, перестрибує з камня на камінець, хлюпається і кричить щось по-своєму...

А вода упинно несеться в море...

Під горою, коло чинар — кам'яний мур, і в ньому — кінчик залізної труби, з котрої дзюрчить вода; над трубою, по кам'яному муру, вирізано рік, коли воду знайдено. Це — така криниця!.. Сюди приходять молоді й старі татарки по воду... Наразі весь аул ніби заснув, на пліскуватих дахах нікого не видно; кручені паничі манячать коло ледве помірних вікон, над дахом в'ється легенький димочок, а коло дверей висять розвішаний перець і сухий тютюн...

В одній саклі двері одчинені; крізь них видно молоду татарку, що сидить на кам'яній долівці і плете сітку для риби; тим часом молодша сестра її розплітає їй волосся й пораяється коло неї з полумиском рудої, розбовтаної в воді фарби, в котрій вона те волосся мочить...

Повз саклю тягнуться по вулиці рипучі нудні мажари: їх обганяють порожні вози каменярів. На дні одного з тих возів лежить молодий турок. Голова в нього мальовничо завинута хусткою, на ногах — шкурятяні черевики, стягнуті мотузком, а весь він — у білому, — в якомусь полотняному дранті з матнею і в холошнях, що з колін аж до п'ят обтягують його й роблять струнким, мов кипарис.

— Зейнеп! Зейнеп!..

Татарка, що сиділа й плела сітку, ще здалеку побачивши його, вирвалася злякано з рук сестри і сховалася за дверима.

— Асан! Асан! — шепнула вона їй...

Сестричка з дрібними кісками і в круглесенькій вишитій шапочці виглянула з саклі й відповіла каменяру: «Зейнеп пішла по воду».

— Брешеш,— буркнув він і грізно блимнув своїми очима на дівчинку. Далі він знов ліг на живіт і байдужно сіпнув віжки.

Коні рвонули й побігли далі, з гори. Асан ще раз ліниво оглянувся на саклю й замуликав якусь пісню.

Він почав мріяти про Зейнеп... Чом це Зейнеп боїться його? Така хороша, швидка і моторна, з очима, переляканими, мов у сарни, але горда, що й не підступишся!.. І не гляне ніколи!

Батько її — заможний господар, має пишний сад і гори, поле тютюну й великий виноградник... У нього тільки дві дочки... Але — очі, її очі!.. Найбільше вони ваблять Асана... Він і сам не знає, що з ним робиться, як він їх бачить: здається, підхопив би її на руки і поніс би в гори її, жінкою статись для нього...

Та як згадає, що він убогий каменярь... Задля нього, убогого каменяря...

II

Зейнеп не думає про Асана. Вона тільки страшенно боїться його. Чи піде по воду, де тінисті чинари, — набирає воду, — то і здригнеться, якщо вчує чиїсь легкі кроки... Чи піде над море, сяде на березі, обхопить голову руками, — слухає море... А воно шумить, шумить без кінця... Було, нечутно підкрадеться до неї сестра, вхопить за шию, то вона так і замере, похолоне...

Не розмовляла з «ним» вона, а от знає, відчуває нишком, що він її сподобав... Але їй — байдуже... В неї про нього гадки немає!.. Вона любить море — он воно яке гарне стелиться, любить зорі; любить рідну саклю...

А до нього їй байдуже, байдуже!.. Як гарна чинара, зростає вона в батька, слухала моря, дивилася на зорі... Теплі кримські ночі тишили й розважали її. Малою — гулялась вона серед різнобарвних камінчиків, котрі їй приносила хвилля, — стрибала по скелях, ховалась в ліщині або в гіллі грецьких орешників, що над криницею. А тепер...

Мусить ходити поважно, закриватися зеленою китайкою від чужинців, — стерегтися Асана... Минулася її воля!..

Одного разу ціле товариство великих панів прискакало кіннями до криниці напувати коней. Всі вони розмовляли по-їхньому; один тільки багатий молодий татарин, у вишиваній золотом одежі, був серед них. Він попросив у неї ласкаво напитися. А вона — задивилась на його одягу, на кучеряве волосся, що вибивалося з-під шапки, на чорні брови... Його прозивали Урсин. Після того він не раз приїздив до її батька обирати собі коней з їх табунів. Зоставався у них на довгий

час і вишняв у неї серце: втратила вона з того часу свій спокій, свою волю, свою дівочу безжурність...

А тут впоперек дороги став Асан, — наймитом він зробився у її батька на винограднику!.. Весь час, поки служив, ходив він по їх городу завше так, щоб з нею стрітнутися. Чи вийде вона навіть з двору на вулицю, — він стежить за нею і веде супроти неї коня напувати; чи увійде в саклю, — аж він грюка в двері, прохає в її матері тютюну за роботу або в батька на могорич. І всюди, всюди, де не піде, стрічає вона його...

Одного вечора щось тоскно їй було. Сонечко вже сіло за гори. Присмерки розлилися по скелях і долинах. А вона все стояла край пліскуватого даху і наче уві сні дивилась на море... Мовчала і поринала в рожевих мріях... Їй уявлявся Урсин її власним чоловіком. Його очі... слова...

Аж ось під саклею щось зашолохтіло... «Урсин!» — подумала вона. Він, як кіт, легко стрибнув на камінь; з каменю на дах, до неї... Зейнеп мовчки пригорнулася до нього, й вони шезли з даху, взявшись за руки...

На винограднику порався коло чубуків Асан. Він бачив, що дві тіні, — Зейнеп і Урсин, — крадькома пройшли в глибину саду. Але промовчав...

III

Минуло кілька днів.

Вдень — спека, вночі — місяць і зорі, і тиха, лагідна теплінь надворі... А сьогодні — як навмисне, видалась чудова, напрочуд ясна, місячна ніч!..

Зейнеп — неспокійна; батько й мати нічого не знають про те, що в неї було з Урсином. Вона їм нічого не казала... Далеко-далеко в глибині душі ховає вона таємницю щастя. Великого, повного, безмірного щастя!..

Що бува так на світі, вона навіть і не знала!.. Мов у півсні все це сталося, й вона певна тепер, що Урсин її любить...

Коло саклі, де вона замислена сиділа, з'явилася тень. Світло місяця закрила від неї постать Асана. Лютість була в нього на обличчі, очі його бігали, він задихався й сичав, як гадюка:

— Ходім, ходім подивимось!.. — І він вхопив її за руки і силоміць тяг її кудись, затуливши їй рота рукою.

Вона не опиралась його вимогам. Жах так міцно спаралізував її волю, що про ніякий опір не можна було й думати.

Мов овечка, пішла вона за ним.

А він її вів усе далі й далі, в город, за кам'яний мур, усипаний битими склянками, вгору, по дорозі до панського маєтку, що лежав недалечко від них. Мільйон разів ходила давніше Зейнеп повз ту панську садибу й ніколи не цікави-

лась тим, як живуть там люди. А тепер Асан, не знати нашо, волік її туди проти її волі. Вона не могла зрозуміти, навіщо й як... Не могла збагнути, що йому від неї треба... Нашо їй пани?! Нарешті він привів її до будинку і став коло панської веранди, обвитої гліциніями. Темна ялинка укривала їх обох віттям.

— Глянь,— прошепотів він і хитнув головою на веранду.

Зейнеп злякано глянула. Саме проти місяця, на оттоманці сидів Урсин, а в нього на плечі дрімала, притулившись до нього, немолода, але ще гарна пані...

Зейнеп мовчки рвонула свою руку,— раптом зірвалася з місця і як божевільна нечутними кроками побігла геть, у темний парк. В парку вона перескочила огорожу, за огорожею — річку і не оглядаючись побігла в гори.

Вона тікала так, ніби за нею стежили й ловили її тисячі рук або принаймні гналися за нею на конях... Зі скелі на скелю, з ривчак на камінь, все вище і вище, аж тудою, де стирчать найвищі гірські шпилі, голі, як пустиня. Зелене покривало зсунулося з голови, золоті гроші на шиї порвалися й розсипалися, а маленькі капці все бігли й бігли і білілися то там, то тут, при ясному світлі місяця. Нарешті вона зникла за поворотом гір, і повна тиша й самотність запанувала на верхів'ях...

Тільки місячне світло сумно-сумно мацало сірі зморшки й виступи скель і кругле каміння над гірським водоспадом.

Маленька, ледве помітна хмарка зачепилася за найгострішу вершину, окуталася сріблом, задивилась на обрій... Далеко-далеко, там, на краю світа, вузькою ниточкою засвітилось море... В широких долинах та на узгір'ях, що спускались аж до самісінького берега, ледве блимали вогні аулів...

Зейнеп уже не бачила їх, не вернулась до них. Не вернулась до батька, до матері, не вернулась до Асана і до панського будинку. Вся краса божого світу раптом зникла для неї,— ніби пересохла... І прірва невимовного одчаю розступилася перед її очима, мов темне гірське провалля, що чекає вночі на жертву... В нестямі вона мала тільки одну думку,— стратити собі життя!..

Довго шукали потім дівчину її родичі. Обходили гори, спускались в безодні, лазили по водоспаду, найшли навіть зелене покривало й розсипане намисто... Але Зейнеп ніде не було...

Так і не знати, чи дикий звір, може, де на неї натрапив, чи подалась вона світ за очі, чи зміли її хвилі водоспаду в те широке, безкрає море, котре вона так любила...

Лесь ГРИНЮК

ТРОЄ ДІТЕЙ

Хлопці послули. Сиділа при каганці та пряла. За ниткою, за ниткою та й мамина гадка снувалася.

«Тот малий бахур заснув нині знов без вечері. Не мож го відучити від того ніяким правом. Най лишень прийде вечір, най затопитсі в хаті, він вже сидит на припічку. Посидит минутку-дві, як пришиблена курочка, та й дивисі — ого, вже зсунувсі головков на припічок та й спит. І не буди го навіть пусто-дурно, бо не добудишсі — спит, як камінь. Та певне, набігаєсі за день, наландує, втомитсі, якби десіть діб цілом махав, та й потому твердий сон має. Такий непосидючий, такий опришок малий, що не бі'сі...»

На мамине лице упала сонячна усмішка, а в очах замигтіла велика сердечність.

«Але коби ріс та здоров був, та треба би й его посилати до школи. Най би там шукав собі хліба, бо дома нема чого бути. Грунту мало, а як ше і тот розкавалкуєсі, та й таки не буде з чим шо зачинати. Але то вже Йванова в тім голова. Може, до того цісу покінчит науки та буде мати якис хліб в руках та най бере го д' собі...»

Лишила на хвильку прясти і полетіла гадками до найстаршого сина.

«Ба не знав гей, шо він тепер в місті робит? Дес, певне, сліпає над книжками. Недурно казала та пані, де він на станції, шо не мож го відтегнути з-над книжки. Ніц, лиш чигає та й читає. Аби дес пішов трохи межи люди, забавивсі, загугавсі — ні та й ні. Все шос гадкує, сумує чогос та ходит, як ота пізна осінь. Господь милосердний знає, шо сі з ним діє, але то вже, відав, натура така, бо ше з дитини був такий тихий».

Збирала спомини і сумувала очима.

«Бувало, нігде го не було чути. Сувавсі в хаті попід стіни, а на дворі дес боками мишкував та й нікому не входив в дорогу. А наставали такі дни, шо цалком пропадав від хати. Тут ми за бідов шукаємо, кличемо, допитуємосі, а він засунесі дес на межу межи два лани жита та й лежит там, о світі

божим не тімуючи. Над ним сонце регочесі, колосе хититсі, коники стрибають — а він лежить ні живий ні мертвий. В таку годину та тежко го було опамнітати...

Але тото плакав-плакав, як прийшлосі йти в місто до школи, тото банував за хатов, тото скарживсі, шо тісно му межи мурами, шо душитсі в місті. Та й привик, сараку, ой привик. Нині чоловік до всего мусит привикнути, як хоче жити...»

А далі пряла, а задума далі хитала крильми над її головою.

«Тепер, як приїхав на света, то-м го не пізнала. Гет змінивсі. Змарнів, подавсі. Личко таке мізерне, як у малої дитини. Лишень чорні очі світїтсі з голови. З'їдає го та школа, таки на пні го з'їдає. Вже й небагато треба би вібути, а кінце однако тежко сі дочекати».

Гадкувала далі.

«Та й не знати, бідна головко, шо потому зробит та куди собов кине. На ксьондза не хоче йти, а на інше грошей треба. Ми гадали, шо коби гімназію скінчив, то вітак легше буде, а то акурат до тежчого приходит. Буде неборак бідити, ой тото буде, бо ми ему ні раз не годні допомочи».

Гадки мамині розбігалися всюди, як вівці по далекій царині.

Зітхнула, обернулася головою позад себе і глянула на середущого сина, шо спав на лаві.

«А оцес каланторник най лишеесі дома на господарстві. Цес до письма не здатний. Навчивсі шос два-три нумера прочитати, та й для него доста. Він май за коні тата допитуєсі. Гвавт, сварит на старого; шо коней нема коло хати. Дес би, каже, чоловік поїхав, ци на ораницю, ци в ліс за дривами, ци шутру відвіз би в місто, та й все би якис грейцар капнув. А так, каже, шо? І дивитсі тогди, гей, який старий газда, шо аж не раз мус з біди засміятисі!

Але куди казати то казати, а він коло хати помічний. Гет всего доглене як сі належит. І маржинку обійде, і дровец нарубає, і води внесе до хати — в кождий кут кинесі. Якби не він, та й би-м пропали без наймита.

Коби май менше з хлопцями гишкавсі, то ше було би ліпше. А то як з'їдутсі з отим Петром Палієвим та й світ перевертають. Такі цвігуни, шо один другого кріз стіну видит. Оногди, як зачели ховзатисі на млинівці, та й наш за малу фильку не впав в полонку. Прала-м тогди шмате та й, як-ем вздріла, то-м застигла на місці. Але вже мав сі потому від старого! Такий хлопчище неуважний, такий неуважний, от-от був би смерті постиг. А тут...»

Нитка урвалася.

«Тут чоловік тільки й жие, шо ними...»

Трохи не сплала. Сховала лице в долоні. Всілякі гадки перепліталися в голові. Довго-довго.

Зітхнула.

«Йй, боже, боже! Чоловік стрілее, а ти кулі носиш. Хто знає, шо то ше з наших дітей буде...»

ЧЕРЕЗ ГОРИ

На склони сугорба, шо його, власне, перейшов, шумів глибокий смерековий ліс. Крізь темряву і хмари снігу, шо зав'язали світ, сутеніли перед ним гори, одні вищі від одних, а такі грізні, такі незнані! Здалека бушував по них вітер, на їх шпильях роздиралися хмари і час до часу розганявся страшений гук, як від удару грому, — то снігова опока зсувалася у пропасть. Днями і почами ішов у ті гори, боровся з висотою і стрімкістю, з вітром і снігами, з темрявою і власними сумнівами і зневірою. І не знав, коли дійде до мети своєї дороги. Самотиною ішов, довкола нього не було живої душі, а йому все здавалося, шо ліворуч нього за плечем ступає якась чорна тїнь і час до часу нахиляє свій демонічний профіль до його лица. І коли його нога поховзлася на примерзлім камені, а він хилився, аби вхопитися якого корчика, робив лівою рукою такий рух, якби хотів остерегти свого товариша від нещастя, і в ту мить відчував, шо се, власне, він хотів трутити його у пропасть. І його здоймав такий страх, шо серце хололо і переставало битися, а він задержувався і цілим розумом впевняв себе, шо се витвір ночі і самоти, плід розбурханої уяви.

Але в ту саму хвилю родилося в його душі велике бажання побачити перебуту дорогу. Полинити зтуженим оком на рівні долини, в ту голубу далечинь, аж там, де синє небо зливається із розміряною землею. Повести оком по тих блаженних місцях, на яких жив, бодай здалека віднайти на них сліди щастя свого.

Ще раз їх побачити, ще раз собі нагадати! Але пїтьма зависла, як чорна дрижуча опона, і всі звїзди загубилися в хмарах. Його зір вертався до нього утомлений і збоділий, а думка, продершися крізь хмари, блукала і лиш жаль йому приносила. З долини припливав до нього шум бору, гейби слово таемне, гейби гадка життя. Жодним словом він не годен би його сказати, жодним образом змалювати, але розумів його і чув, шо воно жене його наперед...

Обережно ступав перед себе, з трудом брив у сипкім снігу. Раз-по-раз кора снігу заломлювалася, і він по коліна западав-

ся у сніг. Тут та там трапляв на острій обрив скали і делькотів зі страху, аби не поховзнутися. Часами нога шубовстала поміж два камені, і тоді він западався по груди у сніг. Кілька таких кроків томили його над силу. До того вітер гнав з верхів і кидав йому в очі снігом, таким острим, як льодяні шпильочки, що ранили його до крові. Він мусив жмурити очі і чув, як лице його усе холоне, усе стинається льодом.

Серед того совпакання тратив у свідомості цілість своєї дороги і всі сили тіла і душі напружував, аби перейти ту одну гору.

— Коби ще сю, ще сю... — шепотів до себе і боронився всіми силами перед якимись солодкими мріями, що, бог знає звідки, переходили через його голову і знову верталися усе живіші і виразніші.

Нарешті, вичерпаний до самого дна, вийшов на верх гори і хотів віддихнути повними грудьми. Перед ним стелилася повита снігом гірська високорівень, а за кілька стаїв маячила крізь ніч і сніг, що без впину сипався з неба, друга висока гора. Повів здивованим оком, нагадав собі усе і без сили зсунувся на землю.

Висока замкова кімната потопає в сумерках. Великі вікна дивляться на неї, як тусклі очі. На комині вогонь палахкає. Червоні відблиски кидаються на тіні, вриваються у них, подаються назад. Хтось там, в житті не бачений, у несвідомості вимріяний, сидить перед коминим, а на лиці його граються світла і тіні.

«Здалека, здалека приходжу до тебе і стаю перед твоїм порогом. Лице моє зневолене терпінням, тіло продрягле від студені, я з ніг валюся від втоми. І так мені гірко на світі. Тут щось давить мене — чи сніг мої невисказані, чи слези мої невикладані? Дай, нехай зложу голову на твоїх колінах, покладь свою руку на моє чоло і кажи мені казку про щастя, про супокій, заклятий на зірках...»

Безмірна втома розкладалася в тілі солодкою сонністю. Він чув, як душа його засипляє, як його свідомість рветься і відлітає від нього. Отже, останніми силами тіла двигнувся з землі і поплився поляною під нову гору.

Нехай там людям живеться, як можуть, найліпше. Він піде без скарги своєю дорогою. А чи дійде коли на ясні долини, чи під льодом засне сном без пробудження — на що питати?

Леонід ПАХАРЕВСЬКИЙ

ТОДІ, ЯК АКАЦІЇ ЦВІЛИ

I

...Розкішно цвітуть акації. Білим гіллям зазирають вони в самісінькі вікна. Ще рано. Припікає. Збирається на дощ. Акації пахнуть. В хаті душно. Пахощі акацій дратують нерви.

Аптекарь пан Вітольд Динівський дуже неспокійний. Він дожидає лікаря, а лікар чомусь так довго бариться, не йде.

В аптеці нема нікого. Душно. Сьогодні на містечку торг, і одна за одною торохтять попід аптекою підводи, збиваючи куряву.

Пан Вітольд причинив двері, щоб менше налітало пороку.

А лікаря нема та й нема.

За стіною чути ступні. Це ходять по хаті, з одного кутка до другого, аптекаряв син Вітя.

«Як він давно вже ходить. Цілу ніч не лягав, не роздягався. Ввесь час ходить, ходить...»

І, прислухаючись до ходи свого сина, пан Вітольд ще дуже хвилюється: чом це не йде лікар. Він боїться за Вітю, сподівається, що от-от трапиться ще одне лихо, нове горе впаде йому на голову.

Вітя чудний якийсь приїхав з Варшави. Пан Вітольд бачить, що він хворий, що болить йому душа, що якісь страшні думки посіли Вітину голову.

І так саме і в пана Вітольда починає боліти душа, і одна за одною неспокійні, лиховісні думки снуються в голові. Вони печуть старому аптекареві душу, сповивають її смутком і жахом.

А Вітя ходить, ходить, ходить... Кожен його ступінь прикро вражає батькове серце, одбивається там болем пекучим.

Пан Вітольд і собі починає ходити по аптеці. Пляшечки на полицках бряжчать від його ходи. Аптекарь спинається, слухає... Ні, Вітя ходить, ходить...

«Он там, у тім кутку, ступнів на хвилину не чути. Це він повертається там... А тут, з цього краю, чути виразно. От, знов не чути. Так... так... повертається там».

Прислухаючись до ходи свого сина, аптекарь хоче відігнати оті навісні думки, та важко їх збутись...

О, які ж вони настирливі!

Прийшов лікар, високий, нужденний. Він ходить великими ступнями, не володіючи своєю поstattю. Це робить таке вражіння, ніби лікареві важко носити своє сухе, високе тіло, ніби щось тисне його зверху, важке, докірливе. І погляд у пана лікаря раз у раз такий сумний, глибокий: здається, що він дивиться своїм пацієнтам у саму душу і знає без слів, що в них болить, чого їм треба. Через це, мабуть, всі хворі люблять так лікаря Маркевича, йдуть більше до нього, ніж до огрядного пана Вітвіцького з холодними байдужими очима.

— Добридень, пане аптекарю.

— Здорові були, пане лікарю. Сідайте. Вибачайте, що я потурбував вас.

— Нічого, на те я лікар, і кожен має право турбувати мене. Хто в вас занедужав?

Лікар поволі сідає.

— А кому ж у мене, пане лікарю, занедужати? Вітя приїхав...

— Приїхав? — якось неначе байдужно спитав пан Маркевич і почав запалювати цигарку з довгим мундштуком.

— Вже третій день як приїхав з Варшави. Я одразу помітив, що він хворий, що в його щось таке на душі негарне...

— На душі? Я цього сподівався...

— Ви сподівались?!

На який час обидва замовкли.

Пан Вітольд розумів, що саме хотів сказати лікар...

— Бачите, пане Вітольде, я добре знаю вашого Вітю. В його гарна, чула душа. Він раз у раз був нервовий.

Лікар балакав якось мляво, сумно, протягаючи слова.

— А тепер, пане Станіславе, він вернувся зовсім недужий. Вивчився на аптекаря, останній екзамен здав, та дуже-дуже він хворий... Йому розбито душу. Я бачу, що він не має сили жити. Ви знаєте, пане лікарю, чого йому так важко жити...

Лікар повів очима на пана Вітольда, помовчав та ще сумніше озвався:

— Я знаю... Ну, запевне, знаю... То ви боїтесь, що по смерті вашої... — Лікареві затремтів голос. — По смерті вашої дочки Зосі... Вітя не має сили жити?

— Так, боюсь я... Подивіться на його, розпитайте, що йому таке. Ви маєте право, вам краще спитати його, бо ви лікар.

В очах у пана Вітольда стояло благання.

— Він вас любить. Ви вмієте...

— Добре, я піду до Віті. Він там, у себе?

— У себе. Та тільки не кажіть, що я послав вас до його.

Пан лікар пішов.

Аптекар чув, як він стукав у двері до Віті, як голосно привітався до нього, а далі не міг нічого розчутти. Балакали тихо. Інколи тільки Вітя піднімав голос.

До аптеки ввійшла молодниця і, плачучи, подала панові Вітольдові рецепта, вив'язавши його з хустки. Жінка говорила про свого чоловіка, що підірвався ще торік на панській роботі, а тепер, мабуть, помре; що не беруть його до лікарні, бо там повно слабих...

Молодиця плакала та крізь сльози все казала та казала про своє горе, але воно, це горе, було чуже панові Вітольдові і зовсім не проймало серця йому гострим боєм, бо їй так боліло серце від свого, ближчого горя.

Пан аптекар почав робити лікарство для молодниці.

II

Почувши лікарів голос, Вітя спинився посеред хати і спершу здивовано повів на нього очима, а далі пішов йому назустріч.

— Здорові були, Вітеку.

— Лікарю... здорові...

Вітя подав руку панові Маркевичу і стояв близько до нього, ввесь оповитий смутком. В очах у нього була втома, і туга, й скорбота. Кучеряве біляве волосся звисало йому нечісане на бліде чоло. На всій невеличкій худій постаті одбивалась туга стомленої душі.

Він трохи помовчав, а далі спитав пана Маркевича, і дивився на нього пильно, холодно.

— Вас тато прислав до мене? Ви прийшли гоїти мене?

Лікар, не відповідаючи, перейшов хату, сів на ліжку і так саме холодним поглядом дивився Віті в вічі. Стрілись очима. Віті важко було від упевненого лікарєвого погляду: він у саму душу зазірав, ворухив її, скалічену, пригнічену.

— Чого ви прийшли? — ще раз спитав Вітя, і видно було, що він хвилюється. — Висповідати мене прийшли, чи як? Навіщо ви так... дивитесь так, пане лікарю?

Лікар помовчав і тихенько спитав:

— У вас душа болить? — І показав йому місце поруч з собою на ліжку.

Вітя сів. Він почував, що якась сила тягне його до лікаря, цього гарного, милого пана Маркевича, якому не раз він змалку зв'язав свої таємниці, свої турботи. Здавалось Віті, що хоч він і не скаже йому, а лікар знає, добре розуміє... Та треба розказати йому те, що тягарем, каменем

важким гнітить душу, треба, бо важко... бо душа вмирає від туги цієї, невимовно страшної, як смерть холодної...
— Так. Болить. Та дуже-дуже болить, пане Станіславе!...

Знов на хвилину замовкли.

— Що мені робити, любий пане Станіславе?

Лікар мовчав, не спускав очей з Віті. Він прорізував йому душу таким теплим, легеньким, та разом гострим поглядом.

— Я не можу жити! Несила моя отак жити!

І Вітя почав не спиняючись жалітись нужденним голо- сом, то спускаючи голову до колін, то одразу знов підно- сючи її.

— У мене на душі таке страшно... коїться, така нев- бланна туга... А-а! пане лікарю! ви хвалились колись, що знаєте душу людини, що з вас мало не зробився психіатр добрий,— ну, то скажіть мені, чи можна жити з отакою душею? Тільки щиро, не так, як лікар, а як друг?

— З якою?

— З покаліченою, побитою. Ви ж психіатром збирались бути, пане Станіславе, то навіщо ж вам питати мене? Ви знаєте мою душу, по очах видно, що знаєте. Не знаєте? Ну, то, може, я вам розкажу...

Вітя замислився, замовк. По очах видно було, що йому важко ятрити словами болячки своєї душі.

— Коли я нагадаю... коли стане мені перед очима сестра Зося з тим одважним поглядом, з своєю зневагою до смерті, щось нашіптує мені, докоряє, пече душу мою прикрими сло- вами: «А ти б так не міг, не одважився б»... тоді я не знаю... не знаю, що робити з собою, де взяти сили, щоб жити, бо я... я б так не зробив. Це правда, я почуваю, що сам занадто дорогий собі для того, щоб отак, як Зося, сестра моя, взяти жеребка та й піти на певну смерть. І сором пече мене вогнем, і плаче душа, але ж... Ну, скажіть же мені, любий, дорогий, чи не безглуздо отак умирати? Пішла, не влучила і застрілилась сама. Та хіба ж нема інших шляхів?

— Видко, не можуть знайти інших шляхів.

— Та що ж з того? За віщо вона вмерла? Той, кого стрі- ляла, живий, а одважність Зосі, її презирство до смерті запалило душу братову... і сердешний хлопчик... Стась наш пішов на каторгу. А ми з татом сироти тепер. У нас покалі- чені душі.

Вітя одразу спинився.

— Та що я кажу! Що це я кажу, пане лікарю! Я думаю за себе тільки, дбаю про себе тільки... Сором мені, пане Ста- ніславе, і цим соромом душу мені надвоє розбито! Ні, на

більше, на безліч шматків дрібних... І кожен шматочок болить не так, як інші, своїм боєм болить, пече мене своїм окремим вогнем! Кожен дрібний шматочок душі моєї, пане лікарю!! Розумієте? Болить. Я... я не доберу способу, не знаю, як рятуватись! Лікарю, хороший мій, хороший, вилі- чить мене, щоб не боліла душа, щоб шматочків не було стільки, стільки болю, так багато страждання!

Вітя припав на плече до пана Маркевича і плакав: то тихенько, то знов голосніше він плакав. І був він тоді безпорадний, нещасний.

— Ви вмієте порятувати мене, пане Станіславе? — питав він плачучи.

— Вмію. Тільки так не треба. Треба бути спокійним, слу- хатись мене.

— І я видужаю?

— Видужаєте.

— Видужаю... Хе, хе... Але ж я не маю права бути ду- жим, не смію я жити!

Вітя підвівся і, немовби бачачи перед собою примари, нерішуче відхилив їх від себе повільним рухом стомле- них рук.

Лікар наблизився до Віті, пригбрунув його до себе та взяв його за руки, що ними затулив він своє обличчя.

— Що вам таке? Уявляється щось?

— Нічого. Тепер уже нічого... пройшло. Правда, яка з мене мізерна непотріб? Яка полохлива тварюка? Ні, ні! Я не повинен жити, не повинен!

— Повинні,— упевнено озвався лікар.

— Навіщо?

— Для рідного батька, для рідного краю.

— Яка з мене користь? Хіба рідному краю моєму по- трібні такі, як я? Хе, хе...

Вітя почав знов ходити по хаті.

Пан Станіслав стояв, тяжко замислився. Згодом він од- разу ступив був до Віті, хотів, видно, щось казати йому, та спинився, не зважився.

— А-а-а,— протяг Вітя змучено-стомленим голосом.— Як болить, як дуже болить душа...

Тоді пан Станіслав наблизився, поклав руку йому на плече і тихенько озвався до нього:

— Вітю, знаєте, що я вам казатиму?

— Що?

— І в мене отак саме болить душа, так саме і я... Вітя повернувся до лікаря. Вони стояли при одчиненім вікні, звідкіля падав на них обох ясний промінь сонця. Лікар помітив, як у Віті в очах одразу зажеврив радісний вогник.

— І в вас болить? А правда ж, у багатьох тепер болить на душі. Багатьом так саме важко жити, як і мені, — заговорив він дуже швидко, немов рубаючи кожне слово.

Але за мить знов загас той вогник. І знов смуток, і втома, і горі одбивались йому на обличчі.

— Вітю, я вам... повинен... я хочу сказати вам...

— Що? — неначе байдужно озвався Вітя.

Лікар помітив цей тон і те, що очі повились йому смутком.

— Ні, я вже... нехай колись іншим часом побалакаю з вами.

Вітя ходив по хаті, зігнувся, низько схилив голову. Здавалось, що це сум живий завітав до цієї хати: такий на вигляд був тепер Вітя.

Пан Станіслав, прощаючись, стиснув йому руку.

— Ви подивіться на мене, пане Вітеку, отже ж і я такий самий, але я живу... терплю. Ну, годі вам. Я випишу вам лікарства на заспокоєння.

Вітя пішов за ним до дверей.

— Ви заходьте частіше. Разом будемо жалітись на життя, сумувати.

— Добре. Дякую...

Вітя сів на ліжку і довго думав.

Він думав про те, який він безсилий, непотрібний і нездатний. «Але ж лікар казав, що й він такий». І було не так уже важко, бо Вітя почував, що він не самотній в своєму смуткові, в безсиллі своєму, уявляв багато, тисячі, сотні таких, як сам... багато-багато скалічених душ... Він ліг і знов думав, думав про лікаря, про брата.

І брат Стась, і Зося — і вони такі були, але, мабуть, вміли таїтись, запалом рятувались. Ось через віщо Зося пішла на смерть, а Стась пішов на каторгу.

Він знемігся від думок, болю, одчаю і кріпко заснув. А прокинувся тоді вже, як сонце сідало.

III

Вітя підвівся з ліжка, взяв скрипку і почав направляти струни. По сні він почував себе дужчим. Не було вже на душі того гострого болю страшного.

Струни попусувались, бо давно вже не грав Вітя.

Сонце сідало спочивати, заливаючи садок останнім теплим промінням. Насувалась разом з вечірньою добою тиша, спокій ніжний. І сама по собі душа проймалася тим ніжним, утішним супокоем. Вставало на серці бажання пожалітись комусь і тихо-тихенько заплакати.

Вітя заграв сумної мелодії народної пісні. Струни співали, ніжно-лагідно промовляла скрипка до серця. Вітя грав, і щось миле, втішне, разом з мелодією пісні, виринало з душі. Оживали згадки минулого.

Пан Вітольд кілька разів зазиравав був у двері, але щоразу тихенько причиняв їх знов, вглядавши, що Вітя спить. Тепер він почув, що Вітя грає, і якось обережно ввійшов до нього в світлицю з лікарством у пляшечці.

Вітя побачив батька, але все грав та й грав. Скрипка щодалі виразніше й сумніше промовляла. Мелодія плакала, жалілась, зливалась з акордами надвечірньої тиші та з пахощами акацій.

Він скінчив і держав у руках скрипку, поводячи пальцями по струнах. Замислився. Неначе забув він і за батька, що стояв коло нього, і за все, за все.

— Вітеку, от тобі мікстура. Тричі на день треба пити.

— Ага, тричі на день? Ну, давай... питиму.

Пан Вітольд налив, дав випити. Вітя випив і скривився, бо гірке було лікарство.

Батько взяв у нього ложку і повернувся, щоб іти, та спинився і хотів, видно, щось казати. Вітя стояв при вікні, спиною до батька.

— Послухай, Вітеку... — обережно вдався пан Вітольд до сина.

— А що, тату? — Вітя повернувся до нього.

— Тобі краще, легше тобі стало?

— Полегшало, але, тату, не питай мене... Я хочу подумати. Я не хочу нічого казати. Я от — гратиму, гратиму... Мені так добре.

— Та я ж...

— Ні, ні, таточку, ти не гнівайся, не ображайся, дорогий мій!

Вітя стояв близенько од батька.

— Навіщо отсі сльози на очах у тебе? Я згодом, згодом усе тобі скажу. Я от тільки подумаю. Мені треба подумати... Якимсь будемо вже жити. Кажуть нам, що ми повинні жити! Ну, йди. Не треба так дивитись на мене, жалібно так!

Пан Вітольд знов пішов був, але обернувся і спитав: — Ти й з лікарем не хочеш балакати. Він питає, чи можна йому ввійти?

Вітя подумав і поклав на столикові скрипку, що знов узяв був у руки.

— Попросіть його, нехай прийде.

Вітя сів край вікна на стільці і дожидав пана Маркевича. Той увійшов зажурений, непевними ступнями.

— Мені полегшало, пане Станіславе!

— Це дуже добре. Може б, ви пішли зо мною в ліс або ж до річки?

— Ні. Мені краще сидіти в хаті.

— Ну, то я побалакаю з вами й тут.

Вітя перелякано повів на нього очима.

— Ви не дивіться так. Я розмовлятиму з вами не так, як лікар. Вітю, треба бути спокійним. Ви знаєте... Я казав вам, що і в мене болить душа: це правда.

— Я ж вам повірив?

— У вас болить душа за вашою сестрою. Ви повинні знати, що я вашу сестру...

Вітя здригнув.

— Я болю душею за Зося, бо... я любив її. Ніхто з вас цього не знав. Вона стала моєю жінкою.

— Зося? В 17 років?

— Так, так! Будьте спокійним.

Пан Маркевич узяв Вітину руку в свою.

— Простіть мене: я її любив, дуже любив...

Голос лікареві затремтів.

— І я не міг її вдержати. Вона казала мені, що ніколи не буде нічиєю рабинею, що хоче бути вільною. Ось через віщо вона не схотіла повінчатись зо мною і до самої смерті зосталась вільною.

Пан Станіслав випустив Вітину руку і стояв перед ним безсилий і такий безпорадний.

— А ви не знали, що вона піде на смерть?

Вітя питав задавленим голосом, що скидався на хрипіння.

— Я знав. Ми були з Зосяю в одній організації та разом брали жеребок. Зосі випало, і вона поїхала до Варшави. Я благав, щоб дозволила зробити це замість себе мені, ноги їй цілував... Вітеку, Вітеку,— застогнав лікар. І чути було в тім стогоні, яка велика мука в нього на душі.

— Але Зося хотіла бути вільною і сказала, щоб я виступив з організації, якщо вона вмере.

Вітя мимоволі відступив від лікаря і з жахом, з одчаєм дивився на нього.

— Вона казала, що тоді моя робота не буде чистою, бо я мститимусь за неї. І я поклявся. А тепер проклинаю себе самого! Коли б хто знав, як це важко, як дуже тяжко!

Лікар нервово перейшов у другий куток. У хаті потемнішало, і в невиразнім освітленні темна, висока лікарева постать зливалась з сутінками і сіяла від себе сірий важкий настрій.

Вітя почував, яка гостра зненависть росте йому на серці, дужчає і приливає до горла, пече і давить разом.

— Пане Станіславе.

Вітя рішучою ходою наблизився до нього і пошепки сказав.

— Я за вас і за себе.

— Але ви не повинні.

— Через віщо?

— Треба шанувати нам пам'ять Зосі.

— Адже ж Стась помстився за Зосяю і пішов на каторгу?! А я, мізерія нікчемна, сидю отут, нидю, міркую... Сором, сором!

— Ні, не сором. Жертва, Вітеку, повинна бути така чиста, як сонячний промінь.

Вітя замовк, сів на ліжко, поклав голову собі на коліна. З садка лилося в хату тепле повітря, насичене гострими пахощами акацій. Ці пахощі ще більше дратували обом їм нерви, і обом не хотілося жити.

Довго отак сиділи вони. Згодом лікар підвівся і, прощаючись, промовив:

— Треба йти до пацієнтів, повертати людей до життя. Жити всім треба. Ми сироти, Вітеку, однаково нам тяжко на світі, але Зося казала, щоб я жив для неї, на спомин про неї. Треба жити, Вітеку мій, нічого не поробите! У вас єсть скрипка, єсть батько... а в мене от нема ні скрипки, ані батька... Нікого нема. Промайнула зірка та й зникла, згасла, зоставивши по собі ясний слід. Треба, Вітеку, жити. Бувайте...

Він пішов, і чути було, як пан Вітольд розмовляв з ним у аптеці.

А Вітя немов занімів: жах, та одчай, та несила жити міцно стиснула холодом йому душу. Було йому дуже важко.

IV

Довго сеї ночі не лягав спати пан аптекар. У світлиці в Вітека весь час світилося, і сам він не виходив звідтіля. Пан Вітольд не раз підходив до дверей, тихенько прочиняв їх. Вітя сидів при столі і писав щось, інколи одхиляючись на стілець. Видко було, що він довго думає над тим, що пише.

Була вже перша година, коли пан Вітольд дуже неспокійний за сина, почав роздягатись. Він помолився, погасив світло і, важко зітхаючи, ліг у постіль. Він спав якраз під тією стінкою, за якою була Вітина світлиця. Крізь духу стіну чути було мало не кожний рух. Аптекар затаїв було, як Вітя вставав од столу, ходив по хаті. Згодом він перекинувся за вікно, мабуть, дивився, чи не світиться

в батька. Пішов до дверей, вернувся, став край столу, шелестів папером і знов пішов до порога. Одчинив тихенько двері і не зачинив за собою. Наче підкрадаючись, пішов коридором і став коло батькових дверей.

Пан Вітольд хотів був озватись до нього, покликати, щоб увійшов сюди, але якийсь страх напав на нього і він притаївся, не ворухився. Він пригадав, що Стась отак само блукав по хатах уночі, а ранком не знайшли його ніде, і він більше не вернувся додому. Від цієї думки ще більший жах узяв його.

Тим часом Вітя тихенько одчинив двері і ввійшов у аптеку. Ще страшніша думка промайнула в пана Вітольда. Він раптом схопився, накинув на себе халат і босоніж побіг в аптеку. Він став на порозі.

Вітя засвітив свічку і, стоячи спиною до батька, хотів одчинити дверці цієї шафи, де стояла сама отрута, але там було замкнуто, а ключі пан Вітольд раз у раз мав при собі в кишені. Вітя силкувався одірвати дверці.

Пан Вітольд побіг і вхопив його з-за спини за руку. Свічка впала. Стало темно.

— Вітечку! Що ти хотів робити? — з ляком скрикнув аптекар.

— Нічого, нічого... — пошепки озвався Вітя.

— Хотів отруїтись? І ти? Покинути мене й ти наважився? А я ж? Як же б я був?

Вітя впав батькові на груди і міцно тулився до його.

— Батьку, батьку мій... — тільки й чути було, бо він, голосно хлипаючи, ридав.

Пан Вітольд, обхопивши сина за шию, почував, що в його руках zostався єдиний його рятунок. Він голубив цю дорогу голову з ніжним кучерявим волоссям, цілував її і плакав над нею старечими батьківськими слізьми.

— Важко мені, несила моя жити. Чом же ти не пустив мене туди... до Зосі ж?..

— Вітеку, не можна! А я ж живу... Для мене живи, хороший, синочку... Удвох будем...

І Вітя, і пан Вітольд — обидва голосно плакали в темній аптеці...

А надворі навкруги панувала темна, душна ніч. Зрідка повівав легенький вітерець і ніс за собою пахощі акацій. І вітер, і пахощі квіток навівали на землю якийсь втішний спокій. До втомлених, покривджених людей зазірав крізь вікна цей спокій нічної доби і нашіпував їм про кращі часи, про ясно-прозорі дні землі і казав, що треба жити!

Серпень, 1907 р.

СЕНТИМЕНТАЛЬНЕ ОПОВІДАННЯ

Куточок світу божого, де довелось одбувати своє життя Луці Щербатому, уявляє з себе болото, забудоване хатками під черепицею, заселене якимись такими безбарвними людьми, чужої Щербатому крові. Сі люди благодушно п'ють зранку свою каву, попівдні смакують свій обід, а ввечері впірнають у подушки, без краю задоволені з так раціонально прожитої днини.

А Лука Щербатий ходить поміж отими нависними рядками домів, ненавидить їх спокій безсилою, сліпою зненавистю і все носить при собі свій давній сентиментальний смуток.

Часами, особливо тоді, коли заблимають увечері ліхтарики на вуличках, оповитих безнадійною пільмою, сентиментальний смуток Щербатого обертається в розпач, в жалі невсипущі, — і тоді щось тяжко давить у грудях, під горлом, і хочеться положити мамі покійній, мамі тихенькій, другові лагідному днів молодих, облізлу голову на коліна, щоб шершавою рукою погладила, примовляючи:

— Голубчику мій, синочку мій єдиний! Розумна ти моя головонько...

І більше не треба: тільки погладити лису голову, тільки пожаліти синочка неприкаяного, а там вже самі сліози потечуть, теплі-теплі — і зростять надщерблену душу. Душа вмить слізьми, знов убереться в лист зелений, а там ще, може, й зацвіте буйним цвітом!..

Чого на світі не буває! Чудо прийде — і знов, може, помолодіє душа, а як помолодіє, то ще, може, й люди з неї будуть.

Чудо прийде, чудо буде... може... бо всякого буває. Трапляється й таке часами на світі.

Та тільки ж горенько тяжке: в Луки Щербатого немає тут, на чужині, милої руки, щоб погладила; нема й слова такого, щоб, озвавшись з дорогих уст, пригріло зморену душу.

Є тільки в нього офіціальна дружина, яка кляне його за те, що зав'язав їй світ, замурувавши на похмурій чужині, наобіцявши за часів женихання привабних святощів подружнього поєднання.

З жіничиних уст до Щербатого тепер не йдуть слова спочуття, а сиплеться часом така злоба, зненависть, що Лука затуляє вуха і тікає з хати. Найгірше вбиває його вкрай одно слово, останніми часами дуже звичайне в жіничиному вжиткові. Се слово вимовляється так:

— Д у р а к! — конче по-московському. Од того «дурака» криком кричить душа Щербатого, перевертається все живе

в ньому, і так погано стає, неначе чимсь бридким доторкнулись до портрета його помершої матері, та ще й плюнули на нього, на підлогу кинули, ногами топчуть... А тут ще й мале хлопча біжить іззаду та крізь сльози галасує:

— Ти нехороший, ти нехороший, татку. Ти мами не слухаєш...

І не замовкне, аж поки «татко» не замкнеться в своїй світлиці, не вкриється з головою, не пришикнує, як те благосеньке мишеня, на яке вилили ціле відро холодної води. Бр... холодно!

Холодно Луці Щербатому жити на світі! Без вини винуватий Лука Щербатий.

От він лежить, закутаний з головою, і думає:

«Так, так мені й треба. І дурень, справді, дурень».

Дурень, що хотів зорі з неба знімати, уявляв з себе якогось там письменника, вибранця небес. Ех, ти, письменнику... Щось давно вже не видно твоєї писанини, чогось замовкла твоя муза дурноверха!

І Лука Щербатий починає ненавидіти самого себе, свої колишні мрії, запальні писання з повидумуваними людьми, з повигадуваними, ідеалізованими почуваннями і з такими ясними, сміливими планами життя.

Плани життя! А хіба входило в ті плани кучерявої голови отаке-от утікання від страшних своєю суттю слів жінки під укривало, в подушки, за замкнені двері?

Плани життя!..

* * *

І от часами, як контраст безбарвному одбуванню життя, встають згадкою під тужуркою з блискучими гудзиками, десь там у глибині душі й серця Луки Щербатого кращі дні, дні сонця і дні запалу молодого.

Роз'ятреній самобичуванням і жінчиним наріканням рані душі хочеться часом виправитись, розкрити поховану в ній красу, сказати, що й я, мовляв, не сиротою по світу тинялася увесь свій вік,— бо було і в мене таке, чому назвище в поетів: кохання... або ні, ні... Се слово смішне, за нього покивають головою на облізлу, щербату душу, на сміх візьмуть підсліпувату,— «го-го»,— зарегочуть.

Справді, не те слово. То було не те, ні,— а щось таке... зовсім не смішне, не дуже смішне. І згадати про те минуле в своєму житті щербатій душі тепер так боляче і разом так добре, бо... ой, не смійтеся, добрі люди! — кажу вам, не смійтеся, бо справді від тієї згадки тепліше стає на душі і сміливішає вона:

— От же й в мене, як у людей!

Що воно, справді, було? Яке б тут таке гарненьке, пристойненьке назвище підібрати?

Ат! Нехай так собі й зветься: «Те, що було колнсь». Те, що справді було на душі в Щербатого,— те й пише він, згадками оповітній.

Те, що було колнсь

З того часу зосталось у пам'яті найвиразніше три людини: рвучкий, худий, трошки поезією обвіяний, трошки голодом та благенькою одежею наелектризований поет; другий, давній друг його, вічний студент і вічний юнак, фотограф, природознавець, служитель Бахуса¹, муз і краси співець — Долотов Михайл (конче «Михайл», бо так любив він іменуватися); ну, а третя, розуміється, «вона», дівчина з-над синього моря. Так і звали її.

З першого погляду вона, худенька, невеличка, не приваблювала очей. Можна подивитись, пройти зовсім бай-дужісінько, а як хто питає, то так собі, між іншим, озватись, не одриваючись од своєї думки:

— Так собі. Дівчина як дівчина.

А пройшовши ще кілька ступнів, знов можна посіяти слово, аби не урвалася розмова:

— Видко, з характером! Недобрі очі, жорстокі. Така не пожаліє і себе й іншого.

А там, вже, може, аж надвечір того самого дня, здибавши того, хто питав про вражіння від цієї дівчини, можна, навіть і тоді, як мова і не про неї йде, а, приміром, про меліорацію або санскритську граматику вияснюється справа, заявити:

— А знаєте, ота дівчина не така, як усі вони. Щось у неї є такого в очах... Така якась стрілочка з тих очей вилітає...

— Ви, власне, про яку се дівчину?

— Та про ту ж, що ви питали. Знаєте... така бліда-бліда, худенька, з класичним носиком і... з цілою купою чорних кіс?

— Ага! Прострелила серце?

— Ні... не те, щоб прострелила, а, знаєте... хотів би з нею говорити, ближче в очі глянути. Бувають такі чудесні гадючки... зелені, в'ючки, грають на сонці... І боязко, а таки кортить погладити її рукою, а тоді... Отака й ваша знайома, пане агрономе.

— Гадючка? Ну, буде вам «гадючка»! От я їй розкажу.

- Кажіть. Нехай знає. Я б і сам сказав...
- Познайомить? Добре?
- Добре.
- Тільки глядіть: не закрутіть дівчині голову, бо буде вам амінь.
- Від кого?
- Від мене.
- Ого!
- А щоб ви знали!
- Я безпечний. Мене дівчата десятою дорогою...
- Знаємо, знаємо ми вас, поетів!
- Агрономи ближчі до землі, а дівчата люблять грунт більше, ніж повітря...

І поет познайомився з дівчиною, що звалася Нюта. А повне наймення її, хоч і краще бренть, та писати його трудно: довге. Нехай собі буде просто:

— Нюта — Нюра.

* * *

- А ви там що на мене видумуєте? Яка я вам «гадючка»?
- Така собі гадючка, прехороша — страшна і прехороша.
- Ну, ну... буде вам «гадючка»!
- Не боюсь.

Така була в них (у поета і в дівчини — Нюти) перша розмова, коли зійшлися грати в лото до поетового товариша по газетній роботі! Слухав ту розмову агроном, і весело йому було, що вивів на чисту воду поета.

Сиділи цілий вечір і з таким азартом грали в лото, що такого ще ніколи не помітно було в поета до цієї осоружної йому забавки. Та й не диво: поруч сиділа дівчина з стрілкою-блискавицею в очах.

Якось і вечір так швидко промайнув, наче й не було його. Йшли додому перед світом гуртом, а як розходились — хто куди — на розі вулиці, то поета взяла така злість на агронома, що так би й дав йому в широку шию каменюкою, ломакою, гарячим залізом або хоч словом, таким «палким словом поетів», що ними бичують вони юрбу черству. Але... камінця під руками не було, бо міцно повимощувані вулиці; не було й заліза та кийка, а словом поетів не дошкулиш агрономової спини.

І широка спина й шия зникли разом з тендітним контуром дівчини-гадючки. Та не зникла думка про неї в голові білявого поета.

* * *

Хотілось побачитися з нею. І побачився. Сиділи всі письменницькою компанією і злословили, сипали анекдотами. Була й вона. Дівчина все більше мовчала. Мовчала довго, а її мовчання перейшло й поетові. Він похнюпвся, зобгався.

А як настала загальна пауза, дівчина взяла склянку з вином, вдалася аж на кінець стола до поета (хоч і сиділа поруч з агрономом) і виразно, навмісне виразно сказала:

— А у вас хороше лице. Я до вас п'ю! — Випили, а слова оті запали йому в душу. Інші забули їх. Пожартували на тему, що хорошому, мовляв, личкові не до лица, здається, руді, аж червоні вуса та заспані раз у раз очі і т. д. Пересипали далі сі уваги анекдотом про те, як вірменин личив, скільки ніг під столом у чотирьох людей, — і розійшлися.

* * *

Минув тиждень-другий. З душі поетової ніяк не хотіли виляняти оті слова нової знайомої.

Коли се здивав він агронома. . .

- Ото добре, що я вас побачив.
- А що?
- Та не дає мені спокою Нюта, хоче, щоб я привів вас до неї в гості. Справді, ходімте. Тепер нам весело. Приїхала ще й сестра її. Там такі розкішні очі і така постать королівни, що не гріх поетові подивитись.
- Я не піду.
- А то чом?
- Боюсь.
- Ого!
- А щоб ви знали, урівноважений агрономе, боюсь, щоб часом не одбити в вас дівчини.
- Хо-хо! Не одіб'єте. Мое діло певне. Та й чого вам: я ж сам веду вас.
- Глядіть, агрономе.

* * *

Агроном трохи помилився: його діло не таке вже певне було, як він думав. Захиталося агрономове діло, бо дівчина з-над синього моря після перших одвідин запросила поета приходити «так собі... посидіти», коли матиме охоту. Охоту він мав, а агроном усміхався і не від того був, щоб білявий хлопець вечорами розважав Нюту з сестрою; навпаки, агроном навіть радий був такій нагоді, бо з своїм пануванням в Нюриновім царстві крився від її сестри.

— Ходіть, голубе, я вас дуже прошу.

І от поет зважав сидіти вечорами в товаристві двох симпатичних сестер.

Сидів, читав їм свої поезії про те, як минають у людей молоді літа, як жовкне листя колись зеленої душі і як не хочеться тій душі тліти в попелі буденщини, а отак узяти та й згоріти відразу... Спалахнути — та й попрощатись з білим світом.

З написом про таке своє бажання подарував теж дівчині останню книжку настроїв душі своєї, а дівчина-гадючка взяла, перечитала (а може, тільки в руках подержала...), славно пригріла автора іскрою своїх очей та й сказала:

— У вас душа така, як ота біла квітка. До такої душі треба доторкатися обережно.

— Швидко, Нюрочко, зав'яне, мабуть, ота квітка? Швидко? Правда ж, радосте моя?

А вона й слова не сказала: мовчала і пильно йому в очі дивилася.

* * *

Так говорити мала право дівчина поетові і спитати так мав він право, бо вечори в дівочій світлиці, на четвертому поверхові дому, заселеного шкільною молоддю, перетворилися для поета в моменти найбуйнішого розцвіту його душі, в хвилини прощального напруження всіх молодих струн душі.

Як же се сталося так, пане агрономе, пане «упевнений» агрономе?

А так, дуже просто, надто просто... Як і в людей... Се, пане агрономе, сталося тоді, коли поет сидів в Нюриній світлиці годину-другу, сидів, зрідка озивався яким словом, а більше мовчав. Сестра десь до театру пішла з чорнявим політехніком, що видумує якусь нову машину і раз у раз несе з собою сміх, рух і життя. Нюра оповідала поетові про містечко над Дунаєм, де живуть її батьки. Вона говорила, що ненавидить оті глиняні хатки з низькою стелею в батьківському домі, бо там тісно, душить низька стеля; через те вона й подалась сюди, до великого міста вчитись, насилу випросилась... Розказувала вона, що там у містечку стоїть серед базару високий стовп, а на ньому ліхтар удень гойдається собі повільно, а ввечері гордо-непріступно осяває скільки ступнів майдану, і тоді се єдине ясне місце, а кругом — п'ятьма чорна, як могила, і життя — як могила.

Поет слухав, мовчав. Так краще сидіти мовчки, аби тільки лилися без краю оті прехороші слова. Говори, говори, радосте! Говори, може, забуду, що швидко минуться отсі одвідини, а тоді буде пустка в душі, буде пустка-хатина в чужих

душі моїй людей, що зветься родичами, найближчими, найдорожчими...

Дівчина замовкла.

— Мовчите? Цілісінький вечір мовчите. То й я мовчати! І слова не скажу.

Сіла, принишкла, зобгалась, як і нема її, — і тільки білі тонкі пальці рук лежать на колінах і виразно здригаються.

Узяв ті пальчики поет, притулився до них устами.

— Холодна рука?

— Гаряче серце...

Щось каменем душу облягло поетові.

— Хороший мій, чого ви такий якийсь?..

— Ех...

— Ну, чого?

Нюта подивилась йому в очі, довго, пильно, а він ще гладив їй білу руку. Тоді дівчина сама обняла його шию руками і пахуче волосся вдарило в лице поетові. Він цілував ароматні темні коси, біле чоло, гарячі губи.

— Гадючка? — озвалась дівчина згодом.

— Хороша моя...

— Тепер не будеш сумувати?

— Не знаю. Тепер мені страшно. Що далі буде, Нюрочко? В тебе агроном, у мене жінка.

— У твоєї жінки симпатичні очі.

— У моєї жінки нема до мене любові...

— А... що там... Що буде, побачимо, а тепер сядь, ну, сядь ближче.

— Ні, я піду.

— Я прошу... Побудь зо мною. Не йди, не йди!

Нюта сама не своя, зваблива, грішна, обнімала поета, садовила коло себе.

— Ні, ні, таки піду. Я не можу зоставатись, щастя моє. І не зостався.

Поет дбав про святощі тієї любові, святинею взивав оте палахкотіння крові молодої. Поетичний білявий дурень з кучерявою головою!

Не зостався одного вечора, не зостався й другого; не схотів оставатись, поки не знатиме певно, що піде з Нютою поруч у житті. Почав говорити, що візьме розлуку з жінкою, аби тільки Нюрочка любила його, аби тільки...

— Любитимеш?

А вона мовчить, а потім пригорне:

— Дуренький!

Та й тільки. А в те, що буде далі, заглядати не хоче, сердиться навіть, коли він зведе розмову на будучину.

* * *

Одного дня обідали разом у столовці, а по обіді не розлучились до самого вечора.

— Будемо довго гуляти, сьогодні наш день.

— А агроном?

Розгнівалась.

— Що агроном? Агроном агрономом, а я сама собі належу.

— Не буду більше...

І пішли ходити. Незабаром побачили агронома. Він їхав на велосипеді, добре бачив їх, а тим часом удавав, ніби не примічає. Поет навмисне вголос сміявся, просто в лице агрономові посилав свій сміх; весело було.

Йшли коло старого костюлу. Зайшли. Посідали в кутку.

В костюлі повно солдатів. Був піст — і ксьондз сповідав їх, щось там таке говорив до них, а далі усі разом — і ксьондз, і солдати, і якісь баби побожні, — співали. Темні високі стіни суворо поглядали на все оте каюття, навівали думку про смерть, старість, про холодні грудки землі, що вдарять у віко домовини і придавлять груди кожному: Нюрі, агрономові, поетові, ксьондзові...

Нюра чогось так дивилась на поета, як на дитину.

— Чого ти так дивишся?

— Так собі. Надивитись хочу. Знаєш, у тебе в очах видно всю душу.

— А яка ж вона?

— Так собі... твоя душа.

А помовчавши додала:

— Спасибі тобі, — і стиснула йому руку.

— За що, Нюрочко?

— За те, що ти до мене такий... А я не така, як ти думаєш.

Ти знаєш, я Аріадна. Читав у Чехова? ²

— Давно колись. Не пам'ятаю.

— Перечитай. Я справді Аріадна...

З костюлу пішли на кінець города. Вийшли на таке місце, де ніколи не були. Людей не видно. Посідали на лавочці, над кручею, за якою ген-ген синіє центр города.

Оповивав землю вечір, такий вечір, коли вже чути весну, а зима ще не хоче уступитись і засотує на ніч струмочки тонісінькою кригою.

Не було слів, а говорити хотілося довго, багато.

Сиділося б так бог зна доки, та треба було йти, бо сього вечора Нюрина сестра їхала додому.

Повставали, пішли. Попрощались.

* * *

А другого дня поет перечитав «Аріадну», запротестував, що Нюта не така, і побіг сказати се їй. Довго ждав, не прийшла в столовку, де раз у раз обідала. Вийшов звідтіля, а йому подають записку:

«Дорогий! Не ждїть, не шукайте мене. Виїду на якийсь час. Таке зо мною робиться, що треба побути на самоті, подумати».

Як? А Нюта казала ж, що так ніколи не зробить, а просто в вічі скаже правду.

Агрономова робота!

Побачити її захотілося божевільно і божевільна думка опанувала усією істотою:

— Я побачу її. Побачу і попрощаюсь. Так же вмовились?! Треба ж просто в вічі глянути, «їди своїм шляхом, бо не твоя» — сказати. Так же вмовились! Розлучитись, але приятелями...

Хотілось найближчому другові пожалітись — і поет пішов до Долотова.

* * *

Долотов сам пішов до чудної дівчини з-над синього моря, бачив її, передав листа, в якому поет вимагав умовленого прощання.

Не вийшло з того нічого.

Долотов бачив Нюту бліду, з страшними очима, а за її спиною якусь солідну постать з червоним лицем.

— Мабуть, агроном, хоч я його й не знаю зовсім.

Уночі поет з Долотовим був на вокзалі. Щось проказувало йому, що агроном, напевно, випровадить дівчину з міста.

— Я таки попрощаюсь... таки доведу агрономові, що попрощаюсь, — стояв на своєму поет. Проймаюла знайома сухорлява постать, а поруч неї огрядний агроном.

Поет за ними. Ввійшов у вагон і несподівано став перед Нютою. Вона не сподівалась, затрусилась і безпомічно поводи́ла очима то на поета, то на агронома.

Агроном заступив дорогу.

— Я не до вас. Я маю сказати панні два слова.

— Ні, тепер я з вами буду розмовляти, — перейшов агроном на офіціальний тон.

— А я з вами не маю ніякої охоти розмовляти.

— Побачимо!

— Побачимо...

Поет повернувся, вийшов з вагона і взяв квитка до першої великої станції. В очах йому все стояло бліде обличчя

Нюти. Поїзд рушив. Поїхав в тому ж поїзді і Долотов. З вікна вони бачили, як агроном, лишившись на пероні, лихими очима шукав свого супротивника і не находив.

Поетові захотілось сміятись: він переміг.

— А що? Таки попрощаюсь.

І попрощався.

* * *

Як проїхали кілька станцій, він увійшов до вагона, де сиділа Нюта. Вона сиділа так, що була до поета спиною, але відразу почула його присутність і озирнулась. Очі такі, як і були... тільки заплакані.

— Я знала, що ти прийдеш.

І дівчина заговорила про те, що агроном не дав їй навіть озватись на поетів лист, стеріг її, аж поки не виїхала.

— Я слаба тепер. Я була зомліла... Я зовсім слаба.

Так говорили довго — і стало легше. Прийшов і Долотов, познайомився, подивився на дівчину при світлі «зажигалки», бо було в вагоні темно. Сі оглядини зробили на Долотова таке враження, що він навіть в віршах намірився змалювати сей епізод, але за півруху встиг скласти тільки два рядки:

Я видел вас при свете зажигалки.
Ничтожный, жалкий свет...

Далі не пішло, бо прийшли інші враження і заповнили долотовську музу...

Обміркувавши справу, всі троє постановили, що поетові слід їхати аж до батьків Нютиних, погостювати там з день і з честю вертатись назад, попроситись з тим, чому немає вороття.

На великій станції Долотов вийшов з поїзда, щоб вертатись назад, поодавав усі гроші поетові, залишив собі тільки на квиток і на пляшку пива. Прощаючись він сказав:

— За таку дівчину все можна віддати, та тільки не треба нічого брати. Прощайтесь і швидше вертайтеся, бо се тільки момент краси, а на такому ґрунті нічого не збудуєш.

— Зав'яне краса?

— Зав'яне, голубе...

* * *

Поет і сам знав, що се тільки момент. Але хіба їх так багато, тих моментів краси, у нас в житті, щоб заради них не «дурити», як каже старість, хитаючи сивою головою?

Поет «дурів», що не знати чого й пощо поїхав над Дунай. Посидів, пронудився там день і вернувся назад, доволі холодно попросившись з Нютою. Ще в дорозі він поба-

чив, що вона сама злякалася, як запросила його до себе. Він знав, що агроном опанував усею її істотою, а він з своїм наївним цвітом білих мрій — тільки на час став перед нею і запалив огнем.

Як їхали вдвох у вагоні, то цілу ніч, до білого дня говорили про «своє». Говорили про те, що не йти їм поруч у житті. А чого — самі добре не знали.

— Знайте, Нюточко, що, коли покличете, я прийду до вас, де б не був, усе покину... а без вас не життя мені... а низка сірих днів і смерть од жалю, що дні мої молоді минули...

— Ні, милий мій, ти не вмреш так швидко. Жди мене, поки вернусь з дому. Я скажу, що надумала: чи твоя, чи його.

— А таки прийдеш? Що б не подумала?

— Прийду.

— І ще одно: коли з ним тобі не буде щастя, коли станеш рабинею, ти покличеш мене, щоб пожалітись...

Так говорилося вночі, а як настав день, відразу поставали одне одному чужими і слів тих ліричних вже не було.

Та й по приїзді до Нютиних батьків не було тих слів, навіть віч-у-віч боялись оставатись удвох: щось полягло між ними, бо гра скінчилась. Нюта цілий день писала листи, видно, агрономові, рвала їх і знов писала.

* * *

Ідучи самотою назад, поет знав, що Нюта не прийде і не вернеться до нього... Почував се, і не жаль було її... і вмирати не хотілось... Але щоб віддати останню данину минулій ліриці, написав їй з дороги листа:

«За вас оддав би все своє життя. За те щастя, що з вами перебув. За те, що тим щастям попрощався з молодим віком своїм, з вірою в людей, в синє небо, в красу душі... Без вас тепер тієї віри вже не буде. Вмерли ви для мене, вмерла і віра моя. А без віри яке життя?»

Так писала рука, а в душі наростали нові поривання.

Поет писав сумні слова про смерть, а сам почував, що в кожній кліточці його тіла грає життя, почував, що він житиме, житиме... Як? Байдуже, як. Тільки б жити...

А дівчина з-над моря? Дівчина? Справді... була собі така славна дівчина... Була собі така велика радість, а далі велике горе... А тепер ні горя, ні радості, що дівчина давала грою душі своєї, нема. Є тільки радість, що можна жити і що не треба вмирати.

— Ех, дівчино моя, радосте моя! Видужав я! Чуєш? Видужав і поки не прийде друга слабість, друга радість... А може, й не прийде вже... Нічого не вдієш. А тепер гра скінчилася, і я таки попрощався.

Була небезпечна гра. Грало надто чутливе «я», грали нерви, грала огрядна шия агронома. Грала в любов — і був прекрасний момент. Він минув. Будувати на ньому не можна нічого — правду сказав Долотов.

* * *

І сівши в кур'єрський поїзд, щоб швидше порвати нитку минулих моментів, вернувся поет до городської біганини, здоровий, веселий.

А дівчина з-над моря? Розуміється, не прийшла і слова не додержала: таке вже те слово дівоче.

Сором було?

Хто там її знає. Тільки одного разу, угледівши поета (здається, через рік) в трамваї, вона швиденько пішла з вагона, опустивши вниз голову.

Чого ж то так?

Хто там її знає...

А поет незабаром подався на північ. Узняв службу в мертвому місті — і став одбувати своє життя.

Якось прийшов йому лист від товариша-лікаря звіттіля, де одбувалася отся сентиментальна подія.

В листі між іншим стояло:

«Ага! Щоб не забути... Була в мене пацієнтка. Знаєш, хто? Твоя знайома «дівчина з-над синього моря». Пам'ятаєш, як ти хотів стріляти через неї? Тепер вона схудла, змарніла. Вприскував я їй миш'як. Розговорились. Виявилось, що знає тебе. Згадала про тебе і смутна стала. Одного разу сказала про тебе так: «Я вдячна йому повік...» А за що, не сказала».

Сей лист щось давнє, тепле, молоде розбудив на душі... Узняв жаль, що пройшли молоді літа і облізла голова. Узняв жаль, що самотньо тиняється людина по світах і замирає повільно душа, яка колись поетичною була і вмiла огнем горіти.

Ще через якийсь час товариш-лікар писав з півдня. «Твоя «дівчина з-над моря» зробилась законною дружиною якогось агронома. Завели зразкове поле, садять і сіють усякі дивовижні злаки і добре заробляють...»

* * *

От що Лука Щербатий записав у свій синій зшиток. Вийшло сентиментальне оповідання, яке він і віддав до друку.

Михайло
ЖУК

ДОРА

Оповідання

Годинник, що висів в їдальній кімнаті, швидко вибив дванадцять, хоча вказівки показували третю над ранком. Крізь вікна видко було, як коротка літня ніч мусила ступінь за ступнем відступати перед встаючим сонцем; як прохолодний, повний роси поранок — рожевий і здоровий, як лице дитини, — без жодного заходу полошив нічні тіні, і вони мусили покидати верхи дерев, біленькі димарі, дахи, вікна і, ховаючись між галузками по садах і ровах, між громадами зелених листків, дивилися синіми невиспаними очима на непроханого гостя. А боже борони ту, котра не встигла зарання схватися: сонце живою рукою бризало на неї золотим дощем і синій, холодний колір раптом прилучався до веселої громади і гинув в масі кольорів. Співали пташки... Ні, се ціле повітря було вигаптуване візерунком пісень; се плакали і здригалися, се раділи і сміялися чиїсь могутні груди...

В спальній кімнаті було тихо, а Дора не спала. Її розбудив жар власного тіла, розбудило якесь дивне почуття, і вона не спала. Чорне, коротке, кучеряве волосся дихало на неї жаром. Usta були наче пошмаровані теплим лоем. Заложивши руки під голову, дивилася просто себе. Гадок її не турбували ані віддих Казя (як вона звала свого хвиливого любовника, що спав зараз біля неї), ані мухи, що літали і бреніли на всі тони, ані подих прохолоди, що подихала крізь відчинене вікно, ані голос перепелиці, що кричала далеко в полі. Вона була гола, бо Казьо ще вночі зідрав з неї сорочку і кинув до дверей, і здавалося їй, що очі вогнем палають. Одною рукою скинула з себе ковдру і посунулась на край ліжка, де не було зігрите тілом; притулила одну щоку до подушки, котра в тім місці холодніша була, — на хвилину їй стало ліпше. Лиш гадки не покидали змученої голови. Наче в великій святині, де маси людей мовчки приходять поклонитися і поцілувати ту святош, чути важкий тупіт ніг на камінних плитах і брязкіт монет, що маса рук скидає до купи, — вражіння таке було в голові від гадок. Ось одна

гадка цілує мозок і уявляє веселу компанію. Там вона зустріла Казя, там він з нею пив і спав цілу ніч, там він її запрохав до себе — і вона поїхала. Там було також душно, а ціла компанія кричала голосно; там було повно диму від цигарок, а обрус на столі був цілий залитий вином і захляпаний стравою. В голові тоді у неї було повно того пекельного крику і тої чекельної задухи; а Казьо обіймав її, частував цигарками і доливав вина в її чарку. Вона, правда, давно звикла до такої атмосфери, вона вже давно забула про інший порядок життя, але сьогодні їй тяжко, їй невимовно тяжко, і вона протестує. «А на що те все? — думає Дора, обертаючись на спину і кладучи руки під голову. — Чому в світі цілий ряд випадків: випадково я могла бути жінкою професора, музики, ученого; випадково я могла мати гроші і жити собі до вподоби; випадково мене б шанували і поважали і випадково — на мене плюють. На мене плюють!.. плюють вином, плюють грішми, плюють своїми пестощами... Люди, я жити хочу... бідна Дора жити хоче!..» Здавило щось за горло, куточки уст задрижали, вона звела до купи лікті і почула на голих руках сльози. «Бідна Дора жити хоче!» — наче відголос, гукала гадка.

«А тямши ти сцену малого вандрівного театру? — питає хтось непомітний, цілуючи мозок. — А тямши ти вино і бенкету по загородніх ресторанах з акторами?» — «Не тямлю... Годі, годі!» — борониться Дора.

Ось третя гадка цілує мозок. Дора уявляє брата-сухотника, що помирає десь тепер у варшавськiм шпиталі; вона уявляє стару матір, що ходить по дворах і скуповує старе одіння. «Мамо, нащо ти кинула мене в світ? Мамо, голубко!..» — проривається кризь сльози голос. «А ти завтра поїдеш, бо Казьо соромиться показати тебе сестрі, а сестра Казя приїде позавтра, і ти мусиш тікати. Тебе ховають і викидають, як штани і сорочки з того покою, де приймають гостей!» — невпинно дратує гадка. «Ні, я не поїду!» — каже вона.

Казьо порушився у сні і поклав руку на груди Дорі, котру сей рух наче варом обдав. Вона скинула своїми руками його руку і схопилася з ліжка, дрижачи, наче у пропасниці. Очі малювали страх; вона бажала укрита руками своєю наготу від якогось лютого ворога. Дотикаючись свого тіла, вона відчувала його ненормальну старість; при кожнім кроці вона чула на собі наче мішок важкий і гарячий. «Я жити хочу!» — казала вона не голосом, а хрипінням і страшними очима вглядалася в стіну, наче сі стіни не давали їй жити. Так вона стояла хвилю мовчки, дрижачи, здавлюючи одною рукою груди і другою бік так сильно, що пальці, наче кігті,

затопилися в м'якій тілі. Раптом Дора стямилася і поквапно зачала шукати сорочки; кілька разів її підносила, знову кидала і знову шукала. Зуби, недивлячись на те що вона їх затисла, — сильно дзвонили, а кожний мускул корчився, дрижав і стягав до купи ціле тіло. Нарешті зодягла сорочку, спідничку, блузку; швиденько позапиналася і боса через кімнати пішла надвір. Пробігла проз вікна до саду і навмання стежкою просто і просто... Так пробігла цілий сад, добігла до рова, що відділив сад від поля і був повний дощової води, — і стрибнула, стрибнула, але незручно, бо одна нога трапила в воду, в в'язке болото, і вона упала. Лиш зібрала всю силу, яка була, і, хапаючись руками за траву, вилізла з рова, заболочена, мокра. Той сильний шал, що гнав її через сад, що не давав спокою в ліжку, наче відступився від неї, коли вона упала в рив, а замість нього сльози знесилля здавили за горло. Її боліло тому, що вона слаба, незручна, підла; її боліла сама згадка на те, що хтось побачить і замість пожалувати — буде глумитися з її вигляду. «Боже! — шептувати старі з дитячих літ молитви, а уста, наче покірні дитина, повторювали за розумом слова. Але інші гадки плутали молитву, і вона починала наново, притискаючи з силою до грудей руки і змушуючи цілий мозок до сильної молитви. Вона проказала «Отче наш», «Вірую» і «Богородицю», з натиском на кожне слово. Ранок, найжачене стернею поле, копи рівними рядами, тепле проміння сонця мимохить трапляли в очі Дорі і цілющим подихом дихали на нерви. Роса блищала і мінилася на кожній стеблинці, а небо дивилося простим, задуманим зором. Дора молилася не довго, але широко; клала поклони, дотикаючись чолом землі, незважаючи на те що стери болюче дряпала. Уклонившись, не підсилялась зразу, лиш цілувала землю і була рада, що чула запах змоченої рососою землі. І якийсь новий дух, дух спокою обхопив її змучене тіло, а рання прохолода цілувала очі, як ніхто з людей, устами здорового сну. Дора з останнім поклоном лягла на землю і заснула. Уста її склалися в усміх дуже хворого чоловіка, котрий перший раз — за час своєї хвороби — заснув тихим сном.

* * *

Годинник вибив четверту, а вказівки показували сьому. Казьо пробудився і, лежачи видом до стіни, почав виспівувати: «Циліндер, циліндер, циліндер — фрак, фрак, фрак, то єсть культурний німецький знак». Потом змовк і, не обертаючи

виду, питав: «Дора, ти спиш? А, спиш!» — і він, обернув руку назад, бажаючи ухопити її і збудити. «А, хитруєш... ні!» — і він раптом перекоївся на другий бік. «Немає? так рано... Дора! До-ора!» — гукав він. «Ну, чорт з тобою...» — балакав далі, позіхаючи і потягуючись; потім знову заспівав «циліндер». Він почував себе сьогодні незвичайно добре. Правда, те, що не було біля нього Дори, що вона так рано встала з ліжка, псувало його ранішній план: вона завтра поїде, а він хотів ще скористати з двох ранків. «Марина, Ма-арина!» — закликав він. Ввійшла служниця в підтиканий спідницю, з офаленими великими ногами і стала чекаючи. «Зроби гербату і поклич паню!» — казав він, дивлячись через голову на служницю і крутячи рукою вус. Служниця мовчки осміхнулася і вийшла. Потім він устав, одягнувся і вийшов до саду стрінити Дору; пройшов, гукаючи, стежками до рова і виглянув на поле. Побачивши Дору, перестрибнув через рів і пішов до неї.

Сонце вже висушило болото на ногах, руках і спідниці, а вона спала. Він надійшов до неї і став здивований. «Що вона, здуріла?» — погадав він і почав будити. Вона розплющила очі, але раптом зажмурилася, бо ясний світ сонця засліпив зір. Вона полежала ще хвилину, потім сіла і мовчала, не в змозі відірватися від сну. Голова була тяжка і боліла, а вражіння ранку зближалося до уяви. Вона злякалася сього вражіння, наче страшного привида, схопила Казя за шию, зачала цілувати, примовляючи: «Мій Казюньо, мій любий!» Він не міг утримати рівноваги і упав їй на коліна, відпихаючи і кажучи: «Що ти здуріла, чи що? Чого ти тут?» Вона не дала йому розпитувати далі і затулила миттю долонею його уста. Цвікер Казя злетів на землю, а вона, обхопивши Казя вільною рукою за шию, цілувала; цілувала так часто і так сильно, аж поки не відперла на другий план ту мару, що страхала її зранку. Потім швидко відіпхнула його з колін, раптом підхопилася і з незвичайною веселістю промовила: «Ну, йдемо на сніданок!» — «Але де ти, де ти в грязюку влізла?» — питав Казю, шукаючи цвікера. «Се я так через рів скочила». — «Дурна!» — відрубав він, накладаючи цвікер і покручуючи вуса; потім заспівав «циліндер». Вона зачала йому підтягувати; він вхопив її під паху і, надавлюючи пальцями груди, всміхався; почав в такт пісні підскакувати та підбігати; перестрибнули вдвох через рів і, сміючись, сховались між деревами.

ВОНА

I

У городі курно і душно. Партерові будинки, помальовані жовтою, сірою та темно-зеленою фарбою, — втратили свій вигляд під грубою сугою пороху. Перехожі тягнуться ліниво, захищаючись від спеки парасольками або ховаючись у затінок, котрий кидають від себе дерева, паркани і домн з одного боку вулиці. Безхмарне небо застигло і хапає за очі гострим синім тоном, а дерева стоять безвладно і нерухомо — сірі від пороху.

Серединою вулиці плентається підводчик: конячка втомилася і, похнюпивши голову в долину, мотаючи від часу до часу головою, тягне, мов непотрібний, візок з господарем. Колеса і ноги коня глибоко затоплюються у пісок, котрий від посухи зробився дрібним і легким, як мука. Господар — трохи п'янений — сидить боком, звисивши ноги в долину, і похмуро вглядається в землю. Ціла його постать виглядає, як мішок, випханий чимсь м'яким, і як мішок обсунулась, скрадаючи тим власний свій зріст. Великі чоботи, широкі штани, камізьку зверху сорочки, картуз на голові — котрий з'їхав трохи на потилицю — густо обсіпало пилом. Спека і горілка налили голову оловом, а тіло зварили, наче у окроп. «Так живи, як хочеш...» — думає він. — На поденній робив — нічого... Городом занявся — нічого... тепер підводчиком — і теж нічого... — Він підніс трохи угору опалену, спрацьовану руку, промовив уголос: — Дарма!.. Усе дарма...» Се було висловлено так несподівано і таким незвичайним голосом, що аж конячка піднесла більше догори свою похнюплену голову і смикнула трохи візок. Господар злегка похитнувся і, грізно звернувши голову у бік худоби, крикнув: «Тпру!..» Візок миттю зупинився. «А то знову що?» — гнівно озвався він до худоби, і рука його жваво знайшла батіг. Наче він і чекав тільки сього, наче се була його найбільша ураза в житті. «Так ти так до хазяїна... Так я тебе дурно хлібом буду кормити, а ти посеред дороги станеш з порожнім возом? На ж тобі, на!..» І він став обкладати батоном ні в чім не повинні боки і спину худоби. Конячка з усіх ніг сіпнула возок і, якимось ненатурально підстрибуючи, побігла вздовж вулиці, збиваючи за собою цілу хмару куряви. Усе його життя — сіре і безпросвітне, голодне і бездомне — стало перед ним, як на долоні. Він відразу почув себе не чоловіком, а такою ж робочою конякою, і страшенна злість і обурення засяло у нього на червонім потнім обличчі. Уривки гадок, як блискавка, що прорізує чорні хмари, літали у голові. «Так мене змалечку ганяли,

і я бігав... Так мене люди били, і я плакав... Так морозом мене дошкуляло, і я мовчав!..» — кричало у голові. «На, на, н-на!..» — переїщив він коняку. Через кілька хвилин він заспокоївся; згасла та червона радість на лиці; батіг лежав поруч, і коняка, відсапуючись, йшла повільною ходою. Але не вдовольнилася його зобижена душа тим знуцанням над худобою; йому бажалося більшої, глибшої помсти. Він не знав тільки, де можна помститися. Через таку невідомість йому схотілося або собі яку шкоду зробити, або жінку побити, або доньку вигнати з хати. Очі його раптом зупинилися на невеличкій постаті молодої дівчини, котра йшла хідником у протилежний бік тому, куди він їхав. Він зразу пізнав доньку. Вона була невеличкого зросту, чисто одягнена, «паняною» — як майнуло йому у голові; біленька парасолька ясно світила на сонці, а літній капелюшок злегка відтіняв її лице. Він ще здалеку спитав її:

— А мати дома?

— Ні, немає... пішла на річку, здається, — промовила вона.

Він зупинив коня, дивився хвилю у землю, а потім промовив:

— Обідать є? Голодний я, як собака.

— Там у печі борщ... каша... А хліб у сінцях на полиці.

— Сідай зі мною — обідать мені даси.

— Та я так... я піду пішки... тут недалеко, — промовила вона, плутаючись у розмові. Йй не хотілося сідати у повозку, запорошену, вистелену сіном — ясна спідничка, літні черевички і цілий одяг був таким контрастом до брудної повозки. А потім ясно, так ясно стала в уяві постать того... чиновничка з пошти... Вона могла його зустріти. І головне, він може бути не сам, а з товаришами, котрі його засміють, що його знайома панна і — на простому возі. Сі гадки так ясно повстали в її уяві, що вона рішуче промовила:

— Ви, тату, їдьте, а я здожену вас і пішки.

Він наче зрозумів її гадку — ясна «панна» соромиться їхати з батьком на простому возі; на тім возі, з котрого він кормить її і жінку. Лице його налилося знову тою червоною радістю, руки несвідомо сягнули до батога. Але він — навіть хміль його пройшов — здержався, зіскочив з повозки і промовив:

— Я рядом застелю. Сідай і поїдем зі мною!

— Та їдьте, а я піду, — промовила вона і обернулася, щоби йти додому. Наче щось порвалося у його грудях; порвалося і підкотилося до горла.

— А, так ти підеш... — І з його уст вирвалася пекельна лайка. Наче каміння, торохтить і падає та лайка на голову дівчини. Усі її можливі і неможливі комбінації пролазили

через уста, мов крізь тісні ворота, а у повітрі розбігалися уразливі і страшні, як холодні, слизькі гадини. Зупинялися люди. За кілька хвилин зібрався їх чималий гурток. А він все лаявся і лаявся. Наволікав на неї найгірші речі — прозивав її розпутною, докоряв тим, що у неї хлопці ночують, що вона у городі Ш. волочилася. Вона стояла кілька хвилин і слухала, мов скам'яніла. Сльози виступили їй на очі, плечі здригалися. Але ось сталося щось неможливе — вона бачить крізь туман у очах, як звивається хутко батіг... Вона починає втікати, а за собою чує грізне — «На — на!» і колюча смужка запекла їй у плечі. Вона бігла навмання, нічого не бачачи і не чуючи. Потом обливалося її тіло; сонце палило у лице, а на плечах, мов п'явка, уп'ялася смужка від батога. Вона завернула у знайомий двір і задихавшись вбігла у кімнати. Капелюшок з'їхав набік, пасма волосся поприлипали до мокрого обличчя, а ноги тремтіли і угиналися під нею. Вона упала на перше крісло і голосно розплакалася, затулюючи долонями лице. Блузка щільно облягала її невеличкі плечі, котрі здригалися від ридання. Знайома їй — панна — наразі не знала, що з нею діяти; потім, змиркувавши, принесла склянку холодної води, скинула їй капелюшок і почала умовляти, заспокоювати. Але вона трапила наче у скажений вир, де крутило її, де витягувало з неї усі фізичні сили, де тягнуло її на дно — страшне і глибоке дно. Ось вона уже захльобується слізьми — водою, ще коротка мить, і вона зникне, не стане її... Довго прийшлося знайомій панні умовляти її, поки вона хоч трохи заспокоїлася. Довго вона переповідала своє горе; радилася про те, що їй робити.

— Були добрі, поки їм гроші давала. Усе їм віддала, що придбала на службі. А тепер немає, і знову мене у шию гонять, — скаржилася вона на родичів. Так переповідаючи, посиділа вона до вечора у знайомих, а вечором, згадавши, що має зустрінутися з тим, через кого батогом дістала, хутко попрощалася і пішла.

За чаєм її знайомі розмовляли про неї. Розмова котилася тихо і спокійно: почали згадувати про її службу у городі Ш.; почали домірковуватися про її грубі заробітки. Пригадуючи усі чутки про неї, дійшли нарешті до тої гадки, що легкою роботою вона тільки і могла заробити стільки, скільки заробила. Ті гарні шовкові спіднички, ті персні і золотий годинник, — не могла вона собі інакше справити, як тільки так.

Тихо і спокійно дивився літній вечір крізь вікно; світло від лампи грало лагідно на посуді, на мідному самоварі; метелики стукалися об шиби, пориваючись до світла; простори за вікном синіли: через контраст жовтого світла лампи, і не хотілося вірити, що на світі є зло, що може бути погано.

Страшений жаль обхопив її невеличку істоту. Той жаль виповнив її груди, що так нерівно дихали; він ухопив її за горло і давив спазмами сліз; він заслоняв туманом її очі. Речі свої вона якось механічно лишила у каюті другої класи, а сама — також несвідомо для себе — опинилася на горішнім чердаці пароплава, який мав незабаром вирушити в дорогу. Їй чудним здавалося, що навколо неї рухаються і балакають люди. Правда, усі люди для неї були також чудні: вони наче почаділи, вони так хитаються, а дивує її тільки те, чому вони й досі не попадали на підлогу, щоб змовкнути і заснути... мертвим сном. Вона уже не може більше рухатися: ноги їй відмовляють і сили, енергії в тілі немає. Вона сідає на лавку і байдужно вглядається у місце, що темною плямою лежить на золоті вечірнього неба. Фантастичними стали садки — там, де перед хвилиною сховалося сонце, — вони губилися у гарячій пилу його сяйва і злегка тремтіли. Здавалося, що небо у тім місці цілувалося з ними, першим поцілунком... А навколо все стихло. Наче цікаві сусіди — умовкли навкруги садки і будинки; перші темні, а другі сірі від тих поговорів, які вони пустяють уночі про той поцілунок проміж собою. Доволі поглянути, як вони стоять нерухомо, доволі побачити ті хатки, що причаїлися між деревами, що скрадаються з правого і з лівого боку, і ясна стане картина поговору. Небо зробиється темне і сине, зорі — мов квіти — засіють його поля безмежні... Почнуть тоді шелестіти дерева про поцілунок, а доми будуть слухати і сміятися жовтими вогниками своїх вікон. Гудок запищав пронизливим, тоненьким голосом раз, другий. Вона аж підскочила від жаху. А потім пішла далі на другу лавку і знову сіла байдужна до всього. Тепер вона була обернена плечима до міста і перед її зором розкинулися туги, рясно заставлені копицями сьогорічного сіна. Понад берегом і далі купками росли верболози, а на круговиді синьою смугою у млі вечірній спочивав ліс. Небо тут було широке і спокійне; сине, залите злегка рожевим тоном від заходу, здавалось, дрімало. А річка... куди тільки глянеш, лежить спокійна і блищить, мов живе срібло, а місцями — мов вицищений землею леміш. Вогкістю і прохолодою дихає вода. Так недавно усе було для неї цікаве — музика у міському городі, гуляння на човні по річці... А тепер... Далеким сном усе здається, далеким сном, що зруйнував день своєю байдужною до всього рукою. На одну коротку мить приснилося їй щастя, приснилося і згасло, як гасне іскорка у нічній їмбі. Все відразу втратило для неї свій принадний колір. Вона так любила золоту осінь, ті теплі дні без вітру, той спокій

золотого дня. Чи тому, що вона була зайнята тепер собою, чи справді воно так і є на сім світі, що усі чужі, не знайомі. А жінки!.. Який то поганий і злий народ. Хто перший ткнув на неї пальцем? — Жінка. Хто вголос кидав їй слова урази? — Жінка. Вона, як той пес загнаний, мусила під парканами у пізній вечір вертатися додому. Але часто й се не пособляло; бо десь біля воріт чекала її — жінка. Як часто верталася вона додому, швидко роздягалася, щоб не слухати докорів батька та матері, і плакала до подушки; плакала довго і гірко, поки утома і сон не перепиняли тих сліз. Наставав знову ранок. І будив її той ранок знову докорами. Як часто вона чула від родичів, що їм тяжко на гроші і що вони не можуть їй більше кормити, одягати. А минулий рік, а те літо! Мати насипала борщ у миску, а батько сидів біля столу похмурий і злий. Ціле лице його було мокре від поту і червоне, а руки на столі спочивали темні, як хліб. Сорочка на ньому була навіть місцями мокра, а камізельку він давно уже скинув. Мати поставила на столі миску і сіла. І вона тоді тільки спитала її, тільки спитала... де її тарілка. Батька наче що укусило: почав докоряти, вимовляти. Усе тут згадалося. Коли вона спитала родичів, де ж вона буде служити, то почула відповідь — хоч вночі на вулиці. І тоді вона твердо постановила їхати до города Ш., а там — що буде. За пару днів вона справді вибралася у дорогу. Батько сам завіз її речі на пароплав, і вона поїхала. Гудок — перший, другий, третій — перервав думки, проколов її ціле тіло аж до п'ят. Зашипів, здригнувся пароплав і почав оддалятися від пристані. Гуртки людей стояли біля побічниць, скидали картузи, щось кричали або голосно сміялися. Довго обертався пароплав на вузькій просторі річки, аж поки став за водою.

Засвітили світло. Де-не-де заблищали по річці жовті вогники, котрі показували дорогу або мілке місце. З комина потягнув чорний дим, а хвилями вилітали — мов золоті нитки — іскри. Стало зовсім холодно. Вересень поробив ночі і вечори холодними і небо — те сине літне небо удень — він заволік ледве помітним сірим тоном. Вона дивилася просто вперед. Назустріч зору сунулись береги, сунулись темні маси дерев і десь зникали. Шуміла вода під колесами, і той одноманітний шум зникав десь далеко-далеко, б'ючись об береги дрібненькими хвилями. Їй зробилось холодно, і вона більше по звичці — встала і пішла в каюту. За нею полинули і її думки. Вона в «дамській» скинула верхню кофточку, скинула капелюха, поклала під голову звинену ковдру і лягла лицем до стінки. Очі заплющила. Червоне світло постало в її уяві. Те світло спочатку було тільки світлом, а потім не ясно, як пісня, що чути здалека, як крик самотньої людини серед

лісу,— почала творитися ціла картина. Вітальня молодого адвоката. На столі горить лампа, накрита червоним паперовим абажуром; перед столом канапа, а на канапі — вона. По цілій кімнаті розлилося червоне, прикро червоне світло. Он воно так гостро відбилося на ішкалі портретної групи, он побігло вогнистою змієюю на рамі того ж портрета, хопилося ручки на дверях. Кожна річ, котра тільки вихиляла своє лице,— була запорошена тим світлом. У вітальні темно й тихо. Чути, як за вікнами хлюпає дощ, як несамовито гуде вітер; той осінній, пронизливий вітер... Вона найнялася до адвоката переписувати папери, а тепер... тепер вона не знає, хто їх переписує; тепер їй тепло, вона має гарне одіння, золотий годинник з ланцюжком, подають їй, приймають за нею,— і вона щаслива, безклопітно щаслива. Дзвінок... Чує вона, як служниця відчиняє двері, а через кілька хвилин входить до вітальні і сам адвокат. Се ще молодий чоловік, з маленькими, чорними, гостро закрученими на кінчиках усиками. Лице його біле і повне, уста — товсті і червоні. Руки він позакладав у кишені штанів, де брязкав ключиками, і, йдучи до кабінету, кинув «добрий вечір» не то канапі, не то сам до себе. «Обридла я йому, і він гнівається на мене... І чому усі люди (а їх так багато), як тільки обридне їм хто, і позбутися його через голос власного сумління їм трудно,— вони починають тоді так несподівано гніватися і мовчати? І чим більше той, хто обрид, буде м'яким, делікатним, запобігливим, тим більше він буде викликати гнів і обурення в такій душі...» Наче підносилася якась таємна заслона і змінила усю картину. Без слів і без барв дихнув на неї знайомий образ; рука обхопила її фігуру вище стану; вона чує тремтячі пальці на своїм тілі і гарячі уста, котрі цілують її щоку. Не борониться вона, не каже нічого. На бульварі темно, а буйні дерева закрили навіть вечірне небо з зірками. І тільки електричне світло, що блищить здалека, нагадує їй місто... Хвилю вона упивалася тою картиною, а по хвилі сиділа рівно на канапі і вглядалася переляканими очима у протилежну стінку. «А потім злякався мого життя, і лист, тільки лист написав до мене!» — «Я знайшов ліпшим не бачити вас більше. Не думайте, що я вас не кохав... Я кохав вас, але те, про що я довідався і від людей, і від вас...» — «Ну?» — зупинилася вона на хвилю. «Змусило написати такого листа!» — додала вона в гадці. Пароплав цілий тремтів від руху машини, а в відчинені віконце чувся одноманітний шум води. Хвилями подихав прохолодний вітер і гойдав фіранкою на віконці. Нафтова лампа посередині каюти горіла тьмяно і, наче сонна, клала світлові плями на спинах сплячих жінок, на високих стегнах. Дві жінки ще сиділи біля столу і пили гербату, а одна, у кутку

лежачи, годувала немовля. Їй стало душно у каюті; голова боліла, а кров на висках бухала тяжко, наче хотіла прорвати шкіру і виприснути поверх. Вона достала теплу хустку, загорнулася і пішла нагору. Темно, аж чорно було надворі. Холодний вітер ударив їй в лице, порушив волосся на голові, і вона злегка здригнулася. Коли вона йшла східцями нагору, то якийсь панок пустив її наперед, і вона відчувала, як він дивився з долини на її ноги. Тепер вона сидить на лаві, а темна фігура того ж панка раз у раз просовується біля неї, і вона чує на собі його очі. Байдужа і незнайома для неї та постать, але їй несвідомо передаються його бажання, і вона щільніше кутається в хустку. «Що якби він знав моє життя? — просовується в голову. — Він би не ходив так довго мовчки, а відразу почув би право сісти біля мене і дати волю своїм рукам і поганому язичку». Щось наче аж закричало у її серці, кров ще сильніше зарухалась у висках. Се не вона промовила до нього, то промовив вітер, що так несподівано схопився у грудях. «Котра тепер година, скажіть, будь ласка?» Проходячу повз неї темну постать наче хто уколів — так вона здригнулася від несподіванки. Кинулись руки і до сірників, і до годинника; блиснув тричі сірничок, котрий миттю гасило вітром. Вона дивилася на усей той поспіх і бачила — коли блискав сірничок,— що його очі дивилися не на годинника, а на неї. Навіть здивувало її, коли він сказав за третім разом, що година тепер одинадцята. Вона подякувала, а постать, поміркувавши щось хвилинку, почала знову ходити там і назад повз неї. Рухи тепер тої постаті стали виразніші і сміливіші. І якийсь гіркий сміх вибухнув у її грудях, як вибухає часом полум'я з тліючої вогкої деревини. «Сьогодні холодно і вітер...» — промовила фігура, зменшуючи ходу біля неї. Але вона вже мовчала і непомітно для себе знову перейшла до картин, які тягом непокоїли її. «І чому мені так хочеться жити, коли знаю, що життя моє таке, як ся ніч, де не видно ні початку, ні краю, а тільки темно і страшно? Треба було відразу покінчити з собою і перервати ту кров, що так неспокоїно рухається у висках, те тіло, що боїться холоду... Штовхає мене якась сила, штовхає у провалля... А я боюся і хочу жити, жити! Який сором, яке безглуздя навколо... Мало того, що сміялися з мене, коли я повернулася додому від адвоката, ні — хотіли ще мене роздягнути на вулиці і пустити голу. Хто? — Товариші того, котрий цілував мене, котрий написав в кінці до мене такий лист... «Не думайте, що я вас не кохав...» Не думаю! Та й даремне думати; даремне питати, вже не відповідають, даремне шукати там, де нічого немає!» Якусь хвилю вона сиділа спокійно, кутаючись щільніше в хустку. А гадки почали стрибати, мов камінь, кинений з гори. В її

уяві вже не проходили цілі картини; мозок її став, як кремінь, з котрого якась непомітна рука кресала вогню. Ударить раз — посиплються іскри, заболить в голові: ударить другий, знову іскри і знову біль... Аж поки сили не стало, аж поки туманом застелило чуття і вразливість. А ніч стояла чорна, безпросвітна; а зорі блищали рівно і спокійно; а холодний вітер, мов несамовитий, літав над землею і, наткнувшись на якусь перешкоду, гостро бив крилом і тікав, і плакав. Мов п'яна вернулася вона знову до каюти, лягла і скоро заснула, а біля неї, непомітно для нікого, сидів її сум і чекав, коли вона прокинеться, коли можна буде знову шептати їй про свою чорну душу.

III

— Тепер уже не може бути сумніву; я знаю, бо вона мені сама сказала про те! — так розважав себе молодик, видаючи прища на підборідді, котрий невідомо чого скочив на таке видне місце. У маленькій кімнатці з одиноким віконцем було якось непривітно. Біля вікна — стіл, а проти столу, біля стінки, приліпилося ліжко; у кутку — миска до умивання, а біля ліжка — вішалка з одежею. Три стільці домальовували цілу кімнатку. Перед молодиком, одхитнувшись трохи назад, стояло невеличке дзеркальце, а за ним горіла лампа.

— Що ж, хіба я винен, що вона така?! — промовив він, скінчивши роботу і встаючи з-за столу. — Та ж з мене, як з дурного, сміються, що я закохався в таку дівчину. Там на пошті і проходу не дають... — Думає далі. Він зупинився серед покою, широко розставив ноги, позакладав руки до кишені і осміхнувся, наче комусь, тільки йому відомому. Його сухе лице було злегка опалене сонцем, але чорне довге волосся і маленькі чорні вуса стирали те враження. Очі його були розставлені далеко одно від другого, і через те ніс видавався широким угорі. На ньому була одежа поштового чиновника. «Ет! написав листа, і годі... Чого там довго пошуквати», — махнув він рукою на таку гадку. Після такої постанови він поклався на ліжко, закурив папіросу і байдужно дивився на смужки диму, що розпливалися тихо у нього над головою. Але через хвилинку, коротку хвилинку в його уяві повставала вона: маленька і безсила, така маленька, мов лялька з порцеляни. «Потім батько її, якась неможлива людина... лає на вулиці, б'є батогом і докоряє тим, що хлопці в неї ночують», — снується думка разом із димом. А йому було гарно з нею. От хоч би тоді на бульварі, коли він так палко її цілував... та хіба тільки тоді? — багато-багато разів...

— Хе-хе-хе!.. — позіхає він.

Потім з силою втягує дим з цигарки, наче довгий, жагучий поцілунок, і так само глибоко вдихає той дим у груди. Вона йому подобалась, і його тягнуло до неї, але... стали на перешкоді поговори людей і насмішки товаришів. А його душа боїться тих насмішок, коли вони дотикають її своїми колючками. Його родина і він сам виховалися так, що дбали тільки про себе, про свої дрібні справи, і цілий світ складався у їхньому розумінні тільки з менших або більших дрібниць. Батько його був також поштовим чиновником; служив цілий вік свій, і вся його увага була звернена тільки на те, щоб ніхто з нього не насміхався. Довго він нікого не запрошував до себе з своїх товаришів тільки через те, що у нього не було у хаті канапи на пружинах, двох-трьох фотелів, круглого столика перед канапою і лампи з паперовим зеленим абажуром. І він повільною і упертою роботою досягнув своєї мети. Була у нього невеличка вітальня, висіли на стінах портрети вельможних чиновників з хрестами і медалями. Тоді він тільки заспокоївся. Бути злим — можна, бо від зла будуть плакати і проклинати, а бути смішним — сього ніяк не можна стерпіти. Коли тебе проклинають, то ти почуваш себе тільки ображеною людиною, а коли з тебе сміються, то почуваш себе гадиною або маленьким загнаним песиком. Таку гадку не раз висловлював він своїй жінці.

Помер батько, і мати померла, а у нього лишилося від родичів — замість спадщини — страх до насмішок. Не раз він за останні гроші купував собі білі рукавички і потім бігав по місту до втоми, щоб знайомі усі бачили ті рукавички. І так кожна нова дрібничка носила його мов на крилах. Правда, він не має ще такої вітальні, але він служить на пошті і буде її мати. Зате з його ніхто ще не сміявся! І тільки через неї, перший раз через неї, — сміялися з нього.

Близенько, близенько притулилося личко, шепочуть уста тихо і невиразно, лоскочуть волосинки такі м'якенькі, неначе сей дим над головою... То вона притулилася до нього. І чому вони на цілому світі не вдвох? — прокидається несподівано у голові. Тоді б можна було кохати її такою, якою б вона не була... Ні, він покине... Покинув і більше не хоче гадати про неї. Хіба піти до Антона Миколайовича і з ним на бульварі погуляти? Се, мабуть, веселіше буде. І він раптом встає, швидко одягається, гасить лампу і поспішає на вулицю. Тут він уже забуває про все... Він тільки дбає, щоб картуз гарно сидів на голові, щоб рукавички не випиналися на щиколотках, щоб черевики не дуже запорошити.

— Добрий вечір! Куди? — питає знайомий голос товарища.

— А... доброго здоров'я! Думаю погуляти, а потім до тебе зібрався.

— Знаєш — ми сьогодні на човні... на той бік... поїдеш?

— Чому ж — поїду, поїду...

— Новинка, от новинка!.. — каже сміючись товариш. — Та, знаєш, та... поїхала...

— Справді! — кидає він байдуже. — Поїхала...

Близенько, близенько притулилося личко, шепочуть уста тихо й невиразно... Лоскочуть волосинки такі м'якенькі, такі бажані... і десь глибоко в душі, як немовля в пелюшках, ворухиться докір.

IV

Була вже перша година ночі, коли вона підїхала з возчиком до того дому, де жив адвокат. Вона сама позносила свої речі і посклала у темних сінях; потім заплатила звозчику і знову вернулася до своїх речей. Серце похливно стисалося... Сили не ставало заспокоїти себе... І вона на хвилину сіла на зв'язаних ковдрі і подушках. «Чи прийме тепер він мене знову? А може, й двері не одчинить?»

І на останню гадку вона здригнулася, мов на страшний присуд. «Треба йти!.. Треба скінчити...» І вона підноситься, знаходить помацки поруччя... «Треба вийти на перший поверх... Двері — направо... Постукати... чи подзвонити?.. Спершу постукаю... І чому тут так темно... Ось уже й другий поверх, ось двері... Ух! Треба трохи спочити... Що? Жіночий голос... То, мабуть, покоївка розмовля...» Стук-стук!

«Ух, як страшно і глухо озвалося у сінях, таким звуком дітей лякають, коли вони занадто вередують... Що? Вони там сміються і, мабуть, не почули...»

Стук, стук!

«Тепер уже почують... безперечно, почують... Уже хтось іде! То він — я пізнаю його ходу... Ні, пройшов мимо, і я помилилася. Чому ж мені наче полегшало? Треба поправити капелюшок...» І вона поправляє капелюшок, обсмикує жакетик. «А які руки холодні...» — і вона хухає на пальці, потім притулює їх до лица, а лице гаряче-гаряче... «А може, не треба більше стукати! Може, завтра краще буде! Ще останній раз і більше не буду...»

Стук... стук... стук!..

«Ідуть... що? Вона крикнула: спитай! Так то не покоївка... Може, краще втікати, а завтра...»

— Хто там?

— Одчини... Я... Маруся... одчини. «Невже він не одчине. Невже?!»

— До дідька! Я вночі не приймаю... Коли у вас яке діло, то приходіть завтра.

«Пішов... завтра...» І вона механічно ловить поруччя і сходить в долину. І її неначе немає у сій пільмі... Вона утомилася, вона злилася з нею в одне ціле, і її ніхто, ніхто не вирве, ніхто не зайде, щоб вирвати звідціля... Сіріють відчинені на вулицю двері, блищать де-не-де криваві вогники у вікнах, стукає вартовий своїм калаталом, — і більше нічого...

Вона сідає безвладно на клунок... «Треба скінчити... треба поміркувати і скінчити!» — шепоче вона непритомно... А над нею нахилилась пільма і каже їй свою страшну правду: «Ти будеш жити так, як живуть і багато других дівчат... Ти в'єш повну чарку життя і всі «чесні» одвертатимуться од тебе, коли ти будеш її пити... Я, пільма, буду тепер твоєю мамою; я сховаю тебе од багатьох очей і часто — од твоїх власних очей. Хіба ти не відчуваєш тепер, що день буде для тебе твоїм ворогом?.. Потім скажи мені, моя дитино, хіба я, пільма, була коли настирною? Я тільки була і є звичайним краєм, куди збігалися і збігаються пригноблені люди. Я той дім, де ночують бідаки без притулку... А ще я загноєна багном — так я загноїлась їм од тих одкинутих і забруджених істот... Я, пільма, люблю тих блисків і розкошів багатих домів, я їх гашу і пригнічую, щоб сховати бездомних... Я — край... а за мною глибоке провалля і смерть. Я навчу тебе бути безсоромною поміж соромливими «грішниками», щоб ти їм казала правду в очі... Не плач, не турбуйся, моя бідна дитино!»

«Треба скінчити, треба поміркувати і скінчити!» — шепоче вона непритомно.

Чернівці, 1908 р.

Данило
ХАРОВ'ЮК

ПОЛАГНА

Оповідання

Прийшла бечкова. Погода красна. Небо ясне. Повіває тихий вітрець. Усюди весело. Козьмиха Полагна надійшла до церкви. У церкві повно — старі, молоді, хлопці і дівчата. Прийшла й Одокія Сави Грабишиного. Дівчина на все село — красна і цікава. Минула служба. Освятив панотець бечку. Кождий із християн узяв по ломаці, перехрестився, пішов додому.

На підсадді догнала Полагна Савину Одокію.

— Що дієте? — зрікла Полагна.

— Гаразд, що ви, вуйночко! — відповіла борзенько Одокія.

— А ек туди дедя та неня? здорові?

— Здорові, богу декувати! Шо май коло вас понизками?

— Ет, отак! Ше на старім! Єло вже вибиратиси на весну.

— Ой, у нас верхами ше скрізь сніг та ожеледь.

— Та воно, може, чий-чий вже потепліє й затінками, говорила Полагна, своїх очей не спускаючи із Савиної доньки Одокії. Все дивилася на неї затривожена, задумана.

— А шо, йдемо, Одокію? — прошептала Полагна.

— Добре, вуйночко, ходім! — відповіла Одокія.

Перехрестилися та й пішли понизками напрямці.

— От, дав бог добре товариство. Не буде скушно іти облазами.

— Правда, вуйночко! У товаристві йдеси май приєзно та й дорога не втемітьси, — сказала Одокія, поглядаючи на стару Полагну.

— А ек туди у вас верхами? Є ше зимівля, нема? — запитала Полагна.

— Та ше ніби є! Але де ваш Юрій!, ше п'еть неділь! — промовила Одокія з притиском.

— Ей, дайте мені поки! Ше п'еть неділь, а у мене зимівлі ні на попах. Бідний же мій світку! Відколи умер цес, схне моя голова в один гайташ.

— Таже ви маєте, богу декувати, сина! Ек то схне голова? Николайко повинен шенувати неню, — говорила Одокія розмаїтно.

— Ого, що мене нашенувавси Николайко. Він зимі бутнами, а літом у луплінці. Прийде лиш хіба на урочисті светки д' хаті.

— Але тепер мав бути дома?

— Але де! І тепер у бутні горі. Я дістала сегодне від дека екійсь фордильюнок. Може, від него письмо. Не знаю! Господи, коби вже прішов. Не треба мені жури. Я вже стара. Сегодня-завтра оттуда... А він ше до людей не повернений.

— Ну, а ви чому не постараетеси?

— Та лучеєси їму дівка аж із Єсинова, файна та й багачка. Має шос до триста банок самих грошій... Але шо з того? Я его туди не пускаю. Вже нема путері ходити з ним десь по Єсиновах. Є й у нашім селі дівки. От хоть би й ви, коби-сте здорові.

Одокія засоромилася ніби та й зрікла осміхаючися:

— Е, вуйно! Де мені до вашого Николайка? Він собі лєгнєнь, а я шо? Я ше дитина против него!

— Ага, дитина? Файна дитина, ек уже на сімнацетий переступило від середопістя²! Мені було ледве шо на п'єтнацетий, ек віддаласи. Тобі вже на сімнацетий, гі-гі-гі!..

— Тепер вже не тоті чеси, вуйночко. Бувало, ніхто й гадки про тривогу. А тепер — боже крий. Лиш народишси — жура, клопіт, недостатки.

Тим часом Полагна витягла із дзьобні капустияний барабуляник, переломила надвое, дала половину Одокії, а решту лишила собі.

Ідуть, харчують та одна на другу поглипують.

— Ну, ек гадаєш, Одокі? Питайси нені! Єкби... то отут по велицидні.

— Е! Бодай вас, вуйно! — осміхнулася Одокія. — Ек то може бути так раптом? Нема ше із чим!

— Яка ж бо ти дивна, Одокі! Таж у мене, богу декувати, капуста ше передтогідна... Солонина лунчина. Бужениці, не снила би си, ше від покойного повна. За пите нема страху. Дудьо дасть за три десетці до грошій.

— Таже вузети не тежко, але коби з чого віддати.

— Бодай те! Є й з чого заплатити. Мій покійник скупив добрий ґрунтик. Подивиси, які царинки ген-ген під верхом, ек золото. Є де кохати маржинку, коби лиш кому. Я умру, а ти будеш газдиня на все село. Не слухай тих охаб. Нічим не журиси! Ану, най би те скривдив хто на волос!

— Я тем'ю, як мені неня шос повістувала за вашого Николайка.

— Та він як обарінок добрий! — перервала Полагна.

— Мене хотіли ще сих мнесниць заручити із Василем Гримелековим із-за Погорілля. Я не хотіла. Кажуть, що Василь любить честувати потроха.

— Ну-ну! Ше й як!

— Я абих то не виділа на свої очі. Не хочу Василе, не хочу й честоване.

— Та то правда, Одокіко-душко. Але мій Николайко не тудя. Нічо не п'є, лиш хіба десь-колись порцію руму. І то лиш на лік від серця.

— Ваш Николайко, що правда, то правда, не йде абияк до коршми.

— О, яка би ти була щеслива за моїм Николайком! Жила би-с як на ириці. Ото би була пара! Раз ело би си, коли ело.

Так ішли вони попід скали, Полагна наперед, Одокія іззаду. Облаз був довгий; з одного боку — убочі, стромини, а по другім — бистрий, гірський потічок. Сонце гріло та сипало свої золоті проміння вниз. Полагна й Одокія затихли на хвильку. У їх серцях роїлося безліч нових думок.

— Ой боже! — зітхнула Одокія. — як будемо одно другого, то хоть аби не знати що, все нічо не поможе!

— Мені розповідала даві Юріха за тебе, Одокі. Ти собі дівчина око — двацять. Нема що казати, чвала на всі дівки. Преці ж хоть мала бих невістку.

— Та що мені з того? Шкода споминати, вуйно. Далеко ше й до завтра Бог знає що може бути.

— Правда! Але ти, душко Одокіко, знаєш, що й так не добре, все в одно відкладати. Ти входиш в роки. Та на що, аби на те легіні палцем показували? Тобі й так прішов прец до того.

— Ой-га — прец? Що за прец? А Семенкова віддалася у двацять років, та газдують нівроку файно. Хоть би й я ше так!

— Говори свої! Ти все ні в пліт, ні в ворота. Таже ти не Семенкові пара. Ти вже й сьогодні до людей. Йй то так зробили.

— О, де его кату! Парубоча мама не пропала. Коби хліб, а зуби найдуться.

— Шо-бо ти така, Одокі? Нашо, аби на те ззиралися люди. Тобі вже давно варта газдувати.

— Але тяр! Аді генде Гафія Жидикового Василя! Шо ми за газдиня? А віддалася у півп'єтнацета року. Та що з неї? Держиться хати, як чобіт підлоги. Все пішло вніверть! — говорила Одокія різко, ідучи сутками, не доходячи Данилихи.

— Е, бо то, небого, не дай боже, аби всі такі.
— Таже так! Але нашо собі голову ззамолоду в'єзати? Най подівочу! Ше зазнаю того гаразду, що чоловік ме жили, як коса, рвати.

— Не дай боже всім таке пацити. То, як якийсь казав, вже від бога. Але й жінці огроза мусить бути. Жінка не бита — не клепана.

— А ваш Николайко ніби шо, далеко від тих?

— Та шо? Він такий добрий, шоби тобі мізинного палеце врубав, з ним би не насидівси!

— То лиш тепер так, а потім оттуда на зломану голову! Лиш фоста їм всім бракуе.

— Фоста не фоста, але диви-ко си, аби шос з цього було. Не давайси розбаркувати від отих публік, та будеш так жити, шо ий-де!

— Ой-га, головка моя бідна. Майбути, Николайко не оженишься через мене. Є дівок, як мишиного... коби лиш кому брати.

— Та то нічо, шо е! Але Николайко таки лиш тебе мае на гадці. Навіть отті брехи мені так казали.

— Ба ци ему я в голові? Він десь собі найде оттуда горішами у бутині хлоп-дівку! А я шо? Ему треба екоїсь до роботи, а не до гиндриганя.

— Ий, цить! Не плети таке, як ізпросонку. Ліпше гадай на це, шо я тобі кажу. Доста рости в стовбір. Вже чес своє дупло мати.

— Кобих ше здорові, а це малій бай. Я свого діждуси. То все в божих руках. Ше не знати, як шо куда може бути! — стиснула плечима Одокія, осміхаючися.

— Дийко, Одокіко-душко! Кажи нені! Єкби... то перекажіть.

— Но-но! Я скажу! — зрікла Одокія, перелізаючи на перелазі. — Бувайте здорові, вуйночко!

— Бувай і ти, душко, здорова, та не забудь, шо говори-лоси.

І в тот раз зникла Савина Одокія у затінь. Задумана Полагна повернула до Дуді прочитати письмо від свого сінка Николайка.

Наталія
РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

НА БАЛКОНІ

Сиділи на балконі й відпочивали — всі четверо.

Низько над балконом схилившись, пахучі гілки високої липи лили хвилі ніжного аромату в прозору блакить літнього вечора.

Веселий рожевий день розцвітаючого літа кінчався; надходив вечір — ясний, мрійний, тихий. Удень такої тиші нема, навіть тут, в сім садочку, далекім від міського шуму: замовкли всі денні згуки, і природа спочиває після цілоденної важкої творчої праці — ані лист не шамотить, ані пишні зелені верхів'я не ворухнуться; лиш соловейко, заховавшись десь в гушавині буйного листя, виводить свою солодку пісню.

На балконі тихо. Мати й дочка, батько й син в прохолоді відпочивають і від своєї дневної праці і від спеки літнього сонця. Перші обидві — за кошиками з полуницями; вони поволі, лівиво чистять ягоди і кладуть на тарілки або й до рота; двоє останні — за газетами. Правда, Василь, високий студент з довгим темним волоссям і веселими карими очима, лежачи в кріслі-гойдалці, більше в небо дивиться, аніж в газету, яку держить в руках, та ще часом кине оком на ягоди.

— Ганю, — гукнула мати, не стара ще, присадкувата жінка з блискучими темними очима, — як би ти проворніше справлялася. Так ми й до ночі не скінчим.

— Але і ви, мамо, не дуже-то поспішаєте; ось, гляньте, в мене менше лишилося, аніж у вас, — втомленим голосом обізвалася дочка.

— Отуди порівняла! Та ти ж молодша від мене, моторніша повинна бути. Ось Лев швидко прийде, приготувала б йому ягід в тарілку.

— Добре, добре, все буде... Тільки так хотілося б спочити! Та треба ще до Галочки подивитись.

Ганя підвела руки, закинула їх за голову і вдихнула повними грудьми повітря; її тоненька постать вирівнялась, волосся від поривчатих рухів чорним шовком розсипалось по

спині. Втомлено усміхнувшись, збрала і пришпилила волосся і вийшла в хату.

— І справді: чого вона така змучена? — звернувся Петро Михайлович до жінки. — Тільки відпочивати б тут, здоров'я набиратися: гарне повітря, сонце, свіжа страва, молоко... А вона чомусь млява, розбита...

— Ет, розумієш ти: повітря, молоко... те все нічогосьенько не варто! Як вона за дитиною розбивається! Дитині треба цілий день на сонці — вона за нею бігає сама; треба дитину купати — сама купає; годувати — сама годує; все сама — аж від ранку до вечора. Та де ж тут здоров'я буде?

— Чому ж няньки не візьме?

— Зговори ж з нею, як ти такий мудрий! Няньку! Та вона на мене з неохотою дитину лишає. Та ж то «і кожне слово треба обдумувати», і «дитина повторює нас — всі наші слова й рухи», і «дитяча душа — то найчистіший і найцінніший посуд», та як стане виговорювати й вичитувати, то краще мовчати. На що вже і на Льва не зовсім покладається — і не допильнує, і не так поведеться. А ти — «няньку»

— Та хто ж його знає, як тут у вас, я ж мало дома буваю. Звичайно, з нянькою краще, і гроші на неї знайшлися б.

— Гроші... не в грошах тут річ; Льва ось-ось слідователем зроблять, а поки що, то ми маємо. Не те... не хоче вона ніяк... «Все одно, — каже, — як я не з дитиною, то повинна працювати десь поза домом, щоб гроші на себе заробляти». — «А чоловік нащо?» — питаю. «Як нащо? Я його люблю, він мене любить, то й живемо разом, а грошей його, праці його на мене я не хочу. Він для себе повинен заробляти, я для себе. А як я з дитиною цілий день, поки вона ще мала, то все одно, — се моя праця і навіть дуже важка; для дитини ж краще, коли мати виховує, а не нянька». Ось як вона говорить.

— Ех, Ганю, Ганю, — зітхнув Василь, не відводячи очей від неба. — Яка була енергійна, швидка, гаряча на все, а тепер відразу осіла!

— І добре, — перервала Олександра Василівна, — добре, що не така вже гаряча, як ти. То обое були якісь божевільні... Мітинги, реферати, демонстрації якісь... Закрутив дівчину. Тепер вже хоч осіла — нічого: краще хай сидить!

— Та «родинне щастя» заводять... так, мамо? Та хіба ж в сім все життя, мамо? Шкода мені її, шкода Гані, що вона зв'язує себе, що вона світа не хоче бачити поза своєю Галею...

— Далі, Василю, далі, — несподівано увійшла Ганя і сіла поруч брата на стільці. — Що ж далі?

— Ненормально ти живеш, Ганю, от що. Про се я й говорив тут. Та й тато говорив. Але він говорить, що треба няньки для дитини, щоб ти могла відпочити, а я ще, крім того, говорю, що не треба ховатись в дитячі пелюшки, а жити, як ти раніше жила. Ось скажи мені, Ганю: за сі останні три роки була ти хоч де-небудь: на рефератах, збірках, мітингах? чи хоч що-небудь робила з того, чому віддавала себе раніше?

— Ні, але я не хочу ні виправдуватись, ні сперечатись... Покиньмо се, Василю! Багато вже я про все се думала, багато страждала і тепер страждаю. Але вже годі. Я так постановила: коли дочка моя виросте, тоді я буду вільна. А тепер — я для неї. Я сама хочу її виховувати, с а м а — розумієш? Я хочу зробити з неї людину. І я думаю, що я сама повинна її виховати, а всілякі няні — се тільки перешкода. Ти думаєш, легко мені? Але я вже учуся приймати життя таким, яким воно є. Не було б в мене дітей, жила б так, як раніше; є дитина — і все міняється. Я її дуже люблю; але якби в нас було громадське виховання — розуміється, ідеальне — я б довірила йому свою дитину; тепер же я повинна сама виховувати, т. є. непохитно стежити крок за кроком за її розвитком. Що ж ти бачиш тут ненормального?

— Розумієш, Ганю, що мені тут показується дивним. Ти хочеш, щоб твоя дочка була л ю д и н о ю. Добре. Ну, буде вона твоїми заходами гарною людиною — ось, як ти, наприклад, — бо ти справді надзвичайно гарна людина, — також вийде заміж і весь свій час, всі свої сили вживе на те, щоб з своїх дітей зробити гарних людей, сама ж віддається, відійде від життя, як і ти, і т. д. і т. д. В результаті — кілька гарних людей, а в чім же проявиться ваша «гарність»? — бо чим же, як не корисною працею відрізняються «гарні» люди від негарних? І чи нормально, чи можливо все життя вкласти в виховання, в створення людини, щоб потім і вона робила те ж саме? А як же ви, «гарні» люди, реагуєте на життя? Ну, припустім, в тебе буде син і в твоєї дочки син; добре; зробіте ви з них гарних і корисних людей, і вони активно се покажуть. Так все ж таки сього мало: де ж ваша активність жінки? Ось поїдеш собі з своїм Львом (се, між іншим, він тебе назад тягне) та з Галочкою десь на провінцію, та й закиснеш!

— Чекай, чекай, Василю, — сквапно і нервово заговорила Ганя. — Чи закисну, чи ні — се ще невідомо. Де моя активність жінки? Ти хочеш мені сим допекти? Ти мені скажи, коли б я могла що робити? Дитина мала, бере багато часу і сил; взяти няньку і зробити собі таким робом вільний час? Не кажучи вже про те, що для дитини нянька — лихо, як

би я скористувалася з того часу? Я б не могла ужити його весь на таку працю, яка мені приємна, до якої моя душа рветься: раніше я повинна бути самостійною, т. є. заробляти на себе — бо я думаю, що тільки цілковите віддання себе дитині увільняє жінку від обов'язку заробляти. Ось, я думаю, підросте Галочка, мені легше буде, а коли вже вона зовсім виросте...

— Доки сонце зійде... знаєш, Ганю? А як ще будуть в тебе діти?

— І вони повиростають...

— Ганю, досить! І чого ти хвилюєшся? — втрутилася Олександра Василівна. — Не звертай на його уваги! І чого ти до неї присікався, Василю? Сестра добре зробила: вийшла заміж, має дитину і досить з неї!

— Та ну-бо справді, чого ви завелися? — підвівся й собі Петро Михайлович. — Подивилися б: вечір гарний, тихий, тільки б спочивати та мріяти вам, молодим, а тобі, стара, з ягодами поспішати. Ось-ось Лев надійде; давно вже час би йому повернутися. Він з самого ранку в суді, Ганю?

— З десятої години. Ще й казав, що пізно повернеться, в годині сьомій-восьмій.

— А вже й ціла дев'ята. Ну, отже, готуй швидше, Шуро, і ягоди, й вечерю.

— Вже, мамо, й я вам допоможу, щоб швидше, — присунувся Василь. — Ганю, хто швидше?

— Оттак, отсе добре: а я вже старий — то буду собі читати. Петро Михайлович сів на крісло-гойдалку і закрився газетою. Ганя, Василь і Олександра Василівна дружно взяли до ягід; кошики порожніли; на столі виростали купи червоних сочистих ягід, аромат яких потроху напоював повітря, змішуючись з запахом липи.

— Ну, й пахне ж, — протягнув, висовуючись з-за газети, Петро Михайлович. — Отже, не вдержуся, з'їм. — І почав кидати в широкий рот одну по одній великі ягоди.

— Та не сі, — сі на смаження; ось дрібніші, — підсунула йому другу тарілку Олександра Василівна.

— Ну, добре, добре. — І читав далі. Всі мовчали. Василь і Ганя поринули в своїх думках. Мати прикидала, скільки конфітури буде з сеї полуниці.

Тихо маячили пальці від кошиків до тарілок, докінчуючи роботу.

— А знаєш, Василю, — гукнув з-за газети Петро Михайлович, — сьогодні, як я йшов з гімназії, зустрів — величезний чоловік під конвоем — на Лису гору¹, мабуть. Бо вчора ж засудили вісьмох на смерть. Ось я зараз прочитав про суд та й згадав. Так то, мабуть, вони, ті самі...

— Ви їх близько бачили, тату? — запитала стурбовано Ганя. — Вісім чоловік?

— Тепер се звичайна річ, — пробуркотів Василь, напихаючи рот полуницями. — Якби ви се років три назад сказали, справді, було б щось нечуване, а тепер...

— Тепер чуване й можливе, — додала Ганя знервовано. — Ганю, але ж про се ти чуєш щодня, в газетах читаєш; можна вже звикнути!

— Якби ж то можна було звикнути!.. Та правда, я й газет тепер не читаю... Як ось переїхали сюди з міста, то я, вже не чуючи і не бачачи міського життя, не читаючи про його, під впливом спокійного животіння серед природи, наче забула, що все се страшно е, діється всюди, як і раніше, а тиша, краса і «мирное житіє» — се тільки ілюзія!

— Ну, поїхала... — знов втрутилася Олександра Василівна. — І чого ти, старий, влізеш завжди? Читав би собі нишком. І хай їм біс, отим всім хуліганам і розбишакам, що грабують і вбивають! Хай їх всіх перевішають! Що нам до того? А тут справді, і тихо, і гарно, і безпечно. Нам нема чого боятися — хіба щоб часом Василь бомбу не сховав у нас, хоч не думаю, — і покинемо сі дурні гадки. Ганю, йдеш до дитини? Поклич Гапку, хай принесе самовар та улаштує все до чаю. Ягоди вже скінчили; отут для Льва, а се для того, хто ще хоче.

— І для мене, мамо! Я ж згоджуюсь з вами — покинемо розмови і візьмемось до чогось іншого.

Гапка вже вносила посуду; принесла конфітуру й хліб, потім над силу притягла і великий блискучий самовар.

— Оттак найкраще! — озвався Петро Михайлович, кидаючи вже свою газету. — Тільки я все турбуюся: чом Льва немає; пізно вже, місце пустинне...

— Чого там? Йому не вперше! Та хоч при Гані не говори, не турбуй її.

— А гарно, справді, у вас тут, мамо! Так мені після міського пороку й задухи гарно, що, мабуть, не повернуся я завтра, хоч там мене товариш чекає, щоб укупі до іспитів готуватись.

— Чого б то тобі так зарання починати? — запитав Петро Михайлович. — Бач, в мене ще не скінчились в гімназії іспити, а ти вже загадуєш про ті, що колись там в тебе будуть. Спочив би краще.

— А хоч би й учитися, то й тут міг би; все краще — на свіжій повітрі, — підхопила Олександра Василівна.

— Може, буде й так, мамо, я подумаю.
Вернулася Ганя і сіла в крісло-гойдалку:

— Ну, най вже й я покейфую. Василю, дай мені ягід. Чай потім. Мамо, а чом же ви не їсте?

— Буду ще, буду. Ось приготую все...

— Старенька, і мені чаю, — присів до столу Петро Михайлович. — А й шумить той самовар, бодай його шуміло. Такий дисонанс робить. Накрий його добре, Шуру, щоб замовкнув.

На столі вже стояло кілька склянок чаю, наліті хазяйською рукою Олександри Василівни, і пара від них легко й хутко підіймалася в повітря. Гірки криваво-червоних ягід височили привабно на білій скатерці.

Потрохи затихав спів самовару... ще кілька останніх уривчатих згуків — і стало тихо.

Впивали всі свіже повітря повними грудьми й мовчали. І тиша вечірня запанувала над ними, виповняючи душі ясним почуттям. З напівтемної глибини плив ніжний, мрійний сум соловейка і навівав невиразні, таємничі бажання; хотілося відірватися від життя, хоч на хвилю піднятися над ним; здавалося, немов душа відділяється від тіла, летить і зливається з безконечністю.

Молодик, який шойно опинився якраз над балконом і лив на нього і на головну стежку саду свої холодні промені, освітив раптом високу постать мужчини.

— Лев, — скрикнула радісно Ганя.

— Але чому ж звідти? з саду? Хіба на човні їздив? — пробурмотіла Олександра Василівна.

Вже з кімнати, обійшовши кругом, входив на балкон високий молодий чоловік. Зігнутий, дуже блідий.

— Нарешті! А ми вже турбувалися, — в один голос вимовили старі. — Звідки? Чому від Дніпра?

— Звідки? — втомлено протягнув Лев. — Справді, хочете знати звідки? — спитав він, обводячи всіх померклим поглядом синіх очей. — З Лисої гори... а чому від Дніпра?

В саду походив трохи...

Ганя, яка була підвелася назустріч чоловікові, знов відкинулася в крісло. Старі злякано переглянулися. Василь підвівся і наче хотів щось спитати, але, роздумавши, відійшов в куток балкона.

Опам'ятавшись, Ганя встала, тихенько підійшла до чоловіка і обхопила його голову.

— Левку...

— Ганнусю, добривечір. А все-таки — я з Лисої гори. Там, знаєш, ми людей вшали. І аж вісім, знаєте, — додав він, обводячи всіх очима, які враз заблищали синіми вогниками, — аж вісім душ за одну хвилину. Ха!

Він хитався, весь блідий, з розширеними очима. Ганя стояла проти непорушна.

— Сядьте, заспокойтеся,— стурбовано просила Олександра Василівна.

— Я не впаду, не бійтеся. Може, думаєте, що я п'яний? Ні, я нічого не пив, хоч, може б, то й краще було випити. Ось товариш, який трохи раніше був присутнім при повішенні п'ятого чоловік, цілий тиждень пив і мало не здурів. І все казав він мені, що не мають права нас — кандидатів — посилати на ці церемонії панове прокурори, замість того щоб іти самим. Та хіба ж не все рівно, чи кандидатами ми се побачимо, чи прокурорами?

— Я не п'яний, Ганнусю,— тихим, благаючим голоском казав він далі.— Тільки я не знаю, як же жити?

Але Ганя не відповідала. Стояла поруч і тільки пильно вдивлялася в нього.

Озвалася знов Олександра Василівна.

— Справді, ви дуже стурбовані; ще захоруете... Сідайте, чаю випийте!

— Сяду. А чаю не хочу... О, і полуниці тут; се, мабуть, для мене. Як то добре: приходить чоловік з Лисої гори, а дома його чекає чай і чудові полуниці... До-ма,— простягнув він і казав далі задумано, немов зосереджуючись в самім собі: — Все се гіпнози — і сі ягоди, і се крісло-гойдалка, і се гарне помешкання, і конфітура; все се забирає власть нам нами, панує над нами. Тільки закоштуеш всього сього і не хочеться вже його втратити, а навпаки, хочеться побільшити всі ці приємності, закріпити їх за собою, хочеться забезпечити собі сите життя за допомогою 20-го числа². Розуміється, платонічно ми співчуваємо нещасним, жаліємо тих, хто мерзне й голодає, хто вмирає з голоду...

Замовкнув, закашлявшись від хвилювання.

Ганя стояла проти нього, впивалася в нього очима, ловила його слова, такі незвичайні для її спокійного, розсудливого Льва. Олександра Василівна розтертяно шептала щось чоловікові, безпомічно розводячи руками, а Василь дивився в сад, повернувшись спиною до всіх. Петро Михайлович не уважно слухав жінку, в задумі схиливши голову.

— Щойно я бачив людей перед лицем їх смерті,— глухо, уривчато казав Лев далі.— Страшно мені було з ними! Ось бачиш їх, вони живі, дивляться на тебе — і за хвилину їх чекає небуття. Воно завжди стоїть за нами, як чорна безодня, що готова кожної хвили поглинути нас — але ми не бачимо її і не мучимося; вона підкрадається і зненацька вхоплює свою жертву. А там... ті... безодня була перед ними — вони її почували; вони знали, що ось зараз вона їх бере — невблаганна, неминуха... А, як страшно! І вони мовчки дивилися їй в вічі, сій чорній безодні. Хвили-

на ще — і кінець. Ні одного... Тихо, таємничо, страшно. Де вони? Невже навіть те мізерне, напівголомне життя було для них надто вже добрим і вони не варті були його? І здалося мені, що всі, зариті там, в тій горі, підвели свої голови і спитали: «Чому?»

А ми сидимо тут на балконі, в гарнім саду, п'ємо чай з конфітурами, смакуємо полуниці. Та й все життя наше живемо ми наче на балконі. Тікаємо від землі, шукаємо свіжого гарного повітря, спокою, коли земля обливається кров'ю. Живемо на балконі, в повітрі, без всякого ґрунту під ногами; тікаємо від тих, що живуть нанизу, в болоті, щоб не бачити їх, щоб не чути їх; тікаємо...

І такі ми грубошкірі, такі заскорузлі в своїх почуттях, що треба тільки надзвичайного випадку, щоб ми раптом відчували ненормальність свого балконного життя і свій глибокий зв'язок з тими, що живуть в смороді й болоті. Ось я готувався бути слідователем, а може, й прокурором — хто знає?

Він замовкнув і схилив голову; обхопив її — гарячу — обома руками і тиснув, тиснув.

В глибоку, напружену тишу, вривався крик дитини: мала Галочка кликала свою маму.

А Ганя не чула. Була захоплена. Не порушилась. Все вдивлялася в чоловіка великими очима.

Олександра Василівна вийшла на крик дитини: підвівся за нею було і Петро Михайлович, але зараз же знов сів. Василь нервово підійшов до столу, відпив трохи чаю з своєї склянки, машинально взяв в жменю ягід, але, опинившись в своїм кутку, викинув їх всі в сад.

— Левку, але ж ти можеш вийти з суду і взятися за адвокатуру,— тихо вимовила Ганя, присовуючись ще ближче до чоловіка.

— Вийти... розуміється вийти,— наче відповідаючи самому собі на свою думку, задумано й сумно казав він далі.— Я вже думав про се, коли йшов сюди, і думав, що се вже вихід... Але... Хіба від того кому легше жити буде... Від того не голодатимуть люди?

Добре! Буду я обороняти, замість того щоб засуджувати або бути присутнім при смерті засуджених... І коли їх після моєї оборони все-таки поведуть на смерть, я, може, піду на свій балкон пити чай та їсти ягоди. Я знатиму, що там вмирають вони, але я сього не бачитиму.

Нема що казати — се краще... але чи не найчистіший егоїзм буде тоді говорити в мені? Що ж, не я їх судив, не я буду дивитися на страту їх... я навіть боронив. Що ж я можу ще зробити?

Знаю я, адвокатура — ліберальна професія. Але кому від того легше буде, коли я не слідователем буду, а адвокатом? — Сумно і безнадійно розляглися останні слова і увірвалися...

Він схопився і, хвилюючись, заходив по балконі. Який час панувало цілковите мовчання.

— Ганнусю, моя гарна Ганнусю! — нагло зупинившись перед жінкою, ніжно мовив Лев. — Пам'ятаєш, ти колись мені казала, як би ти хотіла жити, казала, що ми не маємо права на спокійне, сите життя, коли більшість голодає, і т. д. Я завжди скептично відносився до твоїх слів, легко-вірно покладаючи, що від мого голодування голодні не будуть ситими. І ось, знаєш, йшов я тепер і думав і зрозумів, як і що треба зробити.

Сині вогники замихтіли йому в очах.

— Треба покинути се все й піти з балкона... драбинка така є... І шаблі її: віра, любов, праця, відвага...

І в мить вогники погасли. Тінь лягла на лице.

— Тільки ось що: се я радше зрозумів, ніж відчув. Не можу я так жити — се я відчуваю; знаю — є вихід. Проте страшно мені: а що як дуже вже ми загіпнотизовані привабливістю вигідного спокійного життя? Скажи мені, Ганнусю, що ти думаєш? Так мені тяжко, так все закрутилося в голові, так палає вона! Та ще мій вічний скептицизм до всього і до себе! Скажи, скажи, кохана, що ми ж можемо без жалю лишити всі ці дрібні вигоди і грубі приємності життя! Що ми маємо силу ступити на драбинку, щоб втекти звідси — бо чи невже ж на балконі нам жити довіку? Скажи; може, голова моя перестане палати, може, легше мені стане!..

Несподівано перервав його дитячий плач, голосний, різкий. І зараз же по нім почувся голос Олександрівни Василівни: «Ганю, Ганю»..

Ганя стрепенулася, витягла в чоловіка свої руки які він з благанням стискав, і вибігла в хату. За кілька хвилин дитина замовкла.

І якось дуже тихо стало на балконі. Батько й син непорушно сиділи, немов застигли. Лев, змучений, впав на стільця і, дивлячись в сад, про щось напружено думав.

Довго-довго не верталася Ганя. Непомітно вже вийшов Василь, а за ним і Петро Михайлович. А Лев все сидів, все вдивлявся в темну глибину саду.

Місяць високо плив і холодним, блідим промінням освітлював балкон, крісло-гойдалку, самовар, недопиті склянки чаю і пишні високі купки червоних, сочистих ягід.

Київ. 1909

БУДИНОЧОК НАД КРУЧЕЮ

I

— Он там, трошки вище, трошечки... таке червоне, велике... Вище, Андрію!

Віра оживлена, розчервонілася від напруження.

Стільки яблук накидав Андрій... збирай тут їх, та ще лови ті, що он у нього в руках.

Малий Петрусь, правда, помагає мамі, складає яблука в кошик, але часом як покотиться в траву разом з яблуками...

— Татусю Андрію, і мені червоне...

— Дам, дам і тобі

— Вже, може, буде, — подивилася вгору на Андрія Віра, прикриваючи долонею очі від сонця, що всміхалося їй просто в лице.

Воно всім всміхалося, се блискуче, гаряче, веселе сонце: і квіткам, що запашним барвистим морем вкривали площинку перед домом, і чепурному будиночку з білими вузенькими занавісками на вікнах, і травиці, і червоним яблукам. Сміялося і наче приговорювало останнім, голублячи їх: «Пишайтесь, червоніте собі, а ви всі існуєте, бо я єсть; без мене — де б ви були?»

— Та коли всі такі гарні, — весело всміхнувся великими сірими очима Андрій. — Ну, злізаю вже. Тікай, Петрусю... Гоп!

— Гоп! — захоплено повторив Петрусь, притискаючи дбайливо до грудей жменьку грушок, які був необережно висипав з кошика.

— Понесемо якось все се добро... — Віра взяла кошик з грушками.

— Зараз понесем, мій кіш таки важенький.

— Сам винуватий... нащо було так захоплюватися яблуками.

— Я допоможу, я... — метушився Петрусь, витягаючи з коша яблука, забираючи їх в жмені і пригортаючи до грудей.

— Ну, се на славу зустрінемо гостя, — схвилювано-радісно сказав Андрій, обтираючи хусткою високе біле вспініле чоло.

Волосся йому розпатлалось, оживленням сірі великі очі горіли.

— Гостя, — трохи замислено повторила Віра. — Гостя? Так дивно, наче справді гість він тепер, хоч і до себе додому вертається. Нарешті — вертається. Мені здається, так довго

довго не бачила я його. І який він тепер? Так хочеться швидше побачити. Наче зник він раптом з мого життя, і не знаю, що він робить кожної хвилини, як почуває себе. Бо сі листи, одержані за місяць після того, як торкалися пальці паперу, хіба вони говорять мені про се?

— І мені вже швидше хочеться побачити його і подивитися, який він став. Ви тільки два роки жили з ним, а я десять літ жив укупі з ним. Укупі ми задачі рішали, укупі Горація перекладали, укупі нелегальщину читали і укупі, нарешті, в в'язницю трапили... Потім укупі придбали сю землю і укупі працювали в саду. Пам'ятаєте, як ми тоді, три роки і пів назад, отсі яблуні, з яких яблука тепер несемо, садили?

Віра зітхнула. Так, пам'ятає вона: тоді сонце сяло, старі яблуні цвіли, а небо було чисте, без хмариночки. Об руку ходили — вона й Петро — цілими днями по саду або сідали на лаві на горбочку. Пам'ятає і блідо-рожевий цвіт яблуні, і бузок, на якому щойно вночі розцвіла гілка. І коли там сиділи на лаві, на горбочку перед очима крізь похилені до землі сухі гілляки старої яблуні — круча, вкрита м'якою зеленою травицею і морем молочно-білого вишневого цвіту; не видно було ні вітей, ні стовбура, тільки самий білий цвіт на тлі зеленої трави; вище широкий обрій блакитного неба...

— Пам'ятаєте, як тішилися з покупки? — Андрій запитливо глянув їй в очі.

— Важко забути, стільки шуму і радості тоді було, — всміхнулася йому у відповідь Віра.

Та й справді, як забути? Стільки надій було на сю землю. Зробити затишний конспіративний куточок для роботи, для притулку втікачам... Зробити тут склад. Займатися ніби пильно садом, городом, господарством... провадити життя мирних дачників і під прикриттям сього життя вести свою роботу. Зразу не ладилося як слід, тому, на щастя коли у Петра зроблено було трус, то, крім насіння та підручників до садівництва, нічого не було знайдено. Зате потім... Яку чудову організацію праці завів Андрій... скільки тут видруковано різних відозв... скільки людей переховалося тут, втікачів, емігрантів... Як вдатно разом з яблуками, грушами та картоплею вивозилися відозви, а нелегальні товариші про око людське були покупцями городини та садовини...

— Так, наче й недавно було се все — купівля землі, будівля будиночку, арештування Петра і наче й одсунулося вже далеко назад.

— Мамо! Тату Андрій! — заплакав дитячий голосок.

— Що? що? — кинулася Віра назад.

Петрусь, що йшов позаду, простягся на стежці; грушки, розкотившись, жовтіли в траві.

— Чи не розбив часом носа мій хрещений синок? Ні? Ну, слава богу. А то тато приїде, скаже, добре догледів сина, якщо син в синцях ходитиме. Чуєш, Петрусю, тато, справжній тато твій приїде...

— Та вже доглядач з вас добрий, не турбуйтеся. Чекайте, ось похвалить вас Петро...

* * *

Коли стемніло і Петрусь вже спав, спали листя й квітки в садку і не шамотіли берізки, Віра та Андрій сиділи в спочинковій кімнаті, розчинивши двері в садок, і пили чай. Властиво, мали б пити, бо він холол в склянках: але захоплені розмовою, забули за нього. Все про Петра, про того засланця, якого вже більш трьох років не бачили і який мав завтра приїхати, була мова.

— То завтра ранком треба все приготувати... коло десятої підем на колію... — заклопотано, з нервовим блиском в очах говорила Віра.

— Так, так... і ми тут все по-святочному улаштуємо, щоб урочисту зустріч зробити.

— Йому треба насамперед одпочити добре, ніяких «гостей» тепер не пускати... Праця потім, все се потім... правда?

— Так, треба йому тут спокій дати... Я казав, щоб не їздили сюди, поки не сповішу. Треба, щоб одпочив добре Петро — після такого життя там...

Задумливо дивився Андрій крізь двері в тиху темноту саду.

— Одноманітні дні, самітні ночі... а тут життя рухливе, товариші... тяжко йому там було... Пийте чай, Андрію, чого задумалися?

— Задумався? Знаєте, се сьогодні останній день нашого «бурлацького» життя з вами, тільки удвох, без Петра...

— Останній день «опіки» вашої надо мною, мусите бути дуже вдоволені...

— Останній день... Знаєте що, давайте скінчимо його як звичайно... Знаєте, чомусь те, що вже пережите, що вже минає, робиться нам дуже дорогим... і жаль стискає серце, хоч би й яке гарне нас далі чекало. Ось, наприклад, як переїздило на нове помешкання, хоч би краще за старе, жаль стискає серце і ходиш, ходиш порожніми хатами серед купи різного сміття, наче прощаючись. Отже, я знаю, що завтра настане ще кращий час мого життя, ніж досі був тут, повернеться мій найдорожчий приятель, вірний товариш і учитель мій, а проте наче жаль серце стискає, що минув час сеї моєї «опіки» над

вами, як ви сказали, минуло пережите за сі три роки. І се, мабуть, тому, що взагалі нам шкода всього, що минуло, бо час минає і наближає нас до небуття.

— Боже, який ви лірик, Андрію, може, ви мені вірші б написали на пам'ятку про нинішній вечір... — теплим поглядом глянула на нього Віра.

— То я починаю читати, — не відповів їй нічого про лірику Андрій і простяг руку до невеличкого столика з машиною, де на нескінченій мережаній сорочці розкрита книга лежала.

Віра налила собі і Андрієві чай, взяла сорочку й стала шити. Задумалася і не уважно слухала. Все спомини й спомини... Ось Петра висилають... Вона хоче їхати з ним, вона не може без нього, не може. Ні, не треба їхати — вирішив Петро — ні в яким разі не треба. Ось-ось дитина народиться, та й потім, по що їхати? Його доглядати? Він і сам проживе, він сильний. А вона повинна лишитися тут, працювати — не можна ж залишати свою працю задля особистих своїх почувань... І вона лишилася... Так тяжко було, рвалася до коханого, тужила. А потім з'явився Петрусь — не було коли рватися. Сміхом і радістю виповнила дитина їй життя, та й робота заповняла його. Розважали товариші, Андрій. Бракувало коханого чоловіка, але спокійно чекала його, вже не було тої розпуки, що спочатку.

І Андрій гарний хлопець... Так доглядав її, так дбав за неї... Певне, він дуже любить Петра, коли так піклується завжди його жінкою й сином. Звикла до Андрія... Се, мабуть, він не дав їй впасти в розпуку, не дав нудьгувати. Отсі вечори, коли Петрусь спить, коли вже роботу скінчено, самій їй було б дуже важко переживати. Особливо зимові. А з Андрієм удвох вони читали, власне, він читав, вона слухала й шила та гапувала сорочки Петрові та малому Петрусеві. Літом мало читають і йдуть в садок, в поле, в гай, розмовляють, співають, двічі в тиждень пишуть листи Петрові, а в неділю звичайно від нього одержують, читають, говорять про Петра.

Впала голка з рук Віри. Схилилася, підняла і глянула на Андрія. Гарна він людина, хороший хлопець. Невже він нікого не кохає? Лице шляхетне, привабне, очі сірі, глибокі, високе біле чоло. Так іноді на чоло руку хочеться покласти, провести рукою по шовкових кучерях. У Петра теж таке шовкове волосся.

Віра зітхнула.

— Чого се ви, Віро? Може, підемо походимо?

— Як же підемо? Чуєте? — вказала вона на двері в садок.

Буйні краплі рясного раптового дощу одноманітно шуміли, дзвінко стукотячи по даху й по шибках в вікнах. Ось

дужче, дужче. Вже наче злива. Хтось немилосердно заливає травницю, овочі, квіти — чи щоб вони загинули, чи щоб пишніше красувалися.

— Яка злива! — Андрій підійшов до дверей, крізь які лилася вода в кімнату, і причинив їх.

— Вже в хаті краще тепер, — одкинулася Віра на спинку софи і обвела очима кімнату.

Широкі полиці з книжками, над ними портрети Маркса, Драгоманова², Грінченка³; біля другої стіни столик з книгами, над ним портрет Шевченка і українські краєвиди: коло вікон — квітки, високі, зелені, в великих вазонах; ся софа в куточку, сей її куточок — між книгами з одного боку та квітками з другого, затишний, спокійний... все се таке знайоме, таке близьке... тут ріс Петрусь, тут розповідали свої пригоди товариші-втікачі, тут провадилися оживлені розмови з товаришами в перервах між роботою, яка так горіла в маленькій сусідній кімнаті, де стоїть машинка для друку.

«Що се я справді? — вловила Віра себе на споминах... — Хіба ітоги які підводжу? Чи, як каже Андрій, переїзду на нову квартиру і уостаннє прощаюсь з старою?»

Очі її зустрілися з Андрієвими, задуманими, сумовитими.

— Що, Андрію, на другу квартиру переїздите і жаль серце стискає? — спробувала вона пожартувати, але з здивуванням відчула, ніби і їй жаль серце стискає.

«Що се, чому? Завтра ж повертається той, кого так кохала, завтра почнеться нове життя удвох з коханим... правда, треба, щоб і Андрій був з ними, сей вірний, гарний приятель... Се той жаль за минулим, за тим, що вже пережите і не вертається, як казав Андрій».

— Ну, добраніч, до завтра, — встала Віра і простягла Андрієві руку.

Він взяв руку, стиснув і раптом підніс до уст. Крізь двері чути було, як злива шуміла; здавалося, наче плачуть дерева, квітки.

II

Стиха шепочуться білі берізки, жовтавим, прив'ялим листям — наче прохають поради у вітра, у сонця, у гарячого неба. Безпомічно тремтить прив'яле листячко, безпорадне, — ніхто не зглянеться, — і падає з легким стогнанням додолу.

А сонце, як і літом, радісно-блискуче, а небо — ще синіше. А люди, як і літом, мов комашня, ворущаться на дачній платформі, поміж двома лавами струнких беріз, чекаючи.

— Мамо, мамо, ще довго чекати? — сіпає за сукню Віру Петрусь.

Але наче не чує мама. Встромила напружений погляд на шлях колії і не відповідає.

— Ні, Петрусю, не довго вже, зараз, — одповів Андрій, схилившись до дитини блідим лицем.

— І справжній мій татусь приїде... справжній... Бо ти ж не справжній...

— Ні, — всміхнувся Андрій і поглядає на Віру. — Я твій хрещений тато.

— Хоч ти й не справжній, але я тебе все-таки дуже люблю...

— Любиш? ну й добре... — озвалася трохи наче невдоволенним голосом Віра і знов втопила очі в ту смугу колії, що між лісом бігла і губилася вдалині.

Ось зараз, зараз вискочить раптом з-за зеленої лави потяг, і він, він приїде.

Який він тепер? Бідний, любий...

— Потяг, потяг... — сіпнуло знов маму за сукню хлоп'я.

Заметушилися люди, що все чогось чекали, присунулися ближче.

Ось залізний дивогляд, дихаючи огнем, все наближається. Вже зупинився. Хтось висідає. Ось високий, зігнутий чоловік з довгими пасмами скуйовдженого волосся, накритого поруділим капелюхом.

Висів з клуночком в руці і оглядає людей. Які всі веселі, вистроєні, блискучі... Свято ситих, як і завжди... Де ж вони? свої, рідні? Ось гарна, пишна пані, за блискучу блакитну сукню якої вхопилося хлопчеченя. Поруч неї стрункий, вродливий її чоловік...

— Віро! — раптом кинувся він до молодої жінки в блакитній сукні.

— Петре, Петре! — обняла вона його.

— Яка ти! я й не пізнав...

— А ми тебе виглядаємо, шукаємо...

— А Андрій?

— Ось він... а се ж син наш, Петре...

Петро випустив тонку, холодну руку жінки і обняв приятеля. Малого Петруся він взяв вже на руки.

— Ну, Андрію, вже! Заживемо тепер на славу... Віро, де ж ти? А й змінилася ти, зовсім інакша стала... Та й Андрій... Я його не пізнав...

Йшли вони вузькою уличкою, вже між лавами високих сосен.

— Ось сосни — сі не змінилися... такі, як і три роки тому...

Сюдою, сею самою стежкою, проводжали вони його тоді — укохана жінка і найдорожчий приятель. І ось тут, під сими соснами, урочисто доручав він свою засмучену жінку своєму приятелю. Тоді так само бір червонявий мовчав, а отсі берізки на узліссю біля саду тихо шепталися. Тільки листя їх зеленіше, свіжіше було... весна була тоді.

— О, се вже такий наш дім! — поклик здивування і вдоволення вирвався йому з грудей.

Отже, казав він, що найкраще там, над кручею, будинок ставити... Одмовляли Віра й Андрій, казали — може завалитися. А йому чудово там...

— Ми його трохи таки опорядили, — вдоволено відповів Андрій.

— А се такий славний молодий садок, той, що ми насадили укупі?

Ще до заслання, майже чотири роки тому купив на гроші, що від батька в спадщину одержав, всю землю для себе і для Андрія, свого любимого товариша. Мав багато намірів, планів. Почав будувати будинок... але заслання... і все се здійснив Андрій. Він вже й частину грошей виплатив за землю, Віра писала.

Петро розглядав садок, будинок, до якого ще треба перейти широкою чистою стежкою.

Високі стрункі гвоздики, пахучі чорнобривці, пишні жоржини по обидва боки стежки вітали його, всміхалися рожеві яблука на молодих деревах, великими сріблястими китицями синіли сливи.

— Тату, тату, справжній мій тату! — смикало Петра за ковчир хлопчисько, яке досі трохи перелякано сиділо в нього на руках, але не наважувалося й злізти.

— Що, синку?

— Чому в тебе такий капелюх поганий і сорочка подерта? Треба, щоб мама зашила... треба, щоб тато Андрій дав тобі свого бриля. Ти ж мій справжній татусь, а се татусь Андрій, — запускаючи пальці в шовкове волосся Андрія, щебетало хлоп'я.

— Ах ти ж мале, — трохи збентежено зсунув брови Петро. — А ти ж мене любиш?

— Люблю, — солідно відповів Петрусь. — Ти ж мій тато.

— Так, так, жінко, ти вже мене почить трохи, вимий, пригладь... бач, власний син критику на мене наводить, — пожартував Петро. І зараз же наче злякався своєї сміливості. Ся ж Віра, яка отсе йде поруч його, наче не та його Віра, близька, рідна дівчинка, яка проводжала його сумними заплаканими очима, не та близька, своя, з якою було гарно, весело, просто. Се якась розквітла, неприступна жінка,

«Ні, Петре,— лагідно відповів Андрій,— нам не все горіти можна, не все терпіти: треба і спокою, щоб сил набратися...»

«Може,— якось пасивно згодився Петро.— Але вибачте, мої друзі, ви якось тут по-буржуазному живете. А щоб зрозуміти мене, треба пережити те, що я пережив. Ви не були там сих три роки, ви чарувалися затишком, природою, співами соловейка. А що я бачив сих три роки...»

Так, се страшно, що він бачив. Пробирав розповідати: холод, голод, моральну згубу, самотність, замість товаришів — дикунів з первісними інстинктами. З життя людей викинуто серед снігів, до вовків, ведмедів, в нетрі безмежних лісів, і загубили вони образ людський...

Так говорив Петро. А вони з Андрієм поглядали одне на одного і наче винуватими себе почували, що не бачили всього цього.

По сніданку гуляли вдвох. Обійшли всі ті куточки, де колись гуляли. Сиділи там, де їм колись співав соловейко, цвів для них бузок. Тільки тепер ні бузку, ні соловейка, нічого...

Потім вона, Віра, бавилася з Петрусем. А Петро та Андрій довго ходили, обнявшись, по саді, багато розмовляли. Ще читали усі... їли яблука, гралися всі вкупі з Петрусем. Гарно було, тільки... Петро часом стане й задумається, і якийсь туман наче застелює очі йому. Що вони тоді бачать, очі його? Наче якась стіна стає між ними обома й Петром в такі хвили...

Гарно було, тільки... як се дивно: чомусь він наче їй не такий світ, близький, рідний, як був тоді, коли проводжала його в заслання. Тоді так ридала, божеволіла. А тепер? Хіба кинулася до нього в непереможнім захваті кохання, коли вдвох лишилися? Так, ніби хвору дитину приголубила... обняла його й поцілувала обережно в чоло. Хіба почувала з першого ж моменту побачення, що се — коханий? Хіба зори її шукали його зорів? Ні, треба признатися собі, що зустріла Петра мов гарного товариша-засланця, товариша, та й годі... І все, все, що робила для нього, для кожного товариша зробила б. Зустріла на колії, нагодувала, показала красу краєвидів, уклала спочити на софу, почитала.

А коли він, чоловік її, якого так кохала, захотів поцілувати її в уста, шукаючи погляду очей, — її очі закрилися, а уста наче змертвіли. Хто ж, хто ж він для неї тепер? Як се може бути, щоб змінилось почування? Тоді вона дуже погана.

З жаху й сорому Віра обличчя руками закрила.

Ще вчора раділа чекаючи, та й три роки так чекала... А тепер що? Де ж воно поділося те почування, що поцілунків

шукало, голублення? Ні, се просто час винуватий, за три роки трохи відчужилися обоє, се нічого.

Місяць, що все плив чистим небом, за хмарку сховався, стало темніше.

Але як голова болить... Андрій... Вони звичайно гуляли з ним в таку пору...

— Віро, се ви? — схвильований шепіт між деревами.

Наче чекав її... добре, що вийшов. треба поговорити.

— Я... — так само тихо, наче боячись розбудити когось, відповіла Віра, дивуючись, що її голос такий схвильований.

— Що се ви?

Місяць вплив і осяяв лице Андрія: бліде, очі сірі горять, чоло прорізають зморшки.

— А Петро де?

— Спить. Ліг там, на софі; я читала йому, він заснув... Ах!

— Не зітхайте, Віро! Все буде гаразд. Йому треба спочити тільки від сих вражень. Ми з вами пережили тільки в'язницю, а він — чули — які речі... Ось він оживе, знов розум його і енергія засяють, і тут у вас закипить робота.

— А досі наче не кипіла? Андрію, Андрію... А хто тут цілими ночами друкував, а вдень копав город, сів?

— Ну що ж, то я можу тільки техніку або в саду копати. А Петро ж у вас душа усього. Пам'ятаєте, колись що він робив? Який популяризатор, який оратор! Пам'ятаєте, ще як тільки ми познайомилися з вами, я й Петро, ми були на мітингу, і Петро говорив. Як у вас очі горіли, як ви слухали його! Та й я також.

Так, пам'ятає Віра сих двох приятелів, з якими її тоді познайомили: високий, чорнявий, енергійний, з палким словом на устах і тихенький, з лагідними сірими очима, несміливий.

— Знаєте, Віро, — раптом сказав Андрій, — вам треба вже яблука продати, багато їх назбиралося, та й грошей треба на папір багато...

— Ну, то треба якось се зробити...

— Правда, я помилково й досі вважаю себе «опікуном» вашим; а власне, який мені тепер клопіт? Ви вдвох з Петром тепер...

— Ну, ну побудьте ще трошки «опікуном», се не пошкодить справі. Та й хіба Петро буде яблука продавати? Він ще нас знов вилає, «буржуї», скаже, як сьогодні ранком, — Віра спробувала засміятися, але уста її затремтіли й викривилися.

Стали над кручею, другий бік якої вишняк вкривав, а над ним шепотіли берізки.

— Отам колись вишні цвіли, давно-давно, три роки тому... — схвильовано мовила Віра і ступила ближче до кручі.

— Вони й сього року цвіли, Віро.
— Так, але три роки тому інакше вони цвіли, — сумовито всміхнулася вона і схилилася над кручею.
— Віро, впадете! — перелякано схопив її за руку Андрій і потягнув назад.

Пальці його, мов огнем, обпекли її руку, і вона затремтіла. Кров линула до серця, воно застукотіло.

— А вам що? — якимось іронічно всміхнулася Віра. — Правда, опіка ще...

Голова їй крутилася. Ах, нащо тисне їй руку? Увільнитися б від сих гарячих пальців...

Пішли стежкою. Андрій випустив руку.

— Віро, що з вами? Ви така завжди спокійна, урівноважена, — зазирнув в лице їй Андрій.

Таке в нього бліде лице, очі сірі палають. Так би руку покласти на чоло, пальцями по волоссю провести шовковому.

«Які вигадки! Там, може, Петро прокинувся й кличе її...»
Провела рукою по очах, по чолі.

— Ні, Андрію, се не я тільки, а і ви — сьогодні. Нас, видно, сьогоднішній день закрутив... Ну, я йду, добраніч...

— Чекайте, Віро... Ви знаєте, Петро мені сказав, що неодмінно хоче завтра ж до роботи. Казав, може, ви будете проти, але він не може так... Не може «буржуем» й одного дня прожити. Бачте, Віро, ми з вами в «буржуї» записані...

— Ну що ж, може, се краще, робота...

— Завтра я поїду, оповіщу Микиту, щоб приїздив до гурту. Може, й справді все буде як слід...

— Може... ну, добраніч.

— Віро!!

— Що? Такий ви якийсь збентежений сьогодні, Андрію. Що з вами?

На хвильку мовчання. Тихо так. Чути, як з берізки прив'яле листя впало додолу.

— Нічого такого... Ось вже минули в безодню віків сих три роки, що ми укупі прожили, і починається нове...

— Так наче... на нову квартиру переїздимо і жаль стискає серце, говорячи вашим ліричним виразом?

— Еге, так. Ну, добраніч, — Андрій раптом стиснув їй руку і поцілував.

Затремтіла Віра. Заплющити б так очі — і нехай минають хвили, дні, віки...

IV

Сонце зійшло, і раптом блідий при місяцю, тихий, задуваний сад ожив, защебетав, зашамотів, зашепотів, послаючи привітання золотим промінням.

Віра здивовано оглянула себе: вона на горбочку, на лаві, над кручею. Он там проти білі берізки наче плачуть, і потішає їх, голубить тепле проміння. І досі вона в тій самій святочній блакитній сукні, яку вчора ще ранком одягла для зустрічі Петра і яку не могла скинути навіть ввечері, не зваяючись переодягатися в присутності Петра. І чого вона тут досі? Зараз наче задрімала, а раніше, раніше...

Стиснула голову руками й зітхнула. Щось таке жахне сталося... Петро, Андрій... Петро спить там, в її спальні.

Вночі, попрощавшись з Андрієм — він їй руку поцілував, — вона пішла до Петра. Він саме збудився і кликав її.

Саме зібрався роздітися і перейти в спальню. Взяв її руки, хотів цілувати. Дала йому ліву, а ту, на якій поцілунок Андрієв горів, сховала...

Рум'янець сорому на спомин сього залив бліді шoki Віри.

Потім що було? Так, потім вона, замість того щоб лишитися з Петром, як він і чекав, сказала, що в неї голова болить, що хоче подихати свіжим повітрям в садку, і лишила його самого. Сказала: «Я швидко прийду», — і не пішла до нього зовсім. Ходила в саду, а отсе перед ранком сіла тут на лаві і задрімала. А поцілунок Андрієв досі на руці горить...

Як же так? Чому не могла лишитися з Петром, приголубити його? Не могла... Чекав її, тепер, мабуть, спить... А далі? Зітхнула.

Ах, голова не вмщає сього всього... Се якийсь ураган вскаламутив чисте спокійне озеро життя: Було так тихо, застигло. Праця, вечори спочинку, розмови з Андрієм, очікування Петра; як гарно було посилати йому листи, шити сорочки...

Ні, се все мара якась... голова закрутилася від вчорашнього бурного дня... Треба одпочити, взяти себе в руки — і все буде гарно. Привикла просто до Андрія за сей час і трохи одвикла від Петра. А Петро ж її коханий чоловік.

Ось там вікно Андрієве. Ще спить, мабуть... а може, встав? Як спить, то піти б сісти тихенько, провести рукою по волоссю, не розбудити тільки, ні...

Чого вікно розчинене в нього? Ага, їй треба щось сказати йому, а потім піде додому...

— Андрію! — гукнула, підійшовши до вікна. — Андрію!..

Може, вже в ліс пішов...

— Андрію! — відслонила занавіску.

Незмі'ята постіль... розкидана одежа. На столі якісь папери, на паперах — лист...

Лист — їй.

«Віро, пам'ятаєте, Ви учора пропонували мені написати вірші з приводу жалю, який охоплює мене, коли певний період

життя навіки минає і настає інший... Отже пишу тепер Вам, тільки не вірші... Слухайте, Віро, я їду од Вас. Наче злодій, вночі беру я свій невеличкий клуночок і тікаю. Куди? Хоч світ за очі! Чому? Ах, се «чому»... Ах, слухайте, слухайте, Віро: якби зараз рука Ваша в моїй лежала, якби головка Ваша пригорнулася до мого плеча — я б не тікав. Я не йшов би влочитися по світі. Але як згадаю, що, може, в сю хвилину інший Вас цілує, пригортає, я жити не можу тут поруч. Я не збожеволів, ні... Знаєте, я покохав Вас, кохаю. Розумієте Ви, горда, неприступна Віро, взірець жінки й матері? Я покохав Вас з того самого дня, як Петро доручив Вас мені, своєму найдорожчому приятелю... Пам'ятаєте той день? Пам'ятаєте, як я опікувався Вами тоді, як розважав Ваше горе? Як доглядав, як були хворі? Як няньчив Петруся? Як я, мов тінь, блукав всюди за Вами, сповняючи дружне доручення... Пам'ятаєте наші вечори зимові: Петрусь спить, а ми читаємо, говоримо про Петра? Пам'ятаєте страшні ночі біля ліжка хорої дитини, хрипле дихання, термометри, лід, подих смерті і, нарешті, кризис, надії, веселі очка дитячі, сміх... Пам'ятаєте! А садок сей і «нашу» працю в ньому, «наші» спільні яблука, груші... «Наші»... І я, сліпий, не знав, що кохаю Вас, що ходжу, мов тінь Ваша, за Вами, бо тягне мене до Вас, бо хочу бути з Вами; думав, що роблю се все, тільки сповняючи дружній обов'язок. І лише тепер, коли не чутиму раз по раз легкого шелесту Вашої сукні, Ваших кроків — Ви ж тепер не самі і Вам не треба моєї присутності, — коли вже позбавлений тої атмосфери тепла і гармонії, що Вас оточує, — я зрозумів, я відчув, що — кохаю Вас безмежно.

І ось зараз вечір, перший вечір без Вас — я не знаходжу собі місця. Я божевільно хочу туди, до Вас, в «спочинкову» кімнату, яку ми самі старанно оклеювали шпалерами і прибирали квітками. Хочу туди, до Вас, в Ваш куточок. Щоб було як учора, як позавчора, як місяць, два тому, як два роки тому...

Там на софі, в «спочинковій» кімнаті — я бачив — простягся втомлений, знесилений мій найдорожчий приятель. Він три роки чекав сеї хвили — спочинку в рідній хаті... три роки думав про Вас, мріяв, уявляв Вас... а я — сих три роки дивився на Вас і — дурний — не впав до ніг Вам...

Лишиться хіба? І щовечора сидіти віддалік Вас, мов чужий. На «моїм» же місці, проти Вас, сидітиме Петро.

Чи лишиться і, може, «завоювати» Вас? «Завоювати» і забрати з собою Вас, кохану, любов, трошечки сувору й солідну... забрати з Петрусем, моїм духовним сином, з яким я зріднився за три роки...

«Завоювати» ...коли вже три роки прожив біля Вас і не скаламутив безжурного спокою Вашої душі, то де ж вже мені тепер «завоювати»...

Та й як Петро? Петро — мій найближчий приятель... І ще такий приятель, що довірив був жінку мені...

Ах, голова горить.

Пишу вдруге після побачення з Вами там, над кручею. Вийшов в сад освіжити палаючу голову і зустрів Вас. Одне слово так рвалося мені з уст... але... я таки втікаю, мушу втекти.

Ах Віро! Мені здалося — пальці Ваші тремтіли в моїй руці і під моїми устами, коли отсе ми кілька хвилин тому стояли над кручею. А може, се тільки здалося...

В кожному разі: «Піди од зла і сотвори благо».

Київ. 1913 р.

Олексій
П Л Ю Ш

ОГЛЯД ТОРБИ

— Синочку! Ану, подивись, що в нас у торбі?.. Питаєш мене, моя мамо убога. Довго з тобою ходили ми під вікнами багатирів і жebraли шматки хліба; прохали, молили, я, скидаючи шапку, а ти, низько схиляючи свою голову. Мамо, голубко, як страшно болять наші душі, як тіло ломле, а торба порожня!.. Скільки разів ми казали, прохали, що треба нам хліба, що їсти ми хочемо — чорного, чорного хліба ми хочемо; дайте нам здорового, свіжого хліба, Христа ради, вважаючи на наші голодні обличчя, на наші темні очі!.. «Подайте, Христа ради, подайте простого хліба і води погожої!»

Так ми благали людей, а серце наше на шмаття дралось, очі боліли від сорому, спина гнулась, а душа мліла... Нам же іноді, сміючись, давали маленький шматок маківника або по півсклянці солодкого чаю — більш нічого... «Але, добродію, їсти ми хочемо, дайте нам скибку чорного хліба!..» І вони гнали нас, почувши се, а під час цькували собаками... «Нене, нене, годі прохати», — казав я, поки не стисли конвульсії мій живіт... Тоді ти, втомившись, сіла край великого села на шляху, під вербою, і кажеш мені: «Сину, моя дитино, годі жebraти, отут бач як м'яко, наче постеля для старих моїх натруджених кісток, наче колиска для твого змученого дитячого тіла, — пригорнись до мене — і... заснемо, довіку — до суду заснемо...»

— Нене, я їсти хочу, я жити хочу, хліба, хліба я хочу!.. — гукав я несамовитий...

Ти крекчучи встала, підвелась і зітхнула так, що верба, здавалось, схилила отяжені хмуристі віти — і ми пішли, пішли на село... Коли їде піп з повним возом хліба й паляниць...

— Панотче, панотче, дайте, подайте, Христа ради, хліба!..

— Що, гольтіпахи, що, обідранці, що, злодії? — скрикнув він. — Ану, покажите торбу!..

Вивернув піп порожню торбу, побачив там грудочку цукру, що десь на сміх дали нам добрії люди, і зареготав; потім витяг хліба з власного мішка, подививсь на нього, по-

глянув на хліб і одламав половину... А в нас слини текли, живіт болів, очі горіли від радощів...

— Чи всю половину їм віддати, чи, може, багато? — спитав піп у наймита свого...

— Та дайте вже, панотче, всю, адже ж бачите, які вони убогі, нещасні!

— Ні, буде багато, об'їдяться здуру з голоду!.. — мовив піп і, лишивши собі півполовину, останній кинув мені в торбу.

— І от тепер ти кажеш, нене, щоб я подививсь, що маємо в торбі?.. Ми маємо в торбі лиш шмат черствого хліба!.. А їсти так хочеться, так страшно їсти хочеться... Сниться мені, цілий хліб, цілий віз хліба, що поїхав з попом; і сниться мені, і мрії ті дражнять мене, мамо-голубко!.. Убий мене, жити не хочу, не можу: там у селі багато хліба, гарні, смачні... А у нас у торбі лиш шмат... О боже, як їсти хочеться!! Як остонас у торбі лиш шмат... О боже, як їсти хочеться, що воно мліє? гидло вже жebraти, мамо! Що вдіяти серцеві, що воно мліє? Мамо, дай руку, дай приложу до серця, може, полегшає... Мамо, мамо, ти вмираєш?! Я сам, один лишусь жebraти?.. Мамо, он подивись, мамо, там друге село, там люди, може, добріші, там їсти-обідать дадуть і хліба... Нене, нене, їсти хочеться!.. Ходім же, нене!.. Але ти втомилась, прихилилась до верби й засипаєш?.. Нене, мамо, голубко, он село недалеко!!! Там... їсти дадуть!.. Собаками нацькують?.. кажеш ти... О, що ж робити, що робити?! Проклятий город!.. Тягне. О, будь проклята тая година, коли ми почали жebraти, коли цілком віддались на волю господаря-пана, що знущається тепер над нами, вбогими!! Прокляття, прокляття!!

9 березоля 1904 року

ПАЛКІЙ МИСЛЕННИК І УЧИТЕЛЬ

Присвячується коханій матері

З отвертим чолом високим, із тінню задуми на нім, із поглядом, кинутим геть у долину, в ту чудову, зелену далечинь безкраїх степів, що морем під вітром хвилюючись несуться далеко-далеко аж до крайнеба й непомітно ховаються там десь за ним, — стояв на високій скелі він, той палкий мисленник, той гетьман необмежених, але величних своєю чарівливою силою фантазій, стояв та дивився в безкрає широку долину й милувався собою й оточуючою природою, любував із неї і з себе, почувавши себе безконечно вищим над усе те, що тільки існує в тому світі, який чевріє посеред дрібних турбот отам унизу, на долині, де ходить те дурне стадо овець, яке пасуть дурні пастухи...

Раптом він запримітив орла, що сидів недалеко від нього на скелі. Здоровий хижак з гачкуватим дзюбом, із круглими очима й цупкими, гострими пазурами зразу зачарував його. Який красовитий сей цар скель, сей син волі, сей величний вітатель серед вершин, що ховаються у хмарах!.. Яке сміливе серце вложила природа йому в могутні груди, що він так одважно й гордовито споглядає на все довкола спокійним, побідливим оком орлиним і не боїться навіть його, людини!.. Вільний, безкрає вільний та вічно вільний, як сама воля та, він собі понад скелями височезними свобідний цілком од усяких можливих буржуазних думок та міркувань, що здержують людину й керують нею!.. Ідеально вільний і тим розкішний своєю царською красою! Пишний цар скель!..

Особливе поривання обхопило мисленника, коли він, милуючись, стежив натхненними очима за тим, як витатель скель плавно, ледве підплигнувши, почепився на дужих крилах у повітрі, загойдався граційно на нім, далі поважно справив декілька помахів раз за разом, а потім, уже зовсім розправивши могутні крила й ледве помітно двигтячи ними розпочав перше широке коло в повітрі, розсікаючи його могутніми грудьми.

З захватом стежив мисленник далі за тим, як орел почав зменшувати свої кола, гармонійно колишучись на пружному повітрі, й раптом як стріла, потрапивши в центр найменшого кола, востанне виведеного ним, зразу немовби впав на ягня, що паслося в долині коло своєї матки, схопив його, що жалібно мекало, в свої цупкі пазури, і, граційно відчаливши від землі, незабаром вернувся на те місце скелі, де сидів раніше, виглядаючи здобич собі: сів він і почав роздирати на шматки ягня міцними пазурами й, жадібно глитаючи свіже м'ясо, весь закривавився, зчервонивши своє пір'я. В такому вигляді він видався ще грізнішим у своїй красі палкому мисленнику.

Орел заніс мисленника в поривання, безконечно приємно вразив грацією сили, з якою вона справляє руйнування та смерть, і занесений у поривання палкий мисленник заспівав раптом гімн силі, гімн хижактву, могутньому, нагальному та самовпевненому і усім тим красовитому в його очах:

«Величаю силу, могутню силу, ту силу, що кволе, слабе і нікчемне, безсиле, страждаюче, плачуче міцно й без жалю глита, бо лише сильному, дужому має належати земля вся!.. Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!..

Величаю силу, бо сила красива, витворна та благородна, граційно велична в проявах своїх... Бодай роздушила ти, сило, безсилее все, те ображене міцними світа сього, бо всі ті ображені, слабі — бридкі, викликають до себе відразу і сміх своєю слізливістю!.. Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!

Величаю силу і гордість, що так украшає її, як вродливицю дівчину гарний вінок із квіток, бо покора лиш личить рабу, що боїться раз у раз свого пана могутнього!.. Блаженні гордії, бо вони наслідять та закрасять землю!

Гетьте ви всі «страждаючі та обремененні!»... Гетьте слізливі, що плачуть, і геть, що кладуть свою душу за други слабії свої!.. Гетьте всі, що не вміють ні жить, ні розрачувать силу свою красовито!.. Я кличу лиш тих до життя, чужі можуть взиватися грубими егоїстами, бо всі ті жалісливі — дурні, бо не мають вони розуміння життя, змісту його не вміють збагнути!.. Блаженні лиш сильні та горді та вміючі красно, граційно споживати життя!

Нехай панує серед вас, людей, краса в орлинім праві!.. Вчітесь, люди, жити в орлів і станете надлюдинами!..

Покиньте дрібні ідеї, як-от слабих визволення з ярма їх слабості!.. Лишіть і станьте, як орли!..

А я?.. Я ладен копнути ногою все слабе, нікчемне, убоге, що попросить у мене шага. Еге!.. копнути ногою, плюнути в вічі слізливі...»

Так палко сам з собою розмовляв палкий мисленник. Раптом перед натхненними очима палкого мисленника став чоловік убого одягнений у сніжно-білий хітон, із терновим вінком на голові. Він стояв нерухомо супроти нього на скелі, низько опустивши голову й лице з глибокою, повною стради, любові й покори думою в безодніх очах та докірливо, разом же й тихо-лагідно дивився на мисленника. Йому по високому, білому, умережаному терновими колючками чолі, надертому ними, текли буйні краплини ясночервоної крові, кривавлячи високе чоло, засихаючи на ньому й навіть спадаючи на білий хітон... А він усе мовчав, усе дивився широким, безкраїм поглядом на палкого мисленника...

«Де б се міг узятися тут сей раб пошарпаний? Відкіля він, сей єврейський раб, і кого се він мені нагадує?» — гавдав, здивовано дивлячись на нього, мисленник і нарешті спитав:

— Хто ти?.. Чого ти тут?..

— Чом же ти мене, єврейського вбогого раба, що може попрохати в тебе шага, чому не копнеш ногою, як казав?.. Мисленник суворо й разом здивовано поглянув на чоловіка в хітоні: його слова й дратували, й дивували його.

— Хто ти?.. — скрикнув мисленник нетерпляче.

— Невже ти мене не впізнав?.. — тихо-лагідно обізвався чоловік у хітоні.

Мисленник пильно подивився на нього, протер очі, ще раз поглянув на нього і раптом зблід:

— Ти — привид!.. Адже се галюцинація?..

Чоловік у хітоні мовчав, лише спокійно дивився на нього.

— Ти кажеш, — раптом почав він, — що я галюцинація; значить — ти хворий?..

— Ні, я не хворий... Ні, ні!

— Хто ж ти?.. — спитав його чоловік у хітоні.

— Я?.. Я — мисленник, я чоловік, що зрозумів зміст та красу справжнього життя, тим я надлюдина!.. — гордовито відповів той. — Але хто ти?.. — замислено вагаючись голосно гадав мисленник. — Невже ти — Христос?.. Ха, ха, ха! — раптом розкотисто зареготався мисленник зневажливо. — Тепер я впізнаю се змарнілеє, схудле, пошарпане лице доброхитів самокатуючого!.. Ха, ха, ха!.. Ти мені смішний, — не вгавав нервово і палко реготатись мисленник.

А чоловік у хітоні лагідно й тихо-замислено, співжально-ніжним, усьогощаючим поглядом голубив розходившогося мисленника.

— Еге! Я — Христос, той син чоловічий, якого ти, надлюдина, як сам про себе кажеш, не зрозумів еси... Я той, Кого ви чули й Кого не послушали...

— Ти?.. Ти — син чоловічий?.. Ні, ти іншим разом говориш правильніше, коли взиваєш себе сином божим... Еге, син того, кого вигадали ми, люди... Ти втілив у собі все вигадане, й фантастичний учитель вийшов із тебе...

— Так!.. — тихо сказав чоловік у хітоні. — Але скажи мені, що ти дав людськості?.. Як ти вжив талант, що дав тобі його Пан Твій?..

— Жодного Пана я не маю над собою, не визнаю нічий над собою влади!..

— Все ж таки відповідь мені на питання!..

— Відійди, відійди від мене, марівниче вбогий!.. Відійди геть, марево, з своєю блідою й безживною мораллю, що скалічила світ! Геть від мене!.. Відійди, не муч моєї душі! Не муч моєї наболілої, недужої душі!.. Я не тебе шукаю... Чуєш, не тебе... О, я тебе навіть ненавиджу, бо я маю право, усвячене моєю самосвідомістю людини, з погордою дивитися на тебе, бо ти бог, ха, ха, ха, ха!.. Бог — ти, а я людина, розумієш? Людина реальна, повна, справжня, здатна власними намаганнями стати надлюдиною, і тебе мені не треба, не треба!!! Чуєш?!.. Ти мені заважаєш, ти мене робиш шаленим, стоячи переді мною!!.. Геть же, геть!!.. Пріч, марівниче, що до вигадку своїх історичних жидів¹ додав свій власний гадку рідного народу, став спогадом мені подібних, але менше людських сил на те, щоб жити справді, вповні по-людськи жити!.. Я хочу жити, жити так, аби уссати, вбрати

в себе все життя цілком, не обмежуючи широкості його ні лещатами вікового розуму, що його придбав світ за весь час свого існування, ні вінками сили волі, а лиш керуючись важким та широким інстинктом людським, вільним інстинктом надлюдини, що підносить її, царя природи, над усе інше... Так! Все життя, все його вповні, цілком до краю дна хочу вбрати, уссати в себе, хочу широко й вільно витратити свою життєву міць, не боячися жодних сентиментальних, безживних моралів, яких творцем був еси й ти, нині лиш згадка людська!..

— Чи ж я тобі перешкоджаю всисати в себе ціле своє життя... Хіба не я казав, що людина не має права морального сама кидати своє життя, поки воно її не кине по розпорядженню Вищої Влади?.. Еге, ти і багато вас не схотіли розуміти мене... Дві тисячі літ незабаром упаде в вічність, зникне й сховається в ній, але й досі мало хто вповні мене зрозумів... Невже за свою простість, неville за ясність та придатність до життя моє слово повинно бути незрозумілим, незрозумілим?.. Просто його розуміть мають за неможливу річ!.. Але ні, ти та інші — а їх безліч — не винні в тім, що не хочете, не можете зрозуміти його, в тому навіть, що з погордою дивитесь на його... На мойому бо слові ті лицезміри, що їм подібні не згоджувались зі мною в той час, коли я жив та вчив, вони збудували цілу безодню підлоти, панування, яке я відкидав, пишноти, яку я заперечав, проповідування та нерівності, що їх я, ганячи, відпирив, провідуючи цілком протилежне; усе се вони вкрили лицемірством, назвавши се моїм ученням, і виклали його таким перед сліпими людьми, що ще не здатні були мене шукати й відшукать, і вони привикли мене знати таким, яким я був викладений їм лицемірами, що, пересварившись між собою, втварили жорстокощі інквізиційні, за котрі б я вигнав їх з храму, якби вони були мені трапилися під той час... І все се робилося в моє ім'я!.. А люди не розуміли, що се — не мої слуги, що їх слова — не мої, що вони — зрадники, кати мого слова, не розуміли сього й не чули тих, які насмілювались стати за моє слово, не слухали їх, а як і чули потім, то знов не розуміли уже й тих, що їм нагадували про дійсного мене, і люди, люди нещасні все мерли мовчки в страшних стражданнях посеред густої темряви непроглядної...

О, люди б повинні мене проклинати, мене, винувати всіх тих пострахів та звірячих заходів, а ви лиш одступились од мене, не схотівши зрозуміти мене!..

Еге, ви зневірилися, скалічені лицемірством, що циркулювало під моїм ім'ям, наложуючи полуду на очі всіх, і кращій поміж вами, замість того щоб зрозуміти мене, поривались у всі сторони, на всі боки, все намагаючись

вигорити собі новий рай, збудувати добробут свій поуз мене, так кажучи; і вони зробили для вас безмірно багато хорошого, що не протилежне моїм словам, але вони помилялись, і ці помилки, дякуючи вам, вашим недомислам, вашим віковичним привичкам, утворили ціле нове пекло поміж вами, в яким всесвіт тепер змагає в конвульсіях, зневірившись у всім і в своїх власних силах!..

От ти мислиш, що вбирати в себе життя своє ціле вповні — се значить розливати кров тих, що стоять тобі на життєвому шляху?.. А я кажу: ні, бо се або скалічене, або дике розуміння життя й борні... Се наслідок хворості душі, що вистраждалась у шуканнях правди, або недорозвинутого розуму... Чи не краща ж з правдиво людського пункту глядіння боротьба, коли, не проллявши ні краплини крові братньої, ти несеш щастя собі й своєму ворогові?..

Ти знов мислиш, що будувати своє життя — се значить руйнувати матерію в формах, яка перешкоджа твоїй будівлі?.. А я кажу тобі: орел, яким ти милувався в пориванні, лиш тим і нижче тебе, що йому, будуючи своє життя, добробут свій, неминуче треба руйнувати матерію, що має певну форму й що одушевлена життям, нищити собі подібних, тобі ж сього не треба або бодай не в такім обсязі та й не відносно себе подібних...

Боротись — не значить руйнувати, а значить будувати; от здорове розуміння боротьби... Але ти казатимеш, що не може бути будівлі без руйнування; тоді я виправдую тебе; але коли тобі більш до вподоби процес руйнування, ніж космос, як наслідок твого будування, то ти — нещасний хворий, син свого скаліченого недужого часу!..

Але ти страждаючий, бо ти страдно шукав правди й занедаючий та обременений, і я успокою тебе!..

— Геть!.. Тікай від мене, геть же, геть!!! — несамовито скрикнув мисленник і кинувся на того чоловіка в хітоні з стисненими кулаками, але його загонистість згубила його: він не втримався рівноваги, посковзнувшись, та й, упавши з високості, розбився...

А чоловік у хітоні, як хмаринка, розпливався в повітрі, але можна було ще примітити, що голова його нижче впала на груди, терни глибше впились у чоло, по нім потекла кров сильніше та буйніше, потекла по лиці і, змішуючись з буйними сльозами, що виплинули з його очей, капала на білий хітон, спадала й униз та падала краплинами на труп розбитого й непорушно лежачого в долині палкого мисленника; що шукав правди в орлинім праві...

1904 року 2 лютого

СТРАШНА ПОМИЛКА

Психологічний нарис

Антін Корденко вернувся додому о першій годині дня, задоволений, як поет по скінченні свого твору, який, на його думку, випав зовсім добре. Він увійшов у свою кімнату, став проти бюро, що стояло перед вікном. На долівці, на стінках, особливо на бюро, взагалі на всій кімнаті сяяв відблиск сонячного дня, в якому переливалась і буяла радість весни, молоді, повної творчих сил, — і було ясно, весело, без плям, як і в душі Корденка.

Він усміхнувся.

Могутнє чоло його з трохи навислими над ним пасмами, не дуже довгого волосся, що шапкою облягало його здорову, правильної конструкції голову, було чисте від зморшок; товстий ніс та витисле, немов підкреслююче все лице, підборіддя, осяяні сірими, ясними, розумними й сміливими очима, взагалі надавали різко означеним, енергійним рисам його обличчя якогось твердого, впевненого виразу, повного рішучості.

Ся твердість виразу тепер, коли він усміхнувся відблиску весняного дня, трохи зменшилась, і в очах йому засвітилось якесь задоволення переможця, людини, що, зробивши дуже важне діло як слід, стала на голову вищою в своїх власних очах, — утіхою творця, що чудово викінчив свій найулюбленіший твір.

Струнким рухом свого присадкуватого, плечистого тіла з широкими грудьми він наблизився до вікна і одчинив його.

Свіже повітря з новим вибухом сєєва влилось в кімнату, і відблиск дня засяяв на шибках іскристим золотом, немов запаливши скло. Десь весело і бадьоро виграла гармонійка. Навіть сірі протилежні мури дому, залиті сонцем, повеселішали, а блакить неба в вишині була чиста й ніжно-блискуча. Радість весни влилась йому в душу, і, проходячись по кімнаті плавно, хоть і так твердо, що дошки підлоги потріскували, він здавався сливе натхненним.

Вся його постать, здорова, могутня й струнка, одягнена в звичайний клітчастий гарнітур, який тісно облягав його мускулисте тіло, — здавалась втіленням сили і розумної волі. Випнуті груди, широкі плечі, на яких панувала здорова голова його з одвертим, дуже енергійним і світлим обличчям, мускулясті міцні ноги і дужі руки з широкими долонями, тепер засунуті в кишені, нарешті спокійна, впевнена, рівна і сильна хода його, все вкупі підтверджувало те вражіння.

Тепер, струнко рухаючись, він почував всю силу й міць своєї істоти. У душі йому та сила, підтримана тепер впевністю в свої творчі здатності по скінченні важкого діла, буяла і вроджувала натхнення. Очі сяли йому цим натхненням. Порив рвався з широких грудей. Він тихо почав наспівувати голосом, в яким бриніла сила почуття:

Wer mir mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohlt ihr das Glück beglückt'; den Lohn belohnt' *

І ледве помітна хмаринка пронеслась по його рівнім чолі, кинула відтінь на ясний погляд, бо в душі виникло те Werk **, яке він утворив... Але хмаринка та, як в ясний день, миттю розтанула і зникла.

Знову позір його прояснів. Знов у душі забував порив, і він знову заспівав:

Wer mir, mein Werk bezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohlt ihr das Glück' beglückt'; den Lohn belohnt'.
Nennt immerhin mein Werk, wenn ich es nannte
Ein Glockenspiel ***.

«Ein Glockenspiel ****... убивство присудженого партією на смерть зрадника»...

Він виконав присуд партії, який взяти на себе вагались другі члени, і вбив зрадника, що, перейшовши в таємну поліцію агентом, мав тепер видати всю організацію. Він спокійний цілком, і переконання, що вимовилося словом, у нього втілилось в діло.

І так просто, як слід справжньому борцеві. Увійшов у передпокій, коли йому одчинив старий піп, батько зрадника. На запит, кого йому треба, відповів, що старшого сина. У передпокій з кімнати ліворуч вийшов той, кого йому було треба, Тартаренко. За ним стояла старенька мати.

Він вистрілив.

Куля попала в лутку протилежних дверей, що були збоку. Мати, скрикнувши не своїм голосом, кинулась захищати сина собою.

Він раз за разом вистрідив ще двічі.

Батько перелякався і вибіг гукати на поміч. Мати стояла поперед сина, немов заціпилася.

* Хто мою роботу мені оплатить! Отче, отче! Хотите счастья ошасливити, нагороду винагородити (нім.).— Ред.

** Робота (нім.).— Ред.

*** Хто мою роботу мені оплатить! Отче, отче! Хотите счастья ошасливити, нагороду винагородити. Назвіть усе-таки мою роботу, коли я назвав її Дзвоном (нім.).— Ред.

**** Дзвін (нім.).— Ред.

Він наблизився до них.

Мати всім своїм тілом захищала сина.

Корденко, вийнявши з кишені ніж, ранив її злегка в мускул в правім боці, аби лиш здихатись квочки, що, захищаючи своє курча, тільки заваджала.

Зрадник почав тікати в кімнати, коли мати впала, скрикнувши. Він кидається за ним і наздоганяє його в спальні, вмить хапає за горло і падає разом з ним на долівку.

Б'є в серце, в горло, в живіт...

Без озвірення, лиш рахуючи на те, щоб він вмер, бо треба зробити діло як слід.

Кров порскає йому на пальто... Битий дрижить, весь конвульсійно рухається в його руках...

А на східцях старечим до озвірення зляканим голосом кричить, немовби верещить, старий піп...

Корденко робить ще два удари ножом, кладе вбитого на долівку, побачивши, що обличчя його сполотніло, губи посиніли і він перестав тремтіти в його руках...

Міє руки в рукомойнику, здимає пальто, виходить... Зверху біжать люди...

«Але вони неодмінно всі забіжать подивитись у квартиру...» — пронеслась йому думка в голові, так просто й спокійно, як рішення арифметичного завдання.

Він спокійно зіходить по сходах.

«Внизу стоять жандарі на варті», — згадалось йому, але він, спокійно заложивши руки до кишень, твердою ходою вийшов на вулицю, пройшов декілька кроків, повернув на перехресну, сів на дροжки і приїхав оце додому.

Тільки на мить спинилась його увага над сим, тільки на мить увесь він немовби задерев'янів в одній позі, і увага його тільки на хвилину зачепилась за ці уявлення, бо зараз же він провів енергійно рукою по чолю й волоссі, струснув головою, і зір його знов з холодного і сталювого став ясним і блискучим...

З новим поривом в грудях заспівав він могутнім, повним голосом:

Wohlt ihr das Glück beglückt'...

Щастя знати, що ти — справжня людина, що ти можеш боротись, що слово твоє легко переходить в діло, коли того вимагає пересвідчення вистрадане, укохане, глибоке пересвідчення твоє, о, се щастя не потребує нагороди:

die Lohn belohnt'.

Закінчив він співати, додавши до слів тих свого власного мотиву, але як достотно він передавав його настрої!..

О, який порив плинув через його схвильовані могутні груди, який він був владний, немовби весняна повідь, що линула через розширену душу, і вона неслась тепер понад усіма високощами, на які тільки підіймались коли люди...

І сяєво весни так блискуче, так сміливо і щиросердно всміхаючись, співчувало йому всім своїм блиском...

І він усміхався сяєву, а воно йому...

* * *

В хатину вбігла маленька дівчинка, п'ятилітня його сестра, Орися, в біленькій коротенькій суконці, з рожевими щічками і блискучими швидкими очима.

— Ти вже прийшов, Антоню? — спитала вона, вимовляючи слова з дитячим акцентом.

Антін наблизився до неї і всміхнувся сьому промінцю веселому; і він гармоніював з його настроєм, з тим сяєвом, що плило знадвору.

— Уже, Орисю, уже прийшов.

Дівчинка обхопила обидвома рученятами дужу шию брата, коли він нагнувся, щоб підняти її, і цілувала його в щоки.

— Ти занудилась вже за мною?

— Еге, я тебе і вчора не бачила, а позавчора ти був такий сердитий та страшний, що я боялась прийти до тебе.

Антін всміхнувся: щebet дитини немовби сіяв йому в душі. Взяв він Орисю на свої дужі руки.

— Сердитий, кажеш?

— Еге, ти все дивився спідлоба, все сидів і мовчав, немовби надувшись, і за обідом, і за чаєм, і нікому не відповідав, ні з ким не хотів балакати... А сьогодні ти гарний, веселий...

— Еге, Орисю, сьогодні я веселий, радий і могутній...

— Ти могу-у-тній...

— Так, Орисю, раніше я був тільки здоровий, дужий, а тепер я могутній... Раніше я гойдав тебе на оцих руках, носив на голові, на плечах, а тепер, хочеш, я тебе оттак візьму (він посадив її на долоні своїх рук і високо зняв), оттак примощу та як кину тебе ввєрх, оттуди, напроти сяєва сонця, в самий його диск, в саму середину його блиску? Докину тебе до його, і ти летітимеш, осяяна його радістю, як зірка в тих високостях, і вночі твоє бліде світло буде мені нагадувати, що я справді могутній, коли міг тебе, кинувши в саме сяєво сонця, зробити світовою зіркою! Хочеш?..

Орися здивовано слухала брата і аж заслухалась. Спершу вона була злякалась, що він і справді її кине оттуди, в небо;

далі, почувачи, що брат кріпко тримає її, зрозуміла, що се лиш так, опустила голову і, замислено всміхаючись, як по чарівній казці, вимовила:

— Е, ні, сього ти не зможеш?..

Антін почав палко цілувати її; вона обняла його шию і затулялась од його поцілунків, ховаючись йому поза шию.

Брат і сестриця сіли поруч на канапці. Орися оправила сукню і серйозно подивилась на брата, що трохи задумався.

— Де ти був оце весь час? — спитала сестра брата.

— Де був? — збуджуючись від задуми, сказав Антін. — На роботі, голубко, на роботі... на своїй роботі.

Знов обоє трохи помовчали.

— Антоню, мама каже, що ти революціонер, що ти воюєш з поліцією, з царем навіть, і що ти згинеш на сій війні... і вона страшно боїться за тебе... і я боюсь, коли нема тебе дома, але коли я у тебе, то мені здається, що тебе ніхто не посміє забрати в тюрму і одрізати голову...

— Чого так?

— А того, — мовила поважно Орися, — що ти такий могутній, такий гарний, що тебе не можна не любити...

— Правду ти кажеш, Орисю, але все ж таки є багато таких, що дуже не люблять мене, ненавидять, моя голубко!

— Поліція хіба? — спитала Орися.

— І поліція...

— Цар?

— І цар...

— А ще хто?

— Багато, Орисю, людей, що мене не люблять: всі багаті, заможні, всі, що мають багато хліба, грошей, всі, що живуть в розкоші, яким нічого вже бажати, а коли і є що бажати, то воно їм зовсім не потрібне, — всі оці мене не люблять.

Орися подумала трохи, потім скинула свої розумні очі на Антона і вимовила:

— І татусь тебе... Він каже, що ти немилосердний революціонер...

— Татусь наш теж не бажає нічого, окріч того, щоб йому дали кращу посаду, більше грошей та хрестик від царя на груди; але, бажаючи сього, він напевно знає, що матиме все се...

— Він каже, Антоню, що для тебе вб'ють людину нічого не варт...

— Коли ся людина зрадник партії, або людоїд, або дуже шкодливий для багатьох-багатьох людей...

Орися задумалась. Антін пильно дивився на неї.

— Еге, ти могутній! — раптом вимовила вона, обертаючись до нього і всміхаючись. — Коли ти сердитий, я тебе

навіть боюсь, але коли ти веселий і радий, як тепер, я тебе дуже-дуже люблю і зовсім-зовсім не боюсь.

— Ах, ти моя плисочка, щебетушечка,— весело засміявся Антін і почав жартувати з Орисею, яка весело та розкотисто сміялась, коли він її лоскотав, підкидав, носив на руках, на плечах, на голові.

А сонце все ще кидало своє сяєво в хатину, виблискувало ним в шибках вікна, малювало мережки на долівці і на стінах; зайчик також бавився на стінці, як Орися з Антоном.

* * *

Зодягшись по обіді в студентську одягу, Корденко вишов на вулицю: йому треба було стрінутись з одним товаришем по партії, з яким він змовився сьогодні йти на засідання комітету, що на нім він мав зробити справоздання відносно дорученого йому виконання присуду над Тартаренком. Він ішов по вулиці і вклонявся деяким знайомим, що під той час йому стрівались. Нарешті, вийшовши на головну вулицю великого міста, він зайшов в одну з цукерень, досить простору і тепер повну людом, де мав стрінутись з товаришем. Обібравши собі місце біля столика, що стояв осторонь, Корденко звелів кельнеру дати склянку кави. Між тим, дожидаючи кави, він взяв до рук газету і почав її переглядати. Раптом почув таку розмову:

— Здорові, здорові, а чули?..— питав пристаркуватий бас.

— Що?.. про вбивство Тартаренка? — відмовив щербатий старечий голос.

— Еге!..

Корденко оглянувся. За сусіднім столом сиділо двоє. Один спиною до нього, дебелий сивоволосий чоловік, що мав отой бас, а проти нього худенький маленький дідок, одставний полковник, з зморшкуватим, висохлим лицем і сірими маленькими полинялими очима та довгими рідкими сивими вусами.

Він знов уткнувся в газету, але пильно прислухався до балачки.

— І подробиці знаєте? — спитав бас.

— Та які ж?.. До старого попа приїхав син-революціонер. От хуліган, підсланий поліцією, і вбив його...

— Е, ні, який там хуліган! — мовив брязким голосом одставний полковник, махнувши нервово рукою. — Ви завжди з своїм лібералізмом, Федоте Амосовичу, аби паскудить наш уряд.. Вбито його з призову партії, виходить своїм же братом-революціонером, а не...

— А, що ви провадите,— мовив дебелим голосом Федот Амосович,— з якої б речі?..

— А ви й не знаєте? Хе, хе, хе...— засміявся беззубим смішком, що ляскотів, як заржавлена тріщотка, полковник,— він зрадник партії...

— Так?!

— Ну, да, отчухнувся од партії, а вона за се його і тее... хе, хе, хе... бачте, які ваші перехвалені революціонери... хе, хе, хе, вони й вас коли-небудь уб'ють, от побий мене, боже, хе, хе, хе,— сміявся своїм смішком старого ласуна одставний полковник.

— Перше всього, вони зовсім не мої,— захвилювався Федот Амосович, оглядаючись,— а друге — се мені просто дивно, як ви легко вірите всяким пліткам...

— Хе, хе, хе! Найпевніші відомості ви, Федоте Амосовичу, називаєте плітками тільки через те, що вони виявляють всю звірськість ваших коханих революціонерів...

— Яких там коханих революціонерів? Чи ви в своїм розумі, Данило Демидовичу? Що ви прискіпались до мене з тими осоружними революціонерами!..— розхвилювався, як той самовар, що збирається закипіти, Федот Амосович, дуже кумедно рокочучи своїм басом, і вже був зібрався схопитись з місця, все оглядаючись пильно на всі боки, як Данило Демидович, що весь час сміявся своїм смішком ласуна, вимовив:

— Та то я шуткую, ну годі ж, сідайте...

— Та ні, справді... се знаєте... Жартувати з такою річчю.. Хіба ви не знаєте?..— все ще не міг заспокоїтись товстенький Федот Амосович і оглянувся на Корденка. Їх погляди зустрілись. Корденко побачив гладке, округле обличчя з товстим носом і довгими вусами і з двома ледве помітними безкольорними очима. Федот Амосович тим часом заспокоївся і сів біля свого сусіди. Вони знов любенько розбалакались. Прислухаючись до дальшої розмови, Корденко почув, як кров кинулась йому до серця і до голови, на якій волосся готове було стати дибом: якийсь жах підіймався йому з глибини душі і на хвилину затьмив погляд. О, він не боявся, що сидить якраз поруч з тими, що балакають привселюдно про його вчинок, ні, до сього йому було байдуже, лише цікаво було послухати се з чужих уст, але інше в стократ страшніше схвилювало враз, як напад хуртовини, його душу. Се була страшна думка, що висловлялась одним словом «помилка», але воно було дуже-дуже страшне і, немов розкалена криця, в'їлось йому в душу... Річ в тім, що з дальшої розмови сих двох добродіїв вияснилось, що вбитий той син Тартаренка, що напередодні приїхав додому; а той, кого

повинно було вбити, нікуди не їздив і завжди жив тут. Помилка?.. О, як се жахливо і незвичайно страшно!.. Корденко ледве стримався, щоб не застогнати. Він уже не слухав розмови. Газета йому випала з рук, і він пильно-пильно дивився поперед себе, а в очах йому блиска одна думка, гаряча, пекельна думка, що палила, як жаром лихоманки, його мозок, стискала обручем всю голову. І під отією загровою, що схопилась од якоїсь пожежі, що панувала в душі, меркла всяка здорова думка, падала в огонь пожежі і горіла кожна спроба зрозуміти се безглузде і жорстоке, що владно насувалося на душу.

«Помилка» — згучало в устах.

«Помилка» — відбивалось в голові.

«Помилка» — немов лепетала вся перелякана і збентежена, вкрай стурбована душа.

І руки йому опускались, очі все дивились пильно на кінець стола, де безглуздо лежала якась крихітка булки. І та крихітка в'їлась в розум і немов була там зайвою, але немов вся розгадка, все зрозуміння страшного і безглузлого залежало од того, щоб дивитись на сю крихітку і зрозуміти її, — на що вона, чого вона...

Бадьора рука ударила Корденка по плечу, і він здригнувся, як схоплений на місці злочину... Він підняв очі і пізнав товариша, якого ждав, — Івана Вовтузенка, дуже веселого і енергійного, зовсім ще молодого юнака, який завжди насмішкувато відносився до всяких сумних становищ і ніколи тяжкому гніту душевному не давав наполягти на свою вертку душу. Тоненький і високий, дуже рухливий, з коротким каштановим м'яким волоссям, ніжними і рівними рисами світлого обличчя, він здавався Корденкові тепер особливо гарним, приемним, бажаним. Він зрадів йому, як розгадці.

— Що се ти задивився на кінець стола, як теля на соковитим, молодим і чистим тенорком, спитав, торкаючи його, Вовтузенко.

— Я?.. — метушачись незвичайно для себе, вимовив Корденко.

— Та що се ти, немов тебе мокрим рядом накрили?

— Ні, ні, стривай, — схопив Корденко за руку Вовтузенка.

— А що? — схилився до нього сей останній і серйозно та пильно подивився у вічі. — Зробив?

Корденко поблід і здригнувся. Поблід теж і Вовтузенко.

— Ходім, — спіткавши оте на чолі товариша, вимовив Корденко ледве чутно.

— Ходім! — енергійно підтримав Вовтузенко.

Вони вийшли під руку і пішли вулицею мовчки. Корденко, всім напруженням сили волі, немов заспокоївся, Вовтузенко ж вельми задумався. Вони навіть не помітили, як за ними стежили двоє пронирливих очей малої стриженої голови в циліндрі, з голеним обличчям.

Пронира, бачачи, що вони не звертають уваги на його стеження, посмілився наблизитись, щоб йому зручніше було.

Раптом Корденко оглянувся: оглянутись йому схотілось цілком інстинктивно. Сей інстинкт так вріс йому у вдачу, що він ніколи не помилявся. Тепер Корденко теж не помилявся. Він ледве помітно шепнув Вовтузенку:

— За нами стежать...

Вовтузенко поглядом спитав. Корденко повіками одказав.

— Як? — спитав Вовтузенко у Корденка, який був такий спеціаліст, що знав всі ходи й виходи в усіх прохідних дворах.

— Іди, не вважаючи ні на що і вдаючи, що не трапилось ніякої відмінни...

Так вони пішли далі.

Нишпорка, дійсно, нічого не помітив. Коли стали наблизатись до першої поперечної вулиці, Корденко шепнув:

— Направо, швидше!..

Повернули вправоруч. Тут кроків за п'ять була нова перехресна вулиця.

— Через дорогу направо... — шепнув Корденко.

Так вони пробігли з півгодини і повертали вже в п'яту вулицю. Нишпорка якось був загубивсь, але от знову з'явився в далині вулиці, та очевидячки, ще не знайшов оком наших втікачів.

— У двір, направо... — вимовив Корденко

Се був довгий прохідний двір з досить глибокою нішею в другій брамі, зовсім темній і маленькій.

— Ховайся, — мовив Корденко, підводячи до ніші Вовтузенка.

За хвилину просто поуз них пронісся нишпорка. Корденко всміхнувся.

— Ну, тепер швидше назад...

Вони вибігли на ту вулицю, з якої повернули в двір, сіли на фурку і сказали їхати в городський парк. За півгодини вони вже йшли по одній з бокових, сливе пустій алеї...

— Здорово ти навик їх піддурювати... — лиш тепер вимовив Вовтузенко, починаючи знов переходити на свій життерадісний тон.

Але Корденко нічого не відповідав. Та думка, що повернула всю його душу в цукерні, тепер, як тільки вони знов опинились на самоті, поза небезпечностями, немовби з новою силою опанувала його розумом. Вона знов з'явилась вмент,

як би прошуміла в голові, як розпалена криця, знов вгризлась у серце, і воно впало... Холодний піт виступав на лобі.

— Чого ти мовчиш? — спинився Вовтузенко.

Але Корденко машинально теж спинився, бо не чув слів Вовтузенка, — йому все шуміло в голові: «помилка», «помилка». І йому здавалось од часу до часу, що ґрунт хитається під ногами і що він ось-ось полетить стрімголов у безодню, німу і вогку, і він здригувався.

Корденкові виринуло в уяві: Тартаренко, закинувши назад голову і випнувши якимось особливо «адамове яблучко», розкинув обидві руки, пальці котрих немовби скорючилися, хрипів, а він саме всадовлював ніж під пахви, звідкіля линула кров, що забризкала йому манжети і рукав пальта, і все тіло вбиваного дрижало і тремтіло всіма мишцями. І те уявлення було таким ясним, що Корденко немовби чув в своїх руках тремтіння конаючого, і хрипіння в його горлі, і навіть запах свіжої крові... Він здригнувся, і жах обхопив його, і щось важке стисло всю душу...

— Івасю!.. — вигукнув він, схопивши Вовтузенка за руку.

День меркнув і вдалині вмирала зоря, немовби вбираючи в себе свої останні зітхання, які ще блисли по верхніх листках. Тиша особливо підкреслила поривчасту нервовість того викрику. Вовтузенко здригнувся і поблід. Коли ж поглянув на поблідле обличчя Корденка, на очі, що блисли якимсь чудним блиском, знов здригнувся.

— Помилка, розумієш уже... помилка!.. — трусив Корденко руку Вовтузенка так, що та дуже йому боліла.

— Яка помилка?! — сливе не своїм голосом крикнув Вовтузенко, почувачи біль в руці.

— Страшна, страшна... — не то простогнав, не то прошепотів Корденко, — я вбив не того, кого було треба, — вигукнув він і здригнувся.

Вовтузенко занімів.

Хвилину вони безглуздо-придушено дивились один на одного.

А там десь, за містом, далеко-далеко серед розкошів природи ніжно вставала вродливиця зоря і, ніжачись на своїм воздушнім ліжку та заґортаючись в блакитне м'яке покривало, посилала останні, не то журні, не то щасливі всмішки, що замирали і розпливались на бліде блакиття неба. Вона всміхалась зірці, що заблисла в тій часті блакиті, що вже потемніла, а чоло небесне і думне, і чисте, і поважно-спокійне наблизилось до землі і так приятельськи немовби схилилось над нею, щоб обдумати всі її думи прикрі, заплутані і важкі — і оті її світлі розгадки одна за одною заблисли ясними зірками на тім вільнім-вільнім, чистім чолі. І тут в

алеї до тих дум прислухалася тиша, сливе урочиста, а з даліни гуділо й шуміло місто. І шум той гудів якимось і дико, і ритмічно і, здається, намагався побороти тишу і стурбовано спокійні думи неба...

— Відки ти взнав? — нарешті прошепотів Вовтузенко.

Йому здавалось, що він давно не балакав з Корденком: так багато дум, новоуявлень, чудних образів з надзвичайною швидкістю перебувало йому в голові за сю хвилину.

Корденко почув ті слова, але вони немовби ніяк не доходили йому з уха до розуму, — і він намагався присунути розум до тих згуків в ухові, щоб вони стали і зрозумілись. Розум-бо так був забитий однією лиш думкою, що тепер розрослась до якогось важкого безформеного стогону, що лежав у душі, випивав жадібно її соки, все ріс, всю її гнітив, і, немовби сповняючи цілком собою, вже наважувався розіперти її.

Нарешті, коли Вовтузенко знов повторив се питання, розум його сливе очистився і він схопив зміст тих слів.

— В цукерні чув, що до старого Тартаренка, саме в переддень, приїхав його син найстарший і що сього вбито...

— Найстарший... — якимось безгучно пролепетав Вовтузенко; губи його тремтіли.

— Але що? — почувачи, що щось нове, повне жаху, напливає на нього, спитав Корденко.

— Найстаршого? — уже не шепотом, а якимсь болісним висвистом спитав Вовтузенко, широко одкривши очі.

— А що!? — гукнув голосно, сливе вереснув Корденко.

— А... а... — почав лепетати Вовтузенко.

— Ну, кажи ж? — прошепотів Корденко, схопивши і стискаючи руку Вовтузенка.

— Я чув, що він — сам революціонер, що він... попався, сидів в тюрмі, був висланий до Сибіру, там занедужав і якимось втік відтіля і, направляючись ото за кордон, заїхав до батька...

— А?.. га?.. — ледве прошепотів Корденко, зомлів і опустився на землю, схопивши себе за голову.

Вовтузенко дико дивився на нього: він почувач, що щось страшне діється, але, неважачи на страшне напруження всього розуму, ніяк не міг зрозуміти, що саме робиться з Корденком, — і безпомічно стояв над ним.

Корденкові в першу хвилину все помутилось в розумі і в очах, слабість якась напливала на істоту і вона немовби затускла, і здалось йому, що розум його спинився і що все спинилось: і час, і ніч, і все-все стояло довкола нього і в нім, і однотонно, без руху гнітило його, а кров почала бити в виски.

Потім побіг холод поза спиною і немовби в розумі щось ударило як дзвін і задзвеніло в ухах... І вся душа заболіла так, що

він, щоб одтягти біль несвіцьку, рвав волосся... А в душі робилась якась порожнеча... Йому здавалось, що він уже не він і що все уже зникло...

І раптом він знов все зрозумів і ясно почув усю безглуздість, жорстоку, німу безглуздість того, що сталося...

І ся безглуздість тисла його... І він не міг поворухнутися... А Вовтузенко ніяк не міг уловити, спинити шалений біг уявлень, що зароїлись йому в голові якось швидко-швидко, в якімсь чудернацьким танці. Тут чогось було і те, як він дитиною вбив комара, що сів йому на щоку, та потім жалкував, і стала в уяві няня, що вчила молитись богу, і старий дід його, що вмер оце недавно, побитий хуліганями; жидівка, що лежала на спині з розірваними грудьми, на яких запеклась кров, і з незакритими скляними очима в калюжі крові, і жиденя, що, розставивши рученята, летіло з п'ятого поверху і потім воно ж, розбите, і мозок, що розбризкався по камінні, — і, нарешті, Корденко з ножем, на яким запеклась кров...

Все те несло, немов якийсь вир, і всі ті уявлення були такі ясні і страшні...

А тим часом зовсім стало темно і важка тьма немовби повисла на верхах дерев, що нерухомо, гнічені нею, стояли, зобгавшись в якусь одну неясну юрбу, крізь яку просвічували нервові погляди безбрових очей-світел. Однотонно дражнячи, а між тим ритмічно щось гуло там, за садом. Коли небо в темну страшну ніч, повне хмар, висить важким тягарем над землею, то раптом стає веселіше попід тими хмарами, як ясний промінь місяця прорветься крізь них на землю, немовбито проглянула надія. Отак думка, що майнула в голові Вовтузенка, одіграла роль реактива і прояснителя.

— Нас ждуть на засідання!.. — вимовив він, беручи Корденка за руку.

Корденко спершу якось байдуже-незрозуміло подивився на нього: йому продзвеніли в ухах ті слова, і він уже почував, що вони несуть якусь надію на одміну сього становища, в яким він тепер. Проте все ще незрозуміло дивився на приятеля, бо в душі ще вповні було, ще хмара тісно лежала на хмарі і промінь прояснення не міг ще прорізати всі ці хмари — думи, що тісно скуйовдилились одна на одну.

— Ходім на засідання партії: нас давно ждуть, чуєш? — ясніше повторив Вовтузенко.

І все так стало раптом ясно і зрозуміло Корденкові: там ждуть, він повинен бути там, він уже мусив би давати справоздання, а він тут, сидить і оддається ваганням. Який же він партійник?

Сі думки, що вплили в душу з новою, свіжою силою, протверезили Корденка. Він встав, і обидва швидко-швидко

пішли. По дорозі обидва мовчали, ба нічого було казати. Вони немов знали всі муки один одного. Знали сумніви, в сім разі такі животворні. Знали і надії.

Надія, така ще несмілива, як перше кохання, все закриваючись, немовби рукавом, і ледве-ледве визираючи з-поза нього своїми розкішними, милими очима, така надія ворушилась в серці Корденкові: може, не то помилка, що він вбив не того, кого треба, а навпаки, ся думка — помилка. Надія ся зростала під впливом тих інстинктів, що вже виробились у Корденка як у партійника. Якась впевненість в те, що партія знає багато, більше за нього в багато раз, що вона ледве не все знає: партія має зав'язати і розв'язати, звільнити і, напроти того, примусити. Ся впевненість ще була в нім тоді, коли він був гімназистом восьмої класи. Перший час вона все зростала, а потім меншала в міру того, як він ставав все потрібнішим і енергійнішим членом партії, що прийняла його в головні свої діячі, в ту організацію, що була головою всієї партії. В міру того, як він сам став часткою втілення того широкого і живого знання партії, що так було потрібне для загалу молодих, ще не розвинених, не привиклих до партійної послідовної боротьби членів, — се впевненість, що таким ото побитим останнім часом зовсім вмерла в свідомості його, узявши місце впевненості в свої сили, в здатність творчості на ґрунті певного світогляду — з одного боку, і партійної широкої практики — з другого. Ся впевненість тепер знов ожила, бо весь час вона була в нижчій відділі життя, в тій царині, де сплутуються всякі інші інстинкти, що не сміють переходити в свідомість протягом часу, коли на сильну діяльність хватає сил, і навпаки, впливає в свідомість тоді, коли сили падають або коли вся душевна організація раптом буде дезорганізована чим-небудь, як-от в сім разі. Надія ворушилась і зростала під впливом тієї, ледве свідомої для нього самого, впевненості в те, що партія знає правду, що вона зуміє розв'язати конфлікт в його душі.

* * *

Того конфлікту не розв'язала партія. В партії вже встигли взнати, що вбито не того, кого треба. Спершу було напустились на Корденка, а коли побачили, як несподівано се вплинуло на нього, замовкли. Корденко страшно зблід, очі йому розширились, і він, безглуздо дивлячись в один пункт, немовби вдивляючись в щось перед собою, конвульсійно лепетав щось, подібне до: «так... все пропало... помилка»... Побачивши се, покинули його, щоб порадитись, що тепер робити, а один з них, лишившись з Корденком, почав його підбадьорювати, упевнюючи, що з кожним може

статись така жорстока безглуздість. В партії ж поклали написати лист з вибаченням до батьків вбитого. Корденко вийшов зовсім немовби спокійним з засідання.

Вовтузенко спитав був його, чи не провести його додому, але той засміявся на се тим сміхом, яким він умів сміятись раніше, до цієї події, сміхом, що примушував зйожуватись і засоромлюватись. Вовтузенко стис йому руку, і вони розійшлися в різні сторони.

Корденко, лишившись сам, ішов довго-довго; обійшов сливе півміста, раптом спинився посеред вулиці — він саме переходив — і задумався. Все зникло йому сперед очей: в голові шуміла одна думка, якомсь однотонно, як шумить осінь, коли падає з дерев повільно жовте сухе листя і, підхоплене вітром, носиться понад землею, а потім десь там лягає. На душі було важко-важко.

Втомився бідний, але почував, що не може спочити доти, доки не обдумає, що тепер йому робити. Не каюття його гризло, не якоїсь забобони він боявся, — ні, се давно вже він випалив в своїй душі вогнем знання, намагання переробити свою натуру так, як того потребував розвинений, могутній розум і діяльна, творча натура. Ні, те, що тепер мучило його, було стократ страшніше, стократ більш значне і рішаче для нього, ніж всі ті забобони мізерні.

Се була невпевненість в правдивості того, що він мав за свій ґрунт, на яким він з таким трудом і напруженням збудував свій новий світогляд, з болем вириваючи все старе і забобонне з своєї істоти і з натхненням прищеплюючи все нове, гарне і потрібне, і єдине безумовно правдиве, як йому здавалось.

Еге, стає тепер ясним, що тільки здавалось.

«Ей, з дороги!» — почув він грізний голос і оглянувся: на нього бігли коні. Ступивши два-три кроки вперед, він побачив, як повз нього, мало не зачепивши його, пронеслась карета, запряжена парою надзвичайних коней.

Він здивувався, що не помітив того, що біжать коні. Потім згадав, як він спинився серед вулиці, і се його здивувало. Тепер почав іти як слід, щоб, бува, не звернути на себе особливої уваги поліцаїв, а особливо нишпорок. Як і взагалі, коли людина в своїм вільнім польоті раптом почує слабкість в крилах, починає, сівши десь на вершині, згадувати своє минуле і особливо прикро те, як виростали і вирости сі крила, що тепер втомилась, — так і Корденкові згадувалось тепер, немовби мимоволі — проте з сим він не сперечався — його попереднє життя.

Як дбалий господар, бачачи, що хата його осіла, що стає замінним, коли облупиться вапно, довго оглядає її і, коли побачить, що дійсне процес руйнування починається, то

прикро загадається над тим, чи можна далі жити в цій будівлі, полагодивши її трохи, чи треба зовсім пересипати. Так і Корденко мався, оглядаючи свій світогляд, і таємна тривога, тим не менш страшна, лишилась серед зими і негоди без пристановища, лишилась серед моря життя без ґрунту під ногами, ссала його за серце. Згадалось йому, як він одним разом застрелив нишпорку з револьвера. Спершу довго тікав од нього, перебіг багато прохідних дворів, завернув в такі закапелки, що тільки сам знав, набив ноги, втомився вкрай — і все ж таки не міг втекти од уїдливого шукача. Між тим з ним були дуже важні папери, різні плани і пара куплених для партії револьверів. Недовго думаючи, він пішов на берег: захопившись своїм стеженням, нишпорка подався за ним. Коли вони одійшли геть од забудованої частини берега, Корденко вмить обернувся й вистрілив просто в груди шукачеві. Сей останній, як підкошений, впав і серед недовгих конвульсій одразу вмер. Корденко пам'ятав, що тоді йому стало якомсь страшно, і вільно на душі: немовби він зайшов на високу і скелю і звідтіль широким поглядом оглянув довкола і безодню, що була тут же під скелею.

Тепер він здригнувся при сій згадці: тоді, як і тепер, з-за хмар, що набігли перед тим на слабенький місяць, майнув блідо-прозорий промінь і освітив бліде, перекошене конвульсіями, обличчя вбитого. Згадка тепер про те була так ясна, що він здригнувся. І все та ж думка, що цілий вечір і ніч мучила його, тільки в новій, хоть і дрібнішій, зате свіжій прояві, пронеслась, як блискавка, сліплюча і холодна: «А що, як то був не шукач?» Всі сили його розуму напружились знову, щоб пересвідчитись, що то справді був нишпорка, але Корденко не вірив уже своєму розуму.

А останні сили душі, де вони ділись? Коли вже розум, сей великий і сміливий шукатель нового, сей одкриватель нових законів існування, сей цар існуючого і орел над усіма високощами світу; коли розум, сей будівничий, що буде надзвичайніше в світі, — коли вже він, сміливий і одважний ватажок волі, похилився і пішов блукати без мети, то чи варт питати про все інше, слабе, дуже консервативне, з чого більшість є здобуток переживань, наслідок звичаїв, колись, може, корисних, а тепер...

Але ні! В тім то й річ, що про них тепер саме і час згадати. Коли сонце заходить, то з глибини сирих ям, з-під купсуччя, старого листя та в'ялого бур'яну, з-під куп гною, — з усяких темних пущів та нетрів випливають на місячне світло, відблиск сонця, різні гади, сови, сичі і другі потвори, що гризуться поміж себе і підчікують здобичі: чи то пташеня часне і спаде з дерева, чи зайченя пробіжить, чи другий який

запізнілий звірок, — зараз вся ся згряя голодних гадів кидається на здобичу і б'ється за неї поміж себе. Смерть, писк, руйнування серед п'ятми місячної ночі в гущавині гаю — се щось дике, що ховається од світла; се щось бридке і страшно...

Так було тепер в душі Корденка. Коли розум його, як сонце, закотився і лишився тільки одблиск його, то в душу вилізли всі жадібні, нижчі інстинкти; всі ті мізерні жалі, що висмоктують кров з жадоби творчості; всі ті нужденні страхи, що ссуть серце саможертви; всі ті гладкі і разом роздратовані буржуазні пересвідчення, що оправдовують колективне вбивство для підтримання буржуазного устрою і страшно гонять поодинокий терор; всі ті сови, сичі, гади, породження гнилих останків різних млявих ідей, якими напихано Корденка за час його виховання і якими він сам напихався, доки ще мав німецький розум, хоч і широкі запити, — всі ці гади кидались на свою здобич, кожну здорову, але сполохану тепер, думку, що полохливо перебігала поуз сих потвор, і роздирали її на шмаття.

Згадалась йому і інша картина, — залита огнем, що, подрібнений на тисячі блискавиць, носився над полем бойовища, і кожна та блискавка зносила по людині з гребеня барикади, зложеної з ящиків, розбитих столів та каміння з мостової. Одні сердешні падали на спину, і їх обличчя дивились на знамено, що держав він в своїх руках, а другі на груди. Сі останні намагались підповзти до барикади, коли не одразу були вбиті. А він, Корденко, стояв серед тих блискавиць і свистіння куль, що роєм неслися довкола нього, стояв і чув весь стогін, гвалт; то радість перемоги, то вигук безнадії переможеного. Бачив, як люди кидались один на одного, як молотки били по рушницях і по головах москалів; бачив, як падали і ті, що з молотками в руках, проколоті штиком, і ті, що з рушницями, але з пробитими молотком головами. І свистіння куль носилося довкола нього, — одна просичала якраз біля пучок, що тримали червоне знамено, а друга над самою головою... Раптом ще одна вдарила в верхню частину держална і знесла шмат його, струснувши все знамено так, що воно випало йому з рук. Але Корденко в ту ж мить підняв і знов підніс високо священний прапор. Він тримав його гордо і з натхненням боронив сей прапор свободи. Коли солдати підбігали близько, щоб вибити знамено або штиком проколоти його самого, то Корденко так влучно стріляв з револьвера, що багато падали мертвими: як лев, боронив те знамено... Але одразу щось блиснуло йому в очах, він ясно почув потім щось гаряче в плечі, а також почув, що вся свідомість затьмилась... Очуняв він уже дома і взяв, що був поранений

і що, маючи його за вбитого вже, з поля бойовища нікуди не забрали, а товариші тим часом його викрали і віднесли додому. Міцне тіло витримало те поранення, і він скоро зовсім одужав.

Ах, якби тепер, оце зараз були барикади, щоб у вільнім бою скласти свою запаморочену сумнівами і горем голову... І стало йому жаль, що марно гинуть сили молоді, що крок за кроком покидають його: почував, що він втопився страшно, глибоко. Між тим, на превелике собі диво, він побачив, що підходить до дому, в яким жив.

Коли він увійшов у свою кімнату, то, не засвічуючи світла, кинувся на ліжку, уткнув голову в подушку і затих. Спершу його істоту почав обіймати спокій і втихомиріння, але воно було якесь тупе, глухе; він зараз же почув, що не може заснути, і його почав охоплювати жах, жах, що морозом пройшов йому по душі: йому здалось, що він тепер уже ніколи не засне. З силою втискав своє обличчя в подушку, а голова йому горіла. З-під подушки вилізло обличчя вбитого Тартаренка: одно око заплющилось, а друге дивилось на нього з таким безглузним, звірячим, шаленим жахом, повним здивування, що він здригнувся; обличчя, все ясно вималювавшись, перекоилось і затіпалось в ковульсіях; в руках він почув тремтіння тіла, що бореться з смертю; далі побачив всього Тартаренка, яким він був в ту хвилину, коли Корденко зробив йому третій удар ножем...

Мов окропом ошпарений, схопився Корденко з ліжка, далі сів на нього і почув, як стигла йому кров в жилах. Протирив очі і зло якесь охоплювало його, страшно роздратовання і поруч з тим якийсь незрозумілий страх. Було темно. Йому схотілось світла. Швидко, дуже швидко кинувся він до вікна і притиснув своє гаряче чоло до холодної шибки! Голова немовби освіжилась, але од сього тільки швидше забігали в ній думки, як ті сови в пустці...

В брамі блимав одинокий ліхтар неповним, мізерним світлом, що скупчив тіні біля себе, а над будинком немовби нахилалось небо, на яким байдужо блимали зорі своїм звичайним, цікавим і легкодухим мигтінням, — Корденко здригнувся... Десь грюкнули несподівано двері, — Корденко здрігнувся...

— Але я не вірю, не вірю в каяття, в якусь кару... я вірю, цілком вірю, що так і слід було зробити; я вірю в те, що я не винен, що сталась помилка!.. — скрикнув він і здригнувся. Здрігнувся, бо з глибини душі почув немовби стислий, але такий колочий і збентежуючий регіт. Широко розплющив очі і прислухався до того, як стукало серце, швидко-швидко і немовби сполохано, а в уяві знов став вимальовуватись образ убитого Тартаренка.

«За що ж мене, за що?» — здавалось йому, так питало розплющене око, повне здивування; на блідім, перекошенім обличчі Тартаренка.

Корденко мотнув головою, почав швидко-швидко ходити по кімнаті: йому не хотілось сього уявлення, але сила волі не мала жодної спромоги протистати тій появі. І завжди впевнений в своїй силі, він тепер почув себе слабим, і страх, рабський страх, і злість, рабська злість, напливали йому на душу і гусли там.

— Я ще, ще, ще вбиватиму... я зроблюсь катом партії... я ще, ще... — ходив він по кімнаті і повторював сі слова, щоб нічого не думалось, — і справді нічого не думалось, але те уявлення тим паче лізло в уяву. А з тим разом зростав і жах в-нім, і якесь озвіріння, що тіпало його душу.

А вікно з темного стало йому синім... Годинник страшно дратував його, тик-каючи якимось дико і настирливо... Нервова дріж бігла по тілові Корденка... В глибині душі билась в конвульсіях якась думка... Всередині все тепло.

Корденко вибивався з сили, — він почув, що всі сили душі, навіть її болі, тупіють... І вибившись цілком з сили, як сніп, як підкошена трава, повалився на ліжку і заснув сном мерця.

* * *

В низенькій, з невеличкими вікнами кімнаті на столі стоїть самовар і привітно грає на різні голоси, що всі між тим мають один тон якогось лагідного і втихомирюючого характеру. За самоваром сидить його мати, тоді ще зовсім молода. Далі батько, чоловік літ 35 з гарною бородою, рівним чолом і ясними чорними очима. В кімнаті тепло, затишно, самовар парує. На стіні привітним старечим голосом тик-кає годинник, немов бабуся оповідає свої одноманітні казки. Мати, привітно всміхаючись, наливає чай. Батько п'є і потім курить цигарку. Мало згодя починає балакати, оповідати про свою молодість і молодецьку діяльність. Оповідає з тим натхненням, яким переймаються люди, згадавши свою ясну молодість. А син, молодий Корденко, так пильно слухає, — так йому до вподоби сей його вродливий батько. От він оповідає про те, як ще був студентом і ходив на сходки, на яких критикували уряд і змовлялись боротись з ним; як він ходив в свитці поміж селян і намагався вчити їх; як селяни його схопили і хотіли одвезти до станового, а він втік од них, коли вони заїхали до шинку, лишивши його зв'язаним на возі, — і багато іншого. І серце молодого Корденка росло, і здавалось йому, що й батько росте. Звертається він до батька і питає його:

— А тепер, татусю, мислю собі, що тепер робиш? Ти тепер ще сильніше борешся з урядом, ще лучче вчиш людей?...

— Ні, дитино, я тепер слідчий, а не вчитель, я сам уряд, — відповів батько.

— Так що... — почав син.

— А те, що не можна робити всього того, що я хотів робити, коли був молодим, бо я тоді був дуже наївним... Виростеш, визнаєш...

І здавалось йому, молодому Корденкові, що батько його робиться таким звичайним, таким мізерним, як і всі, і навіть ще гіршим, здавалось йому тепер... І от чуває Корденко, що він росте, росте і робиться великим, дужим, а батько старіється враз і робиться таким, як тепер, і от він схоплюється і мовить так гаряче, так міцно і між тим так грубо:

— Ти — буржуй, бюрократ, мізерний зрадник!..

Мати схоплюється й собі безпомічно махає руками...

— Мовчать, мовчать!.. — кричить старечим голосом, пристукуючи кулаком, батько.

В сю мить в хатину вривається сила жандармів, кидаються на молодого Корденка, схоплюють його і тягнуть геть, — і чує він роздираючий душу плач матері...

Просипається... Прокидаючись, він ще чув немовби той плач і здригнувся. Сів на ліжку і почав протирати очі.

Провів рукою по чолі: холодний піт застиг на ньому. Він глянув на вікно: уже розсвіло. Він немовби не знав, що з ним було і чого йому так важко на душі.

Раптом з блідо-синім відсвітом ранку ввійшла в кімнату тінь — привид, знов ожививши уявлення про вбитого Тартаренка... І тоді він все зрозумів... І довго сидів, витягнувши руки по колінах, спустивши безпомічно голову, дивився вперто і безглуздо в долівку, на якій ледве помітно лягала пляма за плямою сірого ще відсвіту дня, що надходив.

«Надходить день, день нових мучень; сумлінь, коли придуть свіжі сили. Мене мучить не те, що сумління гризе, а те, що я, Корденко, міг зробити помилку... Помилка се; а чи то не помилка і всі інші подібні випадки? Чи не помилка весь я?.. Нарешті, чи не помилка і все, що існує довкола нас?..»

Ся думка, «чи не помилка весь я», особливо довго проходила йому в голові, і коли він думав, що вона вже пропливла, вона знов і знов верталась, уже одягшись в такі слова: «коли ти був ненормальним — тепер чи тоді, як вбивав Тартаренка? Досі ти був впевнений в те, що безумовно в останнім разі ти був нормальним, але тепер?..»

«Як?.. хіба я міг тільки божевільним вбити Тартаренка?»

«Але якби ти був не в випадковій відповідній манії, то ти тепер не мучився».

«Але я мучусь лише тим, що сталась помилка».

«Помилка примусила тебе мучитись».

«Бо без цього не було б волі моїм інстинктам, пережиткам минулого, що примушують почувати гризоту сумління».

«Ти в сьому впевнений?..»

«Я впевнений Еге, я впевнений, що я тепер ненормальний...»

Така розмова вєлась між думками в голові Корденка, і йому навіть цікаво було стежити за сею борнею думок і разом з тим боляче, страшно...

Почувши отой декрет,— що він тепер ненормальний, знов почував, що не твердо впевнений і в сьому. І питання сього не розв'язав... А інші уявлення понесли його вперед.

Корденко почув тепер себе таким неміцним, що не міг би — він в сьому був певний — сказати, хто правий і хто винний, не міг би кинути просто в вічі тому, хто став би його винуватити, що він буржуй; не міг би голосно і сміливо казати всім ту правду, в яку так вірив; не міг би гордо і непохитно тримати свій прапор,— не міг би боротись за нього до загибуні... Йому скрізь миготіла «помилка»...

І тепер він, Корденко, вийде поміж гурт слабим, нікчемним, з якого він сам ще так недавно сміявся і на якого з погордою дивився. Тепер кожний може кинути йому грязюкою в лице, тепер всякий викине на очі те, чого спершу не міг, боявсь і що тримав тоді про себе; тепер кожний, поперед подоланий, помститься на нім дрібною жорстокістю, з рабською злістю,— і він, Корденко, пишний і сміливий, тепер нікчемний, помилка в своїх власних очах, не буде міг обстати за себе, бо... Немає ґрунту під власними ногами, похитнувся...

На що опертись? На те, що хитається?.. Але ні, його гордий дух не може погодитись з тим, що він тепер стане слабим, нікчемним, мізерним... Ні, сього не буде!..

І він встав і поглядів на чоло дня, що надходив...

Воно було вже біле...

Зараз засяє день: він не хоче, щоб день, який бачив його могутнім переможцем в боротьбі за правду і з собою і з другими, тепер побачив його подоланим, мізерним, з поламаними крилами...

Корденко думно підійшов до бюро, одчинив шухляду, добув револьвер і приложив до грудей...

І схотілось йому ще раз, останній раз, подивитись довкола на світ, на наближення дня, на себе...

І він поглядів: на обличчі йому витисся той груботвердий вираз, який запановував на нім, коли він на щось рішався.

І спустив курок...

Здригнувся Корденко, похитнувся... нахилився і важко впав... ще раз здригнувся і занімів...

12 квітня 1906 року. Варшава

Які в МАМОНТОВ

ПІД ЧОРНИМИ ХМАРАМИ

Нарис

Тихо й непомітно наступав в селі травневий вечір. Червоне сонце сідало за пагорком, і його останні промені догоряли на хрестах сільської церкви. Повсюди розливалася приємна прохолода і якась ніжна, чарівна таємничість. Стихав людський голос, і росли принадли згуки весняної ночі: гули хрущі над садками, десь далеко кумкали жаби, співали соловейки...

Вже спокійно і велично сходяв повний місяць край неба. Десь заспівали парубки й дівчата. Ставало так гарно, весело, але не скрізь...

Подаль від села, по крутому похилу шпилья, до самого ставу спускалося селянське кладовище. Понуро стояли почорнілі хрести, облиті блідим промінням місяця. Де-не-де вони зовсім потрухлявіли і розвалилися. Могили поросли колючими чагарниками, високим бур'яном та дикими квітками. Внизу, над ставом, замислено посхилялися тихії верби і злегка тремтіли, відбиваючись в сріблястих жмурках. Сюди ледве долітали різноманітні нічні згуки. Часом тільки сичі лиховісно перекликалились і будили мертвий спокій. Навколо все спало, повите тихим сумом. Але то так тільки здавалось...

На краю кладовища самотою стояв ще новий сирій кам'яний хрест. Під ним на могилі зеленіла травка і цвіли пишні-барвисті квітки. Серед пануючої навколо тиші і сону лише над цією завітчаною могилою гаряче тріпалось життя в болісних обіймах жалощів і туги.

Над квітами стояла навколішках і важко схилялася додолу старенька мати. І з погаслих очей живою рососою падали на квіти пекучі сльози. Сердешна тихенько ридала... Далі вона трохи підвелася, набожно склала руки і, пильно дивлячись на зоряне небо, благодя Найвищого — хоч на тім світі послати долю її єдиному безталанному синові. І часом бідлашній здавалось, що ясне небо звертало увагу на її палкі молитви, і тоді хворе серце трохи спочивало, поринаючи в забуття, чуючи якусь любу пільгу. Але перед нею так само стояв кам'яний хрест... І знову, немовби з мли, виринав блідий образ юнака-самовбійника — і знову серце болісно стискало-

ся від невимовного жалю, і знову мати тяжко ридала та благала небо взяти її туди, до сина.

Вже був пізній вечір. Високо підбився красень місяць і весело осявав село, без ладу розкинуте по буграх. При місячним сяєві яскраво білили хати, оточені темними запашними садками. На селі було тихо. По хатах давно вже погасло світло. Стомлені важкою працею, люди спочивали; тільки хлопці ще й досі вигукували на вулицях. Переймом здіймали сердитий гвалт собаки, злякані абияким шамотінням, а по зачарованих садах лунали закохані співи соловейків.

Під цю пору тихою ходою, опираючись на костур, поверталась від кладовища додому, в село, заплакана мати. І вкупі з нею ішло нерозважне горе, летів слідом тихий сум.

Барвиста могила з кам'яним хрестом — то сумний кінець жалібної повісті про одне молоде життя. Почалось воно в коштовній хаті заможного хлібороба. Як хвилі морські в годиняний час, зміючись, один за другим промайнули дитячі роки. Огріте щирими любощами батька-матері, розпускалось молоде життя, мов весняна квітка й під теплим промінням сонця. Бідна квітка! Вона й не гадала, що трохи згодом те ж саме сонце спалить її вогнем ласки. І батько, і добра мати без міри любили й пестили єдиного сина, єдину втіху й надію. Хотіли «вивести у люди» — віддали до середньої школи в науку.

Жвавий хлопець з невгамовною згагою кинувся до цілющого джерела «живої води» і з запалом пив від нього. Родина не навтішалася пильністю любого синка. А в його палкому розумі незабаром повстали вічні питання: що я? для чого жити на сім безкраїм світі? а там, за труною, чи є ще інший світ?.. І немов ліхі привиддя, невідступно стежили юнака сі пекучі питання. Хотілось забути все, утекти кудись далеко... Але хіба можлива річ втікати від власної тіні? Вона всюди буде гнатись, доки не зайде сонце.

А навколо люди спокійно несли брудний тягар буденного життя, і для них усе в світі здавалось таким ясним, мета існування так легко зрозумілою.

Схвильований до дна душі, звертався юнак до батька-матері за розвагою. Щиро і палко висловляв він перед ними свої наболілі думки і шукав достатньої відповіді на них. А старі полохались його незрозумілих речей і радили бідоласі абияк краще «виходити у люди» або запевняли, що все на світі від бога і людям нема до того діла, чи добре що, чи погано; страхали його гріхами та тяжкою карою за них на тім світі... А потім, на самоті, батько розводив руками і ніяк не міг збагнути, що се подіялося з його Сашком.

«Коли б ще до «штундистів» не попав? Все йому не так, та все не те!..» — турбувався батько, та зараз же й заспокоювався:

«А, чого не трапляється на віку!.. Перемелеться — мука буде».

А мати нишком плакала і щиро молилась за долю своєї дитини.

Сердешному ж Сашкові ставало ще гірше на душі після таких розмов. «Виходь у люди!» О, коли б вони тямали, як бридко дивитися на снх заздрівих «людей!» «Гріх!» А як пізнати, де знайти того, що без гріха? І сердега з жахом дивився, яке страшне провалля вставало між ним і родиною, і ставало йому так сумно, до плачу боляче. Шкода було батька й матері. Вони його так дуже кохають, щиро милують, покладають в йому всі свої мрії й надії. Для нього невтомно працюють, може, навіть дурять кого, жертвують честю, і все то — аби зробити сина «чоловіком», паном. А він? Хіба може відповідати на їхні любощі тим самим? Хіба він може так з'єднати своє життя з їхнім? О, коли б хто розумів, як болісно і прикро відати, що тебе без краю люблять, тобою лише існують — і, замість щирої вдячності, почувати в серці холодну зневагу! О, яке важке становище!.. Але хто ж сьому винен?

Одначе минуло кілька літ. Не знайшовши ради від батьків та знайомих людей, молодик почав ще з більшим запалом шукати його у творах «великих мерців». І незабаром перед його скорботними очима заблискотів рожевий вогник мети життя. І той вогник розпалювався все яскравіш та яскравіш і займав молоду душу жвавими пориваннями до боротьби, палкими надіями і радощами життя. І вже прийшло здавалось в юнацьких мріях таким гарним, повним краси і сили...

Якраз в сі часи, немов весняний грім серед зими, зірвалася бурхлива буча і під її могутнім впливом прокинулася бездольна країна: все живе з радісним тремтінням ставало під новий прапор.

Молодий Сашко був увесь захоплений сими принадними хвилями. Він забував про все: про власне життя, про батька й матір; перед ним палала лише велична мета визволеної боротьби, і юнак всією своєю істотою линув до неї, і не було такої безодні, що могла б зупинити його. О, як він жив, як вірив!..

Але нові пісні скоро почали затихати. Чорні гади вилзли з своїх нор і трунним холодом «заспокоєння» прибили пишний розцвіт нового життя. З безумною лютістю ховали чорні побідники все, що заважало їм спокійно чеврити на сім світі. Вони тямали, що сонця не можна погасити, і тим з більшим шаленством закривали його хмарами:

Під чорними хмарами, що так понуро нависли над країною, зів'яло й життя нашого Олександра: його виключили за «вольнодумство» з передпоследнього класу реальної школи.

* * *

Почало світати. Повівав теплий вітерець. По небу плинули легенькі хмари. Помалу виринали з темряви хрести на селянській кладовищі і верби понад ставом. Було ще холодно, та в повітрі вже бриніли переможні співи весни. З гір збігали вниз бурхливі струмки; на просохлих місцях зеленіла травиця; понад ставом розпускалися верби... Всюди тремтіла і рвалася із холодних обіймів на волю молода, вродлива сила.

Рвалася вона і в душу молодого парубка, що нерухомо, немов закам'янілий, стояв під вербами, біля ставу: Високий, худий і блідий, низько понурив він знесилену думками голову і нервово стискав управій руці пістоль.

«Чого ждати?.. Навіщо вагання?.. Не можна ж далі жити — це так зрозуміло!..» Вже кілька разів казав собі так Сашко і все так само стояв і дивився в якусь незриму далечинь, і в голові його самохіть проходили все ті самі болісні гадки.

Жити дома — се занедбати свій духовний розвиток, свої закохані мрії; щодня слухати докірливі речі батькові, лягати з ним і дивитись, як плаче по моїй долі мати? О, ні, ніколи! Нізачо!.. Бідна мамо! жалко і тебе, мій тату!.. Хіба вони винні в тім, що не можуть зрозуміти, в чім я покладаю щастя, без чого я не можу жити? Бідолашні! що з ними станеться після моєї наглої смерті? Але і я ж не винен в тім, що не можу жити на цім світі!..»

І перед ним встав той вечір, коли він, вигнаний із школи, прийшов з города додому. Всього одна доба минула. Побачивши здалека батьківську оселю і рідне село, осяяне ласкавим промінням західного сонця, він спинився і довго-довго міркував: чи слід порушати тихий спокій сеї оселі, сього села? І були такі хвилини, коли він тремтячою рукою витягав з кишені пістоля, але зараз же й ховав його. Ось уже й сонце сховалося за шпилем; з заходу віяв приємний вітерець і линули рожеві хмарки.

«Ні, краще вже піду, розповідаю їм про все, як є, — може, таки вони зрозуміють; а ні, то...» І він рушив далі.

Старі сиділи в затишній хаті і, своїм звичаєм, вели розмову про сина. Скінчить науки, стане паном, не буде так, як вони, згинатися під важкою працею... Недурно стягалися, хоч син подякує... Та й нам буде радісно дивитись на його

щастя, — для сього ж жили... Чутка йде про всякі «бунти» по школах, — але, дасть бог, все минеться; та хіба ж таки Сашко схоче згубити і себе, і їх!.. Аж ось на дворіщі звели сердитий гвалт собаки, і не встигли старі надійти до вікна, як... Що се?!.. Мара?! В хату ввійшов блідий; схвильований Сашко. Обое зблідли і раптом кинулись до нього. Тиха, та рішуча мова: «Мене прогнали з школи і вже не приймуть!..»

«Сердешні, якби ви збагнули, хто наш ворог, хто так жорстоко розбив мое життя і разом з тим ваше!» — з тугою думав Сашко, стоячи під вербами. І на його очах навернулись сльози: перед ним, немов живий, стояв батько: очі палають шаленим гнівом, сиві брови грізно похмурені, руки тремтять: «Геть собі! — кричить і стогне він: — Для тебе тільки жили, себе гнобили! А ти? ти? поганець!.. Геть звідсіля! Щоб я тебе не бачив!..» А мати спершу ніби зомліла, потім кинулась на шию і не пустила з хати. А зоставшись з ним на самоті, довго дорікала та плакала і ніяк не розуміла його речей.

«Жити дома і щодня бачити ці сльози, сеї тяжкий смуток? О, ні, ні! Краще втекти світ за очі!.. Але хто ж мене привіта, навіщо я здатний? Всюди те ж, що тут. О, кляті!.. Яким би гарним був світ без вас!..» — І він міцно стиснув у руці пістоль, а заплакані очі блиснули вогнем...

А навколо ставало все ясніш і ясніш... На селі давно вже співали півні. По хатах де-не-де світилися вогники. Сашко почув, що тіло йому дрижало, і це немов розбудило його з сну; він з ляком запитав себе:

«Але чого ж я чекаю? Скоро прокинуться люди, прийде хто сюди... Невже ж я такий слабодухий? О, який сором!» В цей момент він углядив, як від церкви спускався до ставу дід-вартівник.

«Ой... сюди ідуть!.. Прощай світе!.. Ах, як хочеться жити... А там... що жде?! А, се слабодушність!.. Соромно так!..» — блідними губами шепотів юнак, притулюючи до чола пістоль... Широко розкриті очі вже нічого не бачили перед себе, а в мозку, замість думки, блукали шалені привиддя. Дзвінко лягнув курок, і злякано здригнувся вартівник, почувши вистріл; швидкою ходою надійшов він до ставу і з жахом відсахнувся назад; вгледівши під вербами тіло, облите кров'ю.

«Господи, се ж Доленків Сашко! — промовив дід і, нахилившись над мертвим, пильно оглядів його; потім зняв шапку, побожно перехрестився і сам собі мовив: — Боже мій! Що ж се він?.. Сам собі смерть заподіяв?!.. Нема ж поблизу нікого... Господи! скільки прожив на світі божому, а такого лиха ще не доводилось бачити!.. Що се таке?!» — Бігом кинувсь до старих Доленків.

І тихо-тихо стало біля небіжчика: тільки відмолоджені верби шуміли вітами та плескались об берег байдужі хвилі. А ось і сонце виглянуло й ласкаво кинуло золоті промені на облите кров'ю лице самовбійника.

* * *

Над селом осінній день. Закрили хмари небо; сіється дрібненький дощик. Хати почорніли; листя з дерев обсыпалося.

На кладовищі ще дужче понурилися хрести, ще буйніше сумують безлисті верби. Лиш на могилі з сірим кам'яним хрестом ще й досі цвітуть жовті безсмертники та різнобарвні аїстри. І хоч деякі з них і зів'яли, хоч і живих в'ялить холод і дощ січе, — дарма: вони весело здіймають до неба вродливі головки. І шепочуть безсмертники айстрам:

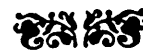
«Хай хмари криють небо... Хай дощ січе і вітер свище. Хай вслід іншим зів'янемо і ми під притиском зими. Хай!.. Жада-ний час настане! Літо прийде і хмари щезнуть, бо сонце зійде. Нехай зів'янемо... А час настане!..»

Заквітчана могила тепер не така самотня, як була весною: трохи подаль від неї — чорніє друга, недавно насипана: то мати знайшла вічний спокій поруч з безталанним сином.

А чорні хмари все більш та більш супляться й окривають землю важким сумом.

Харківщина. Жовтень 1907 р.

ПРИМІТКИ



(не щастє, життє, вихованнє, відріжняти, паперові, а щастя, життя, вихованя, відрізняти, паперові).

Авторські виноски позначаються у тексті зірочками і подаються построчно беззастережно, переклади іншомовних слів та виразів — з ремаркою *Ред.* Коментовані імена, назви, вирази та історичні події позначаються суцільною цифровою нумерацією в межах твору.

У примітках подаються біобібліографічні довідки про письменників, оцінка їхніх новелістичних творів у літературній критиці. Кожен твір супроводиться текстологічним і реальним коментарем. Зокрема вказується наявність автографа, по можливості, дата й історія написання, відомості про першодрук, основні прижиттєві публікації (у персональних збірках і багатотомних зібраннях), за яким джерелом друкується текст. Назваю також сучасні видання кожного з письменників.

Малозрозумілі сучасному читачеві слова та вирази пояснюються у словнику в кінці книги.

Дмитро МАРКОВИЧ

Маркович Дмитро Васильович (псевдонім — Дм. Оленич) народився 6 листопада (24 жовтня) 1848 р. в Полтаві у поміщицькій родині. Закінчив відділ права Новоросійського університету в Одесі. Працював судовим слідчим, товаришем прокурора, мировим суддею в Бессарабії, на півдні України. З кінця 80-х років жив на Волині, був активістом кооперативного руху. Помер 20 грудня 1920 р. у Вінниці.

Літературну діяльність Д. Маркович розпочав на рубежі 70—80-х років оповіданнями російською мовою. Перше з українських оповідань — «Невдалиця» — написав у 1883 р. Українськими оповіданнями дебютував в альманасі «Степ» (Херсон, 1886; вийшов у Петербурзі), упорядкованому ним разом з дружиною О. Маркович. Написав два десяткі оповідань, одну комедію, два спогади. Друкувався в журналах ЛНВ, «Киевская старина», «Зоря», «Нова громада», у газеті «Рада» та ін. Видав збірки оповідань: *По степам та хуторам*. М., 1899; *По степам та хуторах*. К., 1908. Повні видання українських творів Д. Марковича: *Твори*. У 2-х т. К., 1918—1919; *По степам і хуторах*. К., 1929.

У традиційній формі оповідання Д. Маркович реалістично змалював нещадну експлуатацію сільської та міської бідноти за капіталізму, нужденне життя розореного селянства в степовій Україні. Його твори прикметні глибокою людяністю, вмінням освітити людські іскорки тепла й добра в найчорніших, здавалося б, душах.

Іван з Буджакка. — Вперше надруковано російською мовою в журн. «Слово», 1881, № 3, с. 129—134 за підписом «Д.М.», українською — у зб. «По степам та хуторам», с. 5—13, у циклі «Оповідання слідователя».

Автограф: Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського АН УРСР (далі — ЦНБ), ф. 1, № 1136 (чорновик російською мовою, слова центрального персонажа — українською). Підпис: «Д.М.» Датовано: «10 декабря 1880 года».

Разом з трьома оповіданнями українською мовою («Два платочки», «Шматок», «Омелько каторжний») це оповідання (російською мовою) склало добірку творів Д. Марковича в альманасі «Степ», с. 235—245. І. Франко схвально відгукнувся про неї: «Гарний придбанням «Степу» були чотири оповідання Дмитра Марковича «Из уголовщины» [...], в яких автор виявив неабиякий белетристичний талант» (Франко І. Збір творів. У 50-ти т. К., 1984, т. 41, с. 383 *)

* Далі, посилаючись на це видання, зазначаємо в дужках лише том і сторінку.

Ввійшло до зб. «По степам та хуторах», 1908, с. 3—10.

Подається за «Творами», т. 1, с. 5—12.

¹ Буджак — історична область між гирлами Дунаю і Дністра в XVI—XIX ст. (тепер південна частина Одеської області).

² ...«порціонні» в кишені у «партіонного»... — тобто гроші в того, хто супроводжує партію каторжан.

³ У найми (Образок з життя Дніпровського повіту 1887—8 року). — Вперше видано окремою книжечкою (Спб., 1891) без зазначення прізвища автора. В кінці тексту вказано дату: «1888 р. Лютого 25» і підпис: «Димитрий Маркович».

Автограф невідомий.

Включено до зб. «По степам та хуторам», с. 29—46, «По степам та хуторах», 1908, с. 46—62.

Подається за «Творами», т. 1, с. 45—60.

¹ І небо невмите, і заспані хвилі... Без вітру гнеться... — початок однойменного вірша Т. Г. Шевченка.

² Не говорить... В степу пожовкля трава... — рядки з вірша Т. Г. Шевченка «І небо невмите, і заспані хвилі».

³ ...На Іллю святого... — 20 липня за ст. ст.

⁴ Покрова — християнське свято, що відзначається православною церквою 1 жовтня за ст. ст.

⁵ На Михайла... — 8 листопада за ст. ст.

⁶ Молокани — члени християнської релігійної секти, яка виникла у другій половині XVIII ст. в Росії. Свою віру оголошують «чистим молоком словесним» (звідси й назва).

⁷ ... після Миколая... — Свято зимового Миколи відзначають 6 грудня за ст. ст.

⁸ Різдвяне свято (різдво) — християнське свято на честь народження міфічного Ісуса Христа, що відзначається православною церквою 25 грудня за ст. ст.

⁹ Святий (багатий) вечір — вечір напередодні різдвя (24 грудня за ст. ст.); багата кутя. Згідно з християнським обрядом, на свят-вечір влаштовується вечеря, що повинна складатися з дванадцяти традиційних страв.

Стефан КОВАЛІВ

Ковалів Стефан Михайлович (псевдоніми — Дрозд, Дроздшин, Плескачка, Стефан П'ятка, 5-ка) народився 25 грудня 1848 р. в с. Бронія (тепер Дрогобицького району Львівської області) в сім'ї селянина. У 1875 р. закінчив Львівську вчительську семінарію. Працював учителем у рідному селі, а з 1879 р. майже до кінця життя — управителем народної школи в м. Бориславі. Дружив з І. Франком. Помер 26 червня 1920 р. в Бориславі.

У 1881 р. були надруковані перші його оповідання в журналі «Приятель дітей» (Коломия). Загалом С. Ковалів написав понад сто оповідань і нарисів, кілька десятків «Дописів із Борислава».

Найінтенсивніший період його творчості припадає на кінець 80-х — 90-ті роки. Оповідання Ковалева друкувалися в журналах «Літературно-науковий вісник» (далі — ЛНВ), «Учитель», «Шкільна часопись», «Бібліотека для молодіжі, селян і міщанства», «Дзвінок», у газетах «Буковина», «Діло», «Батьківщина», «Русская рада», «Русское слово». За життя С. Ковалева вийшло дев'ять збірок його оповідань (усі у Львові): «Громадські промисловці» і «Дезертир» (1899), «Риболови» (1903), «Похресник» (1909), «Писанка» і «Чародійна»

скрипка» (1910), «Щаслива бабуня» і «В остатній лавці» (1911), «Образки з Галицької Каліфорнії» (1913).

Письменник правдиво зобразив класове розшарування в тогочасному селі, розорення найбільш вверств галицького селянства.

На особливу увагу заслуговують його твори про Борислав. І. Франко високо цінував «характеристичні, крізь сльози всміхнуті» нарис Ковалева й називав автора серед «талантів, яких не постигала би ні одна далеко багатша від нашої література» (т. 41, с. 524—525).

Проза С. Ковалева розвивалася загалом у руслі критичного реалізму, хоча й виявляла подекуди виразні елементи натуралізму. Письменник відбив особливості бойківського діалекту.

Сучасне вид.: *Ковалів С.* Твори. К., 1958.

Чічі. — Вперше надруковано в газ. «Діло», 1891, № 30, 32, 33 (19—23 лютого), з підзаголовком «Образок з Галицької Каліфорнії» під псевдонімом «Стефан П'ятка». В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Б[орислав]. 18 лютого 1891». Автограф невідомий. Подається за зб. «Риболови», с. 59—78.

¹ ...з якимисьь куницями, ласицями, царицями... — Маються на увазі образи з українського фольклору, пов'язаного з обрядом сватання.

² Галицька Каліфорнія — образна назва тогочасного Борислава, в якому з другої половини ХІХ ст. інтенсивно розвивались нафтові промисли. Каліфорнія — штат на південному заході США, відомий видобуванням і переробкою нафти.

Безконечний швіндель. — Уперше надруковано в зб. «Громадські промисловці», с. 51—68. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ ...мрв страдальний Йов. — Йов — за біблійними легендами, бідний праведник.

² ...«ідиже ність болізни, ні печалі» («де нема ні хвороби, ні суму») — вислів з біблійних псалмів.

Олена ПЧІЛКА

Олена Пчілка (Косан Ольга Петрівна, дівоче прізвище — Драгоманова) народилася 29 (17) липня 1849 р. в Гадячі (тепер райцентр Полтавської області) в сім'ї дрібного поміщика. У 1866 р. закінчила Київський інститут шляхетних дівчат. У 1868 р. одружилася з випускником Київського університету П. А. Косачем, людиною прогресивних переконань, і виїхала з ним до Звягеля (тепер Новоград-Волинський). Тут у подружжя Косачів народилася друга дитина — дочка Лариса (майбутня Леся Українка). 1879 р. сім'я Косачів переселилася до Луцька, а 1880 — до с. Колодяжного (тепер Ковельського району Волинської області).

У 1906 р. Олена Пчілка ввійшла в редколегію загальнодемократичного, а згодом ліберально-буржуазного за своїм спрямуванням журналу «Рідний край» (виходив у Полтаві, з 1908 р. — у Києві, а в 1915—1916 рр. у Гадячі як газета), ставши з 1908 р. його редактором-видавцем.

З 1908 по 1914 р. видавала (з перервами) журнал «Молода Україна» (додаток до «Рідного краю») — перше періодичне видання для дітей на Наддніпрянській Україні.

З 1921 р. жила в Києві. З 1927 р. — член-кореспондент АН УРСР. Померла 4 жовтня 1930 р. в Києві. Літературні твори (оповідання, п'єси, вірші, байки, поеми, твори для дітей, переклади) почала друкувати

на початку 80-х років ХІХ ст. Видала водевіль «Сужена — не огужена» (К., 1881), збірку поезій «Думки-мережанки» (К., 1886), комедію «Світова річ» (К., 1908; нап. 1884). «Улюбленою формою письменниці було оповідання, в основу якого бралася якась почута чи побачена нею подія, а персонажі переважно з добре знайомого їй дрібномаєткового українського панства або ж із селянства» (*Шаблювський Є., Ставицький О.* Олена Пчілка. — Пчілка Олена. Твори. К., 1971, с. 13—14). Вже в ранніх зразках цього жанру вона зуміла вперше в нашому письменстві відтворити розмовну мову української інтелігенції («Світло добра і любові» — «Зоря», 1886—1888; «Чад» — «Зоря», 1886, № 3—5). Чималими є заслуги письменниці в розвитку української літературної мови.

Оповідання Олени Пчілки 1880—1890-х років загалом належать до народницької літератури. Письменицю займали питання «інтелігенція і народ», проблеми жіночої емансипації, релігійного фанатизму. Революція 1905—1907 рр. викликала нове творче піднесення в Олені Пчілці. Вона створила, зокрема, низку малих прозових форм і серед них — одне з кращих оповідань «Збентежена вечеря».

Оповідання Олени Пчілки друкувалися в журналах «Зоря», «Бібліотека для молоді», «Рідний край», альманахах «Рада», «Перший вінок», збірнику «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності» (Львів, 1898), виходили окремими збірками: Оповідання. I. Оповідання різдвяні. К., 1907; Оповідання. II. К., 1909; Оповідання. III. Оповідання з учительського життя, К., 1911.

Найповніше вид.: *Пчілка Олена.* Оповідання. 3 автобіографією. Х., 1930; сучасне вид.: *Пчілка Олена.* Твори. К., 1971.

Збентежена вечеря (Різдвяна пригода). — Вперше надруковано в журн. «Рідний край», 1906, січень, № 1, с. 4—8; січень, № 2, с. 5—8. Автограф невідомий. Подається за зб. «Оповідання. II», с. 23—40.

¹ Великдень — християнське весняне свято на честь воскресіння міфічного засновника християнства Ісуса Христа.

Наталія КОБРИНСЬКА

Кобринська (дівоче прізвище — Озаркевич) Наталія Іванівна народилася 8 червня 1855 р. в с. Белелуя Снятинського повіту (тепер Івано-Франківської області) в сім'ї священника. Дід її — І. Озаркевич був засновником аматорського театру в Коломиї (1848). Вірші («стихотвори») писав і її батько. Освіту майбутня письменниця здобула вдома. У 1877 р. вийшла заміж за священника Т. Кобринського й переселилася до Снятина. Після смерті чоловіка (1882) переїхала до батьків у м. Болехів (тепер Івано-Франківської області), де померла 22 січня 1920 р.

У 80-х роках Н. Кобринська виступила, за словами І. Франка, «піонеркою жіночого руху» в Галичині (т. 41, с. 502). У 1884 р. вона організувала «Товариство руських жінок» у Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Разом з Оленою Пчілкою при сприянні І. Франка підготувала й випустила у світ жіночий альманах «Перший вінок» (Львів, 1887). У 1893—1896 рр. заснувала видавництво «Жіноча бібліотека» і здійснила три випуски альманаху «Наша доля» (в останньому з них опублікувала некролог «Friedrich Engels»).

До літературної творчості Н. Кобринську спонукав український публіцист, літературознавець і громадський діяч революційно-демократичного спрямування О. Терлецький, з яким вона познайомилася у Відні. За його порадою вона написала оповідання «Пані Шумінська» (1883; пізніша назва — «Дух часу»). Того ж року завершила повість «Задля кусника хліба», яка стала її першим друкованим твором («Зоря», 1884, № 20—22). З-під пера Н. Кобринської вийшли реалістичні соціально-психологічні

оповідання, антимілітаристські «воєнні новели», казки, в яких письменниця виявилася чутливою до символістських віянь.

За життя Н. Кобринської її твори виходили окремими невеличкими виданнями, збірками: *Дух часу*. Львів, 1898; *Казки*. Чернівці, 1904; *Ядзя і Катруся та інші оповідання*. Львів, 1904; друкувалися в альманахах «Перший вінок» (Львів, 1887), «Наша доля» (Стрий, 1893; Львів, 1895, 1896), журналах «Зоря», ЛНВ, газетах «Буковина», «Діло», «Промінь», «Неділя», «Каменярі», ілюстрованих календарях товариства «Промінь».

Сучасне вид.: *Кобринська Н.* Вибрані твори. К., 1980.

Перша вчителька. — Вперше надруковано в газ. «Діло», 1900, № 156, 158—160 (26—31 липня). Автограф невідомий. Датується 1892 р. за листом Н. Кобринської до М. Грушевського (ЛНВ, 1900, т. 9, кн. 1-3, с. 6).

Посилаючи І. Нечуєві-Левицькому номери газети «Діло», в яких було надруковане оповідання «Перша вчителька», Н. Кобринська писала йому в листі від 10 вересня 1900 р.: «Кажете мені, добродію, малювати типи нашої суспільності, — посилаю, проте, один з таких визначних у нас типів, як нянька в ролі першої учительки. Се оповідання було давніше написане задля конкурсу, розписаного жіночим станіславським товариством. Я тоді написала мою новелку і післала під чужим іменем. Оповідання показалося найліпшим і було з великими похвалами прийняте; говорено про новий талант та й про те, що мусила писати якась учителька, — та як узнали, що то я собі з них так закепувала, так щось закрутили, що цілий конкурс сховали до кишені. Се справді смішне — не правда?» (*Кобринська Н.* Вибрані твори, с. 415).

У відповідь І. Нечуй-Левицький писав Н. Кобринській 25 вересня 1900 р.: «Спасибі Вам за прислані Вами «Першу вчительку» та «Про Нору Ібсена». «Перша вчителька» мені дуже припала до вподоби, бо це оповідання реалістичне і написане тепло і з поезією. Чи знаєте, що така сама була й моя «перша вчителька», баба Мотря! це була моя нянька. Ви неначе зняли з неї копію. Ця баба Мотря перша сказала мені, що і я вмру, як вмирають усякі люде. Бо малим я думав, що то тільки люде вмирають, а я, тато, мама й брати ніколи не вмремо. Але якось вночі не спалось. Мені прийшла думка, чи пак умре баба Мотря, чи, може, й вона невмируща. Я й питаю в неї, як ми вже полягали спати: «Чи ви, бабо, вмрете коли, чи ні?» — «Авжеж вмру, як і всі люде перемруть, і ти вмреш». — «То й я вмру? І тато і мама?» — «Авжеж вмреш, — каже вона, — і тебе в землі черви ззідять». Це так налякало мене, що я з дві години не міг заснути. А «перша вчителька» хропла на всю кімнату. Правда, що ці вчительки передають дітям багато усяких забобнів, хоч і поетичних, але од цього трудно обергтися серед життя» (*Нечуй-Левицький І. С.* Збір. творів. У 10-и т. К., 1968, т. 10, с. 367—368).

Подається за зб. «Ядзя і Катруся та інші оповідання», с. 111—134.

В одному селі був чоловік та жінка... Дивляться, а лотоки позатикані дівкою — українська народна казка, сюжет якої зафіксований у вид.: *Сравнительный указатель сюжетов. Восточно-славянская сказка*. Л., 1979, с. 142 (Мачуха і пасербиця). Там же див. відомості про публікації цієї казки.

Отвори, неню, ліску... невістку без рота — українська народна пісня з групи весільних пісень (ладканок). І. Франко записав один з її варіантів: «Отвори, мати, ліску// Веде ти син невістку» (Народні пісні в записках Івана Франка. К., 1981, с. 54).

...тепер розповідала про сирітку... — У розповіді використано сюжет поширеної української народної пісні про сирітку, один з варіантів якої — «Зашуміли гори, ще й бистрії ріки...» (див. у вид.: *Гринченко Б. Д.* Етнографические материалы, собранные в Черниговской и соседней с ней губерниях. Чернигов. 1899, Т. 3. Песни, с. 411—413).

⁴ Вона кує лиш до Івана — тобто до свята Івана Купала (в ніч з 23 на 24 червня за ст. ст.).

⁵ Ой кувала зазуленька... житнім колосочком. — Цей двовірш належить до групи коломийок, у яких висловлено народні спостереження за поведінкою зозулі впродовж різних пір року (Коломийки. К., 1969, с. 49, № 34).

⁶ Мене мати віддавала... прошу тя до хати — українська народна пісня. Один з її варіантів — «Віддала мати дочку» — зафіксований у вид.: *Пісні Явдохи Зуїхи*. К., 1965, с. 435—436.

⁷ Сидить Сава кінець стола... мої жінкам на запа си — українська народна пісня. Один з її варіантів — «Ой був Сава в Немирові в пана на обіді» — зафіксований у вид.: *Українські народні пісні в записках Зоріана Доленки-Ходаковського*. К., 1974, с. 687—688.

Душа. *Психологічний ескіз*. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1898, т. 1, кн. 3, С. 257—273. Автограф невідомий. Датується 1895 р. за листом Н. Кобринської до М. Грушевського (ЛНВ, 1900, т. 9, кн. 1-3, с. 6). Подається за першодруком.

¹ Крашевський Юзеф Ігнаци (1812—1887) — польський письменник. Його літературна спадщина складає близько шестисот томів (прозові, поетичні, драматургічні твори, літературно-критичні та публіцистичні статті, праці з історії та філософії).

Чортище. *Казка народна*. — Вперше надруковано в зб. «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності». Львів, 1898, с. 38—46, під заголовком «Чудовище». У збірці «Казки» (Чернівці, 1904) авторка змінила назву на «Чортище».

Автограф під назвою «Чудовище» зберігається: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (далі — ІЛ), ф. 78, № 272. Датується 1898 р. (ЛНВ, 1900, т. 9, кн. 1-3, с. 6).

У своїх казках Н. Кобринська прагнула розкрити глибини людської психології, поруки підсвідомого. У вступній статті «Що мене вражало» до збірки «Казки» письменниця зазначала: «Провідна думка моїх казок — то демонічна сила в природі, виступаюча з цілим апаратом мотивів, акцентів і почувань простолюдина» (с. 1). І далі так тлумачила традиційний літературний і фольклорний образ чорта: «Ще більш славу у всесвітній літературі має чорт. Він виступає не лиш алегорично символом абстрактних ідей, розв'язує філософічні проблеми і суспільні напрями, але часто пропагує морально-дидактичні цілі.

Відповідно до тих задач прибирає він і відповідні цілі характеру.

Наш народний чорт не відзначається такими високими аспіраціями. Він зичить гроші, краде, носить горівку. Сидить у пустих хатах, болоті, дуплявих вербах та корчах бузини. Робить людям пакості, але лиш тогди, як його розсердить. Задержує, однак, загальний і вельми поважний рис: жа доба панування над чоловіком і вельми оригінальну черту, приписувану його демонічній власті, як: сила людського таланту» (с. 2—3).

Д. Лукіянович, автор «Переднього слова» до збірки Н. Кобринської «Казки», спробував дати їм модерністське витлумачення. Сучасні літературознавці так трактують подану тут казку: «Чортище» — своєрідна притча про талант: в уявленні народу виняткова обдарованість межує з надприродністю. Символічний образ митця-коваля, який глузує з чорта і вступає в конфлікт з паном, тут не випадковий. Казка присвячувалася І. Франкові й була алегоричним образом його боротьби з існуючим ладом» (*Денисюк І. Кріль К.* Поборниця прогресу. — *Кобринська Н.* Вибрані твори, с. 18—19).

В основу казки «Чортище» лягли, зокрема, такі народно-казкові сюжети: «Чорт вчить робити горілку», «Портрет чорта» (див.: *Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка*, с. 207).

Подається за зб. «Казки», с. 49—63.

Брати. Казка.— Вперше надруковано в зб. «Поклін пам'яті першої поборниці прав жінки — Наталії Кобринської». Львів, 1921, с. 14—16. Автограф невідомий. Зберігся рукопис цього твору (Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка, ф. 811, № 7), написаний невідомою рукою і підписаний авторкою.

Казка написана в березні 1917 р. як відгомін на Лютневу революцію в Росії. За задумом Н. Кобринської, ця алегорія мала ввійти у збірку «Воєнні новели», яку письменниця готувала до друку. 1918 р. вона передала збірку своїх оповідань на Наддніпрянську Україну. З цієї збірки збереглася лише казка «Брати». За життя письменниці не публікувалася.

Подається за першодруком.

¹ Минула в рахунок часу страшна тринадцятка.— Як видно з подальшого змісту цього твору, йдеться про 1913 р., після якого — у 1914 р. — почалася перша світова війна. За народними повір'ями, тринадцять — нещасливе число.

Наталка ПОЛТАВКА

Справжнє прізвище — Кибальчич (Симонова) Надія Матвіївна (1857—1918). Дочка українського етнографа та фольклориста Номиса (М. Т. Симонова). Мати української письменниці Н. К. Кибальчич. Оповідання та етюди, переважно на інтимно-психологічну тематику («Зустріч», «Його право», «Останній раз», «Кому яке діло», «Генеральна репетиція», «Чайка», «Лотерея-алеґрія» та ін.), друкувала в журналах ЛНВ, «Зоря», в альманасі «Багаття» (Одеса, 1905). Авторка драми «Катря Чайківна» (1897). Перекладала твори М. Горького.

І. Франко зазначав, що Наталка Полтавка «любить малювати конфлікти між ідеалістичними пориваннями українського інтелігента і холодною дійсністю» (т. 33, с. 14). На думку Каменяра, письменниця «опублікувала ряд гарних оповідань і написала декілька драматичних нарисів [...]». Усі ті писання визначаються вірним схопленням життя і доброю технікою» (т. 41, с. 520).

Зустріч. Етюд.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1898, т. 3, кн. 7-9, с. 212—219. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Андрій ЧАЙКОВСЬКИЙ

Чайковський Андрій Якович народився 15 травня 1857 р. в м. Самбір (тепер Львівської області) в родині дрібного урядовця. Закінчив Львівський університет (1883). Працював адвокатом у Бережанах, Рогатині, Самборі, Коломні. Помер 2 червня 1935 р. в Коломні.

Автор оповідань і нарисів «з судової зали», «з козацької давнини», повістей з життя ходоцької шляхти «Олюнька» (1895), «В чужім гнізді» (1896), історичних повістей «За сестрою» (1907), «На уходах» (1925) та ін. Деякі його твори на історичну тематику позначені впливом буржуазно-націоналістичних поглядів.

Оповідання друкував з 1892 р. в журналах ЛНВ, «Зоря», газеті «Діло». Видав збірки: Спомини з-перед десяти літ. Львів, 1894 (нарис); Оповідання. Львів, 1904; Алкогольні образки. Чернівці, 1910; Оповідання. Коломия, 1920, та ін.

І. Франко в листі до А. Чайковського від 26 березня 1895 р. зазначав: «Я думаю, що з тим широким знанням життя і мови люду і з тим талантом обсерваційним, який у Вас є, Вам не може не пощаститися» (т. 50, с. 36).

Кращі оповідання та повісті А. Чайковського здобули високу оцінку і М. Коцюбинського, який у листі до нього від 6 січня 1907 р. писав: «Я все

цікавий на Ваші оповідання й повісті», а в листі від 3 березня 1907 р. знову згадував: «...я поклонник Вашої музи...» (Коцюбинський. М. Твори. В 7-ми т. К., 1975, т. 6, с. 70, 74).

Сучасні вид.: Чайковський А. За сестрою. Повісті та оповідання. Львів, 1958; Олюнька. Повісті та оповідання. Львів, 1966.

Ні разу не вдарив. Образок із судової зали.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 23, кн. 7-9, с. 15—27.

У кінці тексту зазначено дату й місце написання; «Бережани, 24 мар-та 1903». Автограф невідомий. Подається за зб. «Оповідання», 1904, с. 156—176.

Як у нас виконується закон проти п'янства.— Вперше надруковано в зб. «Алкогольні образки», с. 5—8. Автограф невідомий.

У «Передмові» до збірки «Алкогольні образки» А. Чайковський зазначав:

«Сі образки написав я в цілі побороювання язви алкогольної.

Я прийшов до того пересвідчення, що у широких масах пайлегше ширити яку-небудь ідею белетристикою оскількимога короткою, легкою та, сказати б, лапідарною.

Через те старався списати коротесенькі оповідання, образки, в яких змальовано ярко шкідливість уживання алкоголю взагалі. Мої образки дотикають усіх верств суспільних від фабричного робітника до бюрового інтелігента, вони суть і трагічні, і смішні».

Ще в 1906 р. А. Чайковський запропонував збірку товариству «Прогресу», однак воно відмовилося видати її — очевидно, з огляду на її викривальну спрямованість, зокрема сатиричне зображення поміщиків, урядовців, службовців. У 1910 р. «Алкогольні образки» вийшли в Чернівцях окремою книжкою з такою приміткою: «Цілий дохід призначений для протиалкогольного товариства «Відродження» у Львові».

У збірку «Алкогольні образки» ввійшло також оповідання А. Чехова «Средство від перепою» в перекладі А. Чайковського.

Подається за першодруком.

Олександр КАТРЕНКО

Катренко Олександр (справжнє прізвище — Катрухін Олександр Михайлович; інші псевдоніми — Олександр Кирпатий, Ол. Хомівченко) народився 27 (14) жовтня 1859 р. Жив на Харківщині. Дата смерті невідома.

Дебютував 1887 р. в журналі «Зоря» оповіданнями «Чумацьке лихо» (№ 10) та на «Панському обіді» (№ 13—14); обидва твори вийшли окремими виданнями у Харкові 1890 р. Друкувався також у журналах ЛНВ, «Дзвінок», «Киевская старина», газеті «Руслан». Видав книжки прози: Омелько Цуциня. Оповідання. Львів, 1899; Оповідання. Львів, 1900; «Пан Природа» й інші нарис. Львів, 1901; Лихо розуму не тлумить, а буркає. Образок з життя селянського. Х., 1902.

На підставі деяких його оповідань («Закон смерті», «Над усіх ненормальні») І. Франко писав, що «Катренко — ученик Достоевського, того геніального психолога-мучителя. Він любить малювати хорих, змучених, вибитих із колії людей, важкі ситуації, тривожні настрої. Доба глухої реакції часів Олександра III поклала, здається, свою печать і на душі нашого автора: читаючи його оповідання, ми переживаємо ті тяжкі моменти утиску, безнадійності, руйнування людських сил і людських падій, які в ту пору переживала вся Росія» (т. 41, с. 519). Проте в більшості своїх оповідань Катренко не піднімався до глибокого психологічного аналізу, правдиво відображаючи побут пореформеного селянства та дрібномаєткового панства, відносини селян з поміщиками і місцевою адміністрацією.

Над усіх ненормальні. Оповідання.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. 9, кн. 1-3, с. 165—182. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Харків, 1899 р.» Автограф невідомий.

Подається за першодруком.

¹ Спіритизм — містико-ідеалістична течія, послідовники якої вірять в існування потойбічного «світу духів» і можливість спілкування з ними за допомогою спеціальних ритуалів та осіб (спіритів), нібито здатних сприймати явища із світу духів і бути за посередника між ними й людьми.

² Юм Девід (1711—1776) — англійський філософ-просвітитель, історик, економіст і публіцист. За філософськими поглядами — представник суб'єктивного ідеалізму, прибічник скептицизму й агностицизму. Філософське вчення Юма мало значний вплив на розвиток ідеалістичної філософії (емпіріокритицизму, позитивізму, прагматизму).

³ Нарсес (бл. 478—568) — візантійський полководець і політичний діяч.

⁴ Тіберій Клавдій Нерон (42 до н. е. — 37 н. е.) — римський імператор у 14—37 рр.

⁵ Марконі Гульєльмо (1874—1937) — італійський радіотехнік і підприємець. У 1897 р. в Англії одержав патент на застосування електромагнітних хвиль для бездротового зв'язку, організував велике акціонерне товариство бездротової радіотелеграфії «Марконі К⁰». Принципи дії і схема радіоприймача Марконі тотожні принципів дії і схемі приладів О. С. Попова.

⁶ Едісон Томас Алва (1847—1931) — американський винахідник у галузі електротехніки і підприємець

Завірюха.— Вперше надруковано в зб. «Пан Природа» й інші нариси», с. 32—47.

Автограф: ІЛ, ф. 61, № 147, з підзаголовком «Історичний спогад», від початку до слів: «Миттю ж з півсотні світ і чинарок було вже до його послуг. Але він» включно. Автограф з редакторськими виправленнями. Виправлений редактором автограф і публікація оповідання в першодруку ідентичні. У збірці датовано: «1900 р.». Подається за першодруком.

¹ По знесенні кріпацтва в Росії...— Буржуазна селянська реформа 1861 р. скасувала кріпосне право в Росії та на Україні. Проте поміщики зберігали власність на всі землі, що належали їм. Проведення селянської реформи почалося з складання уставних грамот. Селяни в результаті викупної операції були змушені вносити поміщикам і державі величезні суми платежів, а тому відмовлялися підписувати уставні грамоти. У країні відбулися масові заворушення селян, невдоволених буржуазною реформою.

² Апостол — церковна книга, яка містить так звані Діяння апостолів, їхні Послання та Апокаліпсис — книгу, що «провіщає» майбутнє людства.

³ Миколай Павлович — російський імператор (1825—1855) Микола I (Микола Павлович Романов).

Уляна КРАВЧЕНКО

Кравченко Уляна (справжнє прізвище — Шнайдер Юлія Юліївна) народилася 18 квітня 1860 р. в містечку Миколаїв (тепер райцентр Львівської області) у родині урядовця. У 1881 р. закінчила Львівську вчительську семінарію. Вчителювала в галицьких селах Бібрка, Стоки, Руденка, Лужок Долішній, у Львові, а з 1888 р. — в с. Солець біля Дрогобича. З 1920 р. жила в м. Перемишль (тепер Пшемисль, ПНР). Привітала визволення Радянською Армією Західної України в 1939 р. Стала членом Спілки письменників України. Померла 31 березня 1947 р. в Перемишлі.

Дебютувала оповіданням «Калитка» («Зоря», 1881, № 1—2). І. Франко, прочитавши повість Уляни Кравченко «Марта» й ліричний вірш «Згадай мене, мильї», писав їй у листі від 14 листопада 1883 р.: «[...] у Вас є далеко більша спосібність до поезії, і то до ліричної поезії, ніж до повісті, і я радив би Вам працювати на тім полі, і то працювати систематично, витривало» (т. 48, с. 369). І. Франко підготував до друку й випустив у світ першу збірку поезій Уляни Кравченко «Prima vera» (Львів, 1885; Коломия, 1925, 2-е вид.), а згодом наступну: «На новий шлях» (Львів, 1891; Коломия, 1928, 2-е вид.). Ці видання, як і збірка поезій Уляни Кравченко «В житті є щось...» (Коломия, 1929), а також її постичні книжечки для дітей «Проліски», «В дорогу» (обидві — 1921), «Шелести нам, барвіночку» (1932) насажені гуманістичними ідеалами.

Прозовий доробок Уляни Кравченко складається з оповідання «Голос серця» (Перемишль, 1923), нарисів «Спогади учительки» (Коломия, 1936) і двох прозових збірок: «Мої цвіти. Нариси» (Коломия, 1933) і «Замість автобіографії» (Коломия, 1934), прикметну оригінальними циклами «З афоризмів» (стислі нотатки, ліричні мініатюри) і «Розгублені листочки» (рефлексивні поезії в прозі).

Сучасне вид.: Уляна Кравченко. Вибрані твори. К., 1958.

Голос серця. Оповідання.— Вперше надруковано окремих вид.: Уляна Кравченко. Голос серця. Оповідання. Перемишль, 1923.

Автограф невідомий.

Це оповідання, як і «Спогади учительки», написано на прохання І. Франка для жіночого альманаху «Перший вінок» (Львів, 1887). У листі від 19 травня 1887 р. І. Франко писав Уляні Кравченко: «... я рішив звернутися до Вас з проською: чи не могли б Ви написати свої споминки про своє учительське життя в Бібрці і Стоках, від початку до кінця, з його добрими сторонами і злими. Головно звернути би треба увагу на відносини людей, дітей і товаришів-учителів до учительки. І здається, що про все те Ви будете могли розказати багато цікавого» (т. 49, с. 110—111).

В альманасі «Перший вінок» були надруковані тільки поезії Уляни Кравченко.

Подається за першодруком.

¹ Вишню ж я собі шовкову хустину... брату сорочину — рядки з української народної пісні.

² ...часом читає із тої книжечки, де так чудово розказано про біденьку Галю.— Йдеться про казку Марка Вовчка «Дев'ять братів і десята сестриця Галя».

³ ...люди-вороги гонять його за те, що він людей бідніших спомагати хоче...— Йдеться про повість-казку Марка Вовчка «Кармелюк».

⁴ ...як то ся відважна Мелася з патлатим медведем упоралася та як оборонила Михайлика.— Йдеться про казку Марка Вовчка «Ведмідь».

«Встане правда, встане воля...» — алюзія з поеми Т. Г. Шевченка «Кавказ»: «Встане правда! Встане воля!»

⁶ «Підем, серце, в рідний край...» — дует Андрія та Оксани з опери С. С. Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм».

⁷ Кошта стемплів.— Мається на увазі устадена в Австро-Угорщині оплата державі при завіренні якихось документів, договорів, при внесенні прохань до властей, здійснювана за допомогою спеціальних марок — стемплів (штемпелів), що наліплювались на документ.

⁸ Лессінг Готхольд Ефраїм (1729—1781) — німецький драматург, теоретик мистецтва, літературний критик епохи Просвітництва.

⁹ Шіллер Йоганн Фрідріх (1759—1805) — німецький поет, драматург, теоретик мистецтва доби Просвітництва. Один з основоположників німецької літератури нового часу.

¹⁰ Гете Йоганн Вольфганг (1749—1832) — німецький письменник, мислитель, природодослідник. Один з основоположників німецької літератури нового часу.

Яків ЖАРКО

Жарко Яків Васильович народився 25 (13) лютого 1861 р. в Полтаві у сім'ї чиновника. Закінчив Полтавську земську фельдшерську школу (1880). З 1886 по 1896 р. — актор у театральних трупах М. Старицького, М. Кропивницького, П. Саксаганського. У радянський час працював у музеях Краснодару. Помер 25 травня 1933 р.

Писав ліричні вірші, байки, оповідання. Дебютував збіркою «Перші ліричні твори» (Полтава, 1884). Друкувався в альманасі «Складка» (Х., 1887), у журналах ЛНВ, «Зоря», у радянський час — «Життя й революція». Видав поетичні збірки: «Байки» (1899, 1912); «Балади та легенди» (1913); прозову збірку «Оповідання» (Полтава, 1899), в яку ввійшло сім творів. В ІЛ (ф. 113, № 91) зберігається автограф (цензурний примірник) наступної збірки Я. Жарка «Оповідання. Книжка друга» (1899), яку склали дев'ять творів. Змальовував тяжке життя трудівника за царизму. *Пташки*. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, т. 13, кн. 1, с. 37—38, у прозовому циклі Я. Жарка «Мініатюри».

Автограф: ІЛ, ф. 3, № 1897. Від автографа першодрук відрізняється незначними редакторськими стилістичними й фонетико-морфологічними виправленнями: *ирій — вирій; не чуць — не чути; з першими теплими проміннями сонця, що розтоплюють — з першим теплим промінням сонця, що розтопить; співами чудовими своїми — своїми чудовими співами*.

Подається за першодруком.

Любов ЯНОВСЬКА

Яновська Любов Олександрівна (псевдоніми — Ф. Екуртжа, Омелько Реп'ях) народилася 30 (18) липня 1861 р. в с. Миколаївка (тепер Борзнянського району Чернігівської області). Батько — О. С. Щербачов — був ротмістром Олександрівського гусарського полку, знавцем літератури й автором кількох творів. Мати походила із збіднілої дворянської родини. Бабуся була рідною сестрою української письменниці Ганні Барвінок. Любов Щербачова закінчила Полтавський інститут шляхетних дівчат (1880), працювала вчителькою в с. Рудки Лубенського повіту на Полтавщині, а з 1881 р., після одруження з В. Я. Яновським, дрібним поміщиком, учасником Герцеговінського повстання 1875—1876 рр. проти турецького поневолення, переїхала на хутір Тарновщина. З 1905 р. жила в Києві, брала активну участь у культурних заходах. Як член, а згодом і голова правління легального культурницького товариства «Просвіта» (1906—1910) відстоювала погляди його революційно-демократичної частини. Померла 1933 р. в Києві.

Л. Яновська займалася творчою діяльністю в основному з середини 90-х років до початку першої світової війни. Її літературний доробок складається з близько ста творів: оповідань, повістей, нарисів, романів, драм, комедій. Писати почала оповідання російською мовою під впливом творчості улюбленого письменника Г. Успенського. Українську мову вивчила в селах Полтавщини у 80-х роках. Перші українські твори — оповідання «Злодійка Оксана» та «Смерть Макарихи» — написала в 1896 р.

В українську літературу Л. Яновська ввійшла, зокрема, як письменниця тяжкої жіночої долі.

Оповідання і нариси Л. Яновської друкувалися в журналах «Киевская старина», ЛНВ, «Зоря», «Рідний край», газеті «Рада», альманахах «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського (1836—1900)» (К., 1903), «Дубове листя» (К., 1903), «На вічну пам'ять І. Котляревському» (К., 1904), «З потоку життя» (Херсон, 1905), «Багаття» (Одеса, 1905), виходили окремими виданнями: Оповідання. К., 1905; Твори. Т. 1. Оповідання. К., 1930.

М. Коцюбинський назвав Л. Яновську «видатнішою і кращою нашою літературною силою» (Коцюбинський М. Твори. В 7-ми т. К., 1974, т. 5, с. 282).

Сучасне вид.: Яновська Л. Твори. У 2-х т. К., 1959.

Смерть Макарихи. — Вперше надруковано в журн. «Киевская старина», 1900, № 3, с. 337—372.

Автограф (чернетка): ІЛ, ф. 38, № 83. Автограф датовано: «1896. Тарновщина».

У 1910 р. оповідання вийшло окремим виданням у Москві в перекладі російською мовою під назвою «Смерть крест'янки (Рассказ)».

Ввійшло до зб. Л. Яновської «Оповідання», 1905, с. 3—50.

Український філолог, історик і фольклорист В. Доманицький у літературно-критичному огляді «Українские издания 1900 года» так висловився про оповідання Л. Яновської «Смерть Макарихи» та «Ідеальний батько», які вийшли окремими виданнями в Києві 1900 р.: «Ці художні картини, з тонко розвиненою психологією головних дійових осіб, яскраво малюють до найдрібніших деталей духовний світ [...]. Як той, так і інший твір талановитої письменниці справедливо повинні зайняти почесне місце в ряді видатних творів української літератури» («Киевская старина», 1901, № 3, с. 170).

Своєю антиклерикальною спрямованістю оповідання «Смерть Макарихи» викликало шалене обурення серед київських церковників: над письменницею відбувся громадський суд, її цькували чорносотенні видання.

Подається за «Творами», 1930, т. 1, с. 49—85.

¹ Господи, свята п'ятниця! заступи, огради мене! — У східнослов'янському християнському культі свята Параскева — П'ятниця — персоналізоване уявлення одного з днів тижня.

² М'ясиці — певний період після зимового посту, коли за законом православної церкви дозволяється вживати м'ясну їжу, одружуватися тощо.

³ Лавра. — Йдеться про Києво-Печерську лавру — православний монастир, заснований 1051 р. З 1926 р. територія Лаври — Києво-Печерський історико-культурний заповідник (у 1988 р. частину Лаври повернуто церкві).

Трохим ЗІНЬКІВСЬКИЙ

Зіньківський Трохим Аврамович (псевдоніми — Т. Звїздохот, Т. Певний) народився 4 серпня (23 липня) 1861 р. в Бердянську у сім'ї робітника. Вчився в юнкерській школі в Одесі (1880—1883). Закінчив Військово-юридичну академію в Петербурзі (1887—1890). Помер 21 (9) червня 1891 р. в Бердянську.

Автор ліричних віршів, байок, п'єс «Сумління», поезій для дітей, літературно-критичних та публіцистичних праць. У 1888—1890 рр. написав оповідання; гумористично-сатиричні про армійські будні — «Сидір Макарович Притика» та «Моншер-козаче»; алегоричні, в яких порушив проблеми міжнародних взаємин, — «Кудюю йти? Різдвяна повістка» та «Історична казка»; автобіографічне інтимно-психологічного характеру.

теру — «Сон. Мрія»; з сільського життя — «На вулиці». Видав книжечку: *Т. Певний. Малюнки справжнього життя*. Спб., 1889, яку склали два твори: «Сидір Макарович Притика» та «На вулиці». Інші оповідання Т. Зіньківського були надруковані в 1891—1893 рр. у журналах «Зоря» і «Правда», в альманасі «Вік» (1902, т. 3). І. Франко зараховував Т. Зіньківського до «талановитих белетристів» того покоління, яке прийшло в українську літературу на початку 90-х років (т. 41, с. 86).

Найповніше вид.: Писання Трохима Зіньківського. Львів. Кн. 1—2, 1893—1896 (зретагував тексти, написав життєпис Т. Зіньківського і склав бібліографічний покажчик його творів Б. Грінченко; т. 1 — художні твори; т. 2 — літературознавчі та публіцистичні праці).

Сидір Макарович Притика.— Вперше надруковано у зб.: *Т. Певний. Малюнки справжнього життя*, с. 3—32. Автограф невідомий. Подається за «Писаннями», кн. 1, с. 69—84. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Петербург. XII 1888. 3 (16)».

В «Історії української літератури» цей твір відзначено як «цікаве гумористичне оповідання з військового життя» (К., 1969, т. 4, кн. 2, с. 53).

Коли б мені сірий кінь... молодій невістці.— Це компліція фрагментів з різних народних пісень. Один з таких уривків — «Коли б мені бог поміг свекрухи дїждати...» — див. у вид.: Народні пісні в записку Івана Нечуя-Левицького. К., 1985, с. 45.

² «Родное слово» — книга для початкового класного читання, укладена в 1864 р. К. Д. Ушинським з високохудожніх уривків з російської літератури та фольклору, а також довідкових статей з природознавства, географії та вітчизняної історії.

ДНІПРОВА ЧАЙКА

Дніпрова Чайка (Василевська Людмила Олексіївна, дівоче прізвище — Березіна) народилася 1 листопада (20 жовтня) 1861 р. в с. Карлівка (тепер с. Зелений Яр Доманівського району Миколаївської області) в сім'ї священика. Закінчила Одеську приватну жіночу гімназію (1879), працювала вчителькою в рідному селі, в Одеській жіночій гімназії. Після одруження в 1885 р. з Ф. Василевським, демократично настроєним інтелектом, народником, жила в Херсоні, потім у Криму. 1887 р. подружжя Василевських за участь у Херсонській народницькій громаді було вислане в Королівку, звідки повернулося до Херсона наприкінці 1895 р. У 1903—1905 рр. Дніпрова Чайка брала активну участь в організації допомоги політичним в'язням.

1905 р. за пропаганду забороненої літератури була заарештована. З 1908 р. жила в Києві, Одесі, Ялті, Бахмуті (тепер Артемівськ) на Донеччині, а з 1918 р. — знову в Києві та в селах Київщини. Була членом літературної організації «Плуг». Померла 13 березня 1927 р. в с. Германівка (тепер Красне Друге) Обухівського району.

Дебютувала в альманасі «Нива» (Одеса, 1885) віршами «Вісточка», «Пчілка» та оповіданням «Знахарка».

В українську літературу Дніпрова Чайка ввійшла насамперед як автор поетичних мініатюр у прозі, алегоричних «Морських малюнків». Писала також оповідання, вірші, твори для дітей (українською та російською мовами). На її ранньому літературному доробку позначився вплив ліберального народництва. В цілому спрямування творчості Дніпрові Чайки загальнодемократичне. Порушувала проблеми підневільного життя селян, побуту інтелігенції, літературно-естетичні питання, змальовувала революційні події 1905 р. Переклала «Пісню про Буревісника» М. Горького.

Друкувалася в альманахах «Степ» (Херсон, 1886), «Перший вінок» (Львів, 1887), «Хвиля за хвилею» (Чернігів, 1900), «Багаття» (Одеса,

1905), газеті «Рада», журналах ЛНВ, «Зоря», «Дзвінок». Видала двотомник своєї новелістики: Твори. Т. 1. «Буревісник» та інші поезії в прозі. К., 1919; т. 2. «Знахарка» та інші оповідання. К., 1920. У післямові «Од автора», написаній 13 червня 1919 р., Дніпрова Чайка зазначала: «...в основу кожного оповідання чи нарису [...] ліг дїй с н и й ф а к т, оточення ж, обробка й характеристика дійових осіб часом мої, і хто переживав разом зо мною те саме, влізнає ґрунт цих творів» (т. 2, с. 190).

Сучасні вид.: *Дніпрова Чайка*. Твори. К., 1960; *Вибрані твори*. К., 1987. *Дівчина-чайка*.— Вперше надруковано в журн. «Дзвінок», 1892, № 10, с. 73—75. Автограф: ІЛ, ф. 76, № 21. Подається за «Творами», т. 1, с. 41—43.

Мара.— Вперше надруковано в альманасі «Хвиля за хвилею», Чернігів, 1900, с. 419—434. Автограф невідомий. Подається за «Творами», т. 1, с. 46—57.

¹ Херсонес — давнє місто на південно-західному березі Кримського півострова (на території Севастополя). Засноване в 422—421 рр. до н. е. переселенцями з Гераклеї Понтійської. З кінця II ст. до н. е. не раз залежало від Римської імперії. У XV ст. місто перестало існувати під ударами турків. Розкопки проводяться з 1876 р.

² Акрополь — укріплена частина Афін, розташована на височині.

³ Деметра — у грецькій міфології спочатку богиня родючості й землеробства, пізніше — покровителька шлюбу й сім'ї.

⁴ Ерот — у грецькій міфології бог кохання.

⁵ Афродіта — у грецькій міфології богиня кохання і вроди.

⁶ Геліос — у грецькій міфології бог сонця.

⁷ Арей — у грецькій міфології бог війни.

⁸ Спарта — давньогрецький поліс (місто-держава); виникла в IX ст. до н. е. З 146 р. до н. е. підпала під владу Риму.

⁹ Фідій — давньогрецький скульптор другої — третьої чверті V ст. до н. е., представник доби високої класики.

¹⁰ Еос — у грецькій міфології богиня ранкової зорі, світанку.

Плавні горять.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1902, т. 19, кн. 9, с. 192—194. Автограф невідомий.

«Плавні горять» — одна з кращих прозових мініатюр Дніпрові Чайки. І. Франко назвав цей твір вдалим поетичним оповіданням (т. 41, с. 155).

За свідченням дочки письменниці О. Ф. Іванової, «Плавні горять» написано під впливом повстання селян на Лівобережжі, підпалу ними маєтків таврійських поміщиків.

Подається за «Творами», т. 1, с. 81—83, де авторка по-новому розбила твір на абзаци, усунула деякі правописні норми ЛНВ (*сконанне* — *сконання*, *сьміття* — *сміття* тощо).

У школі.— Вперше надруковано в газ. «Рада», 1909, № 140. Автограф невідомий. Подається за «Творами», т. 2, с. 158—169.

¹ Ушинський Костянтин Дмитрович (1824—1871) — російський педагог-демократ, основоположник наукової педагогіки в Росії. Його наукові праці, методичні посібники для вчителів, а також книги для читання «Детський мир» (1861) і «Родное слово» (1864) — цінний внесок у вітчизняну та світову педагогіку.

² Таврія — назва Кримського півострова, поширена за середніх віків. У XIX — на початку XX ст. Таврією називали не тільки Крим, а й прилеглі до нього з півночі райони.

³ Верховец на коні — это святой Георгий! — Герб Російської імперії складався з двох зображень: вершника, який списом поражав змія, і двоголового орла. З 1730 р. вершника було названо святым Георгієм Побідоносцем, а сам малюнок пов'язувався з релігійною тематикою.

⁴ ...значок союзу Р. Н. — Йдеться про «Союз російського народу» — організацію чорносотенців, що виникла в жовтні 1905 р. в Петербурзі

для боротьби проти революції. До його складу входили реакційні представники дрібної буржуазії, поміщиків, частина інтелігенції, куркульства, декаласовані елементи. Основні програмні положення: збереження самодержавства, великодержавний шовінізм, антисемітизм. Мав відділення в багатьох населених пунктах Російської імперії, в тому числі на Україні. Ліквідований після Лютневої революції 1917 р.

Тимотей БОРДУЛЯК

Бордуляк Тимотей Гнатович (псевдоніми — Б-н Т., Т. Бондаришин, Т. Ветлина) народився 2 лютого 1863 р. в с. Бордуляки (тепер Бродівського району Львівської області) в селянській родині. Закінчив богословський факультет Львівського університету. З 1889 р. — священник і вчитель початкової школи в галицьких селах Утіховичі та Голгіч, з 1893 — в містечку Городище на Тернопільщині, з 1899 — в с. Великий Ходачків (тепер Козівського району Тернопільської області). Там і помер 16 жовтня 1936 р.

В історію української літератури Т. Бордуляк увійшов як «талановитий побутописець», котрий «з глибоким співчуттям і нещадним реалізмом» змалював тяжку долю галицького селянина (*Грабовський П.* Збір. творів. У 3-х т. К., 1960, т. 3, с. 167).

Упродовж 1891—1899 рр. Т. Бордуляк видрукував у газеті «Діло», ілюстрованих календарях товариства «Просвіта» та збірниках «Бібліотеки «Батьківщини» понад двадцять оповідань, більшість з яких склали збірку «Ближні. Образки і оповідання» (Львів, 1899), майже повністю перевидану в Києві 1903 р. під назвою «Оповідання з галицького життя». З 1902 по 1916 р. він опублікував у галицьких виданнях ще сім оповідань.

На прохання О. Маковей Т. Бордуляк в автобіографічному листі ввів його у свою творчу лабораторію: «Теми беру з життя, а властиво, они мені самі приходять, пхаються. А позаяк життя селянське найлучче знаю, бо і сам походжу з селянського стану і в ньому обертаюся, тож і понайбільше беру теми з життя селянського [...]». Стараюсь малювати так, щоби образ, мною представлений, був живий, викінчений і заокруглений, щоби колорит був живий і свіжий, щоби люде, мною описані, були також живі, щоби їх ділання і поступки були логічно і психологічно оправдані. В тій цілі кладу велику вагу на психологію. Зі взглядів артистичних дбаю також о мірний ефект. Всьо стараюсь приноровити до життя, так щоби читатель міг собі подумати: так дійсно м у с и л о бути або принаймні м о г л о бути» (*Бордуляк Т.* Твори. К., 1958, с. 460—461).

На думку І. Франка, «рассказы Тимофея Бордуляка из жизни деревенского люда (крестьян, евреев) под заг[лавиєм] «Ближні» несколько примитивны по исполнению, но внушены верным наблюдением жизни и искренней любовью к рабочему люду» (т. 41, с. 158—159). Каменяр зараховував автора «простих, невишуканих, та теплим чуттям оґрітих оповідань» до найших «найвидніших робітників» на полі новелістики, до ряду «талантів, яких не постигалась би ні одна далеко багатша від нашої література» (т. 41, с. 524).

Твори Т. Бордуляка неодноразово перевидувалися на Радянській Україні. Уже в 1919 р. у Полтаві вийшли його «Оповідання» у двох частинах. Сучасне вид.: *Бордуляк Т.* Твори. К., 1988, російський переклад: *Бордуляк Т.* Рассказы. М., 1958.

Дай, боже, здоровля корові! — Вперше надруковано в газ. «Діло», 1891, № 97, з підзаголовком «Образок з життя» під псевдонімом «Т. Бондаришин». Автограф невідомий.

У листі до О. Маковей від 21 березня 1898 р. Т. Бордуляк так писав про те, як виник у нього задум цього оповідання: «Видів'єм, як чоловік веде з ярмарку корову. — А що, питаю, купили-сьте корову, дядько? — «Купив,

прошу єгомостя». — Кілько дали? А молочна? — «Молочна» — і т. д.» (*Бордуляк Т.* Твори, с. 460).

О. Маковей у літературно-критичному нарисі «Тимотей Бордуляк (Т. Ветлина)» (ЛНВ, 1898, т. 3, кн. 8-9) про цей твір зазначав: «В «Ділі» 1891 року в числі 97-ім появилася було коротеньке оповідання не знаного до того часу автора п[і]д з[аголовком] «Дай, боже, здоровля корові!», котре в Галичині звернуло на себе увагу всіх, що займаються літературним рухом, так вірністю описуваного життя, як і справдішим артизмом.

Чи може бути простіший образок з сільського життя? А проте в тім образку Бордуляка було стільки життєвої правди, стільки теплої чуття до долі халупника, стільки правдивої радості з набутку родини халупника, що образок вбивався в пам'ять читача раз і назавсідни».

Подається за зб. «Ближні», с. 3—10.

Бузьки. — Вперше надруковано в газ. «Діло», 1896, № 88, з підзаголовком «З весняних образків» під псевдонімом «Т. Ветлина». Автограф невідомий.

У листі до О. Маковей від 21 березня 1898 р. Т. Бордуляк писав: «Тепер я пишу оповідання п[і]д з[аголовком] «Бразілієць» [...]. Я ще раз, і то послідній, порушаю «бразілійську» тему, більше до того вже не буду вертати. Слобо се стаєсь вже річчю оклепаною. Тепер хочу змалювати стан і долю чоловіка, котрому удалось вернути з Бр[азилії] додому, що разом з оповіданнями «Ось куди ми підемо, небого!» і «Бузьки» становитиме свого роду трилогію. Для Вас, думаю, була б се добра, а для загалу цікава тема написати в «Віснику» статтю про се, який вплив зробила «Бразилія» на нашу літературу в послідніях часах» (*Бордуляк Т.* Твори, с. 464—465).

Подається за зб. «Ближні», с. 100—103.

Жебрачка. — Вперше надруковано в газ. «Діло», 1896, № 106, під псевдонімом «Т. Ветлина». Автограф невідомий.

У листі до О. Маковей від 21 березня 1898 р. Т. Бордуляк так писав про те, як виник у нього задум цієї новели: «Часом мені приходить сюжет в інший спосіб. Читаю, пр[икладно], якусь повість. В певнім місці стріляє мені до голови якась думка, я собі пригадую, що-м щось подібне видів або чув, якесь індивідуум, «щось» виступає в моїй мислі і — усміхаєсь до мене. Я кладу книжку на стіл, сам перейдусь кілька разів по кімнаті і вже маю готовий сюжет. В той спосіб повстала моя «Жебрачка» під час читання новели Кілянда» (*Бордуляк Т.* Твори, с. 460).

Е. Лисенко висловила здогад, що «Жебрачка» написана під впливом новели «Чиста совість» норвезького прозаїка, представника критичного реалізму А. Х'елланна (Кілянда; 1849—1906), «на що вказує не тільки ідейне спрямування, а й сюжетна подібність обох творів» (*Лисенко Е.* Тимофій Бордуляк. Літературно-критичний нарис. Львів, 1960, с. 56—57). Разом з тим у новелі Т. Бордуляка відбилися безпосередні життєві враження автора: «Дочка письменника розповідає, що десь в 1894 році Бордуляк їздив у Львів лікувати очі і тоді ж відвідав виставку «образів». Особливе враження справила на нього картина старої жінки-жебрачки» (там же, с. 57).

Подається за зб. «Ближні», с. 159—164.

ВЯЧЕСЛАВ ПОТАПЕНКО

Потапенко Вячеслав Опанасович народився 2 січня 1864 р. (21 грудня 1863 р.) в с. Веселий Кут (Березань) біля м. Миколаєва в родині поміщика. Закінчив юнкерську школу в Петербурзі. У 1883—1900 рр. працював актором у театральних трупах М. Кропивницького та М. Садовського. З 1904 р. проживав у Катеринодарі (тепер Краснодар), де видавав газету «Новая заря». Помер 20 жовтня 1942 р. в Краснодарі.

З літературними творами виступав з 1885 р. Писав українською та російською мовами. Автор низки ліричних віршів, байок, кількох п'єс та оперних лібретто. Найціннішими в літературному доробку В. Потапенка є реалістичні оповідання і нариси, в яких він показав нужденне життя селян в умовах капіталістичного суспільства («Чабан», «Чубатий», «Чарівниця», «Злодій», «Перша карна справа», «На нові гнізда»). Ці твори схвально оцінив І. Франко: «Дуже споріднений з Коцюбинським щодо вдачі свого таланту являється інший молодий письменник, Вячеслав Потапенко. В нашій літературі він виступає рідко, але кожде його оповідання — се пластичний і сильний малюнок. Буденні сцени, тисяч раз обговорювані постаті набирають під його пером чару новості, вбиваються нам у пам'ять назавсідни, а таке оповідання, як його «На нові гнізда», належить до найкращих перлин, які сплодив у нашій літературі болючий процес еміграції селян на чужину» (т. 41, с. 519). Друкувався у журналах ЛНВ, «Зоря», антології «Вік» (К., 1902, т. 3), альманаху «На вічну пам'ять Котляревському» (К., 1904).

На нові гнізда. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1899, т. 5, кн. 1-3, с. 262—271. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Москаль з «Григор'євським» хрестом на грудях... — Мається на увазі Георгіївський хрест — військовий орден 4-х ступенів у дореволюційній Росії на честь святого Георгія Побідоносця.

Щороку на Георгія Побідоносця... — тобто 23 квітня за ст. ст.

МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ

Левицький Модест Пилипович (псевдоніми — М. Пилипович, Дід Модест, Вибірний Макогоненко) народився 25 (13) липня 1866 р. в с. Вихилівка (тепер Ярмолинецького району Хмельницької області) в поміщицькій сім'ї. Закінчив історико-філологічний (1888) та медичний (1893) факультети Київського університету. Працював лікарем у Ковелі, Києві, Боярці, Радзивилові, Білій Церкві. Був у дружніх взаєминах з родиною Косачів, лікував Лесю Українку. Відзначався ліберально-демократичними поглядами. З кінця 1917 р. — емігрант, жив у Греції та Чехословаччині. З 1927 р. викладав українську мову та літературу в гімназії в Луцьку. Там і помер 16 червня 1932 р.

Як новеліст виступав з 1901 р. Друкувався в журналах ЛНВ, «Світло», «Киевская старина», «Нова громада», в газеті «Рада». У кращих творах із зб. «Оповідання» (К., 1907) з демократичних позицій змалював тяжке життя сільської та міської бідноти, інтелігенції, антигуманний механізм буржуазної держави. В рецензії на цю збірку («Рідний край», 1907, № 9) Олена Пчілка найголовнішою прикметою новелістичного таланту М. Левицького назвала «надзвичайну правдивість малюнка». Свої твори письменник-реаліст будував на основі особистих вражень і спостережень, зокрема з власної лікарської практики.

Збірки творів М. Левицького: Оповідання. Т. 1. Черкаси — К., 1918; «Землиця рідна» та інші оповідання. Х., 1926; Перша «льгота». Львів, 1966. *Перша льгота.* — Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 22, кн. 4-6, с. 224—229, під назвою «Перша вільгота». Автограф невідомий. Включено до збірки «Оповідання», 1907, с. 53—62.

Подається за «Оповіданнями», т. 1, 1918, с. 31—36.

Зелені свята — християнське літнє свято, коли хата прибирається зеленою; починається зеленою неділею — п'ятидесятим днем після великоддя. *Щастя Пейсаха Лейдермана. Оповідання лікаря.* — Вперше надруковано в альманасі «На вічну пам'ять Котляревському». К., 1904, с. 350—357. Автограф невідомий. Ввійшло до вид.: Забув. Щастя Пейсаха Лейдермана. Два оповідання М. Левицького. К., 1908, с. 11—23; Оповідання, 1907, с. 38—52.

У рецензії на альманах «На вічну пам'ять Котляревському» І. Франко відзначив оповідання М. Левицького «Порожнім ходом» і «Щастя Пейсаха Лейдермана», в яких йдеться про побут бідних євреїв, як «малюнки страшної нужди і розпучливої та не раз героїської боротьби за життя» (т. 35, с. 231).
Подається за «Оповіданнями», т. 1, 1918, с. 23—30.

Пилипівка — різдвяний піст.

...хлопець, хоч куди, козак — алюзія з поеми Котляревського «Енеїда»: «Еней був парубок моторний // І хлопець хоть куди козак» (Котляревський І. Поетичні твори. Драматичні твори. Листи. К., 1982, с. 36).
Куди соколи літають, туди ворон не пускають. — Уперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 10-12, с. 42—53. Автограф невідомий. Включено до зб. «Оповідання», 1907, с. 93—115, під назвою «Статья 182».

«В отьому оповіданні, — зазначав А. Крушельницький в огляді збірки М. Левицького «Оповідання» (1907), — автор іронізує із російського чиновництва, яке, не відбігаючи далеко від чиновництва в інших державах, мусить не раз, не два насилувати свою душу, аби тільки не відступити від букви закону, а ще більше, аби не змарнувати своєї чиновницької кар'єри. Чиновник, коли був колись чоловіком, мусить мати як чиновник дві душі: одна може бути чоловіком, людська, але друга мусить бути чиновника. І коли ся остання явна для усього світу, ту першу треба заховувати на дні найбільших тайн. І яка б гарна була та людська душа, яка б чиста прийшла вона на чиновничу службу, вона мусить із часом споганитися, коли взагалі хоче достроїтися до загальночиновничого режиму. Людина, полавши в вир брехні й обману, бореться доки сила, далі перестає протестувати, бачить, як роздвоєння у душі вмовкає, врешті, позбувається усього людського, стає глуха на людські хиби й слабості, забуває, що й сама чи найближче її оточення не свободне від таких самих хиб, стає бездушною машиною, без думки, без чуття, без виrozumіння, сліпе знаряддя в руках правительства» (Крушельницький А. Літературно-критичні нариси. Станіслав, 1903, с. 195—196).

Подається за «Оповіданнями», т. 1, 1918, с. 54—66, з відновленням попередньої — афористичної — назви. Можливо, перейменування цього твору відбулося під тиском київської цензури, як це трапилося з деякими іншими оповіданнями М. Левицького.

...на Андрія. — Йдеться про релігійне свято, що відзначається 30 листопада за ст. ст.

Штунда — прийнята в православ'ї наприкінці XIX — у першій чверті XX ст. назва ряду християнських, у тому числі баптистських сект, які виникли в другій половині XIX ст. на Україні (зокрема в Херсонській та Київській губерніях) і на півдні Росії під впливом протестантів, що переселилися сюди з Західної Європи. Штундою (штундистами) називали і послідовників, членів таких сект. Царизм, охороняючи ідеологічну монополію правлячої православної церкви, переслідував штунду.

Ви п'єм за щастя... Щоб в світі легше жилося — уривок з української народної пісні «Гей, чого, хлопці, славні молодці» (днів.: Українські народні пісні. Родинно-побутова лірика. Ч. 2. К., 1965, с. 346—347).

«Ісаїє, ликуй» — церковна пісня, яку виконують під час весільного обряду.

...на пущання — тобто в останній день масниці, коли дозволялось їсти скоромну їжу.

Тяжка дорога. — Надруковано в «Оповіданнях», т. 1, 1918, с. 125—128. Автограф невідомий. Подається за цим виданням.
«Ніобея». Бувальщина. — Вперше надруковано у вид.: Левицький Модест. Оповідання. «Ніобея». Давня пригода. К., 1911, с. 3—16. Автограф невідомий.

Подається за «Оповіданнями», т. 1, 1918, с. 129—139.

¹ Ніобея — у давньогрецькій міфології дружина фіванського царя, яка скам'яніла з горя, коли усіх її дітей повбивали Аполлон і Артеміда за те, що вона зневажила їхню матір Лето. Переносно — мати-страдниця, втілення горя, розпачу.

² ...перед Пилипом — тобто 28 листопада за ст. ст.

Володимир ЛЕОНТОВИЧ

Леонтович Володимир Миколайович (псевдонім — В. Левенко) народився 6 серпня (24 липня) 1866 р. на хуторі Оріхівка (тепер село Лубенського району Полтавської області) в поміщицькій сім'ї. Вчився на юридичному факультеті Московського університету. Був літературним меценатом. Після Жовтня — емігрант. Помер у 1933 р.

Автор реалістичних оповідань і повістей з життя інтелігенції, служителів релігійного культи, солдат, простоліуду. Дебютував оповіданням «Солдатський розрух» в газеті «Діло», 1891, № 54, 56, 57, 59, 60 (того ж року твір вийшов окремим виданням у Львові). Друкувався в журналах «Зоря», «Киевская старина», ЛНВ, газеті «Діло», альманахах «Привіт д-ру Івану Франку...» (Львів, 1898), «На вічну пам'ять І. Котляревському» (К., 1904). Видав повісті: Пани й люди. Львів, 1893; Per pedes apostolorum. Образки з життя духовенства на Україні. Львів, 1896; збірки: Старе й нове. Оповідання. К., 1900; Львів, 1914; Оповідання. Т. 1. К., 1918. Приятелював і листувався з М. Коцюбинським, який цінував його белетристичний талант (див.: Коцюбинський М. Твори. В 7-ми т. К., 1975, т. 7, с. 287). «Визначним прозаїстом» назвав В. Леонтовича І. Франко (т. 35, с. 230).

На деяких творах В. Леонтовича, зокрема на повісті «Хроніка Гречок» (Львів, 1931), позначилися буржуазно-націоналістичні тенденції.

Усе по закону. Малюнок. — Уперше надруковано в ЛНВ, 1914, т. 65, кн. 5, с. 194—199. Автограф невідомий. Подається за «Оповіданнями», т. 1, с. 147—152. В кінці тексту зазначено дату: «1914 р.».

¹ Державна дума — представницька законодавча установа (1906—1917), створена царським урядом під натиском революції 1905—1907 рр. у Росії. За законом про вибори до Державної думи половина населення країни не мала виборчих прав.

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Грушевський Михайло Сергійович (літературний псевдонім — М. Заволока) народився 29 (17) вересня 1866 р. в м. Холм (тепер Хелм, ПНР) у сім'ї педагога-славіста. Закінчив гімназію в Тіфлісі (1886), історико-філологічний факультет Київського університету (1890). 1894 р. очолив кафедру всевітньої історії Львівського університету. З 1897 р. — голова Наукового товариства імені Шевченка, в 1895—1913 рр. — редактор «Записок Наукового товариства імені Шевченка». 1898 р. разом з І. Франком та В. Гнатюком заснував «Літературно-науковий вісник» (у 1907—1919 рр. — його редактор). Один з організаторів націонал-демократичної партії в Галичині (1899).

1908 р. повернувся до Києва, ввійшов до керівництва товариства українських поступовців, що тяжіло до кадетів. Наприкінці 1914 р. був заарештований і після двомісячного ув'язнення висланий у Сибірськ, а згодом у Казань. З весни 1917 р. — лідер Української партії соціалістично-революціонерів і голова буржуазно-націоналістичної Центральної ради. На початку 1919 р. емігрував до Австрії. У 1924 р. на прохання М. Грушевського Український Радянський Уряд дозволив йому повернутися на Радянську Україну для наукової роботи. Був обраний академіком АН УРСР,

керівником секції історії України Історичного відділу АН, редагував журнал «Україна». З 1929 р. — академік АН СРСР. З 1930 р. працював у Москві. Помер 25 листопада 1934 р. в Кисловодську, похований у Києві на Байковому кладовищі.

Автор наукових праць: «Історія України-Руси» (т. 1—10, 1898—1936), «Нарис історії українського народу» (1904), «Ілюстрована історія України» (1911), «Початки громадянства» (1921), «Історія української літератури» (т. 1—5, 1923—1927) та багатьох інших. М. С. Грушевський — «визнаний енциклопедист, чий твори разом з книгами Карамзіна, Соловйова, Ключевського, — немовби фундамент будівлі вітчизняної історії» (Цикора С. К читателю через полвека. — «Известия», 1988, 12 лютого, № 43). В інтерв'ю кореспондентові «Известий» член-кореспондент АН УРСР, директор Інституту археології АН УРСР П. П. Толочко підкреслює: «Перу М. Грушевського належать більше тисячі наукових праць. Серед них енциклопедичні за повнотою опису подій «Історія України-Руси», «Київська Русь», «Нарис історії українського народу», «Історія українського козацтва», «Історія української літератури». Михайло Сергійович був блискучим знавцем давньоруських літописів, опрацював величезний фонд архівних матеріалів... Сьогодні спеціалісти одностайні в утвердженні, що за охопленням і глибиною опрацювання джерел з історії Київської Русі та України академік Грушевський не має і не має собі рівних» (там же).

М. Грушевський виступав також з історичними та психологічними оповіданнями, філософсько-психологічними етюдами, історичними драмами, ліричними віршами. Перші белетристичні твори написав під час навчання в гімназії у 1884 р. Один з ранніх оповідань — «Бех-аль-Джугур» (лютий 1885 р.), в якому осуджувалася колонізаторська політика Англії в Судані, автор надіслав І. Нечуеві-Левницькому; завдяки клопотанням останнього твір був опублікований в газеті «Діло», 1885, № 66—68. Грушевський друкувався в журналах «Зоря», ЛНВ, «Село», в альманасі «Степ. Херсонський белетристичний збірник» (1886), в антології «Вік» (1902, т. 3). Видав збірки: Оповідання. К., 1904 (п'ять творів, написаних у 1885—1897 рр.); Sub divo. Оповідання, начерки, замітки. К., 1918 (сім творів, написаних у 1909—1912 рр.); 3 старих карток. Оповідання. К., 1918 (шість творів, написаних у 1911—1914 рр.). Найповніше видання його белетристичних творів: Грушевський М. Під зорями. Оповідання, начерки, замітки, історичні образки. К., «Рух», 1928, до якого повністю ввійшли повелістичні збірки М. Грушевського і дві його історичні драми.

Опублікував також ряд літературно-критичних статей і рецензій, зокрема писав про творчість І. Франка, О. Кобилянської, Н. Кобринської, О. Маковея, М. Чернявського.

Неробочий Грицько Кривий. Волинський образок з початку XVIII віку. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1898, т. 2, кн. 4-6, с. 1—24. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Київ, 1888». Автограф невідомий. Ввійшло до зб. «Оповідання», 1904, с. 44—79.

Подається за зб. «Під зорями», с. 59—89. У передмові до цієї збірки «Як я був колись белетристом?» автор зазначає, що це оповідання являє собою «белетристичне оброблення одного судового рішення» (с. 17).

¹ Волинський образок з початку XVIII віку. — У XVI—XVIII ст. Волинь входила до складу Волинського воєводства Речі Посполитої — об'єднаної польсько-литовської держави (1569—1795).

² «Архив Юго-Западной России» — видання (у 8-ми частинах, 35-и томах, 1859—1914) історичних документів і літературних пам'яток Правобережної і Західної України XIV—XVIII ст. Частина шоста (два томи, з додатком окремого тому) включає документи про економічне й правове становище селян на Україні в 1498—1795 рр.

Джерелом для створення оповідання «Неробочий Грицько Кривий» стали такі матеріали (написані польською мовою, подаємо в перекладі):

«№ 15. Допросы, отобранные в Дубенском магистрате от беглого крестьянина Апанаса Говина по поводу обвинения его в убийстве жены. — Приговор, постановленный тем же магистратом, осуждающий подсудимого на смертную казнь. Описание самой казни. 1719. Апреля 18—21.

У році 1719, дня 18 квітня.

Приведений на допит в'язень убивця неробочий Опанас Говин з Литви, з міста Пружаной, з володінь ясновельможного можновладця Сапеги, гетьмана великого, переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським, війтом дубнівським, і при асесорії (судовій комісії. — *Е. Н.*) всього магістрату Дубнівської магдебурії зізнався добровільно в нижченаписаному: що я п'ять років тому втік з Литви в ці краї Волинські, де, прийшовши до Порембиля, служив там два роки; звідти перебрався до Дідкевич, де, побувши якийсь час, оженився. Оженившись, заробляв кусок хліба між людьми протягом року; звідти вирушив разом із своєю жінкою до села Горостав і там служив за парубка два роки; звідти за тиждень до м'ясиці руської, взявши з собою жінку і дитину, якій було вже півтора року, прийшов до корчми Віздецької, маючи хвору на кір дитину; купивши їй горілки за гріш і бубликів за другий, вирушив у дорогу надвечір до Ляхівців; а була завірюха дуже велика і мороз великий. Відійшовши від корчми півмилі і через прикрий холод не витримуючи далі, зійшли ми трохи з дороги і там розклали вогонь, щоб нагрітися, а жінка, погодувавши дитину груддю, поклала її під кушем, а сама пішла зі мною збирати дрова. Розвівши вогонь, бере дитину до розігрівання, яку застала вже неживою, бо та вмерла. Побачивши те, почала голосити, і на мене нарікати, і ганьбити мене за те, що я рушив з корчми; на що я, розгніваний, ударив її кием тим, з яким ішов у дорозі, два рази у скроню, а вона зараз упала на землю і зуби стиснула. А відтак я, бачачи її неживою, вигріб ямку там, на тім же місці, куди, дитину поклавши, жінку на дитину поклав і закинув ломаччям те, що вночі відбулося. Ніч просидів я там, при ділах, аж до світанку; вибравшись звідти, пішов до Корсова і пристав на службу до солтиса. Після цього добровільного зізнання в'язня було одіслано до в'язниці. Того ж дня, 18 квітня, апно *praesentis* (поточного року (*лат.*) — *Е. Н.*), перед заходом сонця до магістрату міста Дубна було повторно припроваджено згаданого Панаса, котрий як перший, так і другий раз сказав те саме, слово в слово, нічого не змінюючи, не пропускаючи ані додаючи. Дня 19 квітня, апно *praesentis*, його допитували втретє, і він те ж сказав, слово в слово, що й при першому зізнанні.

Декрет, виданий магістратом міста Дубна на прикликаного до відповідальності вбивцю, нижчеописаного. Року 1719, дня 20 квітня.

Перед судом і актами міста Дубна і переді мною, Ізидором Антонієм Стрешковським, війтом дубнівським, при асесорії всього магістрату тієї ж магдебурії [...] розглядалася справа на вимогу обвинувача славетного Стефана Трушевича, міщанина дубнівського, про вбивство жінки, вагітної від мужа її власного, тобто неробочого Опанаса Говина [...]. Суд, зважаючи на такий вчинок — скоєне вбивство і маючи на оці заповідь божу: «Не будеш убивати», а надто беручи до уваги, що три душі через цього вбивцю зійшли зі світу, бо жінка його вагітна була, визнає його винним у смерті і так за суджує: щоб цей вищезгаданий убивця Опанас мечем був стятий, а потім тіло його на чверті розтяте і при шляхах у чотирьох місцях на палях повбито було. Ця страта має відбутись у п'ятницю, дня 21 квітня цього року 1719. [...].

А коли настав день страти, тоді, згідно з загальним правом, зійшлися всі цехи із зброєю перед будинком судовим, а по прочитанні декрету відданий був цей вищезгаданий вбивця до рук ката, і його на місце, призначене для страти, проваджено, і там поставлений був на час до знесення голови майстром; добувши меча, кат рубав у шю, і чи то з волі найвчшого творця, чи то через свою невірність, чи його, обвинуваченого, шастя, але сталося так, що тільки поранив його в шю мечем, немовби вретини шії не надтявши;

згідно з правовими статтями, капелани не допустили дотинати, і його, недотятого, було віддано до циркульника на лікування. Однак по страті дня 19 помер добровільно.

Книга Дубенского магистрата, год 1677—1720, № 1368. Лист 68—69» (Архив Юго-Западной России. Часть шестая. Акты об экономических и юридических отношениях крестьян в XVIII веке (1700—1799). К., 1870, т. 2, с. 35—38).

У першодруку в цій примітці було ще одне речення: «Писалось воно тому яких десять літ; аж пізніше довідався я, що ту ж фабулу обробив і пок. Йос. Ролле в своїй «Хамській долі».

Ролле Антоній Юзеф (псевдонім — Д-р Антоні Ю.; 1830—1894) — польський історик, народився в сім'ї французького емігранта. Закінчив Київський університет, з 1860 р. працював лікарем у Кам'янці-Подільському. Автор ряду праць з історії Поділля і взагалі Правобережної України. В історичних оповіданнях (*Opowiadania historyczne*, 1875—1893, т. 1—21) висвітлював історію Поділля XVI—XVIII ст. Деякі з цих оповідань публікувалися в перекладах в «Киевской старине».

Поділля вернулось до Польщі по угоді 1699 р. — Поділля — історико-географічна область, що займала басейн Південного Бугу і лівобережний басейн Дніпра. За Андрусівським перемир'ям 1667 р. між Росією і Польщею Поділля залишилось під владою Польщі. В 1672 р. його захопили турки. Після Карловицького конгресу 1698—1699 рр., в якому взяли участь держави «Священної ліги» (Австрія, Венеція, Польща і Росія), та Османська імперія, що зазнала поразки у війнах з лігою, Поділля знову відійшло до шляхетської Польщі. Після першого поділу Польщі (1772) частину Західного Поділля захопила Австрія. В 1793 р., під час другого поділу Польщі, Східне Поділля і частину Західного Поділля в складі Правобережної України возз'єднано з Росією.

Волощина — назва Молдавського князівства в староукраїнських писемних пам'ятках, поетичній творчості та мовній практиці українців у минулому. Молдавське князівство — феодальна держава з 1359 р. — до середини XIX ст., включала Молдову, Бессарабію, Буковину. З початку XVI до кінця XVIII ст. перебувала під владою Османської імперії.

Масниця — давньослов'янське свято проводів зими, пристосоване християнською церквою до тижня перед великим постом і пов'язане зі звичаєм веселитися та готувати певні страви (млинці, вареники з сиром і т. ін.).

Предок. — Уперше надруковано в ЛНБ, 1909, т. 48, кн. 10-12, с. 302—307, під криптонімом «М. З.» Автограф невідомий. Ввійшло до зб. «Sub divo», с. 11—20.

У «Передньому слові» до збірки «Sub divo» (с. 3) автор писав:

«Оповідання, начерки й замітки, зібрані в сій книжці, походять з рр. 1909—1912. Я зібрав їх під спільним заголовком «Sub divo», трудним для перекладу виразом — «Під голим небом», чи що, — щоб передати сими словами те почуття, коли людина бачить себе перед лицем вічності чи все-світнього простору, — коли падає все, що обмежує, закриває сі перспективи, відгороджує людину від них і від тих запитань, які вони ставлять. Відкрите, голе небо, особливо нічне, часто будить такі почуття і настрої в людині, вирваній з метушливості щоденних інтересів, і я ужив сього виразу як ключа до тих настроїв, котрими перейнята ся збірка.

Я нітрохи не маю себе надією, що гадки, тут виложені, можуть знайти широкий відгомін. Але я думаю, що в декім вони зачеплять созвучні струни і нагадають їм подібні ж власні настрої. І се, кінець кінцем, єдине, на що може взагалі придатись писане (чи друковане) слово — подати один одному руку через простір місця, часу і всі життєві перегороджі перед лицем тої вічності, що прозирає до нас з мовчазної безодні зоряного неба».

Подається за зб. «Під зорями», с. 184—193.

Микола ДЕРЛИЦЯ

Дерлиця Микола (1866—1939) — західноукраїнський новеліст, був священником. У 1900-х роках друкувався в ЛНВ. Видав збірку «Композитор і інші оповідання» (Львів, 1904), до якої ввійшли десять творів: «Композитор», «Бузьки», «Весілля», «Пташенята», «Останній бій», «На вакаціях», «Народна школа» та ін. В енциклопедичній статті «Южнорусская литература» (1904) І. Франко звертав увагу читача на «разнообразные очерки М. Дерлицы (сельские ребята, сельская школа, городской пролетариат, сельское духовенство)» (т. 41, с. 159). У своїй творчості М. Дерлиця розвивав традиції української конкретно-реалістичної прози 70—90-х років XIX ст., поєднуючи неквапно розповідь з несподіваною новелістичною кінцівкою.

Пташенята. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. 10, кн. 6, с. 306—309. Автограф невідомий. Подається за зб. «Композитор і інші оповідання», с. 73—78.

Останній бій. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1901, т. 14, кн. 4-6, с. 166—174. Автограф невідомий. Подається за зб. «Композитор і інші оповідання», с. 79—90.

Грицько ГРИГОРЕНКО

Грицько Григоренко (справжнє прізвище — Судовщикова-Косач Олександра Євгенівна) народилася в березні 1867 р. в м. Макар'єв (тепер Костромської області), куди її батьків — учителів — було вислано з Києва за політичну неблагонадійність. У 1868 р., після смерті чоловіка, мати з дочкою повернулися до Києва. Тут дівчинка зростала в оточенні родини Драгоманових та Косачів.

Закінчила історико-філософський відділ Київських вищих жіночих курсів. Була членом київського літературного гуртка «Плеяда» (1888—1893), організованого Лесею Українкою та її братом Михайлом Косачем. У 1893 р. вийшла заміж за М. Косача й переїхала в м. Юр'єв (тепер Тарту, ЕРСР). З 1901 р. сім'я Косачів жила в Харкові, а в 1903 р., після смерті чоловіка, Олександра Косач перебралася до Києва. Тут закінчила юридичні курси й працювала в суді. Померла 27 квітня 1924 р. в Києві.

Дебютувала збіркою з восьми оповідань «Наші люди на селі» (Юр'єв, 1898), в якій реалістично зобразила класове розшарування на селі.

У наступних, художньо більш досконалих оповіданнях і нарисах Грицько Григоренко силкувалася розширити тематичний діапазон, оновити форми викладу (що й зманифестувала в нарисі «Од серця до серця»). У душі нових художніх віань прагнула до лаконізму, нарисовості й настроєвості у новелістичних творах.

Виступала також як драматург, перекладач, дитячий письменник. За життя її оповідання і нариси («Майстерний чоловік», «Нариси», «Одна ніч», «Один мент», «Супроти», «Черничка» та ін.) друкувалися в журналах ЛНВ, «Киевская старина», «Нова громада», «Рідний край», «Молода Україна», газеті «Рада», альманахах «Дубове листя» (К., 1903), «На вічну пам'ять І. Когляревському» (К., 1904), «З потоку життя» (Херсон, 1905), «Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського» (К., 1903), «Терновий вінок» (К., 1908), «Нова рада» (К., 1908), «Арго» (К., 1914, кн. 1). Останнє прижиттєве зібрання її оповідань: *Григоренко Грицько*. Твори. К., 1918, т. 1.

Найповніше вид.: *Григоренко Грицько*. Твори. У 2-х т. Х., 1930; сучасне вид.: *Григоренко Грицько*. Вибрані твори. К., 1959.

Одна ніч. — Уперше надруковано в ЛНВ, 1917, т. 68, кн. 4-6, с. 3—8. Автограф російською мовою «Одна ночь»: ІЛ, ф. 45, № 29. Датовано: «20.IX 1904».

Подається за першодруком.

¹ Вони лежали поруч, як Трістан і Ізольда. Тільки не було меча між ними... — Мова про героїв «Роману про Трістана та Ізольду», що являє собою зведення старовинних творів західноєвропейської літератури, здійснене французьким ученим Жозефом Бедье у 1900 р. (рос. переклад — 1903). Твір уславлює фатальне й непереможне кохання лицаря Трістана та королеви Ізольди Золотокосої. Меч між закоханими виступає в цьому романі символом невинності, стриманості.

² «Од серця до серця». (Уривки з щоденника одного літерата). — Вперше надруковано в журн. «Рідний край», 1909, № 13, с. 7—11. Автограф: ІЛ, ф. 45, № 26 (чернетка з багатьма виправленнями та перозбірливими місцями, з підзаголовком «Оривки з дневника одного письменника»). Подається за першодруком.

³ ...гр. Толстой... — Толстой Лев Миколайович (1828—1910) — російський письменник-реаліст.

⁴ ...маємо здатність метампсихозу... — Метемпсихоз — релігійно-містичне вчення про переселення душі з одного тіла до іншого, доки вона остаточно не очиститься.

⁵ ...викликаючи в них своїм преступним кривлянням «добрыя чувства», не маючи їх самі... — Тут з іронією мовиться про літературних невдах, епігонів. «Добрыя чувства» — алюзія з вірша О. С. Пушкіна «Я памятник себе воздвиг нерукотворный...»: «И долго буду тем любезен я народу, // Что чувства добрые я лирой пробуждал...». ⁶ ...не обізвуться одно до одного «незлим, тихим словом»... — У лапках — фраза з вірша Т. Г. Шевченка «Заповіт», яка стала крилатим висловом.

⁷ ...не падай, мій друже, не падай душею! — алюзія з вірша російського поета С. Я. Надсона (1862—1887) «Друг мой, брат мой, усталый, страдающий брат...» (і далі: «Кто б ты ни был, не падай душой» — *Надсон С. Я.* Полн. собр. соч. М. — Л., 1962, с. 110).

Євгенія ЯРОШИНСЬКА

Ярошинська Євгенія Іванівна народилася 18 жовтня 1868 р. в с. Чуньків (тепер Заставнівського району Чернівецької області) в сім'ї вчителя. Закінчила шестикласну «школу вправ» у Чернівцях (1882), ткацьку школу в м. Фрайденталі (Австрія, 1899). Працювала в буковинських селах: з 1892 р. — допоміжною вчителькою в с. Брідки, а з 1896 р., після відповідного іспиту, — вчителькою в с. Раранче (тепер с. Рідківці Новоселицького району), де й померла 21 жовтня 1904 р.

В автобіографічному листі до українського бібліографа І. Левницького від 18 червня 1896 р. Є. Ярошинська, зокрема, зазначала:

«Я написала досить оповідань, котрих спис подаю Вам [...]. Я займаюсь белетристикою, особливо новела — моя спеціальність» (*Ярошинська Є.* Твори. К., 1968, с. 404—407).

Є. Ярошинська досягла успіхів у жанрі соціально-психологічної новели («Кінець», «На цвинтарі», «Адресатка померла», «В лісі», «Женячка на виплаті», «Гість», «Останнє пристановище» та ін.). Популярністю користувалися кілька десятків її дитячих оповідань, опублікованих у журналах «Бібліотека для молодечі», «Дзвінок», а в 1901 і 1907 рр. виданих у Львові трьома книжечками.

Перу Є. Ярошинської належить також низка соціально-етнографічних нарисів, статей на педагогічні теми, публіцистичних публікацій про завдання інтелігенції, її роль у розвитку української культури.

Твори Є. Ярошинської — першої української письменниці Буковини — друкувалися в газеті «Буковина», додатку до неї — літературно-науковому збірнику «Зерна» (два випуски), щорічнику «Буковинський календар»,

журналах «Бібліотека для молодіж», «Зоря», ЛНВ, «Дзвінок». При сприянні І. Франка та В. Гнатюка у Львові 1902 р. вийшла окремим виданням її повість «Перекинчики».

Сучасне вид.: Ярошинська Є. Твори. К., 1968.

Женячка на виплат. Образок з життя. — Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1892, № 22, с. 425—426. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

...грації не стояли над її коліскою... — У давньоримській міфології грації — три богині краси й витонченості (Аглая, Евфросинія і Талія), втілення жіночої чарівності. Дослівно: природа не наділила її вродою.

Гість. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1904, т. 28, кн. 12, с. 188—191. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Михайло ПЕТРУШЕВИЧ

Петрушевич Михайло Йосифович (псевдоніми — Мокій Євдокієвич; Михайло Новицький) народився 10 вересня 1869 р. в с. Космач (тепер Богородчанського району Івано-Франківської області) в сім'ї вчителя народної школи. Восени того ж року батьки Михайла переїхали в с. Новиця біля Калуша. Закінчив гімназію у Станіславі (1889), духовну семінарію у Відні. З 1894 р. — священик у Болехові, де й помер 8 вересня 1895 р.

Ще під час навчання в гімназії вправлявся у створенні віршів. Оповідання почав писати в Болехові під впливом читання творів Г. Успенського, занотовуючи в художній формі свої життєві спостереження. Автор близько десяти оповідань: «Паламар», «Душа», «Вибори», «Градобур», «Солігер», «Що виділа бабуна на тамтін світі» та ін. Друкувався в журналі «Зоря» у 1895—1896 рр.

Градобур. Оповідання. — Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1896, № 16, с. 307—310; № 17, с. 326—331. Автограф: ІЛ, ф. 61, № 322.

Оповідання «Градобур» М. Петрушевич надіслав на конкурс новелістичних творів, оголошений правлінням Наукового товариства імені Шевченка та редакцією журналу «Зоря». Першу, другу й третю премії здобули відповідно оповідання «Хатка в балці» Б. Грінченка, «Весняні бурі» О. Маковея та «Задля загального добра» М. Коцюбинського. Від імені конкурсної комісії І. Франко в замітці «Конкурс «Зорі» («Зоря», 1895, № 11) відзначив: «З інших оповідань, що були предметом нарад комісії, вирізняється особливо оповідання «Градобур»... З огляду на оригінальність теми, бистроту обсервації народного життя, пластику представлення деяких подробиць і яркість малюнка оповідання се вирізняється між усіма творами сього конкурсу. Автор — талант незвичайний і сильний, жаль тільки, що невироблений. В його оповіданні нема нічого шаблонного, конвенціонального, перейнятого від других — усе своє в добрім і лихим напрямі. Показано тут мужика, побитого, кривдженого і не находячого правди. Горівка, домашні і сусідські гризоти, вкінці вплив читання всяких божественних та апокрифічних творів і загальна темнота оточення доводять його до божевілля. Сцена, як мужики з усього села збігаються дивитися на божевільного і «давати йому раду», описана дуже гарно, хоч, може, трохи пересадно ярко. Одужавши трохи з нападу божевілля, сей мужик в часі надходячої градової бурі почуває в собі надприродну силу, біжить на горб за селом, кидається під хрест і «бореться» з бурею, поки вкінці не удається йому прогнати її. Відтепер він стає справжнім, фаховим градобуром. Коли б не сей кінець, котрий може насунути думку, що автор пише се на серйо, і коли б взагалі писательська техніка і почуття міри естетичної у автора були більше вироблені, оповідання се можна б було признати одним з найліпших із усього, що надіслано на сей конкурс» (т. 29, с. 474).

З приводу такої оцінки оповідання «Градобур» М. Петрушевич писав у листі від 18 червня 1895 р. до свого товариша П. Мостовича: «З причини конкурсу не єсьм огірчений, бо і так Франко мені велике славословіє виписав. Лише одно не знаю, що робити мені, щоб той «талант», котрий мені комісія конкурсова признала, як слід розвинути» (Мостович П. Життя Михайла Петрушевича. — «Зоря», 1896, № 16, с. 320). У названій статті-спогаді П. Мостовий зауважив: «Від себе скажу, що, знаючи генезу «Градобура» і намір його автора, себто дати фотографію градобура, якого автор знав у Новиці дійсно, і заналізувати спосіб його повстання («Хочу зрозуміти психічний стан такого градобура», — говорив мені автор ще в часі писання), не могу згодитися з висказом д-ра Франка, мовби «автор писав се на серйо» (там же).

Подається за першодруком.

¹ Апокаліпсис книга, що «провіщає» майбутнє людства — боротьбу між антихристом і Христом, «кінець світу», встановлення на землі «тисячолітнього царства божого».

² «Лицар і Смерть», книжечка, видана в Коломиї. — Притча про Лицаря і Смерть належить до популярних творів української перекладної літератури XVII—XIX ст. (днв.: Рицар і Смерть. — У кн.: На Верховині. Збірник творів письменників дорадянського Закарпаття. Ужгород, 1984, с. 58—61).

³ Псалтир — одна з біблійних книг Старого завіту, що складається із 150 псалмів — релігійних пісень, молитов.

⁴ У головах Мафтей і Марко, у ногах Лука і Іоанн — євангелісти святи... — Авторами чотирьох канонічних євангелій християнська традиція вважає апостолів Матвія та Іоанна і їхніх найближчих послідовників Марка та Луку. Сучасна наука трактує євангелія як продукт тривалої колективної праці ранньохристиянських діячів початку II ст.

⁵ Асафатова (Йосафатова) долина — одна з долин поблизу Єрусалима, зрештувана Кедронським потоком, між Сіонською та Єлеонською горами, названа в честь похованого там іудейського царя Йосафата. За іудейськими, християнськими та мусульманськими уявленнями Йосафатова долина — місце, де відбуватиметься Страшний суд.

⁶ Рани від тернового вінця на голові... — За євангельським переказом, воїни римського намісника Іудеї Пілата, перед тим як розп'яти Христа, сплели вінець із тернини і поклали йому на голову, а також дали йому в руку тростину і, насміхаючись, ставали перед ним на коліна.

⁷ ...рана від копія в ребрі... — За євангельським переказом, один з воїнів, щоб перевірити, чи мертвий Ісус Христос, розп'ятий на хресті, проколов йому груди списом.

Сильвестр ЯРИЧЕВСЬКИЙ

Яричевський Сильвестр Гнатович (псевдоніми — Ландсман, Щальвір, С. Яр) народився 16 січня 1871 р. в м. Рогатин (тепер Івано-Франківської області) в сім'ї кравця. Вчився на філософському факультеті Львівського та Віденського університетів. З 1901 р. викладав у гімназіях Перемишля та Коломиї, в Кіцмані на Буковині, працював журналістом у Чернівцях. З 1909 р. жив у м. Серет (тепер СРР). Там і помер 30 березня 1918 р.

Виступав як новеліст, поет, драматург, перекладач, мистецтвознавець. Автор збірки поезій «Пестрі згуки» (1904). Оповідання, новели й поезії в прозі друкував з 1892 р. в журналах «Народний голос», «Зоря», газеті «Буковина». Видав збірки: Серце мовить... (Поезії в прозі).

Коломия, 1903; На хвилях життя. Новели. Чернівці, 1903; Між тернем і цвітом (Новели). Львів, 1905.

І. Франко у статті «Українсько-руська (малоруська) література» (1898) зараховував раннього С. Яричевського, разом з О. Кобилянською, В. Стефаником, В. Шуратом, Д. Лукіяновичем, Б. Лепким, до того наймолодшого покоління українських письменників імпресіонізму та неоромантизму, прозваного *per fas* (осудливо, лат.—*Є. Н.*) декадентизмом, іде далі дорогою, прокладеною у нас впливом Драгоманова, який «європеїзував галицьких русинів» (т. 41, с. 87). Наприкінці 90-х — у 900-х роках С. Яричевський створив ряд реалістичних оповідань з життя селян, робітників, інтелігенції.

Сучасне вид.: Яричевський С. Твори. У 2-х т. Бухарест, 1977.

Пелікани.— Вперше надруковано в журн. «Зоря», 1896, № 11, с. 214—215. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Львів, 2.I 1896». Автограф невідомий.

Подається за зб. «Серце мовить...», 1903.

Дев'ята симфонія.— Вперше надруковано в зб. «Між тернем і цвітом», с. 102—105. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Чернівці, 27.XI 1903». Автограф невідомий.

Це одна з поезій у прозі з однойменного циклу «Дев'ята симфонія», що мав увійти в задуману письменником збірку новел «З людського муравлиська».

Подається за першодруком.

¹ Демон — у давньогрецькій міфології божество, яке сприяє людині (добрий демон) або завдає їй шкоди (злий демон); у християнській релігії — злий дух, біс, диявол

² Відобонна — латинська назва Відня.

³ Бетховен Людвіг ван (1770—1827) — німецький композитор, визначний симфоніст, творець героїчного музичного стилю. Дев'ята симфонія Бетховена (1824, з хором, на текст славнозвісної оди «До радості» німецького письменника-просвітителя Фрідріха Шіллера) насажена революційною героїкою та оптимізмом.

⁴ Вагнер Вільгельм Ріхард (1813—1883) — німецький композитор, музичний теоретик, реформатор оперного мистецтва, творець музичної драми.

⁵ Як любо, як солодко жити на світі!.. На твій поклик чарівний! — рядки з оди «До радості» (1785) Ф. Шіллера.

⁶ Конфуцій (Кунцзи, 551—479 до н. е.) — давньокитайський філософ, творець конфуціанства — етико-суспільного вчення. Основне поняття етики Конфуція — гуманність — моральний принцип, який повинен визначати стосунки між людьми.

⁷ Будда (на санскриті означає «просвітлений») — ім'я, дане напівлегендарному засновникові буддизму — однієї із світових релігій, поширеної головним чином в Індії та інших країнах Азії, — Сідхартхі Гаутамі (623—544 до н. е.), який нібито першим досяг найвищої святості, нірвани — стану вищого «блаженства» людської душі, яка зливається з духовною «божественною» першоосновою світу.

В лавровім вінку (*Елегія по літераті*).— Вперше надруковано в зб. «Між тернем і цвітом», с. 144—149.

В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Відень, 1896». Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ В лавровім вінку.— Лавр — в античному світі дерево, присвячене Аполлону — богам — покровителеві мистецтв. Тим-то переможців на змаганнях (музичних, поетичних тощо) нагороджували вінком з лаврових гілок.

² ...на широкій дажбожій землиці — тобто на вітчизняній, східнослов'янській землі. Дажбог, згадки про якого є в давньоруських

літописах, слов'янський язичницький бог сонця, світла й вогню, пізніше бог живих, добра й достатку. Тут С. Яричевський пародіює стиль західноукраїнських псевдопатріотів, зокрема «москвофілів».

³ Жулковський Алоїзій Гонзага (1777—1822) — польський актор, гуморист, драматург, перекладач; редактор і автор гумористичного тижневика «*Momus*» (червень — грудень 1820 р.).

⁴ Декадентизм (декадентство, декаданс) — загальна назва кризових явищ у мистецтві кінця XIX — початку XX ст., позначених настроями безнадії, неприйняття дійсності, індивідуалізмом, тугою за духовними ідеалами. Декадентство не відноситься цілком до якогось певного одного чи кількох напрямів у мистецтві. Декадентські умонастрої позначилися на творчості значної частини митців, у тому числі видатних, творчий набуток яких у цілому не зводиться до декадентства.

⁵ ...трубить його славу в ієрихонську трубу... — тобто дуже гучно. Усталений вислів «ієрихонська труба» вживається на означення дуже гучного голосу. За біблійною легендою неприступні мурі палестинської фортеці Ієрихон упали від звуків сурм ізраїльських воїнів.

⁶ Ліберали — прихильники лібералізму — буржуазної політичної та ідеологічної течії, істотною ознакою якої є обстоювання мирного, реформістського шляху здійснення соціальних перетворень.

⁷ Клерикали — прихильники клерикалізму — реакційного політичного напрямку в буржуазних країнах, представники якого домагаються керівної ролі церкви і духівництва в суспільно-політичному та культурному житті країни.

⁸ Радикали — прихильники радикалізму — ідейно-політичної течії в капіталістичних країнах, представники якої виступають за докорінні, рішучі реформи в рамках капіталістичного ладу.

⁹ Антисеміти — прихильники антисемітизму — притаманного класово антагоністичному суспільству ворожого ставлення до євреїв.

¹⁰ Філософіти — особи, які прихильно ставляться до євреїв.

¹¹ «Москвофіли» — прихильники «москвофільства» — суспільно-політичної течії у другій половині XIX — початку XX ст. в Галичині, на Буковині та в Закарпатській Україні, що орієнтувалася на реакційні кола царської Росії.

¹² Зарваниця село теперішнього Золочівського району Львівської області, відоме на той час тим, що в ньому відбувалися традиційні церковні обряди — відпусти.

Дурна, що вона собі гадає! — Вперше надруковано в зб. «На хвилях життя», с. 47—57. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Відень, 1901» Автограф невідомий.

Цей твір С. Яричевського — один з його, за висловом Магдаліни Ласло-Куцюк, «надзвичайно цікавих образків» з австрійської столиці, які належать до найкращих творів дожовтневої української літератури про великоміське життя» (Яричевський С. Твори. У 2-х т., т. 1, с. 8).

Подається за першодруком.

¹ ...видіти Ромео сеї новітньої Юлії... — Закохані Ромео і Джульєтта (Юлія) — головні герої трагедії Шекспіра «Ромео і Джульєтта». Тут мовиться іронічно.

АНТОН ШАБЛЕНКО

Шабленко Антон Якович народився 17 (5) січня 1872 р. в Сумах у родині столяра з державних селян. Змалку наймитував. З початку 900-х років працював робітником на паровозному заводі в Харкові, де брав участь у демонстраціях, страйках, відвідував політичні гуртки. У зв'язку з переслідуванням поліцією виїхав у 1898 р. до Петербурга. Як редактор-видавець щомісячного революційно-демократичного журналу «Вільна

Україна» (Спб., 1906; вийшло 6 номерів) й автор надрукованого в ньому оповідання «За півдня» був засуджений до річного ув'язнення, проте кілька років уникнув арешту, переходячи у різних містах України й Росії. У січні 1910 р. був заарештований у Новоросійську і до травня 1912 р. перебував в ув'язненні у петербурзькій тюрмі Виборзька та кріпості «Крести».

З 1913-го по 1917 р. працював у кредитних конторах міста на Неві. З 1917-го по 1925 р. — службовець ряду радянських установ у Петрограді. Помер 24 травня 1930 р. у Ленінграді.

А. Шабленко — один з зачинателів пролетарської літератури на Україні. Дебютував віршем «До Шевченка» («Зоря», 1893, № 5) Перше друковане оповідання — «Ліхтарник» (окреме вид. 1899 р.). Видав збірку «Нова хатина» (Спб., 1900), в яку ввійшло вісім поезій та одне «оповідання з життя» — «Доля напловала». На цю збірку схвальною рецензією відгукнувся Г. Хоткевич (ЛНВ, 1901, т. 15, кн. 8). Названі твори, а також оповідання «Під великдень» і «За півдня» А. Шабленко написав у Харкові в 90-х роках.

Вірші та оповідання цього автора друкувалися також у журналах «Вільна Україна», «Українська хата», у збірнику «Вінок Шевченкові» (Одеса, 1912) та інших виданнях.

Знайомство з працями К. Маркса, Ф. Енгельса, В. І. Леніна допомогло А. Шабленкові усвідомити провідну роль пролетаріату в боротьбі за «всесвітню волю». Радо підтримав письменника-робітника М. Горький. Наприкінці 1899 р. А. Шабленко надіслав йому свої вірші, і на початку наступного року М. Горький відписав молодому письменникові: «Стихи Ваши, Антон Яковлевич, я получил. Спасибо за любовь. Так как сам я — цеховой малярного цеха, булочник, молотобоец и т. д., то Вы, наверно, поймете, какой интерес для меня представляет свой брат, рабочий, склонный к писанию стихов и прочее такое. Поэтому позвольте спросить — прозой писать Вы не пробовали? Коли пробовали — пришлите посмотреть, а не пробовали — попробуйте и пришлите. Очень важно, чтобы наш брат заговорил, наконец, громко и на своем языке, свои речи [...]. Так вот, подумайте-ко да и дерзните, напишите что-нибудь. А пишете короче, сжате, о самом существенном и так, чтоб все в читателя, как гвоздь в дерево, вонзалось. Написав — несите в «Жизнь» редактору Владимиру Александровичу Поссе. Скажите ему, что я прислал. А то прямо мне присылайте» (Горький М. Собр. соч.: В 30-ти т. М., 1954, т. 28, с. 114—115).

А. Шабленко надіслав М. Горькому одне з своїх оповідань (на думку літературознавців — «За півдня»). У листі-відповіді (кінець 1900 — початок 1901 р.) великий письменник схвально оцінив цей твір: «Мне очень приятно сказать Вам, что прозой Вы можете писать лучше, чем стихами. Стихами Вы не владеете пока. Но в прозе Вы обнаружили и наблюдательность и много сердца. Много сердца — лучшее средство хорошего писателя! Я очень рад, что я, рабочий, могу сказать Вам, рабочему, — пишите! Пишите кратко, просто, как Вы видели, как чувствовали. Пишите, как страдает наш брат, как трудно ему найти дорогу к свету, как он хочет счастья, радости, хорошей жизни и как принужден падать в грязь. Пишите! А чтобы выходило хорошо, т. е. сильно, — воображайте, что пишете не для друзей, а для врагов, для людей, сердца которых в броне бесстыдства и черствого безлюбия и нахальной цинизма. Публика — это большая скотина, это наш враг. Бейте ее в рожу, в сердце, по башке, бейте крепкими, твердыми словами! Пусть ей будет больно, пусть ей будет беспокойно! [...]

Я испортил Вашу рукопись, но Вы простите мне это. Кое-где я сделал разные замечания. Отнюдь не следует Вам принимать их как нечто неопровержимое, — они только мое мнение. Но рукопись нужно исправить. В ней есть вездешные длинноты. Озаглавьте ее «Руки» — это очень хорошо, по-моему. Поработайте над нею еще. Пишите короче и тщательно выбирайте слова.

У меня не учитесь писать — я плохой пример! Учитесь у Чехова, вот писатель, у которого нет лишних слов! Как я был бы рад, если бы Вам удалось написать из быта рабочих что-нибудь сильное, оригинальное! Как это нужно для жизни. Исправив рукопись — пришлите ее мне, а я попытаюсь напечатать в «Жизни» [...]» (там же, с. 148—149).

Рукопис А. Шабленка з правками М. Горького не зберігся. У журналі «Жизнь» оповідання не було надруковане, бо в 1901 р. часопис заборонила цензура.

За півдня. Нарис. — Уперше надруковано в журн. «Вільна Україна», 1906, № 4, с. 5—19.

Одразу ж після публікації твору Петербурзький комітет у справах друку прийняв постанову від 26 квітня 1906 р., згідно з якою на це оповідання накладався арешт як на твір «злочинний» (Центральний Державний історичний архів СРСР — далі ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 9, № 1917; ф. 706, оп. 1, № 415, арк. 4). У відношенні цензурного комітету до прокурора Петербурзької судової палати від 1 грудня 1909 р. вказувалося, що в нарисі зображено «весь жах фабричного побуту в цілому ряді його найголовніших моментів». Відтак, «визнаючи, що зміст оповідання спрямований на розпалювання ворожості робітників до своєї хазяїв, — злочин, що його передбачає пар. 6, ч. 1, стаття 129 «Кримінального укладу» від 1903 р., С.-Петербурзький комітет у справах друку ухвалив: 1) притягти до відповідальності, згідно з законом, винних у надрукуванні брошури і 2) накладати на неї арешт [...]». Комітет рекомендував «порухити судово переслідування проти автора оповідання [...] Антона Я. Шабленка (по батькові, звання та місце проживання комітетові невідомі), а також і проти інших осіб, які можуть виявитися винними в цій справі» (ЦДІА СРСР, ф. 776, оп. 9, № 1917).

Автограф невідомий.

Подається за першодруком.

¹ Катеринослав — колишня (до 1926 р.) назва м. Дніпропетровська.

² ...лопнув бельгєць — дві тисячі робочих, у нас Розенцвейн! — Йдеться про фабрикантів, які збанкрутували.

Юрій КМІТ

Кміт Юрій народився 24 квітня 1872 р. в с. Кобло-Старе (тепер Старо-самбірського району Львівської області) в селянській родині. Закінчив Львівську духовну семінарію і теологічний факультет Львівського університету. Працював священником, зокрема в с. Чайковичі. Помер 25 червня 1946 р. в с. Кульчиці (тепер Самбірського району Львівської області).

Літературною творчістю займався в основному протягом 90-х років XIX — першої чверті XX ст. у жанрах малої прози, драми, роману, повісті. Виступав як перекладач, літературний критик і етнограф.

Найціннішими в літературному доробку Ю. Кміта є побутово-психологічні образки й ескізи з життя бойків. Письменник реалістично, з глибоким драматизмом, а часом і трагізмом зобразив тяжку селянську, особливо жіночу, долю тих часів, багатство і складність душі простого трудівника. Мініатюрний образ з мігачем змістом думок, почувань, пристрастей, афектів — так сприймає готоська літературна критика новелістичний твір Ю. Кміта. Друкувався переважно в ЛНВ. Випустив у світ окремі збірки фрагментарної прози: 3 гір. Львів, 1907; В затінку й на сонці. Коломия, [б.р.], видано не раніше 1909 р., про що свідчить авторська присвята померлому синові Богдану з зазначенням дати його смерті: 15/9 1909 р.; Тремтіння душі. Львів, 1922.

Музика. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1906, т. 34, кн. 5, с. 215—217. Автограф невідомий. Подається за зб. «Тремтіння душі», с. 107—110.

«Йду на скаргу». — Вперше надруковано в ЛНВ, 1908, т. 44, кн. 10-12, с. 299—301. Автограф невідомий. Включено до зб. «В затінку й на сонці», с. 26—30, де надруковано з численними друкарськими помилками. Подається за першодруком. За текстом із збірки «В затінку й на сонці» виправлено деякі друкарські помилки, зокрема відновлено очевидні пропуски слів у першодруку: «кистячко розтрясат» — після слів: «а він мені головою розбиват»; «Всі» — після слів: «Як мій віт на віта став, файне робит...»; «про тото» — після слів: «Мене стрясло, бо вже давно».

На спаса... релігійне свято в честь Спасителя Ісуса Христа; відзначається православною церквою 6 серпня за ст. ст.

Денис ЛУКІЯНОВИЧ

Лукіянович Денис Якович (псевдонім — Л. Журбенко, Ів. Левницький) народився 13 вересня 1873 р. в с. Городниця (тепер Гусятинського району Тернопільської області). Закінчив юридичний (1900) і філософський (1907) факультети Львівського університету. Вчителював, співробітничав у редакціях періодичних видань «Народ», «Буковина», «Громадський голос». Організував у Львові «Товариство наукових викладів» (1934—1939) — своєрідний український університет. Після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною працював викладачем Львівського університету. Помер 28 січня 1965 р. у Львові.

Оповідання почав писати 1889 р. Друкувався в газеті «Буковина», в ЛНВ. Видав збірки «Новели» (Львів, 1895), «Ескізи і оповідання» (Львів, 1897). Створив соціально-викривальні («Господин Параграф», «На вахцимрі», «Ландвійт скинувся», «Перед святом Свободи» та ін.) і настроєві, інтимно-психологічні оповідання («Багнітки», «Білі нарциси в'януть» та ін.). Широку популярність здобула повість Д. Лукіяновича «За Кадильну» (1892; 1956). Автор спогадів про письменників та літературознавчих праць про творчість Т. Шевченка, І. Франка, О. Кобилянської, М. Драгоманова. Член Спілки письменників СРСР з 1946 р.

Ландвійт скинувся. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1909, т. 45, кн. 1-3, с. 97—103. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Михайло ЯЦКІВ

Яцків Михайло Юрійович (псевдоніми — Планета, Дашкевич) народився 5 жовтня 1873 р. в с. Лесівка (тепер Богородчанського району Івано-Франківської області) у селянській родині. Вчився у гімназіях Станіслава (1886—1890) та Бережан (1891—1896), але з обох був виключений за участь у таємних гуртках. Працював актором мандрівного провінційного театру, а з 1897 р. — службовцем страхово-кредитного товариства у Львові. У 1914 р. був мобілізований до діючої австрійської армії, та незабаром потрапив у російський полон і повернувся додому. В 1920 р. примкнув до партії українських націонал-демократів, деякий час редагував газету «Рідний край», але згодом порвав з націоналістичним оточенням. У 1939 р., після возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною, став членом Спілки письменників України, працював у Львівському відділі народної освіти, а з 1940 р. — у Бібліотеці АН УРСР. Помер 9 грудня 1961 р. у Львові.

Перший твір — оповідання «У наймах» М. Яцків написав у 1894 р. Дебютував добіркою з шести оповідань у ЛНВ, 1899, т. 7, кн. 9. І. Франко відразу ж визначив його «чудовий новелістичний талант» (т. 33, с. 10). «Річ дуже гарна, найліпша зі всего, що наймолодші понаписували», — ділився своїми враженнями від оповідання «У наймах» (ЛНВ, 1900, т. 10, кн. 4) В. Стефанік у листі до автора від 9 квітня 1904 р. (Стефанік В. Твори. У 3-х т. К., 1954,

т. 3, с. 245). Після виходу в світ першої збірки оповідань М. Яцкова «В царстві Сатани. Іронічно-сентиментальні картини» (Львів, 1900) Леся Українка в листі до матері О. П. Косач (Олени Пчілки) від 3 лютого 1902 р. зазначала: «Яцків тепер «наймодніший» з молодих белетристів в Галичині [...]. Він пише досить нерівно, часом дуже гарно, часом тільки чудно, але таки частіше гарно» (Українка Леся. Збір. творів. У 12-ти т. К., 1978, т. 11, с. 318). У Львові 1905 р. вийшла наступна збірка новел М. Яцкова «Душі кланяються».

1907 р. М. Яцків вступив до літературного угруповання «Молода муза» і випустив у світ ряд збірок своїх новел, оповідань, філософських притч і поетичних мініатюр у прозі як «молодомузівських» видань: «Казка про перстень» (1907), «Плазом меча» (1908), «Чорні крила» (1909). У своїх модерністичних творах М. Яцків часто підкреслює, що його герой прагне вслухатися в «таємні звуки» музики вічності, де він ізольований від суспільного середовища. Деякі твори Яцкова пронизує ідея незбагненності людської долі.

Поряд з модерністичними, М. Яцків писав реалістичні новели, причому і в них з успіхом послуговувався засобами символізації. У кращих новелістичних творах як з попередніх збірок, так і з наступних, теж виданих у Львові, — «Adagio consolante» (1912), «Смерть бога» (1913), «Далекі шляхи. Нариси і новели» (1917) — письменник майстерно використовував алегорію та метафору для вираження складних психологічних станів людської душі, від конкретно-реалістичного малюнка Яшов до порушення філософських, загальнолюдських проблем. За словами І. Франка, «наша проза під пером Кобилянської, Стефаніка, Черемшини, Яцкова набрала поетичного лету, мелодійності, ніжності, грації та різноманітності, до яких давніше підносилися хіба Марко Вовчок, Куліш та Нечуй-Левницький у своїх найкращих творах» (т. 41, с. 523).

Новелістичні твори М. Яцкова друкувалися в журналах ЛНВ, «Руська хата», «Світ», газетах «Діло», «Громадський голос», «Новий громадський голос», «Неділя», «Буковина», «Українське слово», у радянський час — у журналах «Радянський Львів», «Жовтень», газеті «Вільна Україна», альманаху «Зорі назустріч» (Львів, 1957). За Радянської влади твори М. Яцкова неодноразово перевидавалися. Найповніші видання: Яцків М. Вибрані твори. К., 1973; Яцків М. Новели. Львів, 1985.

Рос. переклад: Яцков Михайло. Избранные новеллы. М., 1973.

Польські переклади: Jackiw Mychajlo. Dorycki kruzganeek. Lwów, 1908; Jackiw Mychajlo. Wieczorne psoty. Dzielwczyna na czarnym gumaku i inne opowiadania. Warszawa, 1909 (з передмовою Владислава Оркана). Ці переклади здійснив Сидір Антонович Твердохліб (1886—1922) — український поет і перекладач, автор збірки поезій «В свічаді плеса» (1908), учасник літературного угруповання «Молода муза».

Чеські переклади: Jackiw Mychajlo. Nuchim a jina prosa. Praha, 1909 (переклад В. Буріана); Jackiw Mychajlo. Hořčične zřno. Praha, 1911 (переклад К. Гандзеля).

В казармі. — Вперше надруковано у зб. «Душі кланяються», с. 35—46, під назвою «Варіят чи марод?» Автограф невідомий. У 1950-х роках автор дещо переробив це оповідання, зокрема опустив розділ І. У новій редакції твір входив до всіх сучасних видань творів М. Яцкова.

«Сильные, но иногда утрированные картины казармы и военного госпиталя нарисовал М. Яцкив», — писав І. Франко про оповідання цього письменника з жовнірського побуту (т. 41, с. 158).

Подається за вид.: Яцків М. Твори. К., 1963, с. 43—48.

Лісовий дзвін. — Уперше надруковано в журн. «Світ», 1906, № 14, с. 213—214, під псевдонімом «Планета». Автограф невідомий. Подається за зб. «Казка про перстень», с. 28—32.

Великий Віз — українська назва сузір'я Великої Ведмедиці.

Діточа грудь у скрипці. — Вперше надруковано у зб. «Казка про перстень», с. 8. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

За горою.— Вперше надруковано в альманасі «Молодої музи» «Привезено зілля з трьох гір на весілля», Львів, 1907, с. 7—8. Автограф невідомий.

1. Франко в загалом негативній рецензії на альманах «Привезено зілля з трьох гір на весілля» позитивно оцінив новелу «За горою»: «П[ан] Яцків дав одну зі своїх кращих імпресій, моментик, вирваний живцем із селянської психології» (т. 37, с. 288).

Подається за зб. «Чорні крила», с. 21—23.

1 Жук, жуток — різновид народної гри. В жучка грають дівчата по полудні на великодні свята. «Всі дівчата стають в ряд одна за одною і тримають одна другу руками за стан. Дві дівчини беруть хустку і біжать по обох боках того ряду з хусткою понад головами тих, що стоять в ряді. Тою хусткою зачіпляють дві дівчини за голову так, що[б] їх з ряду висунуть. Ті, що вилетіли, роблять те саме, а тамті стають в ряд назаді. Під час того приспівують:

Грай, жуку, грай, жуку,
А як будеш добре грати,
Ми ти мусим грейдзар дати.

Так повторяється, доки всіх з ряду з хусткою не повиривають» (Народні звичаї, обряди та пісні в селі Крехові Жовківського повіту. Зібрав Володимир Герасимович.— «Правда», 1893, т. 18, вип. 53, с. 380).

2 Стукнули ангели в небі... дитятко до шлюбу...— українська весільна співанка, сирітська, яку виконують, якщо в молодій нема батька (див.: Народні пісні в записах Михайла Яцкова. К., 1983, с. 97). Один з її варіантів — «Ой заграли ангели в небі» — див.: Весільні пісні. У 2-х кн. К., 1982, т. 2, с. 545.

3 У першодруку було: «Гасім, жінко, та йдім спати...».

Дівчина на чорнім коні.— Вперше надруковано в зб. «Чорні крила», с. 7—11. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Символічна новела «Дівчина на чорнім коні» показує, яка безодня пролягає між митцем з його одухотвореним світосприйманням і реальним світом фальші й лицемірства.

Де правда?— Вперше надруковано в зб. «Adagio consolante», с. 73—84. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Архитвір.— Уперше надруковано в газ. «Неділя», 1911, № 37, с. 1—5. Автограф невідомий. Подається за зб. «Смерть бога», с. 20—30.

1...врешті повела обжиноків...— Обжинковими називаються народно-обрядові пісні, які виконуються під час жнив і обжинків — свята завершення збирання врожаю.

2 Ой місяцю-рогоженьку... віночок не згубили — українська народна обжинкова пісня. Один з її варіантів співався під час весільних обрядів: «Ой місяцю-ріженьку (2), Світи нам доріженьку, Щоб її не зблудити, Віночка не згубити, Віночка з банточками, Марусю з дружечками» (Весільні пісні. У 2-х т. 2, с. 93).

Гермес Праксітеля.— Вперше надруковано у вид.: Яцків М. Оповідання. Львів, 1952, с. 80—82. Автограф невідомий. У кінці тексту зазначено дату: «Серпень 1923».

Подається за першодруком.

1 Праксітель (бл. 390 — бл. 330 до н. е.) — давньогрецький скульптор, який жив і творив у Афінах. Його скульптури («Гермес з немовлям Діонісом», «Аполлон Сауроктон», «Сатир наливає вино», «Афродіта Кнідська») прославляли фізичну красу, життєву насолоду.

Гермес — у давньогрецькій міфології бог скотарства, покровитель пастухів і отар, пізніше — покровитель мандрівників, торгівлі й прибутку.

Діоніс — у давньогрецькій міфології бог рослинності, родючості, вина, вологи, пізніше — покровитель виноградарства й виноробства.

Могилянський Михайло Михайлович народився 4 грудня (22 листопада) 1873 р. в Чернігові. Закінчив Чернігівську класичну гімназію та юридичний факультет Петербурзького університету. В 1904—1917 рр. працював гласним у Городнянському земстві Чернігівської губернії. У 20-х роках був керівником Комісії для складання Біографічного словника діячів України при Українській Академії наук. У середині 30-х років виїхав з Києва й залишив науково-літературну діяльність. Помер 22 березня 1942 р. в евакуації в с. Велика Мурта Красноярського краю.

Виступав як новеліст, публіцист, літературний критик, літературознавець і перекладач. У 1910-х роках опублікував низку оповідань у журналах ЛНВ, «Українська хата», в газеті «Рада». Видав збірку «Оповідання» (Петроград, 1916; з присвятою «Світлої пам'яті М. М. Коцюбинського»). До неї ввійшли десять оригінальних творів («Стріл», «Наречена», «Недоля», «3 темних джерел життя», «Коротке побачення», «Згуба», «Сльози», «Ратовниця», «Млості», «Покута») і переклад уривка з роману фінського письменника Й. Лінанкоски «Вогнево-червона квітка». Для новелістики М. Могилянського характерний поглиблений психологічний аналіз, увага до його найновіших художніх форм (потік свідомості, невласне-пряма мова, акцент на художній деталі, циклізація думок і фраз).

М. Могилянський підтримував дружні взаємини з М. Коцюбинським, здійснив переклад його творів російською мовою («Коцюбинский М. Рассказы. В 3-х т. СПб.— М., 1911—1914»).

Стріл.— Уперше надруковано в ЛНВ, 1912, т. 57, кн. 1-3, с. 269—273. Автограф невідомий. Подається за зб. «Оповідання», с. 7—16.

У листі до М. Могилянського від 18 березня 1912 р. М. Коцюбинський писав: «Тільки що прочитав Ваше оповідання «Стріл», і воно дуже подобалося мені. Особливо яким стає завдання оповідання, коли дочитаєш до кінця. Кінець Вам особливо удався, оповідання задумано і виконано щасливо. Трохи б треба почистити мову — мова ж у белетристичному творі — половина, коли не більше, краси його. Ну та се річ набувна, напишете ще кілька оповідань і опануєте мовою» («Коцюбинський М. Твори. У 7-ми т. К., 1975, т. 7, с. 218»).

Гордіїв вузол — за давньогрецьким переказом, дуже складний вузол, зав'язаний фрігійським царем Гордієм. За пророцтвом оракула, той, хто розв'яже вузол, стане володарем світу. Александр Македонський нібито розсік Гордіїв вузол мечем. Звідси — «розрубати гордіїв вузол» — швидко і просто розв'язати складне й запутане питання.

3 темних джерел життя.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1912, т. 60, кн. 12, с. 509—512. Автограф невідомий. Подається за зб. «Оповідання», с. 33—41.

У листі до М. Могилянського від 17 січня 1913 р. М. Коцюбинський писав про цей твір: «...останнє оповідання] Ваше у «Віснику» дуже сподобалося мені. Та й попередні цікаві» (Там же, с. 296).

Згуба.— Вперше надруковано в журн. «Українська хата», 1913, № 6, с. 332—335, з супровідним жанровим визначенням «Психологічний нарис». Автограф невідомий. Подається за зб. «Оповідання», с. 51—59.

Євген МАНДИЧЕВСЬКИЙ

Мандичевський Євген (псевдонім — Фр. Улянович) народився 1873 р. в с. Зарваниця (тепер Тербовлянського району Тернопільської області) в сім'ї священика. Навчався у Львівському, Грацькому (Австрія) та Берлінському університетах. Учителював у гімназіях Львова, Перемишля, Тернополя. Працював редактором педагогічного журналу «Молодіж». Дата смерті невідома.

Виступав як новеліст і поет. Дебютував новелою «Груша» в газеті «Діло», 1899, № 84. Друкувався в ЛНВ, газетах «Діло», «Буковина», «Руслан», альманахах «З-над хмар і з долин» (Одеса, 1903), «Багаття» (Одеса, 1905). Видав збірки новел: З живого і мертвого. Новели. Львів, 1901; Судьба. Новели. Тернопіль, 1907; В ярмі. Тернопіль, 1907. І. Франко в огляді [«Українська література за 1899 рік»] відзначив «неабиякі здібності» Є. Мандичевського, проте зауважив, що в нього, «крім добрих речей, трапляються праці, ще зовсім не зрілі» (т. 33, с. 16).

У кращих новелах Є. Мандичевський майстерно передає настрої і душевний стан людини в якийсь переломний момент її буття. Твір «В долині поклонників Брами» (1905) позначений рисами богошукання.

Буря. Акварелька. — Надруковано в зб. «Судьба», с. 29—37. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

В дорозі на той світ. — Надруковано в зб. «Судьба», с. 39—46. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

¹ ...на Петра і Павла... — тобто 29 червня за ст. ст.

Катря ГРИНЕВИЧЕВА

Гриневичева Катря Василівна народилася 19 листопада 1875 р. в м. Винники (тепер у межах Львова). З 1910 по 1912 р. видавала дитячий журнал «Дзвінок». Померла 25 грудня 1947 р. в Берхтесгадені (Австрія).

Дебютувала віршами в газеті «Буковина» (1898). Відома передусім як прозаїк. Оповідання друкувала з початку ХХ ст. в газетах «Буковина», «Діло», в ЛНВ, тижневиків «Неділья», двотижневиків «Світ», в альманасі «За красою» (Чернівці, 1905). Випустила у світ збірку «Легенди і оповідання для молоді» (Львів, 1906).

У 1915—1917 рр. К. Гриневичева вчителювала в таборах західноукраїнських виселенців у Нижній Австрії. Про їхню тяжку долю вона розповіла в збірці-циклі антивоєнних новел «Непоборні» (Львів, 1926).

Авторка книжки новозавітних апокрифічних легенд «По дорозі в Сихем» (1923), історичних повістей «Шоломи в сонці» (1928), «Шестикрилець» (1929). У доробку К. Гриневичевої переплелися реалістичні й модерністичні тенденції.

Як згасне день... — Надруковано в зб. «Непоборні», с. 32—37. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

У «Поясненні до читача», яке відкривало збірку «Непоборні», К. Гриневичева зазначала, що під час першої світової війни майже все населення прифронтової полоси Східної Галичини та Волині було насильно евакуйовано цісарськими властями до концентраційних таборів Гмінда, Гредіга, Вольфсберга, Хоченя, Нідеральма, Гаї та інших населених пунктів Нижньої Австрії. Виселенці, яким пощастило вижити, повернулися до рідних домівок тільки після закінчення війни, у 1918 р.

¹ ...хвалу богам Сікстини... — Йдеться про Сікстинську капелу в Римі, один з найвидатніших пам'ятників італійського мистецтва доби Відродження.

² Аспазія (бл. 470 до н. е. — ?) — одна з найвидатніших жінок Стародавньої Греції. Відзначалася освіченістю, розумом і красою. Її ім'я стало символом жіночої досконалості.

³ Сіндбад — центральний персонаж «Казки про Сіндбада-мореплавця» з «Тисяча й однієї ночі» — пам'ятки середньовічної арабської літератури, збірки фантастичних казок, побутових новел, дидактичних історій, анекдотів. Український переклад «Тисяча й однієї ночі» виходив у 1905 р. і за участю І. Франка — у 1912—1913 рр.

⁴ Костомарова Хмельницького напам'ять так вав співав, як отче наш... — Мається на увазі історична монографія М. І. Костомарова «Богдан Хмельницький» (1857).

⁵ Псіхе, Псіхея — у грецькій міфології втілення людської душі. Зображували її у вигляді метелика чи дівчини.

³ *Книг вигнаного народу.* — Надруковано в зб. «Непоборні», с. 163—168. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

¹ Станіслав — колишня (до 1962 р.) назва Івано-Франківська.

² Морави — історична область у теперішній ЧССР.

Орест АВДИКОВИЧ

Авдикович Орест Львович народився 16 лютого 1877 р. в с. Сороки (тепер Бучацького району Тернопільської області). Вчився в Гірничій академії в м. Леобен (Австрія), згодом — у Львівському університеті. Вчителював у гімназії в Перемишлі, де займався і громадсько-культурною діяльністю — був доволітнім головою місцевого науково-просвітнянського товариства ім. Петра Могили. Помер 28 жовтня 1918 р. у Відні.

Основний період літературної творчості О. Авдиковича тривав з 1898 по 1901 р. Саме тоді він написав понад півсотні новелістичних творів (оповідань, нарисів, новел, образків, ліричних поезій у прозі, гуморесок, літературну казку). Друкувався в ЛНВ та газеті «Діло». Видав у Львові «Нарис однієї доби» (1899), збірки «Поезія і проза» (1899), «Метелики» (1900), «Нетлі» (1900), «Демон руїни» (1901), «Моя популярність» та інші оповідання» (1905). Уже перші новелістичні спроби О. Авдиковича привернули увагу І. Франка, який у статті [«Українська література за 1899 рік»] відзначив його «неабиякі здібності» і разом з тим вказав, що в нього трапляються «праці, ще зовсім не зрілі» (т. 33, с. 16).

У малій прозі О. Авдиковича поєдналися реалістичні та символістські тенденції, пластичне відтворення побутової ситуації з космізмом світовідчуття. На ряді його творів (особливо із зб. «Демон руїни», яку складають символістські медитації — поезії в прозі) позначилися декадентські настрої.

В оповіданні «На згарнищах» (1914) О. Авдикович осудив імперіалістичну війну. В його містерії «ладом оповідання» «Ой у рідному краю та на Дикому полі» (нап. у 1914, вид. у 1918 р.) відбилися елементи містицизму. Автор розвідок «Огляд літературної творчості Олександра Кониського» (1908) і «Форма писань Маркіяна Шашкевича» (1911).

До місяця. — Вперше надруковано в зб. «Нетлі», с. 21—33. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Л[ьвів]. 11 жовтня 1899». Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Гуси. — Вперше надруковано в зб. «Метелики», с. 85—94. У кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Л[ьвів]. 12 жовтня 1899». Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ ...та композиція годиться з його долею і настроєм, як дві мольові терції. — Мольові (мінорні) терції (треті ступені діатонічного звукоряду) використовуються в музиці для вираження сумних, меланхолійних настроїв. Дві мольові терції передають стан особливо глибокого психологічного самотагнення, почуття невимовної туги. Зменшені тризвуки характерні для творчості композиторів-романтиків Ф. Ліста, Ф. Шопена, Ф. Шуберта, Р. Шумана.

Така... дурна справа. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. 10, кн. 4-6, с. 205—209. Автограф невідомий. Подається за зб. «Моя популярність» та інші оповідання», с. 134—139.

¹ Платон (428 або 427 до н. е. — 348 або 347 до н. е.) — давньогрецький філософ, об'єктивний ідеаліст.

Кибальчич Надія Костянтинівна (псевдонім — К. Надія) народилася 8 травня (26 квітня) 1878 р. в містечку Ясноград (тепер Дзержинського району Житомирської області) в родині української письменниці Наталки Полтавки. Закінчила гімназію в м. Лубни на Полтавщині. Під час революції 1905—1907 рр. її разом з чоловіком, лікарем М. С. Козловським, було ув'язнено в Херсонській тюрмі. У 1906—1911 рр. жила в Австрії та Італії, де її чоловік перебував на лікуванні. Покінчила життя самогубством 19 вересня 1914 р.

Виступала як поет і новеліст. Друкувалася з 1898 р. в ЛНВ, газетах «Діло», «Рада», альманахах «За красою» (Чернівці, 1905), «Багаття» (Одеса, 1905), «З потоку життя» (Херсон, 1905), «Досвітні огні» (К., 1906), «З неволі» (Вологда, 1908), «Літературний річник українських і польських авторів» (Харків, 1909). Авторка збірок: Поезії. К., 1913; Оповідання. К., 1914; Дитячі оповідання. К., 1914. Про вірші та новелістичні ескізи Н. Кибальчич схвально відгукувалися І. Франко, М. Коцюбинський, Леся Українка.

Десь грають. — Уперше надруковано в ЛНВ, 1900, т. 10, кн. 5, с. 139—140. Автограф: ІЛ, ф. 3, № 1860, с. 524—526. Підпис: «Н.К.» Порівняно з автографом текст першодруку зазнав незначного виправлення — наближення до галицьких мовних норм: *цій — сій, погасила — загасила, одразу — відразу, готичні — готицькі* тощо. Подається за автографом.

Готичні бані... — Готичний архітектурний стиль, поширений у країнах Західної і Центральної Європи у XII—XV ст., відзначається підпорядкованістю архітектурних форм вертикальному ритму, стрічастими склепіннями, великою кількістю різьблення по каменю і скульптурних прикрас.

Малий Ніно. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1912, т. 59, кн. 7-9, с. 79—92. Автограф невідомий. Твір ввійшов у зб.: *Кибальчич Н.* Дитячі оповідання. Малий Ніно. Спогади kota Сивко. К., 1914. Текст у збірці значно досконаліший у мовному відношенні, аніж першодрук.

Подається за зб. «Дитячі оповідання», с. 3—30. Збірки Н. Кибальчич «Оповідання» та «Дитячі оповідання» вийшли до її смерті, про що свідчить їхній спарений — в одній книзі — примірник з автографом «На спогад про М. С. та Н. Кибальчич. 1914 II/II», який зберігається в ЦНБ (бібліотечний шифр: А 020025).

Гарібальді Джузеппе (1807—1882) — народний герой Італії, борець за національне визволення та об'єднання Італії революційним шляхом.

² Він визволив... цілу країну. — У 1860 р. Гарібальді очолив легендарний похід «тисячі» італійських патріотів, щоб допомогти народу півдня Італії, повсталому проти гніту неаполітанських Бурбонів. У 1860 р., після звільнення Гарібальді Королівства обох Сіцилій, воно було приєднане до Сардинського королівства, що стало вирішальним етапом об'єднання Італії.

Антін КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ

Крушельницький Антін Володиславович народився 4 серпня 1878 р. в м. Ланьцут (тепер Жешувського воєводства ПНР). Закінчив філософський факультет Львівського університету. З 1905 р. вчителював у Станіславі, Коломиї, Бережанах. У 1929—1932 рр. редагував львівський прогресивний журнал «Нові шляхи». Після заборони цього місячника польською владою спробував видавати антифашистський журнал «Критика» (1932, вийшло 4 номери). У 1934 р. разом з сім'єю виїхав на Радянську Україну. Незаконно репресований. Помер 13 листопада 1941 р. Посмертно реабілітований.

Дебютував наприкінці XIX ст. як новеліст і перекладач. Друкувався в ЛНВ, газеті «Діло». Видав збірки оповідань: Пролетарі. Львів, 1899; Світла

і тіні. Львів, 1900; Серце, Чернівці, 1901; Артистичні душі. Львів, 1902; Із книги життя. Львів, 1906; Ірена Оленська. Київ — Відень — Львів, 1921. У центрі малої прози А. Крушельницького — внутрішній світ знедоленої в буржуазному суспільстві людини. І. Франко зараховував А. Крушельницького до «талановитих репрезентантів» «нового напрямку» в українській новелістиці (т. 41, с. 525—526).

Автор більше десяти повістей і романів, десяти п'єс. Еволюціонував від буржуазного лібералізму до демократизму.

Дві краші повісті письменника ввійшли у вид.: *Крушельницький А.* Буденний хліб. Рубають ліс. Львів, 1960.

Михась і Ганна. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1903, т. 23, кн. 7-8, с. 126—128. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «В Ярославі. 3 листопада 1901». Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Костянтин СРОКОВСЬКИЙ

Сроковський Костянтин (1878 — ?) — український новеліст, виступав з публіцистичними статтями в польській пресі. Був редактором краківської газети «Nowa Reforma». Обирався послом до галицького сейму. Видав збірку «Оповідання» (Львів, 1901), до якої ввійшло сім творів: «В лісі», «Розвалена стіна», «Дві цегли», «Пригода малого Осипа», «Син ненависті», «На службу», «Через Дністер». В «Історії української літератури у двох томах» (К., 1987, т. 1, с. 507) К. Сроковський згаданий серед «менш відомих» письменників, які, однак, залишили певний слід у розвитку прози, збагатили її новими інтонаціями. Для новелістики К. Сроковського характерні експресивний малюнок, драматизм і «суворий» реалізм, що подекуди переходить у натуралістичне зображення.

Дві цегли. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1898, т. 4, кн. 10-12, с. 279—282. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Острів, в липні 1898». Автограф невідомий. Подається за «Оповіданнями», с. 28—32.

¹ Геркулес — латинська форма імені героя грецької міфології Геракла, який здійснив дванадцять подвигів. Переносом Геркулес — силач.

Юрій БУДЯК

Будяк Юрій Якович (справжнє прізвище — Покос) народився 1879 р. в с. Красногірка (тепер Машівського району Полтавської області) в селянській родині. Закінчив учительський інститут. Учителював. Належав до літературної організації «Плуг». Помер 23 вересня 1942 р. в Києві.

Виступав як поет, прозаїк, драматург, дитячий письменник, публіцист. Друкуватися почав з 1895 р. Видав історичні поеми «Невольниця-українка» (1907) і «Пан Базалей» (1911), збірку ліричних віршів «Буруни» (1910), збірки «На полях життя» (К., 1909), «Записки вчителя» (К., 1912). У низці романів, п'єс та оповідань змалював життя Радянської України. Друкувався в журналах ЛНВ, «Українська хата», «Бджола», «Киевская старина», в газетах «Хлібороб», «Громадська думка», «Рада», «Село», «Засів», в альманасі «Перша ластівка» (Херсон, 1905), а в радянський час — у журналах «Глобус», «Плужанин», «Червоний шлях», «Червоні квіти», альманасі «Плуг».

Молох. — Вперше надруковано в альманасі «З неволі», Вологда, 1908, с. 7—9. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «1906 року. Вересень. У Києві». Передруковано в декламаторі «Розвага». К., 1908, с. 373—375. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ Молох — у західносемітських племен — бог сонця, вогню і війни, у жертву якому приносили людей (переважно дітей), спалюючи їх живцем. Ім'я Молох стало символом ненажерливої сили.

Павло МАЙОРСЬКИЙ

Справжнє прізвище — Сабалдир Павло Олексійович (1880—1956). Автор невеликих побутових нарисів з детальним описом часткових подій з селянського життя («Дрібні нариси з життя простого люду» — «Киевская старина», 1904, т. 84, кн. 2, с. 201—210 та ін.). Друкувався також у газеті «Рада». Кілька віршів у прозі опублікував в альманасі «Квітничок» (К., 1911). Видав зб. «Оповідання». К., 1911.

Подорож на батьківщину. — Вперше надруковано в газ. «Рада», 1911, № 69. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ Alma mater (лат., буквально мати-годувальниця) — старовинна студентська назва університету (який дає «поживу для розуму»). Переносно — місце, де хтось виховувався, набув професійних навичок.

² Самара — колишня (до 1935 р.) назва м. Куйбишева.

Дмитро МАКОГОН

Макогон Дмитро Якович (псевдоніми — Макогоненко, Іван Галайда, Хоростківський) народився 28 жовтня 1881 р. в с. Хоростків (тепер смт Гусятинського району Тернопільської області) в селянській сім'ї. Був виключений з Тернопільської гімназії за участь у громадсько-політичному житті. 1902 р. склав екстерном іспити в Заліщицькій учительській семінарії. Вчителював на Буковині. У 1914—1918 рр. відбував службу на італійському фронті. З 1923 по 1956 р. працював учителем у Галичині. Батько відомої української радянської письменниці Ірини Вільде. Помер 7 жовтня 1961 р. в Івано-Франківську.

Літературну діяльність розпочав у 1900 р. Видав збірку поезій «Мужицькі ідилії» (1907), збірки малої прози «Шкільні образки» (Мамаївці, 1911), «Учительські гаразди. Нариси» (Коломия, 1911), «Проти хвилі. Новели», «По наших селах» (обидві в Коломиї, 1914), в яких реалістично зобразив життя та працю вчителів, селян. Друкувався в журналах «Камінь», «Добра новина», «Промінь», «Неділя», газетах «Нова Буковина», «Громадський голос», «Громадянин».

Сучасне вид.: *Макогон Д. Вибрані оповідання.* Львів, 1959.

Перша посада. — Вперше надруковано в зб. «Учительські гаразди», с. 40—44. Автограф невідомий. Подається за останньою прижиттєвою публікацією у вид.: *Антологія українського оповідання.* У 4-х т. К., 1960, т. 2, с. 449—451.

Брехня. — Вперше надруковано в зб. «Учительські гаразди», с. 67—70. Автограф невідомий. Подається за «Антологією українського оповідання», т. 2, с. 451—452.

Наймит. — Уперше надруковано в газ. «Громадський голос», 1914, № 16. Автограф невідомий. Подається за «Антологією українського оповідання», т. 2, с. 452—454.

Артим ХОМИК

Хомик Артим Якович народився 1881 р. на Західній Україні. Працював професором гімназії. Влітку 1914 р. поїхав у подорож на Східну Україну, де його застала перша світова війна. Згідно з розпорядженням царського уряду про те, що всі піддані воюючих з Росією держав мали бути вислані до Сибіру, був заарештований і висланий у м. Севськ (тепер райцентр Бriansької області РРФСР). Під Севськом працював помічником лісничого до Лютневої революції 1917 р. У 1917—1919 рр. жив у Києві, де співробітничав у періодичних виданнях, у видавництві «Відродження».

Потрапивши в оточення українських буржуазно-націоналістичних діячів, опинився в еміграції у Відні. Працював у журналі «Воля». Помер у 1921 р.

Дебютував чотирма новелами з циклу «Всесильний долар» (ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4-6). Усього опублікував у журналах ЛНВ (1905, т. 32, кн. 10-12; 1908, т. 41, кн. 1-3; т. 43, кн. 7-9) та «Українська хата» (1910, № 3) дванадцять нарисів-картинок цього циклу. Автор оповідань «На бойовищі життя (Уривки з листів до приятеля)» (ЛНВ, 1906, т. 35, кн. 7-9) та «Raison D'etat» («Українська хата», 1910, № 11-12). Виступав як публіцист. У 20-х роках побачила світ єдина збірка його художньої прози: *Хомик Артим. «Всесильний долар» і інші новели.* Київ — Відень — Львів [б. р.].

Новели з циклу «Всесильний долар» були настільки оригінальними й несподіваними в тогочасному українському літературному потоці, що дехто навіть вважав їх перекладними. Це якоюсь мірою спричинилося до того, що критика спочатку обходила їх мовчанкою. Першим їх високо оцінив Г. Хоткевич у літературно-критичному огляді «Камні отметаємне»: «... він мало ще написав, але те, що він дав, звучить так оригінально і так, позволю собі висловитися, сучасно, що заслуговує на увагу». На думку поцінувача, «цикл «Всесильний долар» — це річ, закроєна на велику і широку скалу. Коли в листах «На бойовищі життя» Хомик секціонував поодинокую душу — тут на анатомічному столі бачимо розложеними всі суспільні хвороби, всі язви і гнійники людськості. Інтродукція до самого циклу — це з кричі кутній меч, щось надзвичайно сильне ...» («Українська хата», 1909, № 10, с. 528, 531).

Проза А. Хомика зазнала благотворного впливу ідей наукового соціалізму. Цей письменник створив своєрідний різновид новели-нарису, в якому органічно поєднуються інтелектуалізм мислення, публіцистичний пафос і філософський підтекст.

Із циклу «Всесильний долар». — Уперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4-6, с. 108—115. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ ...немов казочний Зевес, пожер своїх родичів і кривняків. — У давньогрецькій міфології Зевс — верховний бог, володар богів і людей. Його батько, Кронос, боячись бути скиненим своїми дітьми, щороку ковтав новонароджену дитину. Рея обманула чоловіка, давши йому проковтнути замість новонародженого Зевса загорнутий камінь. Змужнівши, Зевс у боротьбі за владу переміг Крона та інших титанів, яких було скинуто в безодню Тартар.

² ...в трансцендентальному царстві ідей... — За ідеалістичними вченнями, трансцендентальні ідеї передбачають можливість існування інтуїтивного, позадосвідного пізнання умоглядних, надчуттєвих, потойбічних властивостей буття.

³ Новий Александр і новий Діоген. — Александр Македонський (356—323 до н. е.) — видатний полководець і державний діяч стародавнього світу. Діоген (403—323 до н. е.) — давньогрецький філософ. Коли греки проголосили Александра Македонського своїм вождем, багато державних діячів і філософів прийшли привітати царя. Александр сподівався і Діогена. Не дочекавшись, поїхав сам до філософа. Той якраз лежав і грівся на сонці. Привітавшись, цар запитав, чи немає у нього якогось прохання, на що Діоген відповів: «Відійди трохи вбік, не заступай мені сонця». Александр був вражений гордою і величною душею філософа. На зворотному шляху цар сказав своїм супутникам, які кепкували з філософа: «Якби я не був Александром, я хотів би бути Діогеном» (див.: *Плутарх. Сравнительные жизнеописания.* М., 1963, т. 2, с. 404).

⁴ Туркестан — історико-географічна область, що включала в XIX — на початку XX ст. територію сучасної Середньої Азії і Казахстану, а також частину Центральної Азії.

⁵ ...зроблю подібний маневр, як Пілат із Христом, коли запитав його, що таке правда.— За Євангелієм від Іоанна (гл. 18) Понтій Пілат, намісник Іудеї в 26—36 рр., запитав Ісуса Христа: «Що є істина?» Пілат був ніби й не проти того, щоб врятувати Христа, і пропонував відпустити його, та все ж на вимогу натовпу дав згоду розп'яти його на хресті на горі Голгофі.

⁶ ...загального Ньютонового правила, що акція викликає реакцію...— тобто, що дія викликає протидію. Це один з основних законів класичної механіки, які відкрив Ісаак Ньютон (1643—1727) — англійський учений, один з основоположників сучасного природознавства.

⁷ Блудний син — вислів походить від євангельської притчі про блудного сина, який, живучи розпусно, розтратив на чужині все, що мав. Убогий, голодний і хворий, з каяттям повернувся він додому. З радістю зустрів його батько, все пробачив йому, одягнув у дороге вбрання і наказав зазолоти теля. Переносно: людина, яка після довгих блукань і розпусного життя з каяттям повертається до своєї родини.

⁸ Демосфен (384—322 до н. е.) — афінський політичний діяч і оратор.

Христя АЛЧЕВСЬКА

Алчевська Христя (Христина) Олексіївна народилася 16(4) березня 1882 р. в Харкові в сім'ї фінансового діяча й промисловця. Мати — Христина Данилівна — педагог, діячка народної освіти. Х. О. Алчевська закінчила Першу жіночу гімназію в Харкові, навчалася на вчительських курсах у Парижі. Після повернення в рідне місто викладала в тій же Першій жіночій гімназії. Вчилася в Харківській художній школі. В 20-х роках була членом Українського товариства драматургів і композиторів. У літературній творчості віддавала перевагу поетичним жанрам. Друкуватись почала з 1905 р. в ЛНВ. Видала поетичні збірки «Туга за сонцем» (1907), «Сонце з-за хмар» (1910), «Пісня життя» (1911), «Вишневій цвіт» (1912), «Пісні серця і просторів» (1914), «Встань, сонце!» (1916). На творчість Христі Алчевської зробила вплив революція 1905—1907 рр. Революційні події 1917 р. відображені у збірці «Пробудження» (1917). Відома також як прозаїк, літературний критик і дитяча письменниця. Друкувалась у журналах «Промінь», «Українська хата», «Шлях», «Рідний край», «Світло», «Молода Україна», «Сяйво», в газетах «Рада», «Діло», а в радянський час — у часописі «Червоний шлях».

Померла 27 жовтня 1931 р. в Харкові.

Асані Зейнеп Шкіц. — Уперше надруковано в журн. «Сяйво», 1914, № 7-9, с. 192—194. Автограф невідомий. Подається за першодруком

Лесь ГРИНЮК

Гринюк Лесь (Олекса Якимович, псевдоніми — Віль, Степан Вільшанський) народився 25 березня 1883 р. в с. Воскресинці (тепер Коломийського району Івано-Франківської області) в родині незаможного селянина. У 1902 р. закінчив коломийську гімназію. Вчився на юридичному факультеті Львівського університету, проте через брак коштів і хворобу навчання не завершив. Працював редактором коломийського тижневика «Поступ», чернівецької газети «Буковина», у редакції львівської газети «Діло». Помер 7 серпня 1911 р. в Воскресинцях.

Видав збірку новел, образків і ліричних поезій у прозі «Весняні вечори» (Коломия, 1904; 2-е вид. — Київ — Лейпціг, 1920). Її відкривав невеличкий ліричний пролог без назви, за яким ішли вісім творів: «Весняні вечори», «Картка з дневника», «Старий, пан», «Настася», «Трое дітей».

«Синове весілля», «Смерть», «Через гори». У них Лесь Гринюк спробував відтворити психологію окремих представників селянства, студентства, чиновництва. Друкувався в ЛНВ, «Поступі», «Буковині», «Ділі». Для творчої манери Гринюка-новеліста характерне поєднання ліризму та психологізму, конкретно-реалістичного малюнка з філософськими роздумами, з неоромантичними уявленнями про місце і роль особистості в недосконалому світі, прагнення зобразити людину у зв'язках з соціальним середовищем і Всесвітом.

Виступав з публіцистичними статтями та віршами. Переклав українською мовою «Тараса Бульбу» М. Гоголя, деякі твори Л. Андрєєва та норвезького письменника Т. Біорнсона, «Так мовив Заратустра» Ф. Ніцше. *Трое дітей.* — Надруковано у зб. «Весняні вечори», с. 65—72. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

Через гори. — Надруковано у зб. «Весняні вечори», с. 89—96. Автограф невідомий. Подається за збіркою.

Леонід ПАХАРЕВСЬКИЙ

Пахаревський Леонід Андрійович (псевдоніми — Л. Чулий, Л. Свігровський) народився 16(4) вересня 1883 р. в с. Щербатинці (тепер Богуславського району Київської області). Закінчив Київський університет, музично-драматичну школу М. Лисенка. Виступав як актор, режисер, театральний критик. У радянський час завідував середньою трудовою школою у Києві. Помер у 1941 р.

Письменник демократичного спрямування. Найбільших творчих успіхів досяг у новелістиці. Еволюціонував від пресвітеріанських оповідань до оповідань та етюдів, прикметною ознакою яких став імпресіоністичний малюнок. Друкувався з 1905 р. в журналах ЛНВ, «Світло», газетах «Рада», «Діло», «Громадська думка». Видав збірки оповідань: Буденні оповідання. К., 1910; Пожовкле листя. К., 1911; Оповідання, кн. 3. К., 1913. У кращих оповіданнях дожовтневого часу висловив протест проти знецінення особистості міщанським існуванням і покірністю, заляканістю та обережністю, буденщиною і застоєм, закликів до активного діяння, до боротьби за краще життя. Автор п'єс «Нехай живе життя!» (1907), «Тоді, як липи цвіли» (1914).

Тоді, як акації цвіли. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1908, т. 42, кн. 4-6, с. 240—251. Автограф невідомий. Подається за зб. «Буденні оповідання», с. 95—112. В кінці тексту зазначено дату: «Серпень, 1907 р.».

Сентиментальне оповідання. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1913, т. 43, кн. 7-10, с. 57—69. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ Бахус — латинська форма слова Вакх — одного з імен грецького бога виноградарства й виноробства Діоніса.

² Ти знаєш, я Аріадна. Читав у Чехова? — Оповідання «Аріадна» А. П. Чехова вперше надруковано в журн. «Русская мысль», 1895, № 12, с. 1—26. У центрі твору — легковажна красуня, поміщицька дочка, яка понад усе любила чарувати чоловіків і насолоджуватися світськими розвагами. Вагалася між досвідченим ловеласом і широким закоханим у неї молодим чоловіком. «Аріадна» Чехова, безумовно, стала одним з імпульсів до створення «Сентиментального оповідання» Пахаревського.

Михайло ЖУК

Жук Михайло Іванович народився 20(8) вересня 1883 р. в м. Каховка в сім'ї робітника. Вчився в Київській рисувальній школі, Московському училищі живопису, скульптури та архітектури, Краківській академії красних мистецтв. З 1905 р. вчителював у Чернігові. Учасник літературних «субот»

у М. Коцюбинського. Займався живописом, книжковою графікою та художньою керамікою: Створив портрети Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, М. Вороного, В. Сосюри, В. Чумака, Г. Нарбута. З 1925 по 1953 р. — викладач Одеського художнього інституту та художньої школи. Помер 7 червня 1964 р. в Одесі.

Автор «психонovel», віршів, казок (з власними ілюстраціями), критичних статей. Дебютував оповіданням «Мені казали: «Ще молодий!» (ЛНВ, 1906, кн. 10), про яке М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові: «...се ще проба молодого пера; але, на мою гадку, пера талановитого. Варто б заохотити починаючого автора, бо я сподіваюся, що він зможе зробити дещо для нашої літератури» (Коцюбинський М. Твори. В 7-и т. К., 1975, т. 6, с. 61). Друкувався у журналах ЛНВ, «Молода Україна», «Шлях», газеті «Рада», в радянський час — у журналах «Музагет», «Червоний шлях». Видав зб. «Співи землі» (Чернігів, 1912), в яку ввійшли його вірші та цикл поезій у прозі «Пісні раба». «Гарними речами» називав краші вірші та оповідання М. Жука його вчитель і натхненник М. Коцюбинський (там же, с. 65).

Здійснено вид.: Михайло Жук. Альбом. К., 1987. У ньому вміщено нарис про життя і творчість митця, а також репродукції його робіт.

Дора. Оповідання. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1907, т. 39, кн. 7-9, с. 62—65. Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Вона. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1909, т. 47, кн. 7-9, с. 449—460. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Чернігів, 1908 р.» Автограф невідомий. Подається за першодруком.

Данило ХАРОВ'ЮК

Харов'юк Данило Юрійович народився 25 грудня 1883 р. в с. Підзахаричі Вишницького повіту (тепер Путильського району Чернівецької області) в селянській сім'ї. 1905 р. закінчив Чернівецьку вчительську семінарію, де українську мову та літературу викладав О. Маковей, який підтримав потяг обдарованого юнака до літературної творчості. З 1905 р. Д. Харов'юк учителював у буковинських селах Розтока, Іспас — Велике Поле та ін. У 1914 р. був мобілізований до австро-угорської армії. Наприкінці 1916 р. тяжко захворів. Помер 14 жовтня того ж року в Тешині.

Дебютував 1907 р. оповіданням «Полагна». Автор малих прозових форм «Посліднє веретя», «Ліцитація», «Хлиставиця», «Жаль», «Смерть Сороканюкового Юри», «Спомин», «Тезьки», «Уроки», «Баби» та ін., в яких реалістично змалював побут і психологію гуцулів, злиденне життя буковинського селянства, визискування трудящих за капіталізму. Д. Харов'юк друкувався в ЛНВ, газетах «Народне багатство», «Ілюстрована Україна», «Каменярі», «Час» та інших західноукраїнських періодичних виданнях. Діагностика його оповідань включена до вид.: Письменники Буковини початку ХХ століття. К., 1958, с. 81—118.

Полагна. Оповідання. — Вперше надруковано в ЛНВ, 1907, т. 37, кн. 2, с. 230—235. В кінці тексту зазначено дату: «12/X 1905». Автограф невідомий.

8 грудня 1905 р. Д. Харов'юк надіслав рукопис «Полагни» І. Франкові з таким супровідним листом:

«Високоповажаний пане добродію!

Прошу сердечно переглянути сих пару карток і сказати мені вірно, чи має сей образок «Полагна» хоть крихітку вартості. Як ні, то до коша з ним, бо шкода бавитися із таким, ліпше щось вартного перечитати. А якби щось хоть трохи був здатний, то прошу мене в сім повідомити. Заразом прошу сей образок помістити у «Віснику» за січень 1906 р.

Прошу також зробити мене критично уважним, яких засад треба би триматися при писанню таких образків із народного життя. На відповідь прилучую картку. З повним поваженням Данило Харов'юк» (ЛЛ, ф. 3, № 1638, с. 659—660).

У листі від 28 грудня 1906 р. І. Франко писав Д. Харов'юкові:

«Високоповажаний пане!

Вибачайте, що Ваш лист і Ваше оповідання так залежалися у мене. Сьогодні я випадком знайшов його і прочитав. Оповідання мені дуже подобалося як зразок гуцульського життя й діалекту, і я постарався надрукувати його в «ЛН Віснику». Прошу також і о дальші такі причинки. Та будьте ласкаві до кожного додавати словничок гуцулізмів [...].

Остаюсь з правдивим поваженням.
Ваш Іван Франко» (т. 50, с. 306).

13 січня 1907 р. Д. Харов'юк відповів на цей лист:

«Високоповажаний пане добродію!

Дякую сердечно за Вашу відповідь із дня 28/12 1906. Дуже потішила мене Ваша оцінка могого оповідання. Я чекав на неї довго із тої причини, щоби не пускатися на сміх перед людей із іншими оповіданнями. Прошу помістити у Л.-Н. В-ку. Слова: луплішка — час, коли робітники у лісах луплять дерево, здирають кору; ириця — вирій, теплі краї, куди птахи відлітають. Прошу вибачити, що докучаю. Остаюсь із щирим поваженням Данило Харов'юк» (ЛЛ, ф. 3, № 1638, с. 661).

«Полагна», як і інші оповідання Д. Харов'юка, написана з відтворенням у мові персонажів особливостей гуцульського діалекту. Цей твір був опублікований у ЛНВ з передмовою І. Франка «Літературна мова і діалекти», в якій він зазначав: «Для доповнення серії наших оповідань на галицьких діалектах подаємо тут оповідання з гуцульського життя д[обродія] Данила Харов'юка, молодого учителя в гуцульським селі Розтоках, і звертаємо увагу на його оригінальний талант. Не в тім річ, що гуцульським діалектом він володіє краще та вірніше, ніж хто-будь перед ним; у самім житті гуцулів він оком правдивого артиста вміє доглянути такі моменти і риси, яких не добачив ніхто перед ним» (т. 37, с. 210).

Подається за першодруком.

¹ Але де ваш Юрій... — тобто православне свято Юрія (24 квітня за ст. ст.) — у горах початок весни.

² Середопістя — четвертий тиждень великого посту, який триває перед великоднем сім тижнів.

Наталія РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО

Романович-Ткаченко Наталія Данилівна (псевдонім — Наталія Романович) народилася у 1884 р. в м. Сквирі (тепер Київської області) в сім'ї вчителя. Навчалася в гімназіях Златополя (тепер Новомиргород) і Києва. У 1903—1906 рр. у зв'язку з переслідуванням царською владою за участь у революційних гуртках перебувала в еміграції в Східній Галичині. Була слухачкою філологічного факультету Львівського університету. В радянський час працювала лектором. Належала до літературної організації «Плуг». Померла в 1933 р. у Києві.

Виступала як новеліст, повістяр, мемуарист, перекладач. Писати почала під впливом І. Франка. Її оповідання друкувалися з 1905 р. переважно в ЛНВ, пізніше — у журналі «Червоний шлях». Видала збірки оповідань: Оповідання. К., 1911; Життя людське. Черкаси, 1918. В історію української літератури Н. Романович-Ткаченко ввійшла як своєрідний літописець

революційного руху серед інтелігенції. У своїх оповіданнях ішла від дійсного факту до художньо-проблемного зображення.

Сучасне вид.: *Романович-Ткаченко Н.* Твори, К., 1987.

На балконі.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1909, т. 47, кн. 7-9, с. 90—99. Автограф: ЦНБ, ф. 1, № 3514, арк. 1—6 (без назви, чорновик).

Подається за зб. «Життя людське», с. 64—73. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Київ, 1909».

¹ *Лиса гора*— історична місцевість у сучасному Печерському районі м. Києва. Простягається на правому березі р. Либеді, поблизу місця її впадіння в Дніпро. В другій половині XIX ст. тут споруджено так звані Лисогірські укріплення Нової Печерської фортеці. В 1897 р. Лиса гора стала приміським селищем.

² ...забезпечити собі сите життя за допомогою 20-го числа— тобто дня видачі заробітної платні.

Будиночок над кручею.— Вперше надруковано в журн. «Дзвін», 1913, № 2, с. 79—87. Автограф невідомий. Подається за зб. «Життя людське», с. 168—182. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Київ, 1913 р.»

¹ *Горацій Флакк Квінт* (65—8 до н. е.)— римський поет. Його поетична спадщина відіграла велику роль у становленні європейської поезії.

² *Драгоманов Михайло Петрович* (1841—1895)— український публіцист, історик, літературознавець, фольклорист, економіст, філософ і громадський діяч.

³ *Грінченко Борис Дмитрович* (1863—1910)— український письменник, учений і громадський діяч.

Олексій ПЛЮЩ

Плющ Олексій Львович (псевдоніми — О. Дафненко, О. Дафне-Гедеренко) народився 25(13) травня 1887 р. в с. Оленівка (тепер Борзнянського району Чернігівської області) в сім'ї учителя. Закінчив Першу російську гімназію у Варшаві. З осені 1906 р. вчився в Ніжинському історико-філологічному інституті. Був книгарем і писарем ніжинської «Просвіти», виступав з рефератами на зборах чернігівської «Просвіти». Покінчив життя самогубством 24(12) червня 1907 р.

Писати почав у 1902 р. Кілька оповідань опублікував у ЛНВ та альманахах «Багаття» (Одеса, 1905), «Перша ластівка» (Херсон, 1905). Автор повісті «Великий в малім і малий у великім» (1903). Вдавався як до конкретно-реалістичного письма, так і до використання умовно-символічних форм. Прагнув до поглибленого психологічного аналізу. Писав також вірші, драми. Частина його творів позначена впливом ліберально-народницьких ідей.

Найповніше вид.: *Плющ О.* Твори. У 2-х т. Одеса, 1911—1912 (з життєписом О. Плюща, написаним його батьком Л. А. Плющем).

Огляд торби.— Вперше надруковано у «Творах», т. 1, с. 185—187. Автограф невідомий. В кінці тексту зазначено дату: «9 березоля 1904 року». Подається за першодруком.

Палкий мисленник і учитель.— Вперше надруковано в ЛНВ, 1905, т. 30, кн. 4-6, с. 209—217. Автограф невідомий. Подається за «Творами», т. 1, с. 127—135. В кінці тексту зазначено дату: «1904 року 2 лютого».

У цьому етико-філософському творі з гуманістичних засад подана критика ніцшеанства, тиранії сили. Ще на початку XX ст. молодий письменник висловив проникливу думку про те, що бездумна, сліпа віра в необмежені можливості людського розуму, людини як перетворювача суспільства й природи, володаря Всесвіту,— віра без морального підґрунтя і за-

гальнолюдських ідеалів,— таїть у собі небезпеку дегуманізації і краху людини.

...своїх історичних жидів...— У Біблії йдеться про єврейську народність з III тисячоліття до початку нашої ери (так званий біблійний період історії єврейського народу).

Страшна помилка. Психологічний нарис.— Вперше надруковано в журн. «Українська хата», 1909, № 5, с. 229—237; № 6, с. 294—305. В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «12 квітня 1906 року. Варшава». Автограф невідомий. Подається за «Творами», т. 1, с. 136—166.

Яків МАМОНТОВ

Мамонтов Яків Андрійович (псевдоніми — Як. Лірницький, М. Я., Пан Яшко, Ясь М. Я. М-ов) народився 4 листопада (22 жовтня) 1888 р. на хуторі Стрільця (тепер с. Шапошникове Сумського району Сумської області) в родині селянина. Закінчив Московський комерційний інститут (1914). Служив у царській армії. З 1917 р. жив на своєму хуторі. З 1920 р. працював викладачем педагогіки у вузах Харкова, займався активною театральною діяльністю. Помер 31 січня 1940 р. в Харкові.

Дебютував 1907 р. нарисом «Під чорними хмарами». Опублікував понад двадцять оповідань, нарисів, «фрагментів», «новелеток» у журналах «Українська хата», «Засів», «Ілюстрована Україна», «Сяйво», газеті «Рада», у журналі радянського часу «Шляхи мистецтва». Як поет виступав у різних виданнях з кінця 1900-х до середини 20-х років. Підсумком поетичної творчості Я. Мамонтова стала збірка «Війки за водою (Лірика)» (Х., 1924).

Найбільших творчих успіхів досяг у драматургії. Його кращі п'єси та інсценізації ввійшли у вид.: *Мамонтов Я.* Твори. К., 1962.

Під чорними хмарами. Нарис.— Уперше надруковано в журн. «Рідний край», 1907, № 6 (30 листопада), с. 9—11, під псевдонімом «Як Лірницький». В кінці тексту зазначено дату і місце написання: «Харківщина, жовтень 1907 р.» Автограф невідомий. Подається за першодруком.

¹ *Якраз в сї часи...* зірвалася бурхлива буча...— Йдеться про події першої російської революції 1905—1907 рр.

ПОЯСНЕННЯ СЛІВ

Агрест — агрус
Адігенде — а ось
Адіть — дивіться
Акафіст — церковна служба із величальними піснями
Алюзія — натяк
Алярм — тривога; шум, крик
Англез — довгий сюртук
Андрони плести — говорити нісенітницю
Антрепренер — власник, утримує театральної трупи
Апостол — у часи раннього християнства мандрівний проповідник, організатор і духовний наставник місцевих християнських громад; переносно — ревний прихильник якогось вчення, ідеї
Артист — тут: митець, художник
Архієрей — у православній церкві вище духовенство
Асесор — засідателю суду
Астамент — заповіт
Ацю — вигук, яким відганяють свиней
Ачей — може, мабуть

Баєчний — казковий
Бай — клопіт; **малій бай** — дрібниця
Байтала — незграба, ледар
Балабончик — дзвіночок
Бальон — м'яч, куля
Бантина — поперечна балка між кроквами
Банувати — тужити
Бараболяник, барабуляник — хліб із домашньою тертою картоплі; картопляник
Баран — гребінь течії
Барашкувати — тут: похитувати
Барівки — обшивки, прикраси, китиці

Бастринок — налігач
Бахор, бахур — хлопець
Безрба — свиня
Берлітка — ярмулка — головний убір у євреїв
Бесерунок — покращання
Бетегі — хатні порохи
Бечкова — неділя напередодні великоддя (вербна неділя), коли в церквах святять вербове гілля (бечки)
Білий білет — у дореволюційній Росії видавався звільненим від служби у війську в зв'язку з невиліковною хворобою
Блаваток — волошка
Благочинний — служитель культу, що керує церквами кількох парафій
Блямаж — компрометація
Бодачок — будячок
Ббе — дійсно, справді
Божнік — поличка з образами
Бранжа — компанія, гурт
Братанка — братова дочка
Брус — обтесана чи обпиляна чотиригранна колода
Будз, будзик — овечий сир
Будзик — годинник
Буженія — у гуцулів копчена баранина
Бузівок — бузимок, однорічне теля
Бузько — лелека
Бук — палиця
Бунда — рід верхнього одягу з овечої шкури
Бурешинник — картопляник
Бурмістр — голова міської управи
Бутин — лісорозробка в горах
Буторіння — тут: шмаття
Бюрб — тут: письмовий стіл

Вагувати — вагатися
Вакції — канікули
Ванькір — бічна кімната, відокремлена стіною від великої кімнати
Вар — кип'яток
Варіят — божевільний
Варувати — берегти
Вахляр — віяло
Вахмайстер (вахмістр) — у дореволюційній армії старший із унтер-офіцерських чинів у кавалерії і кінній артилерії, якому в піхоті відповідав чин фельдфебеля; комендант дільниці жандармерії
Вдовичка — тут: кімнатна рослина
Велика (великоддя) суббота — субота напередодні великоддя
Вергти — дати; кинути
Верета — покривало, мішок на сінник
Вертач — робітник біля свердла, яким докопуються до нафти
Верхівець — вершник
Веселиця — веселка
Вечірня — відправляювана у другій половині дня церковна служба у християн
Вибіванка — вибійка, тканина з візерунком, який наноситься вручну за допомогою різьбленої або набірної дерев'яної дошки
Віверитися — подивитися уважно
Внеманципуватися — стати емансипованим; звільнитися від якоїсь залежності
Віімок — виняток
Вилабудатися — вирватися
Вимівка — докір
Вимітувати — тут: валити, нищити
Віпастися — тут: поправитися
Віпращувати — прополоти, просапати
Вірок — тут: вислів
Вісилений — знесилений
Віхисувати — використати
Вічіски — залишки після вицісування (очищення) вовни, шерсті, шовку від чого-небудь
Відай — може, мабуть
Відвінувати — видати дочку заміж, наділити посагом
Відказувати — нарікати

Відпуст — тут: церковний обряд під час храмового свята, коли масово відпускаються гріхи
Відсипіє — тут: зерно, борошно та інші продукти
Віно — посаг, придане
Вінт — гра в карти
Віст — гра в карти
Вітія — оратор, красномовець
Вітчизна — вітчизна, отча сторона
Вказівки — стрілки (годинника)
Возний — судовий урядовець
Волічка — нитка з вовни
Волосати — тягати за чуба
Волость — у дореволюційній Росії адміністративно-територіальна одиниця, що входила до складу повіту; приміщення волосної управи
Ворохобник — бунтівник
Втемитися — тут: навіювати нудьгу, наскучити
Второгодник — учень другого класу
Втрафити — потрапити
Втягнути квоту — вписати грошову допомогу
Вуйко — дядько по матері; про старшого віком чоловіка

Гатілки — українські народні обрядові пісні з іграми і танцями
Газда — господар
Галаган — давня австрійська монета, що дорівнює чотирьом крейцерам
Галілейський — тут: галицький
Гальба — півлітровий кухоль
Гараздувати — жити
Гарак — ром
Гарець — міра сипких тіл, що дорівнює 3,28 л; посудина, що вміщує таку кількість речовини
Гарман — тік
Гаспид — чорт
Гвер — гвинтівка
Гдірати — бурчати
Гебановий — ебеневий, темно-коричневий колір ядра ебеневого дерева
Гейби — наче, мовби
Гемонський — демонський
Геометер — землемір
Гербата — чай
Герштікати — гратися, розважатися
Гібель — рубанок

Гидригання — жарти, забавки
Гир — тут; гир загірився —
слід не лишилося
Гйцель — людина, що виловлює
собак
Гйшкаться — битися, задира-
тися
Глотá — скупчення народу, натовп
Гнйпик — насмішник
Говіти — постити і відвідувати
церковні служби, готуючись до спо-
віді та причастя
Гой — зневажлива назва людей ін-
шої віри, зокрема для християн-
бідняків у євреїв-багачів
Голодна кутя — переддень
водохреща
Горáльник — робітник на спир-
тово-горілчаному заводі
Горіша — верхи гір, звідки пли-
вуть ріки
Гороїжитися — ставитися зви-
сока
Горорізьба — горельєф
Горсётка — корсет
Гостювáльня — вітальня
Грагáр — сволок
Грáлі — вила з кількома ріжками
для копання і вантаження буряків,
картоплі
Грань — жар, розжарене вугілля
Грйвеник — срібна монета в де-
сять копійок
Грубцáн — товстун
Груз — подрібнене каміння
Гудзувáтий — вузлуватий
Гунявий — який говорить нероз-
бірливо, у ніс
Гурма — юрба

Дáві — якість
Декáн — тут: у католицькій церк-
ві старша духовна особа, свяще-
ник
Деканáт — тут: парафія
Делькотіти — тремтіти
Дérга — верхній жіночий одяг
у вигляді плаhti темного кольору
Десятник, десяцький —
у дореволюційній Росії виборна
службова особа від десяти селян-
ських дворів, яка виконувала адмі-
ністративно-поліцейські функції
Джагáн — кайло, кирка
Дзéпати — виговорювати
Дзйгар — сигарета або цигарка
Дзйглик — стільчик

Дзьобня — тканина барвиста тор-
бина у гуцулів
Димчйна — спідничина
Дихавичний — астматичний
Днєвник — щоденна газета
Добйток — майно
Доброхйтно — добровільно
Документно — точно, саме, справ-
ді-таки
Домáтор — домосід
Дострбйтися — пристосуватися
Драб — гувльвіса, обірванець
Дригблйти — тремтіти
Дрйлитн — штовхати
Дрйб — тут: дріботи
Дука, дукар — багач

Епйтємія — церковне покарання,
що полягає в суворому дотриманні
посту, довгих молитвах, посиленних
поклонах і т. ін.
Ефемерйди — метелики-одно-
денки

Егбмость, егбмосць — свя-
щеник
Ёло — почало

Жёртйся — сваритися
Живлб — усе живе, жива природа
Жовнá — чорний дятел
Жбвнйр, жбвнйр — солдат
Жонц — управитель
Жорствá — гравій
Жупа — плата за оренду соляної
шахти; жупна сіль — оплаче-
на, державна сіль

Зáвід — професія, фах, специаль-
ність
Загáрливо — завзято
Загáта — огорожа біля стін хати,
проміжок між якою і стінами за-
кладається листям, соломкою і т. ін.
для утеплення хати взимку
Загатйти — тут: загарбати
Загирйти — занепасти
Заглайти — залагодити, прихо-
вати
Загútатйся — розважитися
Закйп — яма для добування нафти
Залйжник — поличка для ложок
Запáска — жіночий одяг у вигля-
ді шматка тканини, що використо-
вується замість спідниці для об-
гортання стану поверх сорочки;
фартух
Заснйдіти — змарніти

Затрацєний — пропашний
Зафасувáти — отримати
Захбвувáтися — поводитися,
матися, утримуватися
Зацукатйся — дати себе збити
в дискусії; не знати, що відповісти
Зачирáти — черпати, набирати
Збйрня — сільська управа, в якій
було приміщення для тимчасового
ув'язнення
Зблякбванйй — збляклий
Збуй — розбійник
Звáгом — повагом
Звбри — яри
Звбщйк — візник
Звуковйк — учень-першокласник
Зимйвля — тут: корм для худоби
на зиму
Зйбжувáтися — зішулюватися
Зловрбгнйй — зловісний
Зовйця — чоловікова сестра
Зрйбнйй — рядняний, пошитий з
полотна, витканого домашнім, ку-
старним способом
Зух — завзята людина

Йнтрўз — тут: нововпроважене
явище

Йршáні штáні — штани з овечої
шкурки, шерстю всередину, які но-
сильи пастухи в Причорномор'ї

Ймосць — попада

Йно — тільки, як тільки
Йбнськйй — ієнськйй (від міста
Іена)

Кáбат — верхній одяг жовнірів
Кáбза — гаман, капшук
Кáгла — отвір у димоході (до сте-
лі), який затуляють для збережен-
ня тепла
Калантбрник — бешкетник
Кальвáрйя — відпустове церков-
не свято
Кáменйця — мурований будинок
Кáмерáльнйй — державний
Кáмєя — невеликий різьблений
камінь з випуклим зображенням
Кáмйзелька — жилетка, безрукав-
ка
Каналйр — асенізатор; той, хто
чистить каналізаційну систему
Кантйна — шинок
Канўн — мед, пиво на храмове
свято

Капáрство — недбалість, неохай-
ність
Капбта — чоловічий верхній дов-
гий одяг
Кáртáн — ситець
Квáрта — кухоль, міра рідких і
сипких тіл (звичайно трохи більша
за літр)
Кватйрка — тут: четверта части-
на кварти
Квєстйя — проблема, питання
Квбта — грошова допомога
Кєбєтнййй — здібний, умільний
Кєлйшок — чарка
Кнмáка, кнмáк — палиця, ло-
мачка, поліно
Кнп'ячка — неочищена нафта
Кйзлй — крокви
Кйнва — дерев'яне відро
Кйтáра — давньогрецький струн-
ний щипковий музичний інстру-
мент типу ліри
Кйш — тут: пристосування ў млині
для засипання зерна
Клєвєць — молоток
Клєчаннйя — зелень; гілки з ли-
стям, якими на зелені свята при-
крашають хату, двір
Клўби — боки
Кмєтйй — багатий
Кнйш — вид білого хліба з загор-
нутими всередину краями та зма-
заного салом або олією
Кобй — якби, щоб, щоб лише
Кобйта — жінка
Кбвбок — колода
Кбвнйр — комір
Кбвтáти — вдаряти, стукотіти
Кбвтун — міщанин, обиватель
Когўт — півень
Колййка — залізниця
Колядá — народна обрядова піс-
ня, яка виконується в період різд-
вяних свят з 25 грудня по 1 січня
за ст. ст.
Коляднйкн — ті, що беруть
участь в обряді, пов'язаному
з виконанням колядок
Комйсар — тут: урядовець, що ви-
конує поліційні функції
Комйть голбвбю — стрімголов,
сторчголов
Конверзáця — розмова
Кбнка — трамвай з кінною тягою
Конкльбзйя — висновок
Консйстбрйя — у дореволюцій-
ній Росії установа з церковно-

адміністративними й судовими функціями, що підлягала епархіальному архієреєві

Контрамас — карантин

Конфронтація — тут: очна ставка

Копець — бурт (велика купа) картоплі

Корець, кірець, кірчик — металевий або дерев'яний кухоль чи ківш із держаком

Коріцматися — поволі вставати після сну

Корова — прикріплене до довгого держака полотнище з зображенням Христа або інших святих

Корбна (крона) — австрійський гріш, 50 крейцарів

Косіця — квітка, якою закосячуються

Костриця — внутрішня тверда неволокниста частина стебел прядивних рослин (конопель, льону та ін.), що залишається у вигляді дрібних колочих трісочок під час попередньої обробки цих рослин

Котіга — віз, на якому возять припаси, необхідні для пастухів, овець

Кочержник — місце біля припечка, де стоять коцюба, рогац тощо

Крам — крамниця

Креїцар, креїцер — у колишній Австро-Угорщині дрібна розмінна монета, 1/100 ринського, гульдена

Крилатка — верхній чоловічий одяг XIX — початку XX ст.

Крїлос — у церкві — підвищене місце для хору, читців із правого та лівого боку від середніх дверей вівтаря

Крогулєць — хижий птах з родини соколів

Кудовчити — куйовдити

Кужівка — частина пряжки у вигляді кілка

Кужіль — прядиво або вовна, намотані на кужівку

Куля — милиця

Кульшки — серезки

Курмання — лахміття

Куртий — низький, короткий

Кутя — обрядова каша з ячмінних або пшеничних зерен, уживана з солодкою підливою напередодні різдвя або водохрещтя

Кúфа — посудина для рідини на 100 л

Кучинір — босяк

Кúчма — бараняча зимова шапка

Лáдан — ароматична смола, яку використовують звичайно для обкурювання під час виконання релігійних обрядів

Ладітисся — лагодитися

Лáдки — плескати в долоні; приспівувати на весіллі

Ландвійт — сільський війт

Лед — лід

Лéда хвіля — ось-ось, через хвилию

Лéпський — гарний

Лілик — кажан

Линтвáревий — з овечої шкіри

Лисáвий — лисуватий

Лібéрія — ліврея, формений одяг для швейцарів, лакеїв

Лігарітм — логарифм

Ліп'янка — глиняна ліплена хата

Ліска — хвіртка

Лотáча — водяна рослина з великим листям та білими квітками (латаття біле)

Лунчина — мянулорічне сало

Луплінка — здирання кори зі зрубаних дерев

Лутка — бокова частина дверної рами, стесана навскіс

Люстра́тор — той, хто складав люстрації — опис мешканців державних або орендованих маєтків з метою встановлення доходів з них

Лютрівна — підприємство для очищення самогону

Мажáра — на півдні України великий довгий віз

Мáзур (мазурка) — польський народний парний танець; з XIX ст. поширився в Європі як бальний танець

Май найбільше, дуже; най

Майбу́ти — мабуть

Мамóна — нажива

Мáндель — сніп

Манéрка — похідна металева фляжка з кришкою у вигляді склянки, що прикручується

Манті́ль — коротка жіноча накидка без рукавів

Манті́й — шахрай

Маржіна — худоба

Ма́ри — ноші для перенесення мерців

Ма́риця — дрібниця

Ма́тка — яма, в якій земний віск сам виходить з-під землі й наповнює її

Ма́тура — екзамен на атестат зрілості, який складали учні, що кінчали середню школу

Маха́н — бараняче м'ясо

Ма́чанка — страва із сиру та сметани

Ме́ва — чайка

Метре́са — наложниця, полкубовниця

Мецена́с — тут: адвокат

Мі́ля — міра довжини, неоднакова в різних країнах; стара російська миля — 7 верст — 7467,6 м.

«Мисліте», випісувати по дорозі «мисліте» — переносно: плутатися ногами, робити по землі візерунки на зразок літери «М», яка в старослов'янському алфавіті називалася «мисліте»

Митру́га — турбота

Мідця — змія-мідянка

Міту́ситися — метатися

Мі́шма — впереміш, мішанина

Мла́ка — трясовина

Монопо́лька — у дореволюційній Росії та на Україні винна крамниця для монопольної торгівлі горілкою; казенна горілка, що продавалася у такій крамниці

Мо́нтекрісто — пістолет

Моска́ль — солдат

Мося́жний — художньо оброблений виріб з міді й латуні

Му́терка — гвинт

Навтя́мити — набриднути

Наландува́тися — намучитися

Напра́вці — навпростець

Нара́зливий — невідступний

Неба́вом — незабаром

Неві́ста — заміжня жінка

Недискре́ція — нетактовність

Недиспо́зіція — нездужання

Неконтéнтний — незадоволений, невеселий

Неодуко́ваний — неосвічений

Несві́цький — несусвітній

Неха́рний — неохайний

Ніпа́ти — ходити туди й сюди, висуваючи що-небудь

Нішпорка — той, хто надмірно цікавиться всім, потай стежить за ким-небудь

Нінапо́пах — дуже мало або зовсім нема

Ну́та — нота, мелодія

Обарі́нок — бублик

Обі́тниця — заручини

Обла́з — стрімка стежка в горах

Оборі́г — повітка на чотирьох стовпах для зберігання сіна

Обриво́к — здобуток, нажива

Обру́с — скатерть

Обруч — поряд

Обсерва́ція — спостереження

Обид — обрій

Ого́ртка — бідна одіж

Одва́х — гауптвахта

Оде́нок — стіжок соломни на дерев'яній підстилиці

Оклепа́ний — загальновідомий, банальний

Околі́т — сніп житньої соломни, обмолочений нерозв'язаним

Опа́л — паливо

Опі́р (упир, вампір) — за народним повір'ям перевертень, мрець, що нібито виходить ночами з домовини і ссе кров сплячих людей; переносно — кровопивця

Опі́нія — громадська думка

Опо́ка — тверда легка гірська порода, багата на кремнезем

Ополóканий — ополісканий

Опо́на — завіса

Опрі́шок — учасник народно-визвольної боротьби в Галичині, на Закарпатті, Буковині проти феодально-кріпосницького гніту в XVI — першій половині XIX ст.

Опру́г — міра площі, ділянка землі (1/8 або 1/4 десятини), яку можна зорати однією упряжкою волів

Ора́ція — промова

Орди́нарія — оплата натурою наймитів та інших сільськогосподарських робітників у поміщика

Оренда́р — тут: корчмар

Орка́н — назва тропічних циклонів

Орудка — дрібна, незначна справа

Осі́п — зернова давина

Осб́тувати — огортати
Остербі́ти — одужати
Остері́я — трактир, корчма в Італії
Отв́ертний — відкритий
Офі́ра — жертва
Офі́ціаліст — службовець в адміністрації приватного маєтку
Оха́ба — погана людина, якої всі цураються

Па́здерити — міцно бити
Палама́р — служитель православної церкви, що допомагає священнику під час богослужіння
Пале́нта — в Італії кукурудзяна каша, мамалига
Палігра́ф — параграф, закон
Паноте́ць — священник
Пантрува́ти — пильнувати, берігти, дбати
Пара́фія — нижча церковно-адміністративна організація, що об'єднує віруючих, яких обслуговують церковнослужителі одного храму; місцевість, де живуть члени цієї організації; сукупність віруючих, об'єднаних такою організацією, — парафіяни
Пáрох — парафіяльний священник
Партóлити — робити щось не дуже старанно; партачити
Пáрубок — у феодальній Польщі та на Україні постійний або сезонний найманий сільський робітник у господарстві поміщиків і заможних селян; особа з панської прислуги
Парцува́ти — розшукувати
Па́сія — тут: гнів
Па́ска — те саме, що великдень; солодкий здобний високий білий хліб циліндричної форми, що за православним звичаєм випікається до великодня
Патента́ль — інвалідська пенсія
Па́цити — спіткати; відбувати кару
Пацьо́рка — намистинка
Пачка́рський — контрабандний
Переложéніє — письмовий переказ прочитаного
Перешпа́ти — перенишпорити
Петечі́на — вовняний верхній одяг
Пивні́ця — погріб, підвал

Пі́н'яво — повільно, копітко
Пі́санка — розмальоване великоднє куряче яйце
Пі́тель — млин, який виробляє високоякісне біле борошно; пристрій у такому млині, що відсіває борошно
Пі́восьма́чки — давня міра сипких тіл, що дорівнювала половині восьмої частини більшої міри (кварти, відра, бочки і т. ін.)
Під — горище
Підд́ячий — помічник дяка
Підмі́увати — підкидати вгору
Підр́ясник — довгий одяг священнослужителя, поверх якого надягається ряса
Підса́ддя — долина нижче саду
Підфі́тькувати — підкидати; підсвітувати
Підхв́ебель — фельдфебель, у царській армії чин старшого унтер-офіцера
Пі́ється до ньóго — його стосується
Пі́л — нари в селянській хаті, розміщені між піччю і протилежною до печі стіною
Пі́нія — вид хвойних деревних рослин родини соснових
Планéта — тут: доля
Плáхта — покривало з картої декоративної тканини
Побáбчений — зморшкуватий
Повідж — розкази
Пога́дріччитися — пересваритися
Подаба́ти — бути подібним
Подо́нна — тимчасова сезонна робота, оплачувана за кількістю відпрацьованих днів
Поді́лля — відходи
Пое́дінчий — окремих
Пóки — тут: спокій
Пóкій — кімната
Покла́стися — тут: погодитися
Покóтний — проїнятий каяттям
По́ліка — слід
Полті́ник — монета вартістю 50 копійок
Полу́кіпок — 30 снопів скошеного або зжатою хліба, складених колоссям усередину й прикритих одним снопом зверху
Полу́мацьок — на Україні у XVII—XIX ст. — міра ваги, сипких тіл, що дорівнювала близько 31 кг;

низька широка, подібна до миски, посудина, що має таку міру
Поні́зок — низ, долина, в якій лежить частина гуцульського села; друга, звичайно більша його частина розташована по гірських верхах
Пóртка — рот
Посéсія — у Росії та на Україні у XVIII — першій половині XIX ст. особлива форма земельного орендного володіння, коли держава передавала землю в оренду разом з приписаними до маєтку селянами; переданий в оренду державний маєток; узятя в оренду земля, мануфактура тощо
Поста́вник — постамент
Пóстать — тут: смуга, ділянка ниви або поля, яку обробляє один жнець
Посто́лі — м'яке селянське взуття з цілого шматка шкіри без пришитої підошви, яке звичайно носили з онучами, прив'язуючи до ніг мотузками
Почва́рний — потворний
Пощлюбува́ти — тут: підтвердити
Праві́борець — учасник першого етапу двоступеневої системи виборів до австро-угорського парламенту; правиборці вибирали виборців, а вже ті — посла
Пра́ник — дерев'яний гладенький валок для вибивання білизни під час прання
Презентува́ти — тут: представляти
Преосвяще́ний — єпископ
Прéцінь, прéці — адже, все-таки, між іншим, проте, зате
Пречби́ся ка́зало — цур йому
Пре́ц — пора
Пріпа́док — випадок
Пріпра́вити — причепити, приробити
Прису́тствіє — у дореволюційній Росії урядова установа
Прися́жний — на Західній Україні (до 1939 р.) — помічник сільського старости
Прича́кнути — присісти
Прича́сна — спів, який виконується під час християнського обряду причастя, коли віруючі уживають хліб і вино

Причло́к — бокова стіна будинку
При́чит, причт — служителі культу при православній церкві
Прийшви́ — частина черевика, яка прикриває ступню
Прожи́вти — прогодувати
Промо́ція — виступ, промова; день промоції — день випуску молодих спеціалістів
Пропі́нація — державна монополія на горілку
Простува́ти — тут: спростовувати
Публі́ка — ганьба, сором, обмова
Пунді́к — рід печива або пиріжків
Пупля́х — пуп'янок
Путе́ря — змога, спроможність
Пухла́тий — повний, з округлими формами, рисами
Ра́дний — назва деяких службових осіб, зокрема члена сільського управління
Райту́зи пра́вити — плести нісенітницю
Рале́ць — подарунок, приношення
Раменó, ра́м'я — плече
Ра́нтух — сумка з грубої ряднини для годування коней; головний убір заміжньої жінки — біла тонка хустка
Рафіне́рія — фабрика, де хімічним способом очищаються різні речовини (цукор, спирт, нафта)
Ра́хман — за народним повір'ям, житель міфічної місцевості — праведний і тихий християнин; він ніби цілий рік постить, а на рахманський великдень (четвер четвертого тижня після великоддя) тече йому молочна ріка
Раху́ба — клопіт
Револьверóвий, бру́ковий днівник — бульварна газета
Регіме́нт — полк найманого війська
Ре́єнт, ре́єнтний — диригент церковного хору
Резигна́ція — примирення; відмова; відступ
Реконвалесце́нт — людина, яка видужує після перенесеної хвороби
Ре́курс — касаційна скарга

Релєрта — протокол судового огляду
Респектувати — шанувати, поважати
Рєтор — ритор, оратор, який говорить багато і гарно, та беззмістовно
Рєхт — гаразд
Рецєпіс — письмове повідомлення
Рєчинєць — строк
Рїнський, рєнський — монета в тодішній Австро-Угорщині, сто крейцарів або дві корони
Рискаль — заступ
Рєвер — велосипед
Рєбаркувати — відряджувати
Рєвєра — жердина, якою подовжують віз
Рєзкєз — розпорядження
Рєзрївка — розвага, відпочинок
Рєзсвіт — тут: прозріння
Рєзшєпїти — розстебнути
Рєпє — нафта; соляний розчин високої концентрації
Рєбатїна — сорочка з грубого полотна
Рєм — ром
Рєра — труба
Рєсїнї — назва українців Галичини, Буковини й Закарпаття, що найбільше поширилася під час перебування їх під гнітом Австро-Угорщини
Рєшити — тут: зачепити чуже, вкрасти
Рєнда — сорочка
Сєжєвє — невелике штучне водоймище, копанка
Сєлємєхє — рідка страва, приготувана із завареного на воді борошна
Сєлє — зала
Сємєвєлїць — індивідуалїст
Сємєм — сухий гарячий вітер
Сєнскрїт — літературна давньоіндїйська мова, що вживалася у стародавній та середньовічній Індїї
Сєрєкє — бїдолаха
Сєвїдїнє — кущ або деревце родини кизилових, деревина якого йде на токарні та столярні вироби
Сєвїстїє — свояцтво, родичі не по крові, а по шлюбу.

Сєвєтєвєнськї мєшкї — світлячки
Сєкєстє — у музицї шостий ступїнь дїєтонїчної гєми
Сєрєдєчїнє — верхній одяг сєлєн-гєцуулїв
Сєстрїнкє — племїнницє, дочка сєстри
Сєкарб — тут: казна
Сєкарлєтнїй — здрїбнїлий, змєрнїлий
Сєкїпєць — вїдерєцє, дїйницє
Сєкєбєтєтї — лєскєтєтї
Сєлєбїзєвєтї — читєтї по склєдєх
Сєлївє — майжє
Сєлїднє — вїднє, помїтнє
Сєлєбєдє — сєлїщє
Сєвпєкєннє — чєлєпєннє
Сєкєтїтїсє — бєрєгтїсє
Сєлєнїнє — салє
Сєпєх — смєрїд
Сєтнєр — цєнтнєр
Сєбєцькїй — у дєрєвєлєцїйнїй Рєсїї вїбєрнє службєвє осєбє, якє вїкєнєвєлє в оснєвнємєу пєлїцєйськїй фєнкцїї
Сєпєрєцєвєтї — сєхєдїтї
Сєпєнцєр — камзєл — старєвннїй чєлєвїчїй одяг бєз рєкєвїв і дє кєлїн, якїй щїлнє облєгєв тєлєб
Сєпїжєвїй — брєнзєвїй
Сєпєрєвнїк — у дєрєвєлєцїйнїй Рєсїї нєчєлєвнїк пєвїтєвєї пєлїцїї
Сєпєрєвєдєннє — звїт
Сєпєрєвєрїтї — змєрнєвєтї
Сєтєнєвїй — у дєрєвєлєцїйнїй Рєсїї нєчєлєвнїк пєлїцєйськєї дїлнїцї в сїлєськїй мїсцєвєстї
Сєтєрєстєвє — адмїнїстрєтївнє-тєрїтєрїєлєвнє і гєспєдєрськє одїнїцє в дєрєжєвнїх вєлєдїннєях в Рєчї Пєспєлїтїй
Сєтєє — дїлєнкє зємлї, дєвжїнєю нє 100 крєкїв
Сєтїйнїстє — вєртїстє, цїнє
Сєтєрєпїхєтїй — рєзкєйєвдєжєннїй
Сєтєрємїнє — крєтє урвїщє
Сєтєдїнє — хєлєднєчє
Сєбєлєтєр — сєбєлєтєр-єфїцєр, у цєрєськїй єрмїї мєлєдшїй єфїцєр рєтї
Сєбїтєкє — сєбєтнї вєчєрнїцї
Сєгє — нєлїт
Сєгєстїє — вплїв, нєвїєвєннє

Сєгєлєвєк — мєжє мїж дєвємє пєлємнє у вїглєдї нєзєсїєннєї смугї
Сєурдїнкє — прїстрїй длє прїглєшєннє звєкє в смїчкєвїх і дєхєвїх мєзїчнїх їнєтєрємєнтєх
Сєурдєт — сєуртєк, чєлєвїчїй вєрхнїй дєвєбєртнїй одяг з дєвгїмнє пєлємнє, вїдкєлєднїм кємїрєм і шїрєкїмнє лєцкєнємнє
Сєутєкє — чєстїннє тїнє, якє, пєрєхєдєчї, тєбє рєзгєрєдїтї і знєв зєгєрєдїтї
Сєутєгє — тєй, хтє зєймєєтєсьє пєзєвємнє з кєрїслївїх мїрєкєвєнє
Сєуєтїтї — вєрєдєвєтї, прїсїкє-вєтїсє дє кєгєсь
Тєїнєстєвє — цєрєкєвнє-кєлєтєвїй обєрєд, зєкрємє прїчєстєє, якїй нєбїтє мєє чєдєлєдїєнєу сїлєу
Тєїлєр — тєрїлєкє
Тєрєкїєст — кєртєр
Тємрїч — тємрєвєє
Тєпєлємїр — тєрємєтєр
Тєрнїцє — знєрєддєє длє тїпєннєє, тєрєє лєєнєу, кєнєпєлє
Тєртїцє — дєшкє
Тєстємєнт — зєпєвїт
Тєїрлє — мїсцє длє вїдпєчїнкє хєдєбнє, нєйчєстїщє бїлє вєдєпєєу
Тєїрєлєкє — тут: пєрєдє кєрїв
Тєїцькї — стїлєчкї
Тєлємєчєк — клєнєчєк
Тєвєлєлєнє — хєстєкє
Тєвємїтї — тємєвєтї
Тєлєкє — звнєчєєнє однєрєзєвє прєєцє гєртєм длє швїдкєгє вїкєнєвєннє вєлїкєї зє обєєгєм рєбєтнє, нє якє склїкєєтє сєсїдїв, рєднїчїв, тєвєрнїшїв (бєз єпєлєтї, є зє чєстєвєннєє)
Тєрєчкї — сєцїлєннїй рєд кїнцїв нїтєк, щє вїлнє звїсєєтє із крєїв облєємївкї нє спїднїцї
Трєвєрс — тут: пєрєшкєдє, якє спєрєдєжєєтє єбє зєлїшєєтє з тєвїцї грєнтєу впєпєрєк трєнєщєї
Трєбє — рєлїгїєннїй обєрєд (хрєстїннє, вїнчєннєє, пєнєхїдє тєщє), якїй здїєєнєє сєвєщєнїк нє зємєвлєннєє вїрєєчїєх
Трємбїтє — гєцєулєськїй нєрєднїй дєхєвїй мєзїчнїй їнєтєрємєнт у вїглєдї дєвгєї дєрєв'єнєї тєрєбї бєз вєнтїлїв і клєпєнїв
Трєпєтє — єсїкє

Трїбєвєтї — прєбєвєтї
Трїєгєлєс пїдїєтї — нєсємє-внєтє зєкрїчєтї
Трїпєчєкє — кєнчєк, нєгєйкє з пєрєплєтєнїх рємїнцїв
Трєпєк — укрєїнськїй нєрєднїй тєнєць, зє хєрєкєтєрєм блїзєкїй дє гєлєкє
Трєщє — тєрєвє, щє рєстє нє бєлєтї
Трєнєк — вїнє
Тєї-тєї — єсє-єсє
Тєск — тєгє, смєтєк
Тєтєкє — гїлєзє (пєпїрєсї), пє-пєрєвїй кєлєвєк
Тєїмїтї — пєм'єтєтї
Тєр — дїєснє, єсєблївє, нєвїтє
Убєчї — узбїччє гїр
Удєрєжєвєтї — утрїмєвєтї, єплє-чєєчї
Узглєднїтї — брєтї дє євєгнє
Улємнїстє — нєдєскєнєлєєтє, слє-бїстє
Умлєкє — дєжє швїдкє
Ундєр-цєр, унтер, унтер-єфїцєр — звєннєє мєлєдшєгє кємєднєгє склєдєу із сєлєдєт, у цєрєськїй єрмїї
Урлєєп — вїдпєстєкє
Урєдїтї — вїдкрїтї, зєснєвєтї
Утрєнкє — вєсєрєднїє, нє дєшї
Уцтївє — чєснє
Фєїнїй — дєбрїй, гєрнїй
Фєкєтєр — пєсєрєднїк, дрїбнїй кємїсїєнєр
Фєлєдїнє — прєтїк
Фєнтєм — їлєзїє
Фєнтєвєтї — зєбїрєтї рєчї зє нєсплєчєннїй бєрєг
Фєнтєє — одяг, бїлїзнє
Фєрєлєннїй дєнє — вєжкїй, нєщєслївнїй дєнє
Фїлєжєнєкє — чєшкє
Фїрєр — кємєднїр вєзвєдє, нє-чєлєвнїк
Фїрмєнєкє — вїзнїкєвєннєє
Флєжєлєт — тут: звєк свїстє-чєгє тємбрє, єдєрєжєвєннїй нє стєрєннїх їнєтєрємєнтєх
Флєр — одяг з тєнкєї, прєзєрєї, звнєчєєннє шєвкєвєї тєкєннїє
Фєрдїлєєнєк — вїклїк
Фєршпєн — вєлїкїй дєвгїй вїз, пїдєвєдє
Фрєс — чєрт, лїхє

Фра́шка — жарт, фарс
Фу́нт — тут: важок
Фу́рка — невеликий віз
Фу́рт — постійно
Фу́терáл — футляр

Ха́баль — коханець
Халу́пник — селянин, що не мав ні поля, ні городу, а тільки вбогу хату — халупу
Халя́ндра — старовинний циганський танець; заставити когось халя́ндри скака́ти уживається як погроза кому-небудь
Хале́кедо́н — халцедон — мінерал, різновидність кварцу
Ха́пане весі́лля — весілля рано навесні, коли, як, правило, весілля не справлялися
Харці́зник — розбійник, грабіжник
Хворі́бниця — лікарня
Хідні́к — тут: тротуар
Хіто́н — довгий лляний чи вовняний одяг у давніх греків
Хо́вшень ши́беник, нена́жера
Хо́дакі — столи
Хо́ло́дна — приміщення (при волосній управі, поліцейській дільниці і т. ін.) для тимчасового утримання заарештованих
Хо́пта — бур'ян
Хо́сен — користь
Хра́м — релігійне свято на честь якогось святого або якоїсь релігійної події

Ца́банити — лаяти
Ца́лком — цілком
Ца́ль — дюйм (2,54 см)
Цві́гун — витівник
Цві́кер — пенсне
Целі́бат — обов'язкова безшлюбність, запроваджена для католицького духовництва та православного чернецтва
Цес — муж
Циклі́стика — велоспорт
Цимес — щось найсмачніше
Цирка — мережка, що складається з елементів, які нагадують літеру «ж»
Ци́ру́лик — перукар; виконував також деякі обов'язки лікаря (пускав кров, ставив п'явки і т. ін.)
Ці́тки — намисто

Цу́г — взвод
Цуке́рня — кондитерська
Цю́пасом — етапом

Ча́вунка — залізниця
Ча́лій — моторний
Ча́вэ́ртка — старовинна міра об'єму сипких тіл, що дорівнює 8 четверикам (близько 210 л)
Ча́вріти — чахнути
Ча́й — може
Ча́люсті — вихід кухонної печі, отвір дугастої форми між припічком і внутрішньою частиною печі
Ча́лядь — члени однієї родини; слуги
Ча́ме́ра, ча́ме́рка, чина́рка — старовинний чоловічий верхній одяг, пошитий у талію з фалдами ззаду
Ча́мері́ця — тююн
Ча́рво́ний — червонець, золота монета вартістю три карбованці, що карбувалася в дореволюційній Росії починаючи з XVIII ст.
Ча́репа́нька — глиняна люлька
Ча́рес — старовинний шкіряний пояс, зшитий уздовж з двох складених разом ременів так, що мав усередині порожнину для грошей та інших цінних речей
Ча́стувáти — розпивати спиртні напої в товаристві
Ча́й-ча́й — ось-ось
Ча́йш — натуральний або грошовий податок, що його сплачували поміщикам або державі особисто вільні селяни за користування землею на загарбаних польською шляхтою українських землях
Ча́чка — квітка
Ча́пик — краник
Ча́бу́к — живець виноградної лози, який використовують для садіння

Ша́бас — суботне свято, відпочинок, передбачений іудаїзмом
Ша́г — до революції на Україні дрібна монета вартістю півкопійки
Ша́нець — окоп
Ша́рва́рок — додаткова до панщини феодална повинність або громадська робота по будівництву і ремонту мостів, шляхів, гребель, панських будинків і т. ін.

Ша́хмэйстер — керівник ремісничого цеху
Ша́вбщина — Німеччина
Ша́вгер — чоловік сестри
Ша́вгрова — своячка; зовниця (чоловікова сестра); братова (дружина брата)
Ша́віндель — шахрайство
Ша́лю́г (шеляг) — старовинна найдрібніша польська монета
Ша́иб — рудокопна яма
Ша́инквáс — прилавок (переважно у шинку)
Ша́йхта — упряжка у підземних робітників; зміна у шахтарів
Ша́істка — дрібна монета вартістю шість, пізніше десять австрійських крейцарів
Ша́люф — кінець
Ша́ляк — удар; шляк тра́фив — розбив параліч; шляк би тебе́ тра́фив — щоб тебе лихо побило
Ша́ло́пати — човгати по чомусь, утворюючи шелесткі звуки
Ша́ба, ша́пка — повітка
Ша́панка — вівиці
Ша́парко — швидко
Ша́пга́льтровий — скріплений

Ша́пхлір — комора
Ша́ріба — гайка
Ша́ру́бк — гвинтик
Ша́тахéтки — загорожа з дощочок
Ша́тепні́нько — охайно, чепурно
Ша́токфі́ш — в'ялена тріска
Ша́ту́ка — тут: мистецтво
Ша́ульга́ — ліва рука або нога
Ша́у́лаття — одяг, білизна; дрібні домашні речі
Ша́урува́ти — забиратися геть
Ша́у́тер — щетинь

«Ша́olkýн» — пристрій, механізм, який при користуванні ним видає клацаючі звуки

Ю́га — імла
Ю́пка, ю́пчйна — верхній жіночий одяг у вигляді довгої корсетки (переважно з рукавами)

Я́дерниця — м'ясний виріб
Я́ду́ха — задняша, астма
Я́ло́ — до лиця
Я́ма́р — робітник-шахтар, що працює у ямі

З М І С Т

Українська новелістика кінця XIX — початку XX ст. <i>І. О. Денисюк</i>	5
ОПОВІДАННЯ, НОВЕЛИ, ФРАГМЕНТАРНІ ФОРМИ	
<i>ДМИТРО МАРКОВИЧ</i>	
Іван з Буджака	28
У найми (<i>Образок з життя Дніпровського повіту 1887—8 року</i>)	32
<i>СТЕФАН КОВАЛИВ</i>	
Чічі	43
Безконечний швіндель	55
<i>ОЛЕНА ПЧІЛКА</i>	
Збентежена вечеря (<i>Різдвяна пригода</i>)	66
<i>НАТАЛІЯ КОБРИНСЬКА</i>	
Перша вчителька	80
Душа. <i>Психологічний ескіз</i>	94
Чортище. <i>Казка народна</i>	107
Брати. <i>Казка</i>	114
<i>НАТАЛІКА ПОЛТАВКА</i>	
Зустріч. <i>Етюд</i>	118
<i>АНДРІЯ ЧАЙКОВСЬКИЙ</i>	
Ні разу не вдарив. <i>Образок із судової зали</i>	124
Як у нас виконується закон проти п'янства	135
<i>ОЛЕКСАНДР КАТРЕНКО</i>	
Над усіх ненормальні. <i>Оповідання</i>	138
Завірюха	152
<i>УЛЯНА КРАВЧЕНКО</i>	
Голос серця. <i>Оповідання</i>	162
<i>ЯКІВ ЖАРКО</i>	
Пташки	174
<i>ЛЮБОВ ЯНОВСЬКА</i>	
Смерть Макарихи	175
<i>ТРОХИМ ЗІНЬКІВСЬКИЙ</i>	
Сидір Макарович Притика	202
<i>ДНІПРОВА ЧАЙКА</i>	
Дівчина-чайка	214
Мара	217

Плавні горять	225
У школі	227
<i>ТИМОТЕЙ БОРДУЛЯК</i>	
Дай, боже, здоровля корові!	235
Бузьки	239
Жебрачка	241
<i>ВЯЧЕСЛАВ ПОТАПЕНКО</i>	
На нові гнізда	245
<i>МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ</i>	
Перша льгота	253
Щастя Пейсаха Лейдермана. <i>Оповідання лікаря</i>	257
Куди соколи літають, туди ворон не пускають	264
Тяжка дорога	275
«Нюбея». <i>Бувальщина</i>	278
<i>ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ</i>	
Усе по закону. <i>Малюнок</i>	288
<i>МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ</i>	
Неробочий Грицько Кривий. <i>Волинський образок з початку XVIII віку</i>	294
<i>Предок</i>	312
<i>МИКОЛА ДЕРЛИЦЯ</i>	
Пташенята	319
Останній бій	322
<i>ГРИЦЬКО ГРИГОРЕНКО</i>	
Одна ніч	330
«Од серця до серця» (<i>Уривки з щоденника одного літерата</i>)	335
<i>ЄВГЕНІЯ ЯРОШИНСЬКА</i>	
Женячка на виплат. <i>Образок з життя</i>	345
Гість	348
<i>МИХАЙЛО ПЕТРУШЕВИЧ</i>	
Градобур. <i>Оповідання</i>	352
<i>СИЛЬВЕСТР ЯРИЧЕВСЬКИЙ</i>	
Пелікани	378
Дев'ята симфонія	379
В лавровім вінку (<i>Елегія по літераті</i>)	381
Дурна, що вона собі гадає!	384
<i>АНТОН ШАБЛЕНКО</i>	
За півдня. <i>Нарис</i>	391
<i>ЮРІЙ КМІТ</i>	
Музика	403
«Йду на скаргу»	405
<i>ДЕНИС ЛУКІЯНОВИЧ</i>	
Ландвїйт скинувся	408

<i>МИХАЙЛО ЯЦКІВ</i>	
В казармі	415
Лісовий дзвін	419
Діточа грудь у скрипці	421
За горою	422
Дівчина на чорнім коні	424
Де правда?	427
Архівір	433
Гермес Праксігеля	438
<i>МИХАЙЛО МОГИЛЯНСЬКИЙ</i>	
Стріл	441
З темних джерел життя	445
Згуба	448
<i>ЄВГЕН МАНДИЧЕВСЬКИЙ</i>	
Буря. Акварелька	452
В дорозі на той світ	455
<i>КАТРИЯ ГРИНЕВИЧЕВА</i>	
Як згасне день	458
З книг вигнаного народу	461
<i>ОРЕСТ АВДИКОВИЧ</i>	
До місяця	465
Гуси	468
Така... дурна справа	471
<i>НАДІЯ КИБАЛЬЧИЧ</i>	
Десь грають	475
Малий Ніно	476
<i>АНТІН КРУШЕЛЬНИЦЬКИЙ</i>	
Михась і Ганна	490
<i>КОСТЯНТИН СРОКОВСЬКИЙ</i>	
Дві цегли	492
<i>ЮРІЙ БУДЯК</i>	
Молох	495
<i>ПАВЛО МАЙОРСЬКИЙ</i>	
Подорож на батьківщину	497
<i>ДМИТРО МАКОГОН</i>	
Перша посада	503
Брехня	504
Наймит	505
<i>АРТИМ ХОМИК</i>	
Із циклу «Всесильний долар»	508
I. Капіталізм	508
II. Не видержите конкуренції	509
III. Новий Александр і новий Діоген	510
IV. Блудний син	512
<i>ХРИСТЯ АЛЧЕВСЬКА</i>	
Асан і Зейнеп. Шкіці	515

<i>ЛЕСЬ ГРИНЮК</i>	
Трое дітей	519
Через гори	521
<i>ЛЕОНІД ПАХАРЕВСЬКИЙ</i>	
Тоді, як акації цвіли	523
Сентиментальне оповідання	533
<i>МИХАЙЛО ЖУК</i>	
Дора. Оповідання	545
Вона	549
<i>ДАНИЛО ХАРОВ'ЮК</i>	
Полагна. Оповідання	560
<i>НАТАЛЯ РОМАНОВИЧ-ТКАЧЕНКО</i>	
На балконі	564
Будиночок над кручею	573
<i>ОЛЕКСІЯ ПЛЮЩ</i>	
Огляд торби	588
Палкий мисленник і учитель	589
Страшна помилка. Психологічний нарис	595
<i>ЯКІВ МАМОНТОВ</i>	
Під чорними хмарами. Нарис	615
Примітки	621
Пояснення слів	670

Українська новелістика кінця XIX — початку XX ст.:
 У 45 Оповідання. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі) / Упоряд. і прим. Є. К. Нахліка; Вступ. ст. І. О. Денисюка; Ред. Н. Л. Калениченко.— К.: Наук. думка, 1989.— 688 с.— (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).

ISBN 5-12-000460-1 (в опр.): 4 крб. 20 к., 121 900 пр.

У томі подаються кращі твори українських письменників-новелістів кінця XIX — початку XX ст.

У 4702640101-254
 М221(04)-89 передплатне

ББК 84Ук1-4я43

Литературно-художественное издание

Академия наук Украинской ССР
Издательство «Наукова думка»

БИБЛИОТЕКА УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Дооктябрьская украинская литература

УКРАИНСКАЯ НОВЕЛЛИСТИКА
конца XIX — начала XX в.

Рассказы. Новеллы.
Фрагментарные формы

Составитель и автор примечаний
НАХЛИК ЕВГЕНИЙ КАЗИМИРОВИЧ

Редактор тома
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО

Киев, издательство «Наукова думка»

На украинском языке

Редактор
В. А. ЗІПА

Художник
В. М. ДОЗОРЕЦЬ

Художний редактор
В. П. КУЗЬ

Технічний редактор
Б. М. КРИЧЕВСЬКА

Коректори
З. П. ШКОЛЬНИК,
О. С. УЛЕЗКО,
В. М. БОЖОК

ИБ № 9742

Здано до фотонабору 10.10.88. Підписано до друку 13.03.89.
Формат 84×108/32. Папір друк. № 2. Літ. гарн.
Вас. друк. з ФПФ. Ум. друк. арк. 36,12. Ум. фарбо-відб. 36,12.
Обл.-вид. арк. 39,63. Тираж 121 900 пр. Зам. 8-914.
Ціна 4 крб. 20 к.

Видавництво «Наукова думка»
252601 Київ 4, вул. Репіна, 3

Книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе
310057, Харків 57, вул. Донець-Захаржевського, 6/8.

БІБЛІОТЕКА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СЕРІЯ

«ДОЖОВТНЕВА
УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА»

*

ВИПУЩЕНО

1. ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ
1982, 320 с.
2. ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО
1982, 544 с.
3. МАРКО ВОВЧОК
1983, 640 с.
4. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVIII ст.
1983, 696 с.
5. ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА
1983, 544 с.
6. ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ
ЄВГЕН ГРЕБІНКА
1984, 608 с.
7. АНАТОЛІЙ СВИДНИЦЬКИЙ
1985, 576 с.
8. СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ
1985, 640 с.
9. ЮРІЙ ФЕДЬКОВИЧ
1985, 576 с.
10. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 1
1986, 640 с.
11. ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ, т. 2
1986, 640 с.

12. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, т. 1
1986, 608 с.
13. ЛЕСЯ УКРАЇНКА, т. 2
1987, 728 с.
14. УКРАЇНСЬКІ ПОЕТИ-РОМАНТИКИ
1987, 592 с.
15. МАРКО ЧЕРЕМШИНА
1987, 448 с.
16. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XVII ст.
1987, 608 с.
17. МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ
1987, 576 с.
18. СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО
1988, 600 с.
19. МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ, т. 1
1988, 584 с.
20. МИХАЙЛО КОЦЮБІНСЬКИЙ, т. 2
1988, 496 с.
21. АРХИП ТЕСЛЕНКО
1988, 480 с.
22. УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА XIV—XVI ст.
1988, 600 с.
23. ОЛЬГА КОБИЛЯНСЬКА
1988, 672 с.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

ПАНАС МИРНИЙ, т. 1
ПАНАС МИРНИЙ, т. 2
ІВАН КАРПЕНКО-КАРИЙ